

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (553)
липень–серпень
2020

Головний науковий редактор:
академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патрільяк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №7 від 02.07.2020 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 380 прим. Зам. №249
Підписано до друку 26.08.2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №24263-14103ПР видане
Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Келембет С. (Київ). Князь Федір (Федюшко) Любартович: володіння в коронній Русі та їх державно-правовий статус	4
Таїрова-Яковлева Т. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Могила Богдана Хмельницького у Суботові та перспективи її пошуків	21
Шевчук А. (Житомир). Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.)	29
Шандра В. (Київ). Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. – початок ХХ ст.)	46
Бородій А. (Тернопіль), Завальнюк О. (Кам'янець-Подільський), Федьков О. (Кам'янець-Подільський). Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	61
Левітас Ф. (Київ), Ковбасенко Ю. (Київ), Салата О. (Київ). Репрезентація українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б.Грінченка	77
Разиграєв О. (Луцьк). Повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах ІІ Речіпосполитої: вибрані аспекти (за матеріалами Волині та Східної Галічини)	85
Стасюк О. (Львів). Роль місцевих рад у політичних та економічних трансформаціях західних областей УРСР повоєнного періоду	97
Шоповал Ю. (Київ), Васильєва І. (Київ), Матвієнко І. (Київ). Українське суспільство у 2014–2020 рр.: проблеми політики декомунізації	110
Mykhaylovskiy V. (Kyiv). Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe	125

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Калакура Я. (Київ). Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець ХІХ – перше двадцятиріччя ХХІ ст.)	137
--	-----

Яблонський В. (Київ). Державний центр УНР в екзилі у 1920–1992 рр.: історіографія проблеми 155

Машталір В. (Київ). Військова атрибутика в родинних колекціях та зібраннях української козацької еліти 166

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Гребенюк М. (Київ), Грицюк В. (Київ), Щипанський П. (Київ). Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.) 176

MISCELLANEA

Русина О. (Київ). До історії Любеча у XIV–XV ст. 192

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями (В.Доброчинська, Рівне) 200

Прищепя О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.) (В.Волошенко, Київ) 204

Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси (Є.Бевзюк, Ужгород) 210

Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність (В.Бортніков, Луцьк; Ю.Ємельянова, Луцьк) 218

Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження: Матеріали наукових читань пам'яті професора І.К.Рибалки (С.Водотика, Херсон; В.Петровський, Харків) 223

ХРОНІКА

Ващук Д. (Київ), Калущий С. (Кам'янець-Подільський). Круглий стіл «Українська еліта в історичній ретроспективі» 230

Таранець С. (Київ). Українсько-японська співпраця в галузі дослідження історії та культури старообрядства 233

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.004>
УДК: 94(477)«14»+929.5

Станіслав Келембет
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Інституту історії України НАНУ
(сектор досліджень історії Київської Русі)
(Київ, Україна), stas.kelembet@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2174-627X>

Князь Федір (Федюшко) Любартович: володіння в коронній Русі та їх державно-правовий статус

Анотація. **Мета дослідження** полягає у висвітленні умовного «другого періоду» життя Федора Любартовича, який він провів в основному на руських землях Польського королівства (орієнтовно 1406/1407–1431 рр.), а також у визначенні складу тогочасних володінь князя, їх державно-правового статусу. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності. Застосовано такі загальні та спеціальні методи, як аналіз, синтез, історично-хронологічний, порівняльно-історичний, історично-системний, внутрішня й зовнішня критика джерел, порівняльна текстологія. **Наукова новизна.** Зібрано, проаналізовано та систематизовано максимум інформації, що стосується досліджуваного періоду біографії Федора Любартовича; складено повний і критично перевірений список його «жидачівських грамот» (у тому числі з використанням деяких неопублікованих текстів, що містяться в Коронній метриці); визначено державно-правовий статус володінь, належних князеві на території Польського королівства. **Висновки.** Стосунки Федора (Федюшка) Любартовича з його двоюрідним братом королем Владиславом Ягайлом у першій третині XV ст. (на відміну від кінця XIV ст.) були стабільно-приятельськими. Найвірогідніше в 1406–1407 рр. князь отримав пристойні володіння в руських землях Польського королівства, а саме Стрий, Жидачів і Коропець з округами-повітами (*districtus*). Проте це не були повноцінні удільні князівства, а лише пожиттєві держання (*tenuta*), що надавалися близьким родичам Ягайла. В їх межах Любартович мав право юрисдикції над місцевими феодалами, але не міг надавати земельні володіння, оскільки власником останніх залишався польський король. Таким чином, термін «Жидачівське князівство», який можна зустріти в новітній літературі, не зовсім коректний. Федір Любартович усе життя залишався вірним православ'ю. Князь офіційно був держателем і титулом Унівського монастиря, а після смерті його ім'я внесли до кількох православних пом'яників.

Ключові слова: Федір Любартович, Владислав Ягайло, Стрий, Жидачів, Коропець, жидачівські грамоти, пожиттєве держання.

Наприкінці XIV ст. одним із найзначніших «удільних» князів Великого князівства Литовського був Федір (Федот) Любартович – двоюрідний брат великого князя, із 1386 р. короля польського Владислава II Ягайла Ольгердовича, а також Вітовта Кейстутовича, який у 1392 р. став намісником Ягайла (спочатку саме так) у Литві. Після смерті Любарта (Дмитра) Гедиміновича, великого князя володимирського й луцького, у 1383–1384 рр. Федір успадкував усі величезні володіння батька на Волині. Але втримати їх не зміг. У 1386 р. він змушений був відступити

Ягайлові кращу частину своєї отчини – Луцьку землю, через деякий час надану королем Вітовтові. У 1393 р. Федір Любартович, «Божою милістю князь володимирський», отримав від Ягайла в тимчасове держання (а не суверенне володіння) Сіверську землю. Тоді ж, або максимум за кілька років, у нього було відібрано рещту Волині – Володимирське князівство. Невдовзі те саме сталося, як можна припустити, і з сіверським Черніговом (1395 р.?). У результаті ображений «Федюшко» опинився за кордоном: у січні 1398 р. він разом з іншим вигнанцем, Свидригайлом Ольгердовичем (рідним братом польського короля), перебував в Угорщині, звідки вони звернулися по допомогу до великого маістра Тевтонського ордену¹.

Після цього впродовж семи років про Любартовича немає згадок у джерелах. Ми схиляємося до варіанту, що він, повернувшись з Угорщини разом зі Свидригайлом у 1398 р., отримав назад своє попереднє новгород-сіверське держання. Але з 1411 р. як резиденція Федора регулярно згадувався Жидачів у польській Русі, котрий раніше, очевидно від 1404 та щонайпізніше до 1408 рр., перебував у держанні Свидригайла. Восени 1406 р. останній отримав значні володіння на литовській Сіверщині – Брянськ і Стародуб, розташовані на північ від Новгорода-Сіверського. Зіставляючи ці факти, видається логічним запропонувати таку версію: Любартович відступив Свидригайлові Новгород-Сіверський, суміжний із новими володіннями Ольгердовича, а взамін отримав Жидачів і Стрий – звичайно, зі згоди, якщо не ініціативи короля Ягайла. Нечисленні звістки джерел, що збереглися про Федюшка впродовж першої третини XV ст., свідчать про його приязні стосунки з польським монархом. Перша з таких відноситься до 1405 р., коли Федір Любартович, «брат любий» Ягайла, перебував при ньому в польському Сандомирі. Мабуть, тоді Федюшко був ще правителем Новгорода-Сіверського, приїхавши до Польщі як гість короля. У цьому плані показово, що згаданий разом із ним Лингвеній (Семен) Ольгердович також був приїжджим із Великого князівства – мстиславським князем².

У цій статті ми розглянемо період життя Федора Любартовича, проведений ним поза Великим князівством Литовським – з 1406–1407 (орієнтовно) по 1431 рр. Ця тема особливо цікава, адже він належав до вкрай нечисленної групи литовсько-руських Гедиміновичів, котрі володіли землями в межах Польського королівства³. Завданням дослідження буде виявлення у джерелах максимально можливої інформації про князя, її критичний аналіз (за необхідності) та систематизація, включаючи визначення правового статусу володінь.

У Любартовича загалом склалися досить приязні відносини з королем Владиславом Ягайлом. 15 липня 1410 р. князь Федюшко брав участь у Грюнвальдській битві. Ян Длугош свідчив, що тоді безпосередньо при особі Ягайла перебували «Phyeduszko alias Theodosius dux Lithuaniae» зі власним загоном, а також Сигізмунд Корибут[ович], названі племінниками короля по батькові («nepotes regii patruelles»)⁴. Останній дійсно був таким. Що ж стосується Федюшка,

¹ Див. докл.: *Келембет С.* Федір-Федот (Федюшко) Любартович, князь Луцький і Володимирський, державця Сіверський // Сіверянський літопис. – 2018. – №6. – С.13–21, 26–32.

² Там само. – С.21–24, 32–35.

³ Такими значними князями були ще Федір і Свидригайло Ольгердовичі, Сигізмунд Корибутович. Крім того, дрібні володіння в Польському королівстві, фактично на правах рядової шляхти, мали сини та онуки Федора Ольгердовича (власники кількох сіл у Холмській землі, від одного з яких онуки писалися князями з Кросничина), а також троє нащадків князів Пінських (відомі в Короні як Ольшанський, із Биніська, із Липовця, з Ольховичів – за селами у Львівській землі, отриманими внаслідок шлюбу з місцевою шляхтянкою).

⁴ *Dlugossii J.* Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. – Liber X-XI. – Varsaviae, 1997. – P.104. У літературі зустрічається твердження про «участь окремої хоругви Жидачівського князівства у Великій війні з Тевтонським орденом 1409–1411 рр. та у найбільшій битві цієї війни – Грюнвальдській. До нашого часу зберігся прапор

то в історіографії до недавнього часу домінував погляд Ю.Вольфа, який ототожнював його з Федором Любартовичем⁵ – насправді двоюрідним братом Ягайла (з сучасних дослідників таку ідентифікацію поділяє, наприклад, Я.Тенговський⁶). Лише З.Радзимінський уважав Федюшка, як і Сигізмунда Корибутовича, дійсно племінником короля. А оскільки під 1431 р. Я.Длугош також назвав Федюшка племінником Ягайла, дослідник дійшов висновку, що він міг бути лише старшим сином Федора Ольгердовича⁷.

Відносно нещодавно стосовно особи князя Федюшка 1410 р. з'явилася ще одна версія. Перекладачка найновішого академічного видання твору Я.Длугоша польською мовою передала латинське «*nepotes regii patruelis*» як «стриєчні *брати* короля». Це цілком відповідало б спорідненості Федора Любартовича з Ягайлом. Але в коментарі до польського перекладу зазначено: «Федюшко, правдоподібно син князя Василя пінського з лінії Кейстута (так! – С.К.), не був братом стрієчним Ягайла»⁸. Трохи пізніше цю ж версію розвинув А.Кузьмін, котрий, переклавши вказане Я.Длугошем означення як «племінник по батькові», дійшов такого висновку: «Однак якщо враховувати ступінь спорідненості, відзначений Яном Длугошем, то жоден із литовських князів на ім'я Федір, за винятком Федора (Федюшка) Васильовича пінського, не підходить на роль племінника короля»⁹. Федюшко Васильович, онук чи правнук Наримунта Гедиміновича, згадується лише в одному акті свого батька кінця XIV ст. Якщо він і був живим на 1410 р., то як власник не дуже значного уділу на території Великого князівства Литовського навряд чи міг входити до найближчого оточення польського монарха. У джерелах упродовж 1398–1426 рр. з рідкісною формою імені «Федюшко» фігурує лише Любартович, по батькові якого чітко вказане в кількох документах. Я.Длугош цілком міг включити його до означення «*nepotes regii patruelis*», так би мовити, «у зв'язці» з Сигізмундом Корибутовичем – реальним племінником Ягайла.

Подальші згадки про Федюшка Любартовича (окрім його власних грамот, про які йтиметься нижче):

– 1413 р., 18–22 березня – князь Федюшко перебував при дворі короля Ягайла, який 18-го числа прибув у Нове Місто (Корчин), а 22-го переїхав звідти до Приманкова. При цьому щоденно з королівського скарбу «*Duci Feduschoni*» виділялися кошти на купівлю риби, олії та пива. 14–29 серпня того ж року князя Федюшка знову згадано при королівському дворі у Віслиці, а вранці 30 серпня польське монарше подружжя відбуло на Русь («*ad partes Russie*»)¹⁰.

цієї хоругви із зображенням герба князівства (знаходиться у Львівському історичному музеї)» (див.: *Пана І. Жидачівське князівство (1393–1442) і Гедиміновичі: спірні питання історії* // Фортеця: Збірник заповідника «Густань». – Кн.2. – Л., 2012. – С.179). Ця інформація достовірною бути не може: Я.Длугош детально описав усі 51 хоругву Польського королівства, що брали участь у битві, але ніякої Жидачівської серед них немає; князь Федюшко знаходився у загоні особистої охорони Ягайла під малим королівським прапором – білим орлом на червоному тлі (див.: *Гагуа Р. Грюнвальд в источниках: «Хроника конфликта Владислава, короля Польши, с крестоносцами в год Христов 1410»*. – Пинск, 2009. – С.84–94; про конкретну хоругву на с.93, 95).

⁵ *Wolff J. Ród Gedimina*. – Kraków, 1886. – S.75.

⁶ *Tegowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. – Poznań; Wrocław, 1999. – S.241.

⁷ *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego*. – T.I. – Lwów, 1906. – S.38–41, 50–52. Про помилковість цієї версії див.: *Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович...* – С.24–25.

⁸ *Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. – Warszawa, 2009. – Кs.10-11 / Przekł. z łac. J.Mrukówna, red. i kom. K.Pieradzka. – S.122, przyp.371.

⁹ *Кузьмін А. В. Титулованная знать Великого княжества Литовского в «Великой войне» 1409–1411 гг. против Утевонского ордена // Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV–XV стст. Саперніцтва, супрацоўніцтва, урток*. – Мінск, 2011. – С.54–56.

¹⁰ *Rachunki dworu króla Władysława Jagielly i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Wyd. F.Piekosiński // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia*. – T.XV. – Cracoviae, 1896. – P.421–444.

– 1415 р., 5 жовтня (?) – в Озимині (село Дрогобицького повіту) при Ягайлові були присутні «найясніші князь Федько і князь Гурко» («*illustrissimo duce Ffyedkone et duce Hurkone*»)¹¹. З.Радзимінський уважав, що йдеться про Федора Ольгердовича та його сина (яким справді був Гурко)¹². Ми з такою думкою погодитися не можемо: Федір Ольгердович ніколи не вживав зменшувальної форми імені, а помер, очевидно, не пізніше 1404 р.¹³

– 1418 р., 28 липня – у Кракові у судовій справі фігурували Василько, Якоб і Данило, «дворові найясніших володарів панів Федюшка, Гурка та Романа князів із Русі» («*familiares Serenissimorum Principum dominorum Fedzusskonis, Vrkonis, et Romani Ducum de Rusia*»)¹⁴. Мабуть, тоді й самі князі (двоє останніх – сини Федора Ольгердовича) також знаходилися в Польщі.

– 1423 р., 10 червня – перебуваючи у Дрогобичі, король Ягайло видав запис Миколаєві «z Fulsztyna» «за поданням славетного князя» («*ad relationem inclity ducis*») «*Feduskonis Wlodimiriensis et Strioviensis*»¹⁵.

– 1426 р., 24 квітня – в акті Ягайла, виданому в Городку, першим серед свідків (у тому числі чотирьох князів) згаданий «*Feduschkone Luborthowic*» «брат наш любий» («*fratre nostro dilecto*»)¹⁶.

Щодо володінь Федюшка Любартовича впродовж перших десятиліть XV ст., єдиний документ, в якому він фігурував зі своїм «удільним» титулом, це грамота від 1423 р., де князя названо «*Wlodimiriensis et Strioviensis*». Як зазначив О.Галецький, поданий титул свідчить «не тільки, що осередком його тамтешнього уділу був Стрий, але доводить теж, що він не зрікався своїх претензій на Володимир», що відбилося навіть у королівському документі¹⁷. Дійсно, Володимир-Волинський Любартович утратив ще в 1390-х, а в 1420-х рр. це місто з повітом належало великому князеві Вітовту. Щодо Стрия, то в 1404 р. «*districtus Strij*» разом із «*terram Zudaczoviensem*» отримав у держання Свидригайло Ольгердович¹⁸. Під владу Любартовича обидві вказаних області, слід гадати, також перейшли одночасно, за нашою версією – у 1406–1407 рр. Судячи з того, що в акті від 1423 р. Стрий включено до титулу князя Федюшка (на відміну від Жидачева), саме це містечко розглядалося як основний центр володінь Любартовича в коронній Русі.

При цьому необхідно зазначити, що у Стрийському повіті Федір Любартович не був суверенним «удільним» князем, зокрема не мав тут права надання земельних володінь – воно залишалося за польським королем, про що прямо свідчать принаймні два його акта. Так, 8 липня 1427 р., перебуваючи у Дрогобичі, Ягайло особисто надав стрийському парафіяльному костелові «село Ходовичі у землі Руській і тому

¹¹ Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Т. II / Collectus opera A. Lewicki // Monumenta mediaevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т. XII. – Cracoviae, 1891. – P. 78–79, nr 65 (за оригіналом). Елементи дати не збігаються: ранок після св. Франциска, тобто 5 жовтня, у 1415 р. припадав на суботу, а не на вівторок.

¹² Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków... – S. 41–42.

¹³ Келембет С. Федір Ольгердович, князь Кобринський, Ратенський та Жидачевський // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – Т. IV. – К.; Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 160–161; Його ж. Федір-Федот (Федюшко) Любартович... – С. 22–23.

¹⁴ Starodawne prawa polskiego pomniki / Wyciągnął i wydał A.Z. Helcel. – Т. II. – Kraków, 1870. – S. 230, nr 1592.

¹⁵ Halecki O. Z Jana Zamojskiego inwentarza archiwum koronnego // Archiwum Komisji Historycznej. – Т. XII. – Cz. I. – Kraków, 1919. – S. 156 (реферат другої половини XVI ст.).

¹⁶ Александрович В. Українське малярство XIII–XV ст. – Л., 1995. – С. 187, 190, 193 (публікація за облятою 1589 р. та похідними від неї списками 1633 і 1635 рр.).

¹⁷ Halecki O. Z Jana Zamojskiego... – S. 156.

¹⁸ Келембет С. Федір-Федот (Федюшко) Любартович... – С. 20, 22–23.

окрузі Стрийському розташоване» («willam Chodowicze in Terra Russiae et eodem Districtu Striensi sitam»). У документі згадувалося, що католицька Стрийська парафія підпорядковувалася єпископові Перемишля. Сам же Стрий, який був на маґдебурзькому праві («jure thewtonico»), тут чітко названо королівським володінням («у містечку *нашому* Стрий» / «in oppido nostro Stry»)¹⁹. Що ж до Федора Любартовича, то він міг лише попросити короля про надання – навіть для своїх найближчих слуг-васалів. Зокрема 1 червня 1431 р. Ягайло, задовольняючи прохання «найсвітлішого князя Федюшка брата нашого дорогого» («preclari ducis Fyeduskonis fratris nostri carissimi»), записав його маршалкові Миколаєві Раховському 40 марок на «селі *нашому* Стенява у землі Руській та окрузі Стрийському» («villam nostram Stenyawa in terra Russie et districtu Striensi»)²⁰. Як бачимо, Стрийський «districtus», хоча й відданий у держання Федюшкові, залишався коронним повітом, тобто ні про який Стрийський «уділ» чи то «князівство» не йдеться. Жодного акта самого Любартовича, виданого у Стрию, ми взагалі не знаємо.

Зате відомо цілих одинадцять судових вироків Федора Любартовича, винесених ним «в нашем дворѣ въ Зудечевѣ» впродовж 1411–1430 рр., що стосувалися розмежування володінь між панами Жидачівського повіту. Ця вкрай цікава документальна серія, видана від імені православного князя й написана кирилицею на місцевій мові для руських земель Польського королівства, де всі адміністративні уряди давно обіймали поляки-католики, справді унікальна. Тим більше, що п'ять із зазначених «жидачівських грамот» збереглися в пергаментних оригіналах (до Другої світової війни перебували в родинній бібліотеці графів Дідушицьких у Львові, нині у Краківському національному, колишньому державному архіві під сигнатурами ADzied perg III/01-05²¹). Два документи відомі за офіційно затвердженими копіями, де кириличний текст транслітеровано латинкою; три – за латинськими перекладами XVI–XVIII ст., також офіційно затвердженими; один – лише за реґестою XVIII ст.

Утім на початку XX ст. З.Козіцький уважав дві грамоти Федора Любартовича (в пізніх латиномовних об'лятах) фальсифікатами, виготовленими в майнових інтересах Дідушицьких²². Цю ідею максимально розвинув З.Радзимінський, який визнав підробками *всі* документи Любартовича, керуючись такими аргументами:

1) грубість пергаменту деяких грамот та характер їх письма, що «радіше у другій половині XVI, ніж на початку XV ст. зустрічається»²³ (при цьому трохи нижче в тексті найдавнішу оригінальну грамоту, котру З.Радзимінський уважав зразком для виготовлення інших, він проголосив фальсифікатом навіть «попри те, що пергамент та письмо не викликають жодної підозри»²⁴);

2) деякі мовні звороти і правничі вирази, які начебто «в руських документах із тієї епохи не з'являються»;

¹⁹ Документ включено до підтвердження Сигізмунда Августа від 19 червня 1570 р. Реґесту зі 109-ї книги Коронної метрики див.: *Matricularum Regni Poloniae summaria* / Ed. T.Wierzbowski (далі – MRPS). – Pars V. – Vol.1. – Varsaviae, 1919. – P.238, nr 4204. Повний текст (р.97–101, звідси цитати) доступний: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0109/PL_1_4_1-109_0102.html. Польський переказ змісту: *Prochaska A. Historia miasta Stryja*. – Lwów, 1926. – S.78.

²⁰ *Materiały archiwalne wyjęte głównie z metryki litewskiej od 1348 do 1607 r.* / Wyd. A.Prochaska. – Lwów, 1890. – S.61, nr 74 (за оригіналом); *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków...* – S.43 (помилково ототожнює Федюшка з Федором Ольгердовичем, який нібито тут востаннє згаданий як живий).

²¹ Їх реґести див.: *Dokumenty pergaminowe Oddziału I Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r.* (<https://docplayer.pl/52708383-Dokumenty-pergaminowe-oddzialu-i-archiwum-panstwowego-w-krakowie-do-1600-r.html>).

²² *Kozicki Z.D. W sprawie rodowodu X.X. Sanguszków // Sprawa początków rodu XX. Sanguszków.* – Lwów, 1901. – S.110–111.

²³ *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków...* – S.20.

²⁴ *Ibid.* – S.23–24.

3) більшість свідків у грамотах Федора Любартовича – «то люди мало, або цілком незнані – слід сумніватися, аби такими тільки себе оточував син потужного й в історії гучного володаря Волині Любарта Гедиміновича!»²⁵.

З.Радзимінський дійшов висновку, що «підроблення межових актів на Жидачівщині, судячи з наведеного вище, стало, так би мовити, на порядку денному». На думку дослідника, після арешту в 1409 р. Свидригайла, котрий володів Жидачевом із 1403 р., і до його силового звільнення руськими князями в березні 1418 р., місто нікому віддане не було. Тож за цього майже дев'ятирічного «жидачівського безкоролів'я» князь Федір Любартович міг час від часу за дорученням монарха («*de mandato regis*») здійснювати там управління й «суди відправляти, котрих пам'ять серед зем'ян жидачівських залишаючись, надихнула їх думкою, при підробці тих межових вироків, задля легшого уникнення звинувачень і важчого доведення фальшування приписати їх радше нерегулярному, ніж постійному, правителеві». Уважаючи жидачівські грамоти Любартовича фальсифікатами, З.Радзимінський натомість визнав достовірними два аналогічних акта Федора Ольгердовича. Цей князь, на думку дослідника, мав отримати Жидачів у 1418 р., після втечі з в'язниці Свидригайла²⁶. Однак аргументація такої тези (корегування помилкової дати, указаної в пізньому списку грамоти Ольгердовича) із джерелознавчого погляду неприйнятна. Крім того, Федір Ольгердович явно помер не пізніше 1404 р.²⁷

Інші доводи З.Радзимінського також не витримують критики. О.Купчинський, виходячи зі змісту й форми грамот, версію про фальсифікацію їх категорично відхиляє, указавши, зокрема, що більшість згаданих у них свідків відомі також і за іншими актами²⁸. І.Папа зазначає, що помилки в пізніших польських та латинських перекладах можна пояснити неухважністю переписувачів, недостатнім знанням мови. Дані зі «Словника староукраїнської мови» засвідчують, що в тогочасних українських документах сумнівні для окремих дослідників вирази «оуморень» (скасовувані, анульовані), «фалшевні» (підроблені, фальшовані), «обчыи» (чужі), «очистити» (довести свою правоту, виправдатися) досить поширені. Важливим аргументом на користь правдивості грамот виступає той факт, що в конфлікті Івашка Дідушицького й Татомира Балицького документи першого було визнано фальшивими. Дивно, щоб Дідушицькі, підробляючи грамоти, виставляли свого предка фальсифікатором. За родинною легендою останні мали виводитися від похресника короля Данила. І.Мицько висловив припущення, що це могло бути причиною появи грамот із датами «1263» та «1274», проставленими на місці вискоблених оригінальних пізніше як спроби підтвердження давності роду²⁹.

Додамо також, що окремі грамоти Федора Любартовича відомі за королівськими підтвердженнями 1514, 1523, 1555 рр. у складі Коронної метрики. Отже ні про яке фальшування їх у другій половині XVI ст. (за З.Радзимінським) не може бути мови. Крім того, довелося б визнати, що підробки не спромоглися розпізнати навіть спеціалісти з Коронної канцелярії. Нарешті, до оригінальних актів були привішені князівські печатки, принаймні одна з яких збереглася до нашого часу. Підсумовуючи сказане, питання про гадану фальсифікацію грамот Федора Любартовича слід визнати закритим.

²⁵ Ibid. – S.20–21.

²⁶ Ibid. – S.25–26.

²⁷ Келембет С. Федір Ольгердович... – С.156–158, 160.

²⁸ Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV – першої половини XV ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. – Т.ССXXXIII. – Л., 1997. – С.351, 354.

²⁹ Див.: Папа І. «Жидачівські грамоти» князя Федора Любартовича: проблема автентичності // Княжа доба: історія і культура. – Вип.6. – Л., 2012. – С.296.

Далі наводимо хронологічний огляд усіх відомих жидачівських актів Федора Любартовича. Опис кожної грамоти містить такі елементи: дата й загальний зміст документа; короткі відомості про оригінал або списки тексту, його публікації; згадки посадових осіб та перелік свідків, місце, час видачі, за необхідності – обґрунтування дати³⁰.

1) 1410-ті рр. – князь Федір Любартович виніс вирок «у справі межовій між Івашком Дідошицьким власником Szychowa (Siechowa) та Давшацькими, Лодавшецькими і Лотатніцькими власниками Лотатнік». Документ відомий лише за «сумаріушем» родинних актів, укладеним Т.Дідошицьким та представленим, разом із пергаментними руськомовними оригіналами, до губернського правління 4 вересня 1775 р. Тут акт було подано як найстарший і датовано 1400 р.³¹ Оскільки Івашко Дідошицький фігурував у грамотах 1411–1413 рр., а з 1421 р. рід Дідошицьких представляли вже інші особи, то вказаний документ, напевне, слід віднести до 1410-х рр.

2) 1411 р., 29 червня – Федір Любартович затвердив розмежування володінь пана Татумира Берлича Струтинського та пана Данила Задеревецького й Рожнятовського між їхніми маєтками Струтином і Рожнятовим на користь Задеревецького. Текст акта опубліковано за латинським перекладом із руського оригіналу, підтвердженим у 1514 р. Сигізмундом I, а в 1637 р. з оригіналу вказаного підтвердження облятованим у Жидачівському гродському суді³². Список підтвердження 1514 р. зберігся й у складі Коронної метрики³³. Дата видачі та свідки документа:

«Діялося в нашому дворі Жидачеві у свято св. Петра апостола, і біля цього присутні були свідки (імена див. нижче в латинському тексті – С.К.), та інших багатьох добрих панів біля цього – присутні були. І у закріпленні цього привісили печатку нашу року народження Господа 1411-го» («Actum est in nostra Curia Zydaczow pro Festo S. Petri Apostoli et circa hoc praesentes fuerunt Testes, Dominus Dymiter Chodorowski Wołczynowicz; D. Iwan Koroway; D. Senko Procewicz; D. Iwaszko Dzieduszycki; D. Iwaszko Boryński; D. Tatumir Balicki, et alii quam plures boni Domini circa haec – praesentes fuerunt. Et in Robur harum appendimus Sigillum nostrum anno Nativitatis Domini 1411mo»).

У списку Коронної метрики Татумира названо не «Berlicz», а «Bericz» (двічі). Та головне, тут доволі суттєво відрізняється перелік свідків: Дмитро Процевич (а не Ходоровський Волчинович), Івашко Дідошицький (на другому, а не на четвертому

³⁰ Жидачівським актам Федора Любартовича присвячено спеціальну статтю (див. прим.29). Утім вона містить кілька вагомих вад. По-перше, не приділено належної уваги питанням хронології, через що акти пронумеровано та наведено в майже довільній послідовності. По-друге, узагалі не враховано деякі грамоти (зокрема опубліковані раніше О.Купчинським), а латинський текст одного акта прийнято за переклад кириличного, насправді окремого від нього (див. нижче «жидачівські грамоти» №5–6). По-третє, до грамот Федора Любартовича чомусь віднесено документи Федора Ольгердовича, причому текст одного з них наведено двічі, за двома різними публікаціями, як два різних документи під окремими номерами.

Цитати з оригінальних грамот наводитимемо за: *Розов В.* Українські грамоти. – Т.І: XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928 (далі – УГ). Надрядкові літери внесено до рядків, скорочення під титлами розкрито, написання з великої літери – за сучасними правилами, кириличні літери-цифри під титлами відтворено арабськими, пунктуація наша (в оригіналах використана лише крапка, проставлена ледь не після кожного слова).

³¹ *Kronika domowa Dzieduszyckich.* – Lwów, 1865 (далі – KDD). – S.31.

³² *Petruszewicz A.* Materiały historyczne // *Przegląd Archeologiczny.* – Z.I. – Lwów, 1882. – S.80–84, nr IV (автор публікації вважав, що рік видачі прочитаний помилково, з огляду на перелік свідків, близький до оригінальних актів Федора Любартовича 1421 та 1430 рр.); *Пана І.* «Жидачівські грамоти»... – С.300–302, №2.

³³ Регести з кн.28 метрики: MRPS. – Pars IV. – Vol.1. – Varsoviae, 1910. – P.137, nr 2350; Pars IV. – Vol.3. – Varsoviae, 1915. – P.373, nr 486. Повний текст онлайн: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0028/PL_1_4_1-028_0271.html

місці), Іван Коровай, Сенько Процович, Івашко Борнський (!), Татумир Балицький. Чим пояснюються відмінності списку метрики зі списком 1637 р. – сказати важко, оскільки обидва вони були переписані з оригіналу підтвердження 1514 р. Більш достовірним видається текст 1637 р. Якщо це так, то в Коронній метриці маємо справу з недбалістю (неуважністю) писаря. Водночас у тексті метрики рік видачі вказано не цифрою, а прописом – «тисяча чотириста одинадцятого» («millesimo quadringentesimo undecimo»).

3) 1411 р., 17 грудня – Федір Любартович судив пана Данила Дажбоговича Задеревецького з братами Облазницькими з приводу розмежування їхніх володінь. Акт зберігся в пергаментному оригіналі (з колишньої бібліотеки графів Дідушицьких у Львові, №1)³⁴ і заслуговує на особливу увагу. Це *єдина* жидачівська грамота Федора Любартовича, де він ужив формулу «Божою милістю», право на використання якої мали лише суверенні правителі: «Божій милости мы князь Федоръ Любортовичъ».

«А на розъздѣ были земляне, и панъ Ленько Зарубичъ, воевода Зудечовский, панъ Коровай Процевичъ, панъ Костько Повистливчичъ, панъ Татумиръ Балицкий, панъ Драгомиръ Володимерецкий, панъ Івашко Дѣдошицкий, панъ Манько Ардевовичъ, а Осташь Голобуть. [...] А на то есмь дали Облазничомъ сесь нашъ листъ под нашею печатью. А к тому ѝ нашихъ слугъ, земляньскихъ печати [...] А при томъ были судѣ ѝ свѣдци: панъ Ходко Чемеръ, панъ Ленко Зарубичъ, воевода Зудечовский, панъ Коровай Процевичъ, панъ Драгомиръ Володимерецкий, панъ Костько Повисливчичъ, панъ Татумиръ Балицкий, панъ Лучка войтъ Сольский, плебанъ Зудечовский Миколай, ѝ Голобуть, ѝ Брыляръ, а ѝныхъ много было при томъ добрыхъ людей. А писанъ оу Зоудечовѣ на святыхъ Трехъ отроковъ, под лѣто Божья нароженья 1000 лѣто 400 лѣто ѝ первого на дцять лѣта».

4) 1412 р., 15 серпня – Федір Любартович, розглянувши скаргу пана Івашка Дідошицького на пана Федора Чолганського, визнав правоту другого, «навічно» затвердивши межу між Чолганями й Дідошицями. Документ відомий за підтвердженням 1555 р., унесеним до Коронної метрики, де руський текст транслітеровано латиницею³⁵.

«Mi thedi z rosutku naseho buducz i w Zidaczewi w piathok przed Swiathoiv Troiczeiv odeslalismo ich na polie svoliwsiy im rok po swiathom Petri w poniedelok, y sami jismo wijichali y s nami pan Jan z Niedoborowa, pan Jan Swinka [?] y[z] Zelienywa, pan Malochsy pisar korolewski, pan Dmither Chodorowski, pan Danilo Zadereweczki, pan Wolczko Luceshczycz y inich mnoho wiry godnich. [...] A list pisan i dan w Zidaczewy miesiaczia awhusta piathinasty den, pod lethy narozyna hospoda nasseho Isus Christa thysiacznoho czothyrysothnego y wthoroho nadiesiath litha»³⁶.

³⁴ Dokumenty pergaminowe Oddziału I Archiwum Państwowego w Krakowie do 1600 r. – ADzied perg III/01 (peresta під датою 1411.01.17 або 12.17); підтвердження короля Сигізмунда Августа 1555 р.: ADzied perg I/26 (peresta під 1555.05.18, підтверджувальний акт тут помилково датований 1411.06.01). Публікації: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej (далі – AGZ). – Т.III. – Lwów, 1872. – S.164–166 (за неточним польським перекладом у підтвердженні 1555 р.; між іншим, замість «трехъ отроковъ» тут вказано «trzech Krolow», звідси виводиться помилкова дата 6 січня); УГ. – С.77–80, №43 (за оригіналом); *Пана І. «Жидачівські грамоти»...* – С.298–299, №1 (за оригіналом).

³⁵ *Купчинський О.* Забуті та невідомі староукраїнські грамоти... – С.351–352 (тут запис помилково віднесено до 1564 р.). Текст підтвердження від 11 лютого 1555 р., у кн.85 Коронної метрики, доступний онлайн: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0085/PL_1_4_1-085_0136.html і далі.

³⁶ Напевне, саме цей акт, перший із двох, що стосувалися «розмежування Дідушиць Івашка від Чолган Федора

5) 1413 р., 20 вересня – Федір Любартович, розглянувши скаргу пана Івашка Дідошицького Мілічича на пана Татомира Балицького з приводу того, що він «забрав собі вепрів» («recepit sibi porcoss») у його лісі, затвердив межі між їхніми маєтками Дідошицями та Баличами. Грамота відома за латинським перекладом руського оригіналу, підтвердженим Сигізмундом I у 1523 р. і внесеним до Коронної метрики³⁷. Оpubлікована за випискою 1761 р. з книг Жидачівського гродського суду у складі ще більш пізнього підтвердження Августа III³⁸. Для розмежування князь вислав «пана Ленька старосту жидачівського до того кордону» («Dominum Lienko Capitaneum Zydaczowiensem ad istas granicies»). Цей документ було видано панові Дідошицькому:

«Ми до затвердження його справи дали свою грамоту Івашкові Дідошицькому та печатку нашу до тієї грамоти привісили – за присутності свідків (імена див. нижче в латинському тексті – С.К.) й інших багато добрих представлених при тому були. Діялося у дворі нашому Жидачеві, дня святого Євстафія, року народження Господа тисяча чотириста тринадцятого» («Nos ad confirmationem ejus rei dedimus suas litteras Iwaskoni Dziedoshiczki et Sigillum Nostrum ad eas litteras appendimus – Præsentibus testibus Dominis Danilo Zadrzewiczski, Domino Sienko Proczowicz, Domino Moszofiey, Domino Drohomir, Domino Manko Orderowicz, Domino Prokop Nieniewicz et alii multi Boni præmissis interfuerunt. Actum in Curia Nostra Zydaczow, die Sancti Eustachii, Anno Nativitatis Domini Millesimo Quadringentesimo Tredecimo»).

6) 1413 р., 20 вересня – грамота в тій самій справі, видана пану Татомиру Балицькому, який виграв суд. Документ зберігся в пергаментному оригіналі (з колишньої бібліотеки Дідошицьких у Львові, №3)³⁹. Але річна дата в ньому була вискоблена й замінена на «1263». Уже М.Дідошицький справедливо зазначав: «Є також як той (попередній акт – С.К.) із р. 1413 виданий у день св. Євстафія, але рік на ньому вишкрябаний і замінений смішною датою р. 1263!»⁴⁰. Для розмежування спірних земель Федір Любартович

«выслали нашего оурядника, пана Ленка, старостоу Зудечевского, на тоу то границу. [...] А при том были свѣдци: пан Ленко староста, пан Задеревецкий Дмитръ, пан Сенко Процевич, пан Малофѣй, пан Драгомиръ, пан Манко Ардевови, пан Прокопъ Няневич, йныхъ досыгъ при том было добрыхъ. А мы есмо на то свой лист далі й печать свою привѣсили паноу Татомирови Балицкомоу на потвержение тыхъ границъ и врочищъ. А то ся дѣяло в нашем дворѣ въ Зоудечевѣ, на день святого мученика Остафия, под лѣты Рожества Христова 1000 лѣтъ. 263 лѣта».

Чолгановського», у «сумаріуші» Т.Дідошицького 1775 р. помилково віднесено до 1415 р. (див.: KDD. – S.33).

³⁷ Регести з кн.37 метрики: MRPS. – Pars IV. – Vol.1. – P.247, nr 4277; Pars IV. – Vol.3. – P.374, nr 499. Тут акт датований 16 липня 1413 р., але пам'ять святого великомученика Євстафія (див. у наступному акті) православна церква відзначає 20 вересня. Повний текст онлайн: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0037/PL_1_4_1-037_0920.html і далі.

³⁸ *Stadnicki K.* Synowie Gedymina. – Т.ІІ: Lubart xiażę Wolyński. – Lwów, 1853. – S.257–260; KDD. – S.III–VII, nr I.

³⁹ Dokumenty pergaminowe... – ADzied perg III/03 (регеста під нереальною датою 1393.07.28). Публікації: Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – Т.І. – Санкт-Петербург, 1846. – С.42–43, №30/ІІ (у примітці зауважено: «Зубрицький зазначає, що в оригіналі літочисленні букви підчищено, щоб надати акту більшої давності; але ця підробка легко викривається»); KDD. – S.VII–IX, nr ІІ (транслітерація латиницею); *Головацкій Я.Ф.* Памятники дипломатического и судебного-делового языка русского в древнем Галицко-Володимирском княжестве и в смежных русских областях, в XIV и XV ст. // Науковий збірник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матлицы. – Вып.ІІ. – Л., 1868. – С.136–138, №XL/2, окремо с.44–46; УГ. – С.82–84, №45 (під вірною датою 20 вересня 1413 р.); *Пана І.* «Жидачівські грамоти»... – С.303–304, №4 (авторка помилково вважає, що латинським перекладом цього ж акта є текст, опублікований К.Стадницьким за списком 1761 р. – насправді окремішій документ із тієї самої справи).

⁴⁰ KDD. – S.33.

Пам'ять святого великомученика Євстафія (Плакиди) православна церква відзначає 20 вересня. Первісне ж число року, яке в оригіналі було вискоблене й замінено на нереальне, установлюється на підставі попереднього акта.

7) 1413 р., 20 вересня – Федір Любартович, розглянувши скаргу пана Івана Дідошицького на пана Федора Чолганського з приводу того, що він «захопив вепрів» («intercepit porcoss») у Чорному лісі й т.д., затвердив межі між їхніми маєтками Дідошицями та Чолганями. Документ відомий лише за латинським перекладом із руського оригіналу, зробленим й офіційно завіреним 16 жовтня 1775 р.⁴¹ Для наглядю за розмежуванням земель князь вислав «мого урядника пана Леона (Ленька Зарубича – С.К.) старосту жидачівського» («meum Officiale Domini Leonem Capitaneum Zydaczoviensem»). Його затвердженням і став цей акт, виданий Дідошицькому:

«У затвердження справи дали наш документ пану Іоанну Дідошицькому, і печатку нашу привісили до цього документа. Присутні ці були свідки (імена див. нижче в латинському тексті – С.К.), і багато інших; це діялося в нашому замку Жидачеві. Самого дня святого Євстафія Мученика, року від народження Христового 1274» («in confirmatione huius rei dedimus Nostrum Documentum Domino Joanni Didoszycki, et Sigillum Nostrum appendimus huic Documento. Praesentes huic fuerunt Testes Dominus Leo Capitaneus Zydaczoviensis, Dominus Simeon Procewicz, Dominus Malofij, Dominus Nicolaus Andrełowicz, Dominus Procopius Nenowicz, et plures alii; hocque Actum in Nostro Castro Zydaczoviae. Ipso Die Sancti Eustaffii Martyris, Anno a Nativitate Christi 1274»).

Зрозуміло, що вказаний рік видачі нереальний. Без сумніву, у протографі документа він з'явився тим самим шляхом, що й у попередньому акті. Обидві грамоти написані практично за однаковим формуляром, містять майже ідентичний перелік свідків та, головне, видані в один день пам'яті св. Євстафія (20 вересня) – як ми бачили, насправді 1413 р.⁴²

8) 1421 р., 26 жовтня – Федір Любартович, розглянувши скаргу пана Ігната Облазницького на пана Юрія Дідошицького «Кгоурьгешевича», що той позабрав вепрів у його діброві, затвердив межі між їхніми маєтками Облазницями та Дідошицями. Документ зберігся в пергаментному оригіналі (з колишньої бібліотеки Дідошицьких у Львові, №2)⁴³. Розмежування земель князь доручив провести під наглядом свого «врядника» пана Ленька, старости жидачівського. Його затвердженням і є цей документ, виданий Дідошицькому:

«Далі есмо ему лість пану Юрьєви Дѣдошицкому, печать свою привѣсилі есмы к тому листу. А прі томь были свѣдци: пан Ленко староста Зудечовский, пан Дмитръ Волчкович, пан Сенко Процевич, пан Иван Коровай, пан Йвашко Боринський, пан Прокопъ Няневич, йных добрых досытъ было при томь. А то ся дѣяло в нашомь дворѣ в Зоудечевѣ в день святого Дмитрия, под лѣты Рожества Христова 1000 лѣт и 421-го лѣта».

⁴¹ KDD. – S.IX–XI, nr III; *Пана I. «Жидачівські грамоти»...* – С.307–308, №7.

⁴² Напевне, саме цей документ, другий із тих, що стосувалися «розмежування Дідошиць Івашка від Чолган Федора Чолгановського», у «сумаріюші» Т.Дідошицького 1775 р. помилково віднесено до 1427 р. (див.: KDD. – S.33) – шляхом перенесення останньої цифри спотвореної дати «1274» на другу позицію (див.: *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków...* – S.21–22).

⁴³ Dokumenty pergaminowe... – ADzied perg III/02 (переста під датою 1421.10.26(?)). Публікації: АЗР. – Т.I. – С.42, №30/I; KDD. – S.XI–XII, nr IV (транслітерація латиницею); *Головацкий Я.Ф. Памятники...* – С.135–136, №XXXIX/1, окремо с.43–44; УГ. – С.94–96, №52; *Пана I. «Жидачівські грамоти»...* – С.302–303, №3.

Православне свято великомученика Дмитра Солунського відзначається 26 жовтня (за католицьким Краківським календарем – 8 жовтня).

9) 1427 р., без денної дати – Федір Любартович, розглянувши скаргу пана Юсупа Гошовського, Микити Юрковича й Івана Михайловича на Негрила Гошовського щодо вступу до їхніх володінь на Витвиці, виніс рішення на користь останнього. Документ відомий за його облятою у Жидачівському земському суді 16 вересня 1697 р., а також списком у фасцикулі на окремому аркуші (де текст передано дещо повніше)⁴⁴.

«A pry tym byly Swidcy y Sudyi Pan Lenko Starosta Zudaczowskii, Pan Sawa Boiaryn Kr[...] Mysza, Pan woit Zudaczowskii, Pan Chodko Wolkowycz, Pan Mys Didoszycki, Pan Maciy Krechewycki y innych dobrych dosyt bulo pry tomu. A k semu naszemu listu na swidectwo, kazaly esmy prylozoty naszu peczat. Pod Lit Rozdestwa Chrystowa Tysiacza Czeteresta Dwacciet Semoho Lita».

10) 1428 р., 5 липня – Федір Любартович, розглянувши скаргу пана Дмитра Даниловича «з Роудь» на пана Міка Дідошицького щодо поля й діброви Сяхова, виніс рішення на користь останнього. Акт відомий у пергаментному оригіналі (з колишньої бібліотеки Дідушицьких у Львові, №4), завіреному печаткою із зображенням вершника – литовської «Погоні»⁴⁵. Причому це єдина печатка Федора Любартовича, оригінал якої зберігся до нашого часу⁴⁶. Очевидно, саме її описав О.Однороженко: «В полі печатки іспанський щит, на якому рицар на коні, в правіці тримає меч. Напис по колу: + s dux fedor lubertow»⁴⁷. Варто нагадати, що під час свого правління на Волині у 1386–1393 рр. Федір Любартович користувався іншою печаткою – із зображенням батьківського геральдичного знаку лева⁴⁸. Як бачимо, після втрати Волині син Любарта у власній сфрагістиці замінив «претензійний» галицько-руський територіальний символ на литовський, що свідчив лише про його походження з династії Гедиміновичів.

«А мы есмо на потвержение той рѣчи дали свой лист пану Микови Дѣдошицкому, й печать свою есмо привѣсили к тому то листоу. А при том были свѣдци: пан Дмитръ Ходоровскый, пан Сенко Процевич, пан Грицко из Борьтникъ, пан Иван Коровай, пан Яцко Мошенчич, пан Ивашко з Борьнич, а йныхъ досыть добрыхъ при томъ было. Дан лист оу нашемъ дворѣ оу Зоудечевѣ по святомъ апостолѣ Петрѣ оу первый понедѣлокъ, под лѣты Рождества Христова 1000 й 428-го лѣта».

⁴⁴ Зміст обляти акта у Жидачівському городському (!) суді 1696 р. (!) навів З.Радзимінський (див.: *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków...* – S.24). Текст опублікував О.Купчинський, із доповненнями зі вказаної фасцикулі (див.: *Купчинский О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти...* – С.354–355, №11).

⁴⁵ *Dokumenty pergaminowe...* – ADzied perg III/05 (реґеста з датою 1428.01.19 – найменш вірогідною, див. прим.49). Публікації: АЗР. – Т.І. – С.43–44, №30/III; KDD. – S.XII–XIII, nr V (латиницею); *Головацкий Я.Ф. Памятники...* – С.138–139, №XLI/3, окремо с.46; УГ. – С.109–111, №60; *Пана І. «Жидачівські грамоти»...* – С.304–305, №5.

⁴⁶ *Полехов С.В. Несохранившаяся печать князя Александра Патрикеевича Стародубского // Средневековая нумизматика Восточной Европы. – Вып.6. – Москва, 2017. – С.243, прим.**** (в основному тексті, усупереч наведеним посиланням, печатку віднесено до 1430 р.).

⁴⁷ *Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. – X., 2009. – С.88, 242, рис.180.* Дослідник посилається на архівні сигнатури всіх оригінальних актів, виданих Федором Любартовичем упродовж 1393–1430 рр., а також підтвердження його документа 1423 р. від 1444 р. (ASang, Perg.62). Однак на початку XX ст., крім грамоти 1428 р., була відома лише одна з чотирьох печаток на грамоті 1411 р. (див.: УГ. – С.78, №43). На прорисовці О.Однороженка печатка з «Погонєю» віднесена до 1393 р. Однак тоді, за даними інвентаря Замойського, Федір Любартович користувався ще печаткою із зображенням лева (див. також прим.48).

⁴⁸ *Полехов С. В. Несохранившаяся печать...* – С.243.

Певне, мається на увазі православне свято апостолів Петра й Павла 29 червня, перший понеділок після якого в 1428 р. припадав на 5 липня⁴⁹.

11) 1430 р., 29 травня – Федір Любартович, розглянувши скаргу пана Дмитра Даниловича «з Роудь» на пана Міка Дідошицького, що той позабирав вепрів у його діброві, виніс рішення на користь останнього та затвердив межі між їхніми маєтками Дідошиччями й Жириявою. Акт зберігся в пергаментному оригіналі (з колишньої бібліотеки Дідошицьких у Львові, №5)⁵⁰. Для нагляду за розмежуванням земель князь вислав «нашого старосту Зоудечевского, пана Ленка с паны на тоую границу».

«А мы есмо на потвержение той границь дали свой листь пану Микови Дѣдошицкому, и печать свою есмо привѣсили к тому то листу. А при том были свѣдци: пан Дмитръ Ходоровскый, пан Клюсь из Вижнянь, пан Сенко Процевич, пан Грицко з Борьтників, пан Яцко Мошенчичь, пан Братко из Доульбь, а иных досеть добрых при томъ было. А то ся дѣяло оу нашемъ дворѣ оу Зоудечевѣ, по Оузнесеней первый понедельник, под лѣты Рожества Христова 1000 й 430 лѣта».

У 1430 р. свято Вознесіння припадало на 25 травня (четвер), а отже наступний понеділок – на 29 травня.

Із грамот Федора Любартовича однозначно випливає, що юрисдикція князя поширювалася на всю територію давнього Жидачівського повіту⁵¹. Правовий статус цього володіння (як і стрийського) був неоднозначним. Звичайно, двоюрідний брат короля не міг обіймати тут уряд пересічного старости, явно стоячи вище за такого. У грамоті 1411 р. (№3) Ленько Зарубич, «воевода» жидачівський, названий серед «слуг» Любартовича; у документах 1413 і 1421 рр. (№6–8) той самий Ленько, тепер «староста» жидачівський – «урядником» («*meum Officialem*») Федора; в акті 1430 р. (№11) князь говорить про Ленька як про «нашого старосту Зудечевского». З іншого боку, повноцінним «удільним» князем, сувереном Жидачева, Федір Любартович також не був. Щоправда в одному з найстарших актів, 1411 р. (№3), він ужив суверенну формулу «Божою милістю». Але це був одиничний випадок, зафіксований лише в одному з десяти документів. Очевидно, князеві вказали на таку «зухвалість», оскільки в актах 1412–1430 рр. формула «Божою милістю» вже відсутня: в їх оригіналах інституція видавця звичайна – «Мы князь Феодоръ Любортовичъ» (№6, 8, 10–11), у латинських перекладах – «Nos (ego) dux Fedor (Theodorus) Luborthowiczъ» (№5, 7, також 2).

⁴⁹ УГ. – С.110. Щодо інших варіантів автор писав: «Радзимінський, датуючи грамоту 22-м лютого, очевидно приймав до уваги католицьке свято Petri ad cathedram, що припадало на це число, див. Монографія ХХ. Sanguszków, с.21. Але в 1428 р. перший після нього понеділок припадав на 23 лютого. Нарешті, поклоніння веригам св. ап. Петра західна церква згадує 1 вересня, а східна – 16 січня, звідки отримуємо ще дві дати – 6 вересня й 19 січня. Останнє свято не належало до числа надто популярних, і датування від нього найбільш сумнівне».

⁵⁰ Dokumenty pergaminowe... – ADzied perg III/04 (переста під правильною датою 1430.05.29). Публікації: АЗР. – Т.І. – С.44, №30/IV; KDD. – S.XIII–XV, nr VI (транслітерація латиницею); Головацький Я.Ф. Памятники... – С.139–140, №XLIИ/4, окремо с.47–48; УГ. – С.115–116, №64 (під правильною датою 29 травня); Пана І. «Жидачівські грамоти»... – С.305–306, №6.

⁵¹ Про локалізацію сіл, згаданих у грамотах, див.: Капраль М. Жидачівський повіт Львівської землі в XVI ст. (За матеріалами поборових реєстрів) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.І. – К.; Л., 2004. – С.752–756, табл.1; Пана І. «Жидачівські грамоти»... – С.311–312, табл.1. За сучасним адміністративно-територіальним поділом, ці села знаходяться у Жидачівському і Стрийському р-нах Львівської обл., Рожнятівському й Долинському р-нах Івано-Франківської обл.

Та, головне, нам невідомий жоден надавчий акт Федора Любартовича на земельні володіння. Більше того, права відчуження земель у Жидачівському (як і Стрийському) повіті князь узагалі не мав. Так, 26 жовтня 1416 р. король Ягайло видав грамоту Васькові Тептуковичу, котрою підтвердив і надав йому ряд володінь, у тому числі у Жидачівському повіті («in Zudaczouiensi»)⁵². Що ж до Любартовича, то навіть про надання для свого жидачівського «воеводи» він міг лише *просити* короля. Про це прямо свідчить реґеста документа 1419 р.: «Лист короля Владислава, котрим Ленькові Зарубичу, воеводи жидачівському, записав на Олешові й на Косятині у Жидачівській волості сто гривень на прохання брата, к[нязя] Федора Дубарзовича (?)» («List króla Władysława, którym Lenkowi Zarubiczu, wojewodzie Żydaczowskiemu, zapisał na Oleszowie i na Kosiatynie w Żydaczowskiej włości sto grzywien na prośbę brata, X. Fedora Dubarzowicza (?)»)⁵³. Варто нагадати, що попередники Федора Любартовича – Федір і Свидригайло Ольгердовичі, – хоч також не були «удільними» володарями, але право відчуження земель у Жидачівському повіті все ж таки мали⁵⁴. Надавчі акти Ягайла згаданим трьом князям, де повинні були прописуватися умови їх володіння Жидачевом, не збереглися. Зате відомий такий документ, виданий королем 9 вересня 1431 р. четвертому князеві-держателєві Жидачева – Земовиту Мазовецькому. Зокрема Ягайло надавав йому «округ *наш* Жидачівський із містечком Долина й селом Гродище у землях Русі» («districtum nostrum Zudaczouiensem cum opido Dolyna et villa Grodziszcze in terris Russie»). При цьому чітко йшлося не про спадкове, а лише пожиттєве («ad tempora sue vite») володіння. Також в акті спеціально зазначалося, що Земовит отримує надання з тими самими правами, як «князь Федюшко нещодавно інший держав і володів» («dux Fyeduschko nuper distinctus tenuit et possedit»)⁵⁵.

Таким чином, уживання терміна «Жидачівське князівство» стосовно володіння Федора Любартовича, а також його попередників і наступника (що можна зустріти в деяких новітніх працях), не зовсім коректне. Упродовж першої половини XV ст. Жидачів з округою, як і раніше, залишався королівським повітом або волостю («districtum nostrum»). Він лише передавався в пожиттєве держання найближчим родичам Ягайла, але так і не перетворився на спадкове удільне князівство, очолюване правителями «Божою милістю» (на зразок, скажімо, Белзького князівства під владою мазовецьких П'ястів).

Нарешті ще одним держанням Федора Любартовича в коронній Русі (а саме в Галицькій землі) було містечко Коропець (біля устя однойменної річки, лівої притоки Дністра). 1 січня 1419 р. слуги Ягайла провели розмежування приватних земель «межи Кутици и межи Полагич», зробивши це «господареским казаниємъ кролевским и князя Федушковымъ». Свідками виступили Петро, суддя перемишльський, «Пашко воевода Коропецкии» і т. д.⁵⁶ Йдеться про сучасні села Кутище й Палагичі (Тлумацький р-н Івано-Франківської обл.), розташовані поблизу Коропця – на протилежному боці Дністра. Відомий також акт від 17 жовтня 1423 р. (в латинському

⁵² AGZ. – T.V. – Lwów, 1875. – S.38–40, nr XXX (за оригіналом). Згадане тут село «Strzelicze in Zudaczouiensi» 22 листопада 1417 р. отримало від Ягайла маґдебурзьке право та статус міста (див.: *Materiały archiwalne wyjęte głównie z metryki litewskiej od 1348 do 1607 r.* / Wyd. A.Prochaska. – Lwów, 1890. – S.24–26, nr 35 (за оригіналом): «villa predicta Strelitze [...] in terra Russie et districtu Zudaczouiensi situata»).

⁵³ «У копії сумаріушу архіву князів Острозьких 1594 р., переписаній у 1786 р., що зберігається в Оссолінеумі під №1924» (див.: *Radziminski Z.L. Monografia XX.Sanguszków...* – S.26, przyp.2).

⁵⁴ *Келембет С. Федір Ольгердович...* – С.159–160; *Його ж. Федір-Федот (Федюшко) Любартович...* – С.23.

⁵⁵ *Materiały archiwalne...* – S.61–63, nr 75 (за списком XV ст.; тут же необхідна поправка в даті).

⁵⁶ УГ. – С.90–91, №49 (за оригіналом). «Виданий документ оу недѣлю оу день святого Василя 1419 року. Дійсно, у цьому році день св. Василя, тобто 1 січня, припадало на неділю».

перекладі з руського оригіналу), в якому «князь Федір Любартович» («dux Ffedor Lubarthowicz») засвідчував, що він, виконуючи розпорядження короля, «виїхавши з містечка Кропця з нашими старцями, і Фрол з Острогів з його старцями» («exiimus de opido Cropocz cum nostris senibus et Frola de Ostrohy cum suis senibus»), розмежував свої коропецькі володіння від земель Фрола⁵⁷. А 6 жовтня 1424 р. в тому ж Коропці, також «за дорученням» («de mandato») «найяснішого Владислава Божою милістю короля польського», Федір Любартович виніс вирок у межовій справі між згаданими власниками Кутища й Полагичів⁵⁸. Зазначимо також, що 8 липня 1427 р. Владислав Ягайло, перебуваючи у Дрогобичі, особисто надав коропецькому костелу «село Дялова у землі Руській і тому окрузі Кропецькому розташоване» («villam Dyalowa in terra Russie et eodem districtu Kropiecensi sitam») – сучасне с. Делева на правому березі Дністра. Тож цілком очевидно, що Коропець, так само, як Жидачів і Стрий, перебував лише в держанні Любартовича, залишаючись суверенною власністю польської корони.

Отже володіннями Федора (Федюшка) Любартовича в межах коронної Русі, що належали йому на праві пожиттєвого держання, були: Стрийський повіт Перемишльської землі⁶⁰; сусідній Жидачівський повіт (у Я.Длугоша під 1403 р. фігурує як самостійна земля – «*terram Zudaczoviensem*»), що пізніше ввійшов до складу Львівської землі⁶¹; віддалений від них дрібний Коропецький повіт, згодом приєднаний до Галицького повіту й землі⁶². Центрами вказаних повітів («*districtus*») були містечка («*oppidum*») Стрий, Жидачів, Коропець, які на той час уже мали самоврядування за маґдебурзьким правом⁶⁴. Варто також зазначити, що на території всіх трьох повітів тогочасні джерела не фіксували укріплених замків («*castrum*»). Стосовно Жидачева відомо, що резиденцією Любартовича тут був його «двір» (а не «город», «град» чи «замок»): більшість своїх грамот князь видав «в нашем дворѣ въ Зоудечевѣ» (у латинських текстах слово «дворѣ» правильно перекладено як «*curia*», і лише в документі №7 явно помилково – як «*castro*»).

До кінця життя Федір Любартович залишався вірним православному віросповіданню, про що свідчив, між іншим, і Я.Длугош під 1431 р. Князь отримав у пожиттєве держання Унівський монастир Успіння Богородиці (нині Свято-Успенська лавра у с. Унів Перемишлянського р-ну Львівської обл.) разом із його селами. Про

⁵⁷ *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków...* – S.26–28 (з дефектного підтвердження Владислава III, 1444 р.); *Dokumenty pergaminowe...* – ASI Sang perg 062 (регеста під 1444.02.21). Документ Любартовича датований неділею напередодні дня св. Луки Євангеліста 1423 р.; тоді вказане свято, 18 жовтня, припадало на понеділок, а попередня неділя, отже – на 17 жовтня, як і вказано в З.Радзимінського.

⁵⁸ Акт також відомий лише за латинським перекладом, підтвердженням Владиславом III 3 квітня 1443 р., а 9 вересня 1721 р. облятованим у Галицькому гродському суді (див.: *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków...* – S.28). Власні імена у цьому перекладі сильно спотворені – пор. руський текст акта 1419 р.

⁵⁹ AGZ. – T.VII. – Lwów, 1878. – S.73, nr XXXVII (за оригіналом).

⁶⁰ Про його територію див.: *Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa Ruskiego i Belzkiego w XV w.* – Lwów, 1939. – S.162–166, 316.

⁶¹ Див.: *Ibid.* – S.179–186, 320; *Капраль М. Жидачівський повіт...* – С.746–748.

⁶² Налічував усього кільканадцять поселень в околицях Коропця по обох берегах Дністра (див.: *Dąbkowski P. Podział administracyjny...* – S.53, 245, 322; автор урахував не всі відомі села, зокрема і згадані Кутище та Палагичі).

⁶³ У тодішніх латиномовних актах термін «*oppidum*» означав містечко, тоді як значні міста називалися «*civitas*» (див., напр.: *Dąbkowski P. Podział administracyjny...* – S.204).

⁶⁴ Жидачів був переведений на маґдебурзьке право 24 лютого 1393 р. (див.: MRPS. – Pars IV. – Vol.1. – P.442, nr 7695; Pars IV. – Vol.3. – P.365, nr 362; повний текст: http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/MK/0070/PL_1_4_1-070_0849.html, де Жидачів означено навіть як «*civitas nostra*»). Чинність маґдебурзького права («*iure thewtonico*») у Стрию та Коропці зафіксовано у двох актах Ягайла, виданих 8 липня 1427 р. місцевим костелам. Ба більше, на таке право було переведено навіть села, надані цим костелам (посилання див. вище, прим.19, 59).

це відомо з грамоти Ягайла від 31 жовтня 1431 р., де підкреслювалося, що князь Михайло Пінський указану обитель «повинен держати до часу життя» («debet tenere ad tempora vite»), як це робив «щасливої пам'яті найсвітліший володар князь Федько, брат наш найдорожчий» («felicis recordacionis pre[clarus] Princeps Dux Fethko ger[manus] noster carissimus»)⁶⁵. З.Радзимінський намагався довести, що «князь Федько» був братом короля – Федором Ольгердовичем⁶⁶. Але у цьому випадку перекладати слово «germanus» як «рідний брат» навряд чи можна, оскільки навіть Федір Ольгердович був єдинокровним (лише по батькові) братом Ягайла. Останній, як ми бачили, у кількох інших актах також називав своїм братом Федюшка Любартовича. Та, головне, «ктиторство» його над Унівським монастирем підтверджує й місцева традиція, зафіксована в пом'янику обителі⁶⁷. С.Пташицький за даними З.Радзимінського описав Унівський пом'яник так:

«Це рукопис XVIII ст., що становив безсумнівно список із більш давнього. На першому аркуші читаємо:

«Помяни Господи оусопшихъ рабовъ Твоихъ Благовѣрныхъ Князей пановъ Благодѣтелей святыхъ Обители сея. В л а д и с л а в а. – При цьому приписано: Jageńo, ten dał przywilej na dobra Uniowowi 1401.

Ф е о д о р а. – Xzę Lubartowicz, pierwszy fundator tego monasteru Uniowskiego A. 1400. Zygmunt August potwierdził prawa 1554.

Stefan 1564 (?).

Wladyslaw IV, 1634» і т.д. На арк.2 знаходимо:

1400. Родъ князя Феодора Любарта.

Феодора Димитрія Агрипину Анастасію (далі під кожним із цих імен у стовпчиках записано ще по 8 імен – С.К.)

Родъ князя Олгерда (далі кілька десятків імен – С.К.)

Місця, надруковані розрядкою, у рукопису написані кіновар'ю»⁶⁸.

Імена Федора, Дмитра, Агрипини та Анастасії відносяться до самого Федора Любартовича, його батька (у хрещенні Дмитра), першої дружини Любарта Агрипини та дружини Федора Анастасії (вони вказані також у Самбірському пом'янику)⁶⁹. Те, що у заголовку князя Федора названо «Любартом», а не «Любартовичем», – явна помилка переписувача XVIII ст. Принаймні таке читання не може розглядатися як доказ існування «Любарта-Федора Ольгердовича» (версія З.Радзимінського) хоча б тому, що рід князя Ольгерда далі вписано окремо від роду князя Федора.

⁶⁵ AGZ. – Т. XIV. – Lwów, 1889. – S. 287, nr 2224. Тут уписано грамоту Владислава Ягайла, де монастир помилково названо «monasterium Ywnewo», а рік видачі вказано 1443-й. Насправді до 1443 р. (1 вересня) відноситься акт Владислава III, облятований безпосередньо перед актом його батька, де правильно фігурує «monasterium Ynuewo». Грамота Ягайла видана 31 жовтня у Санюку, де король після смерті Федора Любартовича був 2–3 листопада 1431 та 28 жовтня 1433 рр. Але 31 жовтня 1433 р. він перебував уже в «Besko» (див.: Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagielly: 1386–1434. – Warszawa, 1972. – S. 92, 95). Правильну дату акта встановив ще З.Козицький (див.: *Kozicki Z.D. W sprawie rodowodu X.X. Sanguszków.* – S. 117).

⁶⁶ *Radziminski Z.L. Monografia XX. Sanguszków...* – S. 16–19, 40, 49.

⁶⁷ Про Унівський пом'яник, нині, здається, втрачений, див.: *Мицько І. Давній Унівський пом'яник // Actes testamentibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича.* – Л., 2011. – С. 481–482.

⁶⁸ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 203–204 (доповнення С.Пташицького до статті А.Куніка). Факсимільну копію поминання роду Федора Любартовича опублікував К.Стадницький. Тут чітко читається: «Родъ князя Феодора Лобарта» (див.: *Stadnicki K. Synowie Gedymina.* – Т. II. – Lwów, 1853. – Вклейка після s. 260). Згадані в польських приписках документи – привілеї Ягайла 1401 р. та підтвердження Сигізмунда Августа 1554 р., – віднайті не вдалося, хоча ми переглянули всі регести актів Коронної метрики за 1554 р., що містяться у книгах 83–86. Можливо, дату підтвердження у приписці вказано помилково.

⁶⁹ *Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря князя Федора Любартовича // Статті, написані після вигнання з Інституту українознавства НАН України.* – Л., 2000. – С. 3–4.

Федір Любартович навряд чи міг бути засновником Унівського монастиря, який точно існував на 13 жовтня 1395 р. (коли Ягайло видав акт у Глинянах «проти монастиря Унейова»), а можливо навіть у 1307 р.⁷⁰ Отже дописані в пом'янику слова «*pięwszy fundator*» слід розуміти в тому сенсі, що Любартович був не засновником, а першим (радне одним із перших) благодійником, «ктитором» обителі⁷¹.

Рід «князя Федушчака Любартовича» було вписано також до пом'яника, який за певними ознаками належав Спасо-Преображенському монастиреві біля Старого Самбора в Перемишльській землі (сучасне с. Спас Старосамбірського р-ну Львівської обл.)⁷². Очевидно, Любартович був благодійником і цього православного осередку.

Наприкінці липня 1431 р., під час походу на Волинь, король Ягайло надав князеві Федюшку його давню отчину – Володимир із повітом, перед тим спалений польським військом. Цей факт навряд чи надто порадував старого князя, котрий уже за місяць помер. Хоча Федір Любартович і був одружений з якоюсь Анастасією, дітей після нього не залишилося, і всі свої володіння та майно він заповів королю⁷³. Держання Любартовича в коронній Русі дуже скоро було передано іншим особам. Нагадаємо, уже 9 вересня 1431 р. Ягайло записав Жидачівський повіт на пожиттєвому праві, як «князь Федюшко недавно інший держав і володів», своєму племінникові (від сестри) Земовиту V, князеві мазовецькому (помер 1442 р.). А 21 жовтня 1431 р. король польський, підтримавши ініціативу «мужнього Закліки або Тарла з Щекарович рицаря нашого» («*strenui Zaklika alias Tharlo de Sczekarzowicze militis nostri*»), дозволив йому «місто чи містечко зване Стриг (так!) над річкою Стриг іменованою в окрузі Дрогобицькому» («*cinitatem sen oppidum dictum Stryg super flumine Stryg nuncupato in districtu Drohobicensi*») «правом німецьким маґдебурзьким наново осадити» («*iure theutonico maidemburgensi de novo locandi*»)⁷⁴. Звідси видно, що незадовго перед тим, можливо ще за життя Федора Любартовича, Стрий зазнав руйнування, унаслідок чого був навіть «тимчасово приписаний» до сусіднього Дрогобицького повіту.

REFERENCES

1. Aleksandrovych, V. [1995]. *Ukrainske maliarstvo XIII–XV st.* Lviv. [in Ukrainian].
2. Gagua, R. [2009]. *Grynvald v istochnikakh: "Khronika konfliktu Vladislava, korolya Polshi, s krestonostsami v god Khristov 1410"*. Pinsk. [in Russian].
3. Dąbkowski, P. [1939]. *Podział administracyjny województwa Ruskiego i Betzkiego w XV w.* Lwów. [in Polish].
4. Długosii, J. [1997]. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae. Liber X et liber XI: 1406–1412.* Varsaviae. [in Latin].
5. Gąsiorowski, A. [1972]. *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434.* Warszawa. [in Polish].
6. Kelembet, S. [2017]. Fedir Olherdovych, kniaz kobrynskyi, ratsenskyi ta zhydachevskyi. *Ukraina Lithuanica: studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho*, 4, 146–170. [in Ukrainian].
7. Kelembet, S. [2018]. Fedir-Fedot (Fediushko) Liubartovych, kniaz lutskyi i volodymyrskyi, derzhavtsia siverskyi. *Siverianskyi litopys*, 6, 13–36. [in Ukrainian].
8. Kupchynskyi, O. [1997]. Zabuti ta nevidomi staroukrainski hramoty XIV – pershoi polovyny XV st. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u Lvovi*, 233, 333–359. [in Ukrainian].
9. Kuzmin, A.V. [2011]. Titulovannaya znat Velikogo knyazhestva Litovskogo v "Velikoj vojne" 1409–1411 gg. protiv

⁷⁰ Мицько І. Давній Унівський пом'яник. – С.480.

⁷¹ У 1449 р. шляхтич Сенько Лопатич з Осталовичів виступив у суді проти князя Михайла Ольшаницького (Пінського), заявивши, що Унівський монастир із давніх часів («*ab antiquis temporibus*») опікали його предки («*habuerunt in tutoria*») (див: AGZ. – Т.XIV. – S.286, nr 2224).

⁷² Мицько І. Монастирські пом'яники... – С.3–4; *Його ж.* Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів // Старий Луцьк. – Вип.V. – Луцьк, 2009. – С.34–35. Цей пом'яник виявив А.Петрушевич у складі обкладинок до двох книжок. У 2005 р. його відреставровано.

⁷³ *Келембет С.* Федір-Федот (Федюшко) Любартович... – С.24–25.

⁷⁴ *Prochaska A.* Historia miasta Stryja. – Lwów, 1926. – S.194–196, nr 1 (текст у підтвердженні Сигізмунда Августу 1563 р., оригінал якого зберігався в архіві Стрия), 4–5 (польський переказ змісту).

- Tevtonskogo ordena. *Vialikae kniastva Litovskae i iaho susedzi v XIV–XV st.: Sapernitstva, supratsovnitstva, uroki*. Minsk, 26–75. [in Russian].
10. Mytsko, I. (2011). Davnii Univskiy pomianyuk. *Actes testantibus: Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Leontii Voityvycha / Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 479–495. [in Ukrainian].
 11. Mytsko, I. (2000). Monastyrski pomianyky pro pokhodzhennia kytora Univskoho monastyria kniazia Fedora Liubartovycha. *Statti, napysani pislia vyhnannia z Instytutu ukrainoznavstva NAN Ukrainy*, 3–5. Lviv. [in Ukrainian].
 12. Odnorozhenko, O. (2009). *Ruski korolivski, hospodarski ta kniazivski pechatky XIII–XVI st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
 13. Papa, I. (2012). "Zhydachivski hramoty" kniazia Fedora Liubartovycha: problema avtentychnosti. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 6, 291–314. [in Ukrainian].
 14. Polechov, S.V. (2017). Nesokhranivshayasya pechat knyazyia Aleksandra Patrikeevicha Starodubskogo. *Srednevekovaya numizmatika Vostochnoj Evropy*, 6, 236–244. [in Russian].
 15. Tęgowski, J. (1999). *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań; Wrocław. [in Polish].

Stanislav Kelembet

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Doctoral Student at Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Research Sector of the History of Kyivan Rus)
 (Kyiv, Ukraine), stas.kelembet@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2174-627X>

Prince Fedir (Fediushko) Liubartovych: Possessions in Crown Rus and Their State and Legal Status

Abstract. The aim of the study is coverage of the conditional "second period" of Fedir Liubartovych's life, which he spent mainly on the Rus lands of Kingdom of Poland (approximately 1406/1407–1431); the establishment of the structure of the prince's possessions, as well as the determination of their state and legal status. **The methodological basis** of the study includes the principles of historicism, science, objectivity and consistency. Such general and special methods as analysis, synthesis, historical-chronological, comparative-historical, historical-systemic, internal and external criticism of sources, comparative textology were also used. **Scientific novelty.** In the study, a maximum of information relating to the studied period of the biography of Fedir Liubartovych was collected, analyzed and systematized; a complete and critically verified list of "zhydachivski letters" was compiled (including the use of some unpublished texts contained in the Crown Metric); the state-legal status of possessions belonging to Liubartovych in the territory of Kingdom of Poland was determined. **Conclusions.** Relations of Fedir Liubartovych with his cousin, King Władysław Jagiełło, in the first third of the 15th century (unlike the end of the fourteenth century) were stably benevolent. Most likely, in 1406–1407, Liubartovych received worthy possessions within Kingdom of Poland, namely the towns of Stryi, Zhydachiv and Koropets with their county districts (districtus). However, these were not full-fledged specific principalities, but only lifelong possessions (tenuta), that could be transferred to the close relatives of Władysław Jagiełło. Within them, Liubartovych had the right to jurisdiction over local feudal lords, however, he could not grant land ownership, because the Polish king was the owner of these lands. That is to say, the term "Duchy of Zhydachiv", which can be found in modern literature, is not entirely correct. Fedir Liubartovych remained faithful to Orthodoxy all his life. The prince was officially the holder and kytora of the Univ Monastery. And after his death, his name was included in several Orthodox commemoratives.

Keywords: Fedir Liubartovych, Władysław Jagiełło, Stryi, Zhydachiv, Koropets, zhydachivski letters, life possession.

Могила Богдана Хмельницького у Суботіві та перспективи її пошуків

Анотація. Мета дослідження полягає у встановленні місця поховання Б.Хмельницького та можливості пошуку його могили. Приводом для статті послужила заява про виявлення у Суботіві під Іллінською церквою склепу (за допомогою геолокації на глибині 4 м). Із метою підтвердити або спростувати ймовірність могили гетьмана під цим храмом проводиться аналіз усіх відомих свідчень про його похорон, включно з повідомленнями Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки, аналізується ступінь їх достовірності. **Висновки.** Тогочасних свідчень, котрі підтверджували б поховання тіла саме в Іллінській церкві, не існує (йшлося лише про «ринкову»). Розглядаються (в тому числі на основі архівних матеріалів Санкт-Петербурга) процес виникнення історичної традиції про могилу Б.Хмельницького, історія її пошуків і досліджень Суботівської та Михайлівської церков у XIX–XX ст. Уявлення про поховання гетьмана саме в Іллінській церкві виникло в XIX ст. зусиллями священика Р.Орловського, який домагався проведення реставраційних робіт. Історична пам'ять у Суботіві була відсутня через непросту долю Правобережжя України, численні «згони» й переселення. Р.Орловський досліджував льохи Суботова, один з яких, мабуть, і було нещодавно виявлено методом геолокації під Іллінською церквою. При цьому польські, російські, українські джерела не підтверджують легенду про осквернення С.Чарнецьким останків гетьмана. Найвірогіднішим місцем його поховання видається Михайлівська церква Суботова. Саме її з більшим правом, ніж Іллінську, можна називати «ринковою». Саме в ній було поховано Тимоша Хмельницького й у ній, принаймні до кінця XIX ст., існував склеп, який ніхто з істориків не досліджував. Археологічні розкопки на місці Михайлівської церкви представляються дуже перспективними.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, могила, Суботів, Іллінська церква, Михайлівська церква.

У 2019 р. співробітниця Київського національного університету ім. Т.Шевченка К.Бондар виступила з сенсаційною заявою про виявлення за допомогою методу геолокації під Іллінською церквою у Суботіві склепу, в якому може бути могила Б.Хмельницького. У матеріалах, представлених дослідницею, говорилося: «На наявність в Іллінській церкві склепу Богдана Хмельницького вказує метрика 1888 р., яка була віднайдена у фондах рукописного відділу Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі»¹. Відбулася наукова конференція, а після отримання відповідних дозволів розпочалися дослідження.

Так сталося, що ніхто з авторів ґрунтовних біографій Б.Хмельницького спеціальної уваги питанню, де саме було поховано гетьмана, не приділив. М.Грушевський згадав лише про існування різних легендарних версій². В.Смолій і В.Степанков констатують, що історична наука «ще неспроможна відповісти на запитання про місцезнаходження праху великого гетьмана», можливо, нові розкопки у Суботіві та Чигирині допоможуть наблизитися до істини³. У сучасній літературі домінує версія про те, що Богдана поховали в Іллінській домовій церкві Суботова.

Якщо повернутися до смерті великого гетьмана, до 1657 р., тогочасні джерела впевнено свідчать, що тіло Б.Хмельницького після врочистого прощання у

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ru/rubric-culture/2723442-v-subbotove-nasli-veroatnuu-mogilu-hmelnickogo.html>

² Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – К., 1997. – С.1475–1477.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2009. – С.604–605.

Чигирині було відправлене для поховання у Суботів. Про це повідомляв піддячий І.Роколов, який знаходився у Чигирині («а гетмана Богдана Хмельницького погребли в Суботове»)⁴, а також стольник В.Кікін, котрий прибув у це місто в день похорону 23 серпня («и в тоє число в Чигирине гетманского сына Юрия Хмельницкого и писаря Ивана Выговского и полковников в Чигирине не избежал, а были в Суботове на погребении гетмана Богдана Хмельницкого»)⁵.

Зі вказівок, де саме поховали Богдана, насправді є тільки одна, і то дуже темна. Ідеться про твір Самовидця, в якому зазначено: «И проважен тіло его з Чигирина до Суботова и там поховано в ринковой церквѣ»⁶. Чернігівський літопис, розповідаючи легенду про викинуті С.Чарнецьким останки Тимоша й Богдана Хмельницьких, теж згадував «ринок» («казал з гробов в ринку выкинути на попелище»)⁷.

Іллінську церкву («муровану») як місце поховання Б.Хмельницького називають тільки пізні літописи Г.Грабянки («попроводиша з Чигирина в Суботов и тамо в церкви каменной, от самого ж иногда созданной, в неделний день пред Семеном погребоша»)⁸ та С.Величка («тѣло Хмелницкого, и перенесши въ его маетность Суботовъ, похоронилъ оноє въ церквѣ каменной, его жъ Хмелницкого коштомъ созданной»; «въ Церквѣ каменной, тшаніємъ и коштомъ его созданной»)⁹. Звістка у творах майже дослівно збігається, що дозволяє припустити існування єдиного протографа. При цьому джерело інформації невідоме. В іншому місці у С.Величка, де він ішов за С.Твардовським, котрий став основою його розповіді щодо часів Б.Хмельницького, нічого про місце поховання не говорилося¹⁰. І це не дивно, адже у С.Твардовського така інформація відсутня («w Ukrainie kiedy nie miał który na łożu swym umierać, porażony z gory zdechl Smielnicki»)¹¹. Ураховуючи, що С.Величко при опису похорону гетьмана користувався «промовою» С.Зорки, яка викликає великі суперечки в історіографії, його свідчення про «муровану» церкву («Іллінською») її, до речі, ані С.Величко, ані Г.Грабянка не називають) також не може сприйматися як достовірне. До того ж обидва літописи склалися на початку XVIII ст. в Лівобережній Україні, де на той час джерела та пам'ять про Правобережну були відсутніми.

Завдяки літопису Г.Грабянки, який поширювався в багатьох списках, версія про поховання Б.Хмельницького в «мурованій», тобто Іллінській церкві стала популярною. Коли виникла ідея відзначення 200-річчя приєднання України до Росії, вірогідно, заповзятливість проявив суботівський священик Роман Орловський, який у результаті отримав гроші на капітальний ремонт споруди. На цей храм як місце упокоєння гетьмана вказав у 1858 р. М.Костомаров (хоча й не навів жодних аргументів окрім Г.Грабянки)¹². Церква (як і псевдомогила І.Мазепи у Варні) стала центром тяжіння любителів старовини. У радянський період під час певного відродження інтересу до козацтва за П.Шелеста Суботів та Іллінська церква стали центром нового пам'ятного комплексу. Силами академічного Інституту археології було проведено розкопки. Причому керівники експедиції обґрунтовували вибір церкви посиленнями

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографического комиссиею. – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С.12. – №10.

⁵ Там же. – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1879. – С.795–796. – №3.

⁶ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.75.

⁷ Чернігівський літопис / Підгот. до друку, передм. і ком. Ю.Мицка // Сіверянський літопис. – 1996. – №4(10). – С.70.

⁸ Див.: Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Т.IX. – Harvard University Press, 1990. – С.376.

⁹ Див.: Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. – Ф. Погод. – 2020/1-3. – Л.185, 187.

¹⁰ Там же. – Л.189.

¹¹ *Twardowski S.* Woyna domowa z kozaki i tatarzy, Moskwa, potym Szwedami i z Węgry. – Callissii, 1681. – S.238.

¹² *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий. – Санкт-Петербург, 1904. – С.637.

на літописи С.Величка, Г.Грабянки, Самовидця¹³. Поряд із безумовністю версії про місце поховання Б.Хмельницького, вони вважали достовірною й легенду про те, що тіло гетьмана викинув С.Чарнецький. Звідси висновок: «Поблизу вівтаря, у південно-східній частині храму, виявлено яму. Можливо, це пограбоване і викинуте поховання, про що свідчать проломи у фундаменті церкви»¹⁴. Розкопки вели відомі археологи, працювали вони на високому професійному рівні. Звинувачення в упередженості та навіть фальсифікації (наприклад, заява В.Лазуренка про те, що розкопки 1971 р. нібито були «сфальсифіковані з ідеологічно-політичною метою», адже, мовляв, «ідеологічно-політична доцільність» не дозволяла піднімати постать Б.Хмельницького до статусу «національного потужного лідера»¹⁵) на адресу цих фахівців виглядають як невміла спроба прикрити власну некомпетентність.

Треба сказати, що попри популярність версії про Іллінську церкву, не всі історики поділяли цю думку. Головні сумніви щодо трактування звістки Самовидця висловив В.Липинський, який писав: «Точне означення місця, де був похований Богдан Хмельницький, вимагало би довгих архівальних студій і старанних пошукувань в Суботіві. Дотепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботіві в мурованій церкві Св. Іллі. Там же російським урядом була прибита маленька мідна табличка з написом: “Здѣсь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго”. Але ця традиція викликає великі сумніви»¹⁶. Показово, що коли в 1924 р. в Києві робили узагальнення про долю «великих могил», посилалися саме на думку В.Липинського¹⁷. Він, між іншим, зазначав, що «коли за основу взяти оповідання Самовидця, на яким ця традиція спирається, то треба вяснити, чи дійсно теперішня мурована церква Св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція щодо цього неясна»¹⁸.

Історична пам'ять щодо могили Б.Хмельницького була відсутня вже на початок ХІХ ст. (що видно з праці Марка Грушевського¹⁹), а можливо й у ХVІІІ ст. Це пов'язано з трагічною долею Правобережжя, яке пережило воєнне спустошення, два «згони» населення. Наприклад, у ХІХ ст. у Суботіві не пам'ятали жодної (!) думи про гетьмана.

Імовірно, саме бідність джерел викликала спробу розв'язати загадку могили Богдана іншими методами. Однак виявлення геофізичних аномалій має поєднуватися з історичними свідченнями. Матеріали, на які посилається К.Бондар у спробі обґрунтувати існування склепу Б.Хмельницького на значній глибині під Іллінською церквою, являють собою частину великого проекту, що здійснювався в Російській імперії наприкінці ХІХ ст. силами імператорських Академії мистецтв та Археологічної комісії – складання «метрик», тобто докладного опису всіх церков, котрі представляли історичний інтерес. Такою було оголошено, зокрема, Іллінську у с. Суботів Чигиринського повіту.

Метрики ці, що зберігаються нині в архіві Інституту матеріальної культури (Санкт-Петербург), справді представляють великий інтерес, хоча і складали їх в основному нефахівці. Процедура створення була уніфікованою: Академія мистецтв

¹³ Юра Р.О., Горішній П.А. Археологічні дослідження в Суботіві // Український історичний журнал. – 1972. – №1. – С.155.

¹⁴ Там само. – С.156.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/ru/kultura/uchenie-nashly-novie-dokazatelstva-predpolahaemohomesta-zakhoroneniya-hetmana-bohdana-khmelnyskoho-siuzhet-198912.html>

¹⁶ Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в ХVІІІ ст. // Його ж. Твори: Історична секція / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.270 (прим.).

¹⁷ З трагедії великих могил на Україні // Стара Україна. – 1924. – VI. – С.83–84.

¹⁸ Липинський В. Україна на переломі... – С.270 (прим.).

¹⁹ Грушевський М. Гетьманське гніздо: Урочища і перекази села Суботова, зібрані в рр. 1897–1899 // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.91. – Л., 1909. – С.5–32.

підготувала та віддрукувала напрочуд докладні опитувальники (27 арк. зі зворотами), тож навіть прості відповіді давали вичерпну інформацію. Це відноситься й до Іллінської церкви. Опис її склав у 1888 р. Олексій Іванович Татаров, 24-річний учитель Медведівської церковнопарафіяльної школи, який здобув освіту в Київській духовній семінарії²⁰. Це був ентузіаст-краєзнавець, котрий із великим захопленням виконав покладені на нього обов'язки (навіть отримав від знайомих рідкісну літографію Іллінської церкви та руїн будинку Б.Хмельницького, що відносилася до 1825 р.²¹). Описуючи сам храм, його внутрішнє оздоблення та начиння, О.Татаров явно користувався «Сказаннями про населені місцевості Київської губернії» Л.Похилевича, дослівно повторюючи деякі абзаци з цього відомого тоді видання²².

Дуже важливо, що саме у другому розділі метрики, означеному як «Зовнішні частини церкви», О.Татаров написав: «Із правої сторони церкви біля середньої колони трохи на захід знаходиться склеп Зиновія Богдана Хмельницького та його сина Тимоша, закиданий сміттям під час перебудови церкви»²³. У тому ж розділі він зазначив: «Зовнішні стіни храму рівні (не беручи до уваги заглиблень, зроблених у них, на зразок вікон). По боках стін знаходяться рівні колони, висота їх 11 аршинів і ширина 2 аршини 4 вершки»²⁴.

Таким чином, з опису зрозуміло, що гаданий вхід до склепу був поза церквою. На думку О.Татарова, його закидали сміттям під час реконструкції 1855 р. Таке зневажливе ставлення до місця, де справді знаходилася б могила великого гетьмана, уже наводить на певні сумніви. До того ж повідомлення про склеп збігається з суботівськими переказами, зафіксованими місцевим священиком Марком Грушевським наприкінці XIX ст. Зокрема наводилися слова вісімдесятирічного місцевого жителя Пилипа Шутья: «Один льох починається з самої церкви мурованої та йде попід Хмельницького дворищем»²⁵. Столітній Іван Пушкар теж свідчив, що «оден льох починається з Мурованки та звідси йде аж у Тясмин річку»²⁶. Можливо, цим зумовлено й народну назву Іллінської церкви – «Великий льох»? Причому П.Шуть розповідав: «То дірку, що вела під церкву, самі люде засипали»²⁷. Це збігається з повідомленням метрики, що «склеп» (тобто льох) було закидано будівельним сміттям.

Найімовірніше, у метриці йшлося не про склеп, а про підземні ходи («льохи»), якими славився Суботів. Священик Р.Орловський, котрий служив настоятелем Іллінської церкви у середині XIX ст., разом із дияконом обходили всі ці льохи в пошуках «скарбів Богдана». У той час підземні ходи ще не були засипаними. Найбільше, за розповідями тих, хто особисто знав Р.Орловського, він мріяв знайти булаву гетьмана²⁸. Звісно ж, його могилу, якби вона існувала в підземеллі, він точно виявив би. Саме з ініціативи священика розпочався капітальний ремонт Іллінської церкви на гроші Синоду²⁹, під час якого вхід у підземелля було засипано – як такий, що не представляв інтересу. Про льохи Суботова докладно написав краєзнавець В.Гугля³⁰.

²⁰ Архив Института материальной культуры (Санкт-Петербург). – Ф. Р-І. 1890. – №25. – Л.27.

²¹ Там же. – Л.24–24 об.

²² Там же. – Ф. Р-ІІІ. – №2278. – Л.21 об. и др.

²³ Там же. – Л.2.

²⁴ Там же. – Л.3.

²⁵ *Грушевський М.* Гетьманське гніздо... – С.6.

²⁶ Там само. – С.15.

²⁷ Там само. – С.6.

²⁸ Там само. – С.14–15.

²⁹ Див.: *Юрченко С.Ю.* Реставрація Іллінської церкви у Суботіві в середині XIX ст. мовою документів // Праці Центру пам'ятокознавства. – Вип.27. – К., 2015. – С.33–49.

³⁰ *Гугля В.* Суботів Хмельницьких. – Дніпропетровськ, 2006. – С.24–36.

Важливо та показово, що вказівка на вхід до склепу в метриці й те місце, яке з легкої руки Л.Похилевича (ймовірно, він ґрунтувався на певному переказі) вказується як могила Богдана, не збігаються. У Л.Похилевича йдеться про «місце за стовпом із південної сторони, біля виходу з церкви»³¹. У О.Татарова зазначено, що склеп розташовано «з правої сторони церкви біля середньої колони». Звідки взялося місце, на яке вказував Л.Похилевич, невідомо, тому що документальних підтверджень цьому не існує. Можливо, це просто символічно визначена точка, обрана Р.Орловським, із метою привабити паломників. Саме його стараннями в рамках відзначення 200-річчя приєднання України до Росії було встановлено табличку на честь Б.Хмельницького. Цікаво, що Г.Стелецький, який проводив дослідження й археологічні розкопки у Суботіві 1921 р., демонтував цю табличку, вважаючи її «спекуляцією» («В середині оббито стіну, на якій прибито мідяну табличку, що там, мовляв, поховано тіло Хмельницького. Оказалась звичайнісінька спекуляція великим йменням; саму табличку взято до музею»)³².

Тобто ніяких підтверджень місця розташування могили Б.Хмельницького в нас немає. Але головне, виникли серйозні підстави взагалі сумніватися в тому, що гетьмана поховано в Іллінській церкві. На нашу думку, під визначення «ринкової» набагато більше підпадає Михайлівська церква у Суботіві. Ми знаємо, що коли у серпні 1656 р. місцеві жителі зустрічали патріарха Макарія, вони, за словами П.Алепського, «вийшли нам назустріч хресною ходою й повели нас у велику нову церкву в ім'я св. Михаїла»³³. Згідно з описом Михайлівської церкви 1726 р., вона знаходилася «*nasrod miasteczka*», тобто у центрі³⁴. А саме ринок, ринкова площа, як відомо, і була центром поселення.

Стосовно Іллінської П.Алепський занотував, що Богдан, «аби збільшити пишність палацу буде навпроти нього, на підвищенні, кам'яну церкву»³⁵. Тобто на височині, навпроти замку. Жодних указівок на центр села. Показово, що про Іллінську церкву в місцевих переказах згадувалося доволі дивно, майже в негативному ключі. Так, І.Пушкар говорив: «А в давньої пам'яті то самі либонь стіни були і церквою їх ніхто не звав», приїжджали до неї тільки «поминки справляти»³⁶. «Звуть її й порохівнею, і льохом, і конюшнею, не то ще. Кажуть і так, що се церква таки була, а двірець Хмельів»³⁷.

Л.Похилевич помилково вважав, що Михайлівська церква була пізньою: «Приходську Михайлівську церкву збудовано в 1786 р. замість попередньої дерев'яної, у 1718 р. зведеної»³⁸. У Суботіві зберігалася пам'ять, що храм поставив батько Богдана («Михайлівську то ще батько Богданів строїв, кажуть»³⁹). Але за тими ж розповідями, у XIX ст. це вже була п'ята церква «на цьому самому місці». Тут ми поділяємо припущення В.Гуглі, що перша Михайлівська церква, побудована батьком майбутнього гетьмана на початку XVII ст., могла згоріти ще в 1647 р., під час наїзду Д.Чаплинського, а в 1648–1653 рр. Богдан відбудував на її місці нову (тому-то П.Алепський і писав про «нову»)⁴⁰. Дерев'яні намолені церкви, дійсно, традиційно відновлювали на колишньому місці.

³¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2005. – С.532.

³² Колибенко О.В. Українська спадщина Гната Стелецького // Історія археології: Дослідники та наукові центри [серія «Археологія і давня історія України», вип.9]. – К., 2012. – С.128.

³³ Алепский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. – Вып.4. – Москва, 1898. – С.193.

³⁴ Крип'якевич І. Чигирин і Суботів у візитації 1726 // ЗНТШ. – Т.151. – Л., 1931. – С.193.

³⁵ Алепский П. Путешествие... – С.193–194.

³⁶ Див.: Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.14.

³⁷ Там само. – С.15.

³⁸ Похилевич Л. Сказания... – С.533.

³⁹ Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.14.

⁴⁰ Гугля В. Суботів Хмельницьких. – С.38.

Можна з великою впевненістю говорити, що саме в Михайлівській церкві поховали в 1653 р. Тимоша Хмельницького. Це підтверджується описом П.Алепського: «Ми прибули у поселення, що звалось Суботів, де, зазвичай, жив покійний Тимофій, син гетьмана. Мешканці вийшли нам назустріч хресною ходою й повели нас у велику нову церкву в ім'я св. Михаїла [...] у цій церкві гробниця Тимофія». П.Алепський наводив таку подробицю, що «над гробницею» Тимоша «за їхнім звичаєм висить велика корогва, на котрій написаний доволі схожий портрет героя верхи на коні, із мечом у правиці й з булавою в лівій руці, та із зображенням на передньому плані Молдавії як країни, яку він пішов завойовувати»⁴¹. Було б логічно припустити, що Богдан заповідав поховати себе поряд зі своїм улюбленим сином.

Підсвідомо жителі Суботова віддавали перевагу Михайлівській церкві перед Іллінською. Існує розповідь, що коли в XIX ст. першу задумали перенести в інше місце, «грумада не дала в низость повернути Михаїла святого». А потім уже «консисторія приписала, що не можна переносити, бо у їй похований Тиміш, син Богданів»⁴². При цьому ще один суботівський старожил Варивон Кацур розповідав, що селяни про те, «що у ній похований його син Тиміш, сього ж не знали»⁴³.

Із набагато більшою обережністю слід ставитися до розповіді, що коли під час її чергової перебудови виникли плани перенести Михайлівську церкву, «знайшли склеп й домовини у йому». Одну труну розкрили та пред'явили, «що справді є його могила і він сам є там». Навіть якщо труни й були, то навряд чи хто в XIX ст. міг «упізнати» останки Тимоша. Склеп закрили, засипали та «почали підвалини класти»⁴⁴.

Якщо існування могили Тимоша станом на XIX ст. викликає сумніви, то сам склеп точно був. Слова двох очевидців його відкриття підтверджує розповідь відомого історика В.Перетца, котрий у 1892 р. писав: «У нинішній час Михайлівська церква представляє собою надзвичайно старезну будівлю, що вже готова обвалитися, але ще стоїть завдяки чималій кількості дерев'яних підпор. Місце, де збудовано цю церкву, було в давнину кладовищем, під самою церквою й тепер ще існує склеп, у котрому, як уважають, поховано сина Хмельницького, запоротого Чаплицьким. На жаль, нам не вдалося проникнути у цей склеп із тим, щоб особисто оглянути його та обстежити»⁴⁵.

Тобто склеп у Михайлівській церкві існував, і його пов'язували з родиною Хмельницьких. Незважаючи на те, що, як ми вже вказали, історична пам'ять була майже загублена, «братчики михайлівські» висловлювали сумнів про поховання Богдана в Іллінській церкві: «Може якраз у дерев'яній батьковій церкві, де й син його уже лежав»⁴⁶. У 1921 р. Г.Стелецький, ґрунтуючись на якомусь «літопису Михайлівської церкви», дійшов висновку, що могилу Богдана слід шукати саме там. На публічній лекції він заявив про намір наступного року обов'язково продовжити розкопки – цього разу вже під підлогою Михайлівської церкви, та знайти поховання гетьмана⁴⁷. Однак невдовзі був змушений виїхати з України. Незважаючи на неоднозначність цієї статті в українській археології, усе ж не слід безапеляційно відкидати його думку. Тим більше невідомо, що за «літопис Михайлівської церкви» був в його розпорядженні.

Тепер необхідно повернутися до легенди про те, що нібито в 1664 р. С.Чарнецький викинув прах Богдана і його сина Тимоша. У XIX ст. як Р.Орловський, так і Л.Похилевич

⁴¹ Алепский П. Путешествие... – С.193–194.

⁴² Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.14.

⁴³ Там само. – С.16.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Перетц В. Памятники старины в селе Субботове // Киевская старина. – 1892. – №3. – С.485–486.

⁴⁶ Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.17.

⁴⁷ Кукса Н. Историчні поховання XVII–XVIII ст. в Суботові // Козацька скарбниця. – Вип.3. К., 2006. – С.97.

були впевнені у цьому (знову-таки давалася взнаки популярність творів Г.Грабянки й М.Костомарова). Насправді переказ цей наводиться тільки в літописах Чернігівському та Г.Грабянки, написаних через 80 років і, що дуже важливо, на Лівобережжі («казал з гробов в рынку выкинути на попелище»⁴⁸; «Чернецкий Бужин и Суботов огнем сожжегши, Богдана Хмельницкого и сына его Тимоша телеса з гробов изверже»⁴⁹). У жодному з численних польських щоденників учасників кампанії 1664 р. немає й натяку на цей «подвиг» С.Чарнецького. Зокрема ті події описували Й.Єрлич, М.Єрмоловський, В.Коховський. Детально про хід воєнних дій свідчив Самовидець. Крім того, маємо численні докладні реляції Г.Косагова та І.Брюховецького, які захищали регіон від польських сил⁵⁰. І ніде не знайти бодай згадки про трагедію у Суботіві. Найімовірніше, що це – типова для України легенда про сумну долю могили видатної людини. Виразна аналогія проглядається з похованням І.Мазепи, про яке теж розповідали, що його розкривали та оскверняли, причому особисто, відомі діячі (Петро І, М.Скобелев і т. д.). Утім джерела це не тільки не підтверджують, а навіть спростовують. І.Крип'якевич, один із найвидатніших дослідників життя гетьмана, писав: «Невідомо, чи труна Богдана Хмельницького залишилася на місці поховання». Але він висловлював великі сумніви в достовірності свідчень Г.Грабянки, відзначаючи, що його «вістка не підтверджується документами і не вважається достовірною»⁵¹. В.Смолій і В.Степанков теж зауважили неспроможність версії про викинуті С.Чарнецьким останки⁵².

Ще одна легенда – про скарби Хмельницького. Перші звістки виникли «по гарячих слідах»⁵³. У XIX ст. П.Шуть розповідав: «Кажуть, що в його церкві – у мурованій – є кладь нечислима, саме золото попід підвалинами»⁵⁴. Перекази ці знову ж таки аналогічні сказанням про дорожочінності, нібито заховані в могилі І.Мазепи. Очевидно, такі речі були типовими для свого часу.

Отже проаналізувавши викладене вище, доходимо висновків: 1) прямих указівок тогочасних джерел про місце поховання Б.Хмельницького не існує; 2) не викликає сумнівів факт, що гетьмана поховали у Суботіві; 3) єдині тогочасні вказівки про його поховання пов'язуються з «ринковою» церквою; 4) Іллінська не може вважатися ринковою, тому що збудована була на височині, навпроти замку Б.Хмельницького; 5) Михайлівська церква розташовувалася у центрі села, зведена швидше за все батьком Богдана; 6) із великим ступенем упевненості можна говорити, що в Михайлівській церкві був похований Тиміш Хмельницький; 7) склеп Михайлівської церкви зберігався принаймні до кінця XIX ст., утім ніколи не досліджувався; 8) легенда про те, що С.Чарнецький викинув із могили останки Богдана й Тимоша Хмельницьких не підтверджується тогочасними польськими, українськими, російськими джерелами.

Беручи до уваги сукупність прямих і непрямих свідчень, із високою долею ймовірності можна стверджувати, що більш перспективними можуть бути пошуки могили гетьмана саме в Михайлівській церкві, а зафіксовані нещодавно геомагнітні аномалії відносяться радше до залишків відомих підземних ходів Суботова («льохів»), один з яких починався якраз з Іллінської церкви.

Видається найбільш вірогідним, що Б.Хмельницького поховали в батьковій Михайлівській церкві на ринку, тобто у центрі села, поряд з улюбленим сином.

⁴⁸ Чернігівський літопис. – С.70.

⁴⁹ Див.: Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Т.IX. – С.392.

⁵⁰ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С.426–448.

⁵¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.336.

⁵² Смолій В.С., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С.604–605.

⁵³ Twardowski S. Woyna domowa z kozaki i tatarsy, Moskwa, potym Szwedami i z Węgy. – S.239.

⁵⁴ Грушевський М. Гетьманське гніздо... – С.6.

Могила гетьмана могла загинути під час однієї з пожеж, а склеп не пережив ХХ ст. І все ж розкопки на місці дерев'яного храму представляються перспективними.

REFERENCES

1. Dzyra, Ya. (Ed.). (1971). *Litopys Samovydtisia*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (1909). Hetmanske hnzido: Urochyscha i perekazy sela Subotova, zibrany v rr. 1897–1899. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 91, 5–32. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M.S. (1997). *Istoriia Ukrainy-Rusy, IX-2*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Huhliia, V. (2006). *Subotiv Khmelnytskykh*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Kolybenko, O.V. (2012). Ukrainiska spadshchyna Hnata Stelletsokho. *Istoriia arkhelohii: doslidnyky ta naukovi tsentry*, 9, 123–130. [in Ukrainian].
6. Krypiakevych, I. (1931). Chyhyryn i Subotiv u vizyatsii 1726. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 151, 192–194. [in Ukrainian].
7. Kuksa, N. (2006). Istorychni pokhovannia XVII–XVIII st. v Subotovi. *Kozatska skarbnytsia*, 3, 97. [in Ukrainian].
8. Mytsyk, Yu. (Comps.). (1996) Chernihivskiy litopys. *Siverianskyy litopys*, 4. [in Ukrainian].
9. Pokhilevich, L. (2005). *Skazaniya o naseleennykh mestnostyakh Kievskoj gubernii*. Bila Tserkva: Pshonkivskiy. [in Russian].
10. Smolii, V.A. & Stepaknov, V.S. (2009) *Bohdan Khmelnytskyi: Sotsialno-politychnyi portret*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
11. Yakovleva, T. (2003). Ruina Hetmanshchyny: vid Pereiaslavskoi rady-2 do Andrusivskoi uhody (1659–1667 rr.). Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
12. Yura, R.O. & Horishnii, P.A. (1972). Arkheolohichni doslidzhennia v Subotovi. *Ukrainskyy istorychnyy zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 155–156. [in Ukrainian].
13. Yurchenko, S. (2015). Restavratsiia Illinskoj tserkvy u Subotivi v seredyni 19 st. movoiu dokumentiv. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 27, 33–49. [in Ukrainian].

Tatiana Tairova-Yakovleva

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Saint Petersburg State University
(Saint Petersburg, Russian Federation), t.tairova@spbu.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1050-4264>

The Bohdan Khmelnytskyi's Grave in Subotiv and the Prospects of its Search

Abstract. The purpose of this study is to search for the burial place of Bohdan Khmelnytskyi and the possibility of finding his grave. The reason for the work was the statement of an employee of T.Shevchenko National University of Kyiv K.Bondar about the discovery of a crypt near the Church of St. Illia in Subotiv, in which the tomb of B.Khmelnytskyi may be located. The basis of this statement was the geolocation at a depth of 4 meters. In this the work author analyzes all known modern evidence of the funeral of B.Khmelnytskyi, the chronicle of Samovydets, S.Velychko and H.Hrabanika in order to confirm or refute the possibility of finding an unknown crypt and hetman's grave under the Church of St. Illia. The main **conclusion** is that there do not exist any modern evidence about the burial in the Church of St. Illia. It is only named as "market" church. Author studied the history of the historical tradition of the Khmelnytskyi's tomb, the history of the searches of the grave and the research of the Subotivska and Mykhailivska churches during the 19–20 centuries, including the archival materials from of St. Petersburg [detailed "metric" compiled in the 19 century]. It is concluded that the legend of the hetman's grave in the Church of St. Illia has originated in the 19 century by the efforts of the priest R.Orlovskiy, who sought restoration work. The burial place was indicated at random. The historical memory of the Subotiv was absent because of the fate of the Right Bank, which survived numerous "hijackings" and resettlement. R.Orlovskiy conducted research of the Subotiv cellars, one of which, apparently, is a geolocation, found near the Church of St. Illia. However, Polish, Ukrainian and Russian sources do not confirm the legend of the desecration of Khmelnytskyi's remains by S.Czarnecki. The most likely burial place is the St. Mykhail's Church of Subotiv, which, rather than the St. Illia's, can be called a "market". It was Tymish Khmelnytskyi who was buried there and at least until the end of the 19th century there existed the crypt, which has ever been explored by historians. Therefore, archaeological excavations at the site of the Church of St. Mykhail in Subotiv looks promising.

Keywords: Bohdan Khmelnytskyi, grave, Subotiv, St. Illia's church, St. Mykhail's Church.

Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.)

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні механізмів судового врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні в 1797–1840 рр. Верховна влада, заради здобуття лояльності місцевої знаті й утвердження в регіоні, проводила гнучку політику, одним з елементів якої стало відновлення річпосполитської системи земельної власності. Досліджується організація діяльності підкоморських і межових судів, аналізується їх кадровий склад та юридичні практики. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного, просопографічного) методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на механізмах судового врегулювання поземельних відносин в умовах пошуку компромісу верховної влади з місцевими елітами. Просопографічний метод використано для аналізу суддівського корпусу. **Наукова новизна** полягає в дослідженні імперської практики пошуку згоди з польською шляхтою через збереження річпосполитської судової традиції врегулювання поземельних відносин та дозволу місцевій еліті самостійно вирішувати свої партикулярні поземельні справи. **Висновки.** Павло I для збереження стабільності в регіоні пішов на співробітництво з місцевими елітами, головним елементом чого стало повернення у землекористування практик польського правосуддя через відновлення мережі повітових підкоморських судів, які займалися розмежуванням. Перевантаження справами і брак кадрів обернулися незначною ефективністю підкоморського суду. У 1814 р. Олександр I на прохання еліти запровадив у Подільській губернії значно більш дієвішу межову систему. Для пришвидшення вирішення земельних суперечок спершу було створено незалежні повітові межові установи, а 1818 р. – губернську апеляційну. Держава не втручалася у приватне розмежування, але контролювала земельні межі своєї власності. Підкоморська й межова судові мережі примирили місцеву еліту з російською владою.

Ключові слова: Правобережна Україна, річпосполитська судова традиція, розмежування, підкоморський суд, межове судочинство, лояльність еліт.

Кінець XVIII ст. став переломною епохою в історії Правобережної України. Включення регіону до складу Російської імперії мало позначитися на всіх сферах життя місцевого населення. І справді, Катерина II від 1775 р. почала проводити зміни, спрямовані на уніфікацію управління та судочинства за російським зразком. Павло I здійснив перехід до більш централізованої й бюрократизованої моделі управління, особливістю якої було співробітництво з місцевими елітами. Як винагорода за їх лояльне ставлення поверталось польське судочинство. Проте політика «загравання» стосувалася лише судової ланки, натомість реальні військова, адміністративна та фінансова влади належали центру. З іншого боку, збереження наявної системи поземельних відносин гарантувало лояльність місцевої знаті. Було відновлено попередню мережу судової влади, зокрема підкоморські суди. Вони повинні були займатися передусім розмежуванням землеволодінь/землекористувань місцевої шляхти. Політика компромісу тривала за Олександра I, виявом чого стало запровадження в Подільській губернії мережі межових судів. Утім хоч вони й уважалися російськими, проте розглядали земельні справи за річпосполитським зразком, а їх кадровий склад формували місцеві дворяни.

Урегулювання поземельних відносин на Правобережжі України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., його соціальне значення не знайшли належного відображення в історіографії. Причини полягають, на нашу думку, у незадовільному збереженні архівних фондів, специфіці їх формування (документи часто зберігалися в підкомор'я й не передавалися до губернських установ), трудомісткості вивчення питання. Ускладнює наукове з'ясування проблеми перебування об'єкта дослідження на стику історії та юриспруденції.

Водночас діяльність підкоморських судів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій не залишилася поза увагою дослідників. І.Лаппо детально проаналізував процес створення та функціонування підкоморського суду наприкінці XVI – на початку XVII ст. Важливість значення цієї установи для розмежування він пов'язував зі зростанням впливу шляхти, найкращі представники якої ставали судовими урядниками. Головним завданням було розмежування земель безпосередньо на місці суперечки¹. В.Німчук та Н.Яковенко звернулися до роботи підкоморських судів на українських землях у складі Речі Посполитої, зазначаючи важливість цієї установи у шляхетському землеволодінні. Вони детально визначили кадровий склад суду, указавши, що посади підкоморіїв обіймали переважно представники великих князівських і магнатських родів². І.Ворончук звернула увагу на еволюцію набуття підкомор'ями своїх урядів, їх важливості, наголосивши, що, окрім розмежування спірних площ, підкоморський суд вимірював ґрунти, котрі розподілялися між спадкоємцями, фіксував межі під час купівлі або продажу земель тощо³. О.Резнік, проаналізувавши текст Литовського статуту 1566 р., вважає, що юрисдикція підкоморського суду поширювалася не лише на шляхетські, але й на міські та монастирські землеволодіння. Також підкоморії вимірювали ґрунти, фіксували обводи під час купівлі чи продажу⁴.

Проблемі ґрунтового судочинства Лівобережної України у другій половині XVII–XVIII ст. присвячено монографію Я.Падоха. Автор зауважує, що на Гетьманщині ґрунтові справи вели не підкоморські суди, а козацькі, передусім Генеральний військовий суд, через комісарів-межовщиків зі складу старшини, тобто по суті випадкових людей. Лише після судової реформи К.Розумовського було відновлено підкоморські суди, які проіснували з перервами до 1842 р. Зауважено збереження чинності Литовського статуту та великий вплив польського права на юридичне життя Гетьманщини⁵.

Зміни, започатковані Павлом I, стали об'єктом дослідження фахівців. М.Клочков, позитивно оцінюючи катерининську реформу 1775 р., критикував її за велику кількість судових інстанцій та нерівномірне представництво в них інтересів інших станів порівняно з дворянством. Унаслідок заходів Павла I було зменшено число судових установ. Хоча й відновлювалися попередні права та привілеї, але реальна влада перебувала в руках губернаторів і губернських правлінь⁶. Л.Писарькова вважає, що внаслідок курсу імператора на бюрократизацію судова система втратила становий та, значною мірою, виборний характер. Характерним стало відновлення

¹ Лаппо И. Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1899. – №8. – С.341–403.

² Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). – К., 1991. – С.5–56.

³ Ворончук І.О. Підкоморський суд // Енциклопедія історії України. – Т.8: Па–Прик. – К., 2011. – С.236–237.

⁴ Резнік О.І. Склад та компетенція підкоморських судів за Статутом Великого князівства Литовського 1566 р. // Актуальні проблеми держави і права. – Вип.49. – Одеса, 2009. – С.127–132.

⁵ Падох Я. Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. – Л., 1994. – 199 с.

⁶ Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Петроград, 1916. – 631 с.

в губерніях «з особливими правами та привілеями» місцевих особливостей в організації судової системи, що проявилось у створенні головних судів⁷. М.Бармак переконаний, що запроваджувана на українських землях судова мережа була найслабшою ланкою всієї системи російського управління на цих територіях, вона не справлялася зі своїми обов'язками⁸. Дослідник стверджує, що персональний склад судів Правобережжя формувався переважно за рахунок місцевого шляхетства, яке доволі зневажливо ставилося до служби на виборних посадах у судах⁹. С.Борисевич розглядає історію законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні від приєднання краю до Росії до чиншової реформи 1886 р. та стверджує про постійне вдосконалення механізму розмежування земельних володінь упродовж першої третини ХІХ ст., передусім у Подільській губернії, де було започатковано генеральне межування¹⁰. В.Вороніна, оцінюючи ініціативи Павла І у сфері судочинства доходить висновку про серйозність і послідовність реформування. Одночасно звернуто увагу на досягнуте підвищення ефективності судового процесу. Авторка переконана, що отримання місцевими елітами посад зменшувало сепаратистські тенденції на «окраїнах» імперії¹¹. О.Льїн стверджує, що спроба Павла І поліпшити судову владу мала на меті не повернення до старих порядків, а створення більш централізованої та залежної від імператора системи, хоч і з урахуванням деяких місцевих традицій. Проте ці зміни мали короткостроковий характер та істотно не вплинули на подальшу еволюцію судоустрою¹².

Нижче спробуємо з'ясувати, яким чином за допомогою судової влади врегулювалися поземельні відносини на Правобережжі України в 1797–1840 рр. Сфокусуємося на таких питаннях: зміни повноважень підкоморських судів після входження зазначеної території до складу Російської імперії; формування їх кадрового складу та юридичних практик; причини створення й повноваження межового судочинства в Подільській губернії, чому місцева судова мережа відрізнялася від наявної на Волині та Київщині.

Приєднавши Західний край, Російська імперія зустрілася тут із досконалішою системою землекористування, регулювання якої здійснювала не стільки держава, як місцева знать. У кожному повіті Речі Посполитої створювався підкоморський суд. Його діяльність регламентувалася 70-м артикулом 4-го розділу II Литовського статуту (1566 р.). Очолював установу підкоморій, якого спочатку призначали «згори» пожиттєво¹³, а з 1588 р. обирали¹⁴. В ієрархії повітових урядників він, згідно з конституцією 1611 р., поступався лише каштелянові та маршалкові¹⁵. Підкоморій самостійно формував склад суду, обираючи з числа місцевої шляхти одного чи двох коморників,

⁷ Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII в.: Эволюция бюрократической системы. – Москва, 2007. – 743 с.

⁸ Бармак М. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія». – Вип.2. – Тернопіль, 2016. – С.4–8.

⁹ Бармак М. Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. // Там само. – Вип.2(1). – Тернопіль, 2010. – С.19–25.

¹⁰ Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 рр.). – К., 2007. – 424 с.

¹¹ Вороніна В. Законодавчі ініціативи Павла І у сфері судочинства // Український історичний збірник. – 2008. – №11. – С.80–91.

¹² Льїн О.В. Зміни в судоустрої на українських землях у складі Російської імперії у 1796–1801 рр. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Вип.2. – Х., 2016. – С.23–28.

¹³ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінськ, 2003. – С.35–263.

¹⁴ Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.237.

¹⁵ Бардах Ю., Леснодорський Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – Москва, 1980. – С.218.

писаря, мірників¹⁶. Лише копачі були підданими підкоморія¹⁷. Характеризуючи статус останнього, І.Лапшо визначав критерії призначення королем на цей уряд: деякі з кандидатів були відомі тим, що служили при дворі, інші отримували підвищення з коморників, окремі були простими шляхтичами¹⁸. На українських землях посади підкоморіїв обіймали переважно представники великих князівських і магнатських родів. Натомість частина коморників мали велику адвокатську практику¹⁹.

Для підкоморських судів існувала спеціальна процедура: провадження розпочиналися лише за дорученням земського суду та проходили безпосередньо на місці суперечки з повідомленням сторін за чотири тижні. Вивчалися докази (листи й межові знаки), заслуховувалися свідки, відтак присуджувався спірний ґрунт, який позначався копцями. Якщо були відсутні достовірні письмові чи межові докази, то використовувалися свідчення позивача. Підкоморій видавав підписане й завірене печаткою рішення суду. Заборонялося переривати розгляд справи (за винятком хвороби або службової зайнятості однієї зі сторін).

Литовський статут передбачав процедуру апеляції, коли незадоволений скаржився до земського суду. У цьому разі призначався комісарський суд зі шляхти повіту (в тому числі каштелян), і підкоморій пояснював причини такого рішення. Ухвалений цим судом вирок уважався остаточним. У випадку необґрунтованості позивач сплачував підкоморієві 2 копи грошей штрафу та відшкодовував збитки іншій стороні. При розмежуванні на стику двох повітів обов'язковою була участь двох підкоморіїв²⁰. Із часом процедура апеляції змінювалася: згідно з польським правом справа надходила до Люблінського трибуналу, який самостійно не розглядав її, а направляв на місце іншого підкоморія. Коли той вирішував питання аналогічно, вирок підлягав безумовному виконанню. Якщо ж вирок був протилежним, то незадоволений знову апелював до трибуналу, і тоді призначався третій підкоморій, чий декрет не міг змінити навіть король²¹. Оплата становила від кожного (насипаного чи вкопаного) наріжного копця 24 литовських гроші, середнього – 12 (відстань між копцями складала 147,375 м)²².

Юрисдикція підкоморських судів поширювалася передусім на шляхетське землеволодіння. Якщо конфлікт зачіпав межі королівщин, то у процесі брали участь королівські комісари. При розмежуванні з представниками інших вільних прошарків до судової колеґії входили представники магістратів, капітулів²³. Крім суперечок, суди вимірювали ґрунти, що розподілялися між спадкоємцями, фіксували межі під час купівлі, продажу маєтків²⁴.

Оскільки земля була основним джерелом статків, спільнота прагнула до узаконення землеволодінь. Через малочисельність судів звичним явищем ставало затягування розгляду деяких справ навіть на десятиріччя (встановлення меж між володіннями брацлавського підкоморія князя С.Святополка-Четвертинського і графа А.Сенявського та інших землевласників тривало з 1599 по 1783 рр. та розглядалося дванадцять разів, штрафи становили 4 тис. литовських коп²⁵).

¹⁶ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т.ІІ: Статут Великого князівства Литовського 1566 р. – Одеса, 2003. – 560 с. (далі – Другий ЛС).

¹⁷ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.10.

¹⁸ Лапшо І. Підкоморський суд в Великому князівстві Литовському... – С.352, 354, 368, 390.

¹⁹ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.11–13, 15–16.

²⁰ Статут Вялікага княства...; Другий ЛС. – С.327.

²¹ Русов С. Вольские записки. – Санкт-Петербург, 1809. – С.141–142.

²² Статут Вялікага княства...; Другий ЛС. – С.327.

²³ Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.11.

²⁴ Ворончук І.О. Підкоморський суд. – С.237.

²⁵ Державний архів Вінницької обл. (далі – Держархів Вінницької обл.). – Ф.484. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.1–2 зв., 187–188.

Після приєднання Правобережної України до складу Російської імперії підкоморські установи було ліквідовано, а їх місце зайняли російські станові повітові суди, до складу яких входили обрані дворянством на три роки суддя і два засідателі, чиї кандидатури схвалював губернатор. Під їх юрисдикцію підпадали всі земельні справи. За потреби повітовий суддя разом із присяжним землеміром повинні були оглядати на місці спірні межі²⁶.

Павло I продовжив трансформації судової влади, повернувши Литовський статут та відновивши попередню судову мережу. Він намагався поєднати два, здавалося б, протилежних аспекти: централізацію й бюрократизацію зі самоврядуванням, сподіваючись на підтримку місцевих еліт. Для зближення верховної влади з її представниками було обрано суди як один із місточків домовляння. Діяльність відновленої старої мережі контролювали державні суди: Волинський надвірний (1798–1801 рр.) і губерньські головні (1797–1831 рр.) разом із фіскалами (1799 р.).

У 1797 р. в кожному повіті було створено підкоморський суд (як і в Речі Посполитій). До його складу шляхта обирала підкоморія 6-го класу, коморника 12-го класу й возного 14-го класу. Жалування вони отримували від власної роботи²⁷. Нововведенням стало присвоєння посадовцям чинів («Табель про ранги»), проте в архівних документах відсутні згадування цивільних чинів, що дозволяє стверджувати, що ця практика не прижилася. Вдалим можна вважати запровадження посади возного, який вручав повідомлення про виклики до суду, виконував цивільні вироки, уводив у володіння маєтками²⁸, але фактично використовувався більше як посильний від суду з офіційними паперами та виступав суддівською вартою²⁹. Писаря, мірника й копачів підкоморій або коморник залучали до безпосередніх видів робіт.

У 3 губерніях Правобережжя мали існувати 36 підкоморських судів. Проте, ураховуючи малочисельність дворян у повітах, створювалися об'єднані установи. На Поділлі це був Гайсинсько-Ольгопільський підкоморський суд³⁰. На Київщині 1829 р. діяли Васильківсько-Богуславський³¹, Сквирсько-Махнівський, Липовецько-Таращанський, Умансько-Звенигородський, Чигиринсько-Черкаський підкоморські суди³². Лише на Волині в кожному повіті був окремий суд. У 1814 р. в повітах Подільської губернії замість підкоморських було створено межові суди.

Уже на перших шляхетських виборах 1797 р. суперечливим виявилось питання щодо термінів перебування посадовців на службі: згідно з річпосполитською судовою традицією, підкоморії обіймали посаду пожиттєво, натомість за російськими законами – лише три роки. Павло I залишив пожиттєву практику. Шляхетство не підтримало цього розпорядження. 25 січня 1800 р. київський губерньський маршалок Ф.Козловський звернувся до цивільного губернатора В.Красно-Милашевича з одноставним проханням про призначення трирічного терміну. Це звернення

²⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 1. – Т.20 (1775–1780). – Санкт-Петербург, 1830. – №14392. – С.235, 246.

²⁷ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715–1800). – Санкт-Петербург, 1830. – С.396–397.

²⁸ Ворончук І.О. Возний // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В. – К., 2003. – С.601–602.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.11 зв.

³⁰ Там само. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11.

³¹ Там само. – Ф.802. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.1.

³² Там само. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.236. – Арк.823.

було переадресоване генерал-прокуророві О.Беклешову³³, але воно виявилось безрезультатним: імператор 1 листопада 1800 р. підтвердив, що підкоморії повинні обіймати посади безстроково³⁴. Проте з 1802 р. після звернення шляхти Волинської губернії все ж було встановлено трирічний термін³⁵.

Значно складніше для розгляду (надто з огляду на фрагментарність збереження фондів) питання персонального складу підкоморських судів. Єдиним джерелом з'ясування соціального портрету стали дані формулярних списків про службу. При їх аналізі встановлено, що підкоморіями були шляхтичі-поміщики. Виокремлюються дві категорії: професійні посадовці, які постійно обіймали посади у судах і мали відповідні знання, та випадкові особи. Після відновлення підкоморських судів їх головами було обрано досвідчених шляхтичів. Очевидно, що типовою можна вважати кар'єру заможного волинського землевласника А.Домбровського, котрий після вивчення в Люблінському коронному трибуналі юриспруденції 1768 р. більше 30 років займав посади у судовій системі. Уже за російської влади в 1799–1805 рр. був дубенським підкоморієм. Від 1809 р. очолював департаменти Волинського головного суду, неодноразово виконував обов'язки цивільного губернатора³⁶. Схожою була кар'єра іншого голови цивільного департаменту цього ж суду – Й.Бачинського³⁷, який у 1798–1802 рр. став підкоморієм Житомирського повіту³⁸. Й.Пінінського 1788 р. обрали депутатом-суддею Люблінського коронного трибуналу. Після приєднання регіону до Росії він був засідателем Волинської цивільної палати, а 1797 р. одноголосно обраний підкоморієм Ковельського повіту та обіймав цю посаду безперервно 20 років³⁹.

Другу групу складали також заможні поміщики, для яких юриспруденція не стала справою життя. Це призводило до плинності кадрів. Із результатів виборів 1811, 1817, 1823 рр.⁴⁰ очевидно, що лише підкоморії Ковельського та Рівненського повітів займали посади, як мінімум, від 1817 (дані про 1814 р. відсутні) по 1826 рр. (тобто до закінчення каденції 1823 р.). Типовою була ситуація в Луцькому повіті, де 1823 р. підкоморієм став В.Красицький, власник 450 кріпаків⁴¹ (отже в 1817, 1820, 1823 рр. на цю посаду були обрані різні особи). Схожа ситуація була в Острозькому повіті, де з 1817 по 1823 рр. обрано троє підкоморіїв – О.Лінінський (перебував на російській військовій службі, вийшов у відставку підпоручиком⁴²), Л.Лознинський (службу розпочав з посади повітового хорунжого 1805 р., далі після довгої перерви 1820 р. обраний підкоморієм⁴³) і Ф.Прушинський⁴⁴. Водночас у губернії жоден коморник не був обраний на вищу посаду⁴⁵. Це свідчить про зміну річпосполитської судової традиції, коли коморники могли ставати підкоморіями.

³³ Там само. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.308. – Арк.1, 3–3 зв.

³⁴ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.26 (1800–1801). – Санкт-Петербург, 1830. – №19628. – С.367–370.

³⁵ Там же. – Т.27 (1802–1803). – №20273. – С.146–147.

³⁶ Державний архів Житомирської обл. (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф.16. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.1 зв. – 6.

³⁷ Там само. – Спр.1. – Арк.1 зв. – 2.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1439. – Арк.1 зв.

³⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.16. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.1 зв. – 2.

⁴⁰ Державний архів Рівненської обл. (далі – Держархів Рівненської обл.). – 1811 р.: Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35–35 зв.; 1817 р.: Спр.5. – Арк.11–13 зв.; 1823 р.: Спр.11, Арк.5–6 зв.

⁴¹ Державний архів Волинської обл. (далі – Держархів Волинської обл.). – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.22 зв. – 24.

⁴² Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.60 зв. – 61; Там само. – Спр.4. – Арк.111 зв.

⁴³ Там само. – Спр.7. – Арк.21 зв.

⁴⁴ Там само. – Спр.11. – Арк.17 зв.

⁴⁵ Там само. – 1811 р.: Ф.550. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35–35 зв.; 1817 р.: Спр.5. – Арк.11–13 зв.; 1823 р.: Спр.11. – Арк.5–6 зв.

Схожою була ситуація в Київській губернії. У Радомишльському повіті 1823 р. підкоморієм став П.Воронич⁴⁶, у 1824 р. після виборів – майор Й.Злотницький⁴⁷, 1826 р. – С.Михайловський⁴⁸.

Відсутність бажання служити в підкоморському суді пояснюється комплексом факторів. Хтось не хотів працювати на російську державу, воліючи господарювати у власному маєтку. Певною компенсацією могли стати грошові кошти, але утримання здійснювалося на встановлені місцевими правами доходи: за позов, запис справи в реєстр – 1, за лист до учасників чи до іншого підкоморія, за відтермінування – 2, за повідомлення до суду про стягнення за рішенням – 6, за кожен наріжний копець – 24, за середній копець – 12 грошів. Також підкоморії отримували за кожну межу по 3 марки⁴⁹. Про незначні суми свідчить сенатський указ 1831 р., що згадувані в Литовському статуті 1 копа рахувалася за 1 руб. 25 коп., 1 руб. – за 1 руб., 1 гріш – за 2 коп.⁵⁰

Робота підкоморіїв була максимально забюрократизована та супроводжувалася постійними погрозами за можливі порушення. У 1798 р. Подільське губернське правління вимагало швидко вирішувати судові справи приватних осіб, погрожуючи звільняти з посад та віддавати під суд⁵¹. Підкоморії подавали щомісячні відомості про хід справ губернському прокуророві, головному суду⁵² й повітовому стряпчому, а в разі порушення термінів звітування їм загрожувала сувора догана⁵³. У 1814 р. до Острозького підкоморського суду, який не мав свого приміщення в місті, а письмові справи зберігалися в будинку одного з членів суду у селі, надійшло звернення повітового стряпчого, що він упродовж року не отримував жодних відомостей про хід справ⁵⁴. Аналогічно в 1820 р. луцький стряпчий повідомляв, що останню місячну відомість було отримано півроку тому й не вдалося відшукати приміщення суду⁵⁵. Нерідко Волинське губернське правління наказувало нижнім земським судам «змушувати» колишніх підкоморіїв здавати справи. У 1816 р. Острозький нижній земський суд запитував підкоморський суд, у кого знаходяться справи⁵⁶. Через два роки новий склад цього суду «відшукав» їх⁵⁷. Київське губернське правління забороняло колишнім підкоморіям відлучатися до передачі справ⁵⁸.

Розглядаючи компетенцію підкоморських судів, можна зазначити, що зовні відновлена судова система мала всі річпосполитські елементи: виборність посадовців, польську мову на повітовому рівні, порядок роботи суду, оплату, терміни апеляції тощо. 11 вересня 1797 р. Сенат за рапортом управляючого Мінською, Волинською та Подільською губерніями О.Беклешова прийняв рішення про польську мову у судочинстві та службовому листуванні з головними судами. Згідно з

⁴⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.438 зв.

⁴⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.4.

⁴⁸ Там само. – Спр.16. – Арк.8.

⁴⁹ Ручной словарь, или Краткое содержание польских и литовских законов, служащих руководством в судебных тяжбах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций / Пер. с пол. – Санкт-Петербург, 1810. – С.201–202.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.261. – Арк.319.

⁵¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.514. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.121 зв.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.68.

⁵³ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.31–31 зв.

⁵⁴ Там само. – Арк.3–3 зв.

⁵⁵ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2–2 зв., 5–5 зв.

⁵⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.8.

⁵⁷ Там само. – Спр.5. – Арк.21.

⁵⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3 зв.

попередніми традиціями, зберігалися терміни засідань⁵⁹ і подання апеляцій на рішення підкоморського суду⁶⁰. Проте Павло I для контролю за повітовою судовою системою створив губернські головні суди⁶¹ та Волинський надвірний суд. Із підкоморського суду справи повинні були надходити на ревізію до головного суду, а вже той самостійно складав екстракт (формальну копію) зі справи російською мовою для подання до Сенату⁶². Ці правила 7 лютого 1799 р. було поширено на Київську губернію⁶³.

За річпосполитською судовою традицією незадоволені скаржилися до Люблінського трибуналу, який надсилав для розгляду нового підкоморія. За часів російського панування поставало формальне документальне право, коли рішення приймалося на основі діловодних паперів, відкидаючи людський фактор при розв'язанні поземельних справ. Головні суди краю стали апеляційними установами, які свого рішення не змінювали, а за апеляцією направляли справу до Сенату⁶⁴. Навіть якщо всі сторони ухвалювали рішення, справа надходила на ревізію до цивільного департаменту головного суду.

Підкоморські суди розглядали справи трьох типів: суперечки між приватними власниками, між приватними власниками та казною, адміністративного характеру (розмежування повітів і губерній). Найчисельнішими, копітками і тривалими були поземельні справи з розмежування маєтностей приватних власників. Деякі тягнулися десятки років. Так, Гайсинсько-Ольгопільський суд у 1810 р. слухав справу, де виводився початок землеволодіння з 1459 р., але чіткого розмежування не було проведено, що призводило до суперечок про межі, напади та привласнення земель⁶⁵. Розгляд суперечки графа Самойлова призвів до того, що в 1807 р. він скаржився міністрові юстиції П.Лопухіну на з'їздовий підкоморський суд і просив захисту в губернського прокурора, адже «тутешні дрібні законники лише тим тільки марнославні, що можуть утискати та гнобити людей заслужених, але котрі не мають захисту»⁶⁶.

Справи про розмежування маєтків приватних власників були основними в роботі судів. Для прикладу вкажемо на книгу межових декретів та актів Дубенського підкоморського суду за 1799–1805 рр. з рішеннями у справах лише між приватними власниками⁶⁷. У 1800 р. у цьому суді було видано два остаточних рішення («dekret w sprawie granicznej»), дві справи про проведене розмежування («akt graniczny») та п'ять актів відкладання справ («akt limity») ⁶⁸. У 1801 р. – три декрети,

⁵⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – Санкт-Петербург, 1830. – №18135. – С.727–733.

⁶⁰ Там же. – №18147. – С.737.

⁶¹ 18 листопада 1797 р. з Подільського губернського правління до Кам'янецького підкоморського суду надійшло розпорядження, що всі відновлені магістрати, повітові та підкоморські суди повинні виконувати все, що вимагатиме головний суд, і мають звітуватися йому про вирішені справи (див.: ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.27).

⁶² ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – №18135. – С.727–733.

⁶³ Там же. – Т.25 (1798–1799). – №18850. – С.552–554.

⁶⁴ Русов С. Вольнские записки... – С.142.

⁶⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.790. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.357–359 зв.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1037. – Арк.1–2.

⁶⁷ Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3–3 зв.

⁶⁸ Декрет належав до групи судово-межових актів, це було рішення суду про присудження акторату одній зі сторін, тобто права скріпити свої докази присягою, що дорівнювало виграшу процесу (див.: Німчук В.В., Яковенко Н.М. Передмова. – С.24). Акт граничний належав до фіксаційно-межових актів і, на відміну від судових, описував ті межові операції, в яких підкоморський суд виступав як виконавець, не вдаючись до розгляду суперечок, а лише оформляючи межі (див.: Там само. – С.27). Акт ліміти відкладав вирішення справи. Прикладом може слугувати розгляд Дубенським підкоморським судом питання про розмежування маєтків Перемилівка й Мошкове 20 липня 1800 р. Це вже був повторний розгляд, і знову судовий процес

два граничних і сім актів відкладання справ. У 1802 р. – два граничних, десять актів відкладання⁶⁹.

Питанням організації розмежування казенних маєтків від власницьких керували цивільні департаменти головних судів. У 1808 р. Подільський головний суд спланував на літній період відповідні роботи по повітах⁷⁰. Як і у випадку з приватними власниками, справи тягнулися роками й часто супроводжувалися гучними скандалами. У 1802 р. Радомишльський підкоморський суд розпочав розмежування Рожевського староства від володінь приватних власників, і лише в 1823 р. справу було передано на ревізію до Київського головного суду⁷¹. Аналогічно тривало розмежування, з 1802 по 1822 рр., казенного Димерського староства⁷². У 1822 р. три рази на з'їзди прибував київський підкоморій, але радомишльський посадовець без пояснень не з'явився⁷³.

Однією з функцій, яку адміністрація делегувала підкоморським судам, стала участь у розмежуванні губерній і повітів. У 1798 р. з Подільського губернського правління надійшло розпорядження про залучення повітових землеміра та підкоморія до розмежування губерній⁷⁴. До розмежування повітів залучалися підкоморій із повітовим землеміром та членом нижнього земського суду. Проте й через майже десять років роботи не було завершено: у 1807 р. не було відмежовано Балтський повіт від Ольгопільського⁷⁵. У 1817 р. Острозький повіт – від Старокостянтинівського та Заславського⁷⁶. Станом на 1821 р. Луцький підкоморський суд не зміг завершити розмежування Луцького повіту від Володимирського⁷⁷.

Загалом у Правобережній Україні склалася парадоксальна ситуація: на Поділлі в 1814 р. верховна влада розпочала запровадження межової системи, у той час, як на Київщині й Волині продовжували діяти підкоморські суди. Очевидну причину цього встановити не вдалося. Можна припустити, що Олександр I віддячив подільському дворянству за лояльність ефективнішим межовим судочинством. Нашою робочою гіпотезою може бути припущення, що межова система створювалася на прохання шляхти, серед якої частка поляків була значно меншою, ніж у Волинській губернії. Верховна влада боялася різких змін і не запровадила межові суди на Волині та Київщині.

Запровадження межових судів здійснювалося за ініціативи губернського маршалка графа Н.Грохольського й подільської шляхти, які прагнули прискорити вирішення межових справ за підтримки місцевої адміністрації. Юридичною основою стало «Положення для розмежування Литовсько-Віленської губернії»⁷⁸ від 6 жовтня 1810 р.⁷⁹ 26 січня 1814 р. межові установи було запроваджено в Подільській

переносився за згодою шести учасників конфлікту на 12 серпня того ж року (див.: Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50–50 зв.).

⁶⁹ Держархів Рівненської обл. – Ф.612. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1, 53, 126.

⁷⁰ Державний архів Хмельницької обл. (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.120. – Оп.1. – Спр.2130. – Арк.1–1 зв.

⁷¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.63, 231 зв., 291, 438 зв.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.75. – Арк.40.

⁷³ Держархів Житомирської обл. – Ф.530. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.90, 96, 98–98 зв.

⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф.1582. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.89, 90–90 зв.

⁷⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.481. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.9–10.

⁷⁶ Держархів Рівненської обл. – Ф.550. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.60.

⁷⁷ Держархів Волинської обл. – Ф.496. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.14 зв., 17–18 зв.

⁷⁸ Двомовний польсько-російський текст надійшов до Подільської губернії вже 17 листопада 1810 р., але не був представлений дворянству до 1813 р. (див.: Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.2. – Спр.32. – Арк.1–13 зв.).

⁷⁹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – Санкт-Петербург, 1830. – №24370. – С.377–379.

губернії⁸⁰. Для проведення розмежування в кожному повіті створювався межовий суд із двох частин: першої інстанції (розглядав межові справи на місці та межовав маєтки) й апеляційний (окрім, власне, апеляцій на рішення суду першої інстанції, відряджав членів для припинення самоуправства та розорення в незавершених провадженнях, на прохання сторін поновлював межі або перевіряв межові знаки, розглядав скарги на зловживання, самоуправство членів суду першої інстанції)⁸¹.

Повітові межові суди склалися з виборного керівного елемента та призначених канцелярських службовців. Спочатку формувалася апеляційна установа, до складу якої шляхта повіту обирала від 15 до 21 судді на три роки залежно від чисельності населення та площі повіту. Головою ставав кандидат, який набрав найбільше балів на виборах. До суду першої інстанції входили один із межових суддів (обраний за жеребом), арбітри від сторін, канцелярські службовці – регенти чи секретарі та призначені апеляційним судом коморники. До участі в роботі суду не допускалися родичі когось зі сторін процесу. На посади рекомендувалося обирати урядників, які мали досвід виборної служби. На випадок смерті чи вибуття межового судді за присутності повітових чиновників і маршалка обирався тимчасовий суддя⁸².

За архівними даними за 1823 та 1826 рр. бачимо, що у 12 повітах Подільської губернії було створено 11 повітових апеляційних установ (Гайсинсько-Ольгопільський межовий суд – через малу чисельність шляхти). Кадровий склад очільників був нестабільним: лише двоє голів (Гайсинсько-Ольгопільського й Літинського судів) були переобрані на наступний термін. Очевидно, що в умовах відсутності фінансового забезпечення та великого обсягу завдань польські поміщики не бажали служити. Із дев'яти новообраних суддів у 1826 р. лише двоє мали досвід роботи в повітовому межовому суді, решта сім – не обіймали жодної виборної посади в повіті. Що ж до суддів, то ситуація по повітах відрізнялася: з 11 судів у трьох були переобрані по два члени, у двох – по три, у чотирьох – по чотири. Найкраща ситуація була у Брацлавському (шість членів) та Вінницькому (вісім осіб) повітах⁸³. Отож лише у двох повітових апеляційних судах був відносно сталий кадровий склад, хоча й зі зміною голів, у решти спостерігалася «плинність кадрів».

Щодо соціального походження, то головами й суддями були шляхтичі-помішки. Формулярних списків про їх службу виявити не вдалося, тож усю інформацію отримано з інших ділових документів. У 1824 р. голова Ушицького межового суду Я.Ліпінський указував, що спочатку вступив на військову службу, а після звільнення розпочав службу за вибором: у 1816 та 1818 рр. – суддя Ушицького межового суду, із 1820 р. – голова⁸⁴. Суддя Брацлавського межового суду В.Бохенський із 1826 по 1840 рр. перебував на виборних посадах: спочатку земського писаря, потім засідателя повітового суду⁸⁵.

Дещо окремо від суддів повітового межового апеляційного суду перебували возні: з одного боку, вони обиралися шляхтою, а отже повинні були відповідати всім цензам, з іншого – за своїми функціями вони були близькі до канцеляристів. У 1814 р. О.Бахметьев безуспішно пропонував обирати їх зі шляхтичів, котрі не

⁸⁰ Там же. – №25528. – С.737–740.

⁸¹ Там же. – №24370. – С.379, 381.

⁸² Там же. – С.378–379.

⁸³ Держархів Хмельницької обл. – 1823 р.: Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв. – 1192 зв.; 1826 р.: Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.59, 60–63.

⁸⁴ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.215–216.

⁸⁵ Там само. – 1823 р.: Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1189 зв.; 1826 р.: Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.61 зв.

мали маєтностей, але мали хист до служби⁸⁶. У 1823 р. в 10 повітах були несхвалені кандидати на посади возних через їх відсутність у дворянських книгах, недостатність «кондицій» (власності), перебування під судом⁸⁷. На виборах 1826 р. проблема повторилася, і подільський губернатор Н.Грохольський наказав, щоб попередні возні продовжили службу далі. Загалом з 11 повітових судів у п'яти не було схвалено жодного возного, із 17 схвалених лише троє були новими, решта – старими⁸⁸.

Виконавська дисципліна повітових межових судів була на низькому рівні. Вимоги адміністрації вчасно надавати відомості про хід справ та укладати формуляри часто ігнорувалися. У травні 1824 р. вибухнув скандал після того, як із вересня минулого року до березня поточного довелося сім разів безрезультатно (!) нагадувати про необхідність подання формулярів⁸⁹. Дієвим механізмом покарання ставав приїзд чиновників по естафеті за кошт винуватців⁹⁰. Губернський межовий суд отримав право віддавати посадовців під суд та накладати на повітові межові суди штрафи⁹¹.

Дражливим було питанням оплати праці. Згідно з «Положенням для розмежування Литовсько-Віленської губернії» від 1810 р., у судах першої інстанції межовий суддя отримував з 1 уволоки⁹² спірної землі 1 руб. сріблом, регент чи секретар та землемір із такої ж площі – 4 злотих (1 злотий = 15 коп. сріблом), за кожен наріжний копець – 2 злотих, за середній копець на відстані 5 шнурів – 1 злотий. В апеляційній установі судді з уволоки мали отримувати по 3 руб. сріблом, регент або секретар – 4 та землемір – 2 злотих⁹³. Держава ніякого жалування їм не платила⁹⁴. Установлені розцінки на виконані роботи були незначними. У 1840 р. Брацлавський межовий суд повідомляв повітовому стряпчому, що кошти не виділялися ані на жалування, ані навіть на канцелярію, винаймання будинку під присутствіє та архів⁹⁵.

Віддання на відкуп партикулярних земельних справ повітовим межовим судам, рішення яких були остаточними, викликало незадоволення сторони, котра програла, та, як наслідок, звинувачувала конкурентів у родинних зв'язках, хабарництві тощо. Тому за ініціативи губернського маршалка й депутатів у 1815 р. було створено Гродненський⁹⁶, у 1816 р. – Мінський⁹⁷ і Віленський⁹⁸, 22 грудня 1818 р. – Подільський губернські апеляційні нормальні суди⁹⁹. Верховна влада, пояснюючи причини їх запровадження, визнавала факти порушень із боку повітових апеляційних судів. Новоутворені установи діяли згідно з правилами для повітових межових судів і їхні рішення були

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.1254. – Оп.1. – Спр.1411. – Арк.11 зв.

⁸⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1185–1192 зв.

⁸⁸ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.59 зв. – 60 зв.

⁸⁹ Там само. – Спр.77. – Арк.21–22 зв.

⁹⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.484. – Оп.1. – Спр.14 – Арк.73.

⁹¹ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.38 (1822–1823). – Санкт-Петербург, 1830. – №28912. – С.56–57.

⁹² 1 литовська уволока мала 19 дес. 1420 саж. У першій половині XIX ст. цю одиницю площі продовжували використовувати в деяких повітах Подільської губернії (див.: *Малиновский Ф.Л.* Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. – Санкт-Петербург, 1844. – С.81).

⁹³ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.384.

⁹⁴ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.936.

⁹⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5.

⁹⁶ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – Санкт-Петербург, 1830. – №26001. – С.380.

⁹⁷ Там же. – №26087. – С.445.

⁹⁸ Там же. – №26428. – С.1018.

⁹⁹ Там же. – Т.35 (1818). – №27593. – С.646.

остаточними¹⁰⁰. Виняток становило відсудження казенної власності, адже такі ви- роки надходили до Сенату на ревізію¹⁰¹.

Формування Подільського губернського апеляційного нормального суду (ви- користовувалася й більш зрозуміла назва – Подільський губернський апеляцій- ний межовий суд) відбувалося на дворянських виборах у Кам'янці-Подільському. Повітове дворянство обирало своїх представників на три роки. Від кожного повіту до складу губернського суду делегувалися по одному з членів повітового межового апеляційного суду¹⁰².

Згідно зі «Штатами для існуючих у Гродненській, Віленській і Подільській гу- берніях нормальних чи межових апеляційних судів» від 1825 р. було витримано традиційну структуру: виборний елемент (голова та судді) й канцеляристи зі служ- бовим персоналом (12 осіб). Для економії коштів, окрім постійного голови, перед- бачалося засідання не менше семи суддів, які були у присутстві чи відряджалися для перевірки спірної землі та меж¹⁰³. Оскільки судді на час виконання судових повноважень перебували в губернському місті, то їм належало сплачувати жалу- вання за рахунок коштів на земські повинності¹⁰⁴. У 1823 р. верховна влада повер- нулася до питання про «Штати»¹⁰⁵. Навіть Державна рада визнавала встановлені Сенатом оклади вкрай недостатніми: голова отримував 200 руб. сріблом, тому було зрівняно фінансове утримання губернського суду з казенною палатою. Жалування голові становило 600 руб., сіом суддям – по 400 руб. Із канцеляристів найбільше отримував секретар – 300 руб., найменше – копіїст (100 руб.). З обслуговуючого пер- соналу: возний – 60 руб., сторож – 45 руб. Виділялося 645 руб. на оренду будинку, опалення, канцелярське приладдя¹⁰⁶. Під загрозою відповідальності було заборо- нено стягувати додаткові кошти зі сторін процесу¹⁰⁷.

Архівні дані за 1823 та 1826 рр. дають можливість встановити плинність ка- дрового складу. Змінився голова губернського межового суду¹⁰⁸, лише четверо з дванадцяти депутатів від повітів були переобрані на наступне триріччя. Логічним поясненням цього стала близькість розташування маєтностей трьох із них – непо- далік від губернського центру, четвертий мав сумнівну власність з ознаками під- робленого документа¹⁰⁹. Решта вісім депутатів (67%) були новообраними. Що ж до соціального походження, то 42-річний голова граф Г.Комарніцький мав 2375 кри- паків. Його кар'єра може бути типовою для тих представників польської еліти, які служили російській владі. У 1802 р. його у віці 21 року було обрано в Кам'янець- Подільському повіті комісаром по земській повинності, потім він обіймав посади повітових хорунжого та маршалка, межового судді. У 1823 р. вшосте обраний на виборну посаду – головою губернського межового суду¹¹⁰. Його наступник 36-річ- ний граф П.Стадницький (мав 221 ревізьку душу) після закінчення у Варшаві

¹⁰⁰ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380–381.

¹⁰¹ Там же. – Т.40 (1825). – №30228. – С.66–67.

¹⁰² Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.381.

¹⁰³ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – С.202.

¹⁰⁴ Там же. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.381.

¹⁰⁵ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.935–936.

¹⁰⁶ Там же. – Т.44: Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1813–1825). – С.202.

¹⁰⁷ Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29431. – С.935–936.

¹⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.120. – Оп.1. – Спр.3043. – Арк.1186 зв., 1592 зв.

¹⁰⁹ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.125 зв., 127 зв., 130 зв.

¹¹⁰ Там само. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.9–12.

«наук» (не зазначено, яких саме) в 1810 р. розпочав службу в міністерстві фінансів. У 1812 р. вступив на військову службу підпоручиком, через рік був звільнений. Після 13-річної перерви обраний головою суду¹¹¹.

Аналізуючи формулярні списки за 1827 р., удалося з'ясувати, що 12 суддів губерньського межового суду були відносно молодими людьми: семеро у віці від 23 до 29, решта – від 30 до 39 років. Власність вимірювалася числом кріпаків: зовсім їх не мали двоє; володіли від 22 до 99 душ – також двоє; від 100 до 199 душ – п'ятеро; понад 200 мали три особи (найбільше – 960 кріпаків). Із 10 власників лише володіння одного було розташоване не в тому повіті, в якому його обрано. Щодо освітнього рівня, то тільки один закінчив Львівський університет, ще один – народне училище (раніше вони перебували на державній службі). У решти освіта не зазначена. Перебіг кар'єри виявив, що вперше були обрані й відразу на посаду судді – п'ятеро, обрані вдруге – четверо осіб¹¹². Верховна влада продовжувала практику контролю за діяльністю судових органів шляхом примусового «обрання» колишніх чиновників. Це робилося для відстоювання державних інтересів при межованні, адже рішення губерньського суду були остаточними. Для прикладу, на виборах 1826 р. чиновниками було двоє: 39-річний відставний капітан С.Чайковський і 33-річний титулярний радник С.Білінський, які прийшли з розформованої канцелярії військового губернатора¹¹³.

Юрисдикція межових судів поширювалася передусім на розмежування приватних маєтків. Установлення меж землеволодіння/землекористування попередніми підкоморськими судами було пов'язане з багатьма проблемами: завантаженістю судів, тривалістю розглядів зі складною системою ревізування та апеляції справ. Щоб досягти справедливого рішення, законодавство деталізувало процес розгляду справи межовими судами: представлялися відповідні документи від обох сторін, справа розглядалася на місці та проводилося розмежування. Призначений повітовим межовим апеляційним судом суддя прибував на місце суперечки за кошти сторін. Від початку їх закликали до примирення. Першим етапом було складання присяги, далі збиралися докази, зіставлялися показання свідків (по троє осіб від кожної сторони). Суддя відразу ж повинен був ухвалити рішення. У випадку нормативних прогалин необхідно було використовувати правила Литовського статуту для підкоморських судів. Влада стимулювала швидкий розгляд, і тому судді надавалася можливість карати винуватців затягування процесу: ув'язнювати на шість тижнів та накладати штраф на користь потерпілого в 100 кіп грошів¹¹⁴. Якщо ці заходи не допомагали, то межовий суддя приступав до вирішення справи за участю однієї сторони¹¹⁵.

Апеляція на рішення суду першої інстанції подавалася до повітового апеляційного межового суду. Якщо площа спірних угідь становила менше 1 уволоки, то

¹¹¹ Там само. – Арк.125 зв.

¹¹² Там само. – Арк.125–132.

¹¹³ Там само. – Арк.47 зв., 52, 126 зв. – 127, 128 зв. – 130.

¹¹⁴ Удалося відшукати згадки лише про один випадок, коли в 1833 р. Брацлавський межовий апеляційний суд визнав правильним рішення судді першої інстанції Ш.Веллмана про накладання штрафу в розмірі 100 кіп литовських грошів (1500 срібних золотих або 225 руб. сріблом) на поміщика графа Б.Потоцького за нескладання у строк документів. Тому суд звертався до Брацлавського (нижнього) земського суду, щоб той стягнув у десятиденний термін гроші з Немирівського ключа та надіслав до суду, звідки вони мали бути передані казенним селянам як компенсація за довгий термін розгляду і для сплати казни за негербовий папір та мито. Проте суд нічого не робив, і ще двічі межова установа зверталася до губернатора й губерньського правління, аби вони вплинули на ситуацію (див.: Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.5, 10 зв., 14 зв. – 15).

¹¹⁵ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.33 (1815–1816). – №26001. – С.380–381.

рішення було остаточним. Справа в апеляційному порядку розглядалася наступним чином: після обов'язкової пропозиції про примирення перед судом відкривалися два варіанти дій: у самому присутстві справа перевірялася на відповідність земельним планам і, якщо виникали запитання, на місце відряджався один із членів суду разом із коморником, а якщо порушень не виявляли, то рішення оголошувалося негайно. За другим варіантом суд відряджав (коштом обох сторін) трьох суддів (обраних за жеребом) на місце, котрі й ухвалювали остаточний присуд. Щоб сторони не затягували розмежування, справа повинна була розглядатися негайно, нові докази не приймалися, проведення повторного слідства заборонялося¹¹⁶. Дотримуючись принципу невтручання в партикулярні земельні справи, верховна влада в 1815 р. відхилила прохання поміщиків про присутність при розгляді справ губернського й повітових стряпчих¹¹⁷. Рішення повітового межового апеляційного суду до створення губернської межової установи в 1818 р. були остаточними¹¹⁸.

Хоча процедури й було детально прописано, але практичні наслідки виявилися дещо іншими. Розмежування ставало успішним, якщо цього прагнули обидві сторони. Передбачене покарання для тієї, котра затягувала розгляд, практично не застосовувалося через корпоративну етику. Фактично верховна влада після укладення регулюючого законодавства не втручалася у приватне розмежування, що призводило до затягування процесів. Ілюстрацією можуть слугувати дії Брацлавського межового апеляційного суду в 1840 р., коли він розглядав три справи: дві розпочалися 1835 р., третя – 1833 р.¹¹⁹

Значно важливішим для верховної влади було розмежування казенних маєтків. Держава дозволила польським землевласникам самостійно вирішувати свої земельні суперечки, але їхні бажання збільшити свої угіддя за рахунок казенної власності, цілком прогнозовано, наштовхувалися на протидію. Якщо взяти до уваги склад межового суду, то бажуючі «округлити» володіння зустрічали розуміння та підтримку суддів. Тому, згідно з «Положенням» від 1810 р., було запроваджено окрему процедуру для розмежування дворянських маєтків із казенними (старостинськими, едукційними, духовними). Головною їх відмінністю стала участь у розмежуванні членів губернського правління, казенної палати та стряпчого казенних справ¹²⁰. Окрім, власне, казенних земель чиновники залучалися до розмежування маєтків, які були пожалувані приватним власникам. Відсутність представників адміністрації ставала підставою для перегляду справ¹²¹.

Скоріше за все, зловживань було багато, адже 21 березня 1823 р. довелося призупинити дії межових судів «західних губерній» із розгляду казенних справ. Міністерство фінансів уважало, що суди першої інстанції розглядали справи без участі чиновників. Це призводило до втрати казенної власності, адже рішення ухвалювалися на основі пояснень власників, а суди виконували їх за допомогою своїх комісарів та землемірів, а не через земську поліцію. Тому верховна влада зупиняла всі вироки межових судів по казенних справах, які ще не набули чинності. По тих, котрі набули законної дії й за якими держава втрачала власність, накладалася заборона на продаж та заставу і справа надходила на ревізію до губернського

¹¹⁶ Там же. – С.380–382.

¹¹⁷ Там же. – №25958. – С.300.

¹¹⁸ Там же. – Т.35 (1818). – №27593. – С.646.

¹¹⁹ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1, 4, 7 зв.; Спр.5. – Арк.7 зв.; Спр.4. – Арк.13 зв. – 14.

¹²⁰ ПСЗРИ. – Собр.1. – Т.31 (1810–1811). – №24370. – С.382.

¹²¹ Там же. – Т.35 (1818). – №27333. – С.190, 195.

межового суду¹²². Через два роки було уточнено, що рішення губернського суду вступає в дію, якщо від казни нічого не відсуджується, а у протилежному випадку справа йде на ревізію до Сенату¹²³. Як і у випадку з приватним розмежуванням, дехто з поміщиків удався до затягування справ. Із 1804 р. тривала, наприклад, справа про розмежування в Ольгопільському повіті, яку не було завершено навіть на 1822 р.¹²⁴ Особливістю межових справ стало небажання сторін процесу бути учасниками суду через відсутність письмових документів на користування спірними угіддями. Ситуація ускладнювалася, коли розмежовувалися казенні маєтки та/або пожалувані, які вимагали присутності чиновників. Зразком такої справи стало розмежування маєтку в Літинському повіті, розпочате ще в 1818 р. й не закінчене станом на 1834 р. Учасники процесу то не прибували, то повідомляли про хворобу, то просили про відстрочку, а власник Думенківського староства зазначав, що при передачі маєтку від казни не отримав ніяких документів¹²⁵. Польське повстання 1830–1831 рр. означало докорінний поворот у політиці російської влади у Правобережній Україні. За іменним указом від 30 жовтня 1831 р. всі присутственні місця та посадові особи отримували загальноросійські назви згідно з нормативним актом від 1775 р.¹²⁶, про що повідомлялося всім адміністративним та судовим установам регіону¹²⁷. 11 жовтня 1832 р. було оголошено про ліквідацію посад підкоморіїв, коморників, возних та хорунжих, а їх обов'язки покладалися на повітові суди¹²⁸.

Що ж до межової системи судочинства, то верховна влада готувалася до її скасування. У січні 1838 р. з губернського межового суду до повітових установ надійшов указ із вимогою зібрати дані про повністю обмежені та частково або необмежені поміщицькі маєтки¹²⁹. Діяльність межових судів у «західних губерніях» було припинено 24 червня 1840 р.¹³⁰ у зв'язку зі скасуванням Литовського статуту та сеймових конституцій і поширенням російських цивільних законів. Справи губернського суду передавалися до цивільної палати. Усім членам суду й канцеляристам видавалися атестати про службу, а формулярні списки надсилалися до губернського правління. Припинявся розгляд справ, усі документи передавалися до повітових судів¹³¹.

Отже верховна влада відмовлялася від урегулювання земельних відносин на Правобережжі України за річпосполитською традицією. Свого часу Павло І заради підтримки з боку знаті прикордонних губерній відновив суди, закони й залишив польську мову у судочинстві. Важливим елементом для такої лояльності було встановлення прав власності та меж землеволодіння/землекористування місцевої шляхти. Збереження колишньої системи врегулювання земельних відносин стало складовою політики компромісу між верховною владою й польською елітою. Відновлення мережі підкоморських судів за збереження Литовського статуту, сеймових конституцій переконувало шляхту в тому, що російська влада рахується з нею та покладає на неї унормування поземельних справ на місцях. Тому підкоморські суди очолювали заможні шляхтичі, які й були власниками земельних угідь.

¹²² Там же. – Т.38 (1822–1823). – №29372. – С.854–855.

¹²³ Там же. – Т.40 (1825). – №30228. – С.67–68.

¹²⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.134. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.41 зв. – 42.

¹²⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.489. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.291–302 зв.

¹²⁶ ПСЗРИ. – Собрание 2. – Т.6 (1831): Ч.2. – Санкт-Петербург, 1832. – №4894. – С.159–160.

¹²⁷ ЦДІАК України. – Ф.484. – Оп.2. – Спр.261. – Арк.617.

¹²⁸ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.7 (1832). – Санкт-Петербург, 1833. – №5068. – С.8.

¹²⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.594. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.7 зв. – 8.

¹³⁰ ПСЗРИ. – Собр.2. – Т.15 (1840). – Санкт-Петербург, 1841. – №13591. – С.443–445.

¹³¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.515. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.8 зв. – 9 зв., 11–11 зв.

Держава, хоч і була зацікавлена у формуванні ефективного кадрового складу у судовій системі регіону, проте не довіряла повноту судової влади польській знаті. Повітова судова ланка підпорядковувалася губернському суду, на кадровий склад якого мали вплив державні посадовці. У межових суперечках між приватними власниками держава взяла на себе роль арбітра, намагаючись не допускати до відвертих зловживань: усі справи надходили на ревізію до губернського суду та, за умови дотримання формальної сторони, затверджувалися або надсилалися до Сенату. Держава прагнула, аби збереження казенної власності було пріоритетним в їхній діяльності. Будь-які спроби вирішити підкоморськими судами справи у своїх корпоративних інтересах за рахунок казни напштовхувалися на опір адміністрації. Деякі процеси тривали роками, іноді десятиліттями, адже заможніші землевласники воліли затягувати розгляд справи. На неефективність судочинства впливали перевантаженість установ, брак кадрів.

Олександр I продовжив політику співробітництва з місцевою елітою та в деяких губерніях запровадив межову судову систему, зокрема в Подільській. Повітові межові суди за принципами своєї роботи нагадували скасовані підкоморські, які було збережено у сусідніх Волинській і Київській губерніях. Основна відмінність полягала в розширеному складі та структурі межових судів, що давало можливість прискорити роботи з розмежування поміщицьких і казенних маєтків. Фактично верховна влада дозволила місцевому дворянству самостійно проводити розмежування поміщицьких володінь, але зберегла за собою контроль над розмежуванням казенної власності. Запропонувавши чітку форму судового процесу з системою покарань, вона сподівалася пришвидшити розмежування. Проте це було можливе лише у випадку згоди всіх сторін. Конфлікти між ними при розмежуванні з'ясував Подільський губернський апеляційний нормальний суд. І підкоморська, і межова судова мережа базувалися на річпосполитському законодавстві й тому після Листопадового повстання були ліквідовані. Проте вони виконали свою функцію на перехідному етапі утвердження імперської влади на Правобережжі України, примиривши місцеву шляхту цього історичного регіону з російським пануванням.

REFERENCES

1. Bardakh, Yu., Lesnodorskiy, B., Pietrchak, M. (1980). *Istoriya gosudarstva i prava Polshi*. Moskva. [in Russian].
2. Barmak, M. (2016). Transformatsii v systemi sudoustroiu na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII st. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka: Seriiya «Istoriia»*, 2, 4–8. Ternopil. [in Ukrainian].
3. Barmak, M. (2010). Rosiiski sudovi ustanovy v systemi upravlinnia ukrainskykh zemel Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII – v pershii polovyni XIX st. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka: Seriiya «Istoriia»*, 2, 19–25. Ternopil. [in Ukrainian].
4. Borysevych, S. (2007). *Zakonodavche rehuliuвання pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793–1886 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Ilin, O. (2016). Zminy v sudoustroi na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii u 1796–1801 rr. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 23–28. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Nimchuk, V., Yakovenko, N. (1991). Peredmova. *Knyha Kyivskoho pidkomorskoho sudu (1584–1644)*, 5–56. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Padokh, Ya. (1994). Gruntove sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini u druii polovyni XVII–XVIII st. Lviv. [in Ukrainian].
8. Pisarkova, L. (2007). *Gosudarstvennoe upravlenie Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII v.: Evolutsiya burokraticheskoy sistemy*. Moskva. [in Russian].
9. Reznik, O. (2009). Sklad ta kompetentsiia pidkomorskykh sudiv za Statutom Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 r. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 49, 127–132. Odesa. [in Ukrainian].
10. Voronchuk, I. (2003). Voznyi. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 1: A–V*, 601–602. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Voronchuk, I. (2011). Pidkomorskyi sud. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 8: Pa–Pryk*, 236–237. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Voronina, V. (2008). Zakonodavchi initsiatyvy Pavla I u sferi sudochynstva. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 80–91. Kyiv. [in Ukrainian].

Andrii Shevchuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of the World History,
I. Franko Zhytomyr State University
(Zhytomyr, Ukraine), shevchuk.istor@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

Judicial Adjustment of Land Relations in the Right-Bank Ukraine (1797–1840)

Abstract. The purpose of the article is to determine the mechanisms of land relations settlement in the Right-Bank Ukraine in 1797–1840-ies. The supreme power of the Russian Empire held flexible policy in order to become firmly established in the region by means of obtaining the local establishment's loyalty. One of its means was to re-establish the Polish-Lithuanian land ownership system. The author studies the pidkomorious and bordering courts, analyses their staffing and social practices. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-legal, historical-systematic, historical-typological) methods with the principles of historicism and scientificity, making it possible to specify the role of judicial settlement of land relations in search of a compromise between the state's supreme power and local elite groups. The author refers to prosopography in order to provide analysis of the judiciary. **The scientific novelty** is reached by discovering the imperial expertise in cooperation with the regional Polish nobility by means of preserving the Polish-Lithuanian judicial tradition and providing controlled class autonomy in settling argumentative land ownership and land use. **Conclusions.** In order to preserve stability in the right-bank bordering region, Paul I proceeded to cooperate with the local elites mainly by re-establishing a net of governorate pidkomorious courts and, consequently, returning the Polish justice to land use. The overload of cases and the lack of court staff led to the low efficiency of the pidkomorious courts activity. At the request of the elite Alexander I introduced a much more efficient bordering system in the Podillia Governorate in 1814. To speed up the resolution of land disputes, first independent district surveying institutions were created, and then in 1818 – the governorate appeal court Podillia Provincial Ordinary Court of Appeal. The state did not interfere with the delimitation of the landlords' estates, but controlled the land boundaries of the state property. The pidkomorious and bordering judicial networks reconciled the local elite with the Russian authorities.

Keywords: Right-Bank Ukraine, Polish-Lithuanian judicial traditions, delineation, pidkomorious court, bordering legal proceedings, loyalty of the elite.

Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860–ті рр. – початок XX ст.)

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні ролі дворянства в діяльності земських органів, наділених державою значними самоврядними повноваженнями. **Методологія дослідження** ґрунтується на загальних принципах науковості та історизму з використанням просопографічного, проблемно-хронологічного, статистичного методів. **Наукова новизна.** Під час аналізу фактичних даних з оригінальних історичних джерел та наукової літератури з'ясовано, що держава при реформуванні місцевого врядування спиралася на управлінський досвід дворянства, на його зацікавлення розвитком соціально-економічної сфери тієї місцевості, де зосереджувалися маєтності й виробництва. Для керівництва господарськими справами потрібно було мати достатній рівень компетентності, часто професійної, знання фінансів, банківської справи. Тим більше, що земство, хоча й під контролем держави, отримало можливість формувати власні бюджети з правом витратити їх на соціально-господарські потреби: забезпечення продуктами харчування, прокладання шляхів, розвиток торгівлі, промисловості, медицини, освіти тощо. Щоб стати гласними частина дворян повернулися до своїх маєтків, залишивши військову або чиновницьку службу. Особливо це було характерним для тих регіонів, де заняття сільським господарством приносило очевидну вигоду. **Висновки.** Проаналізовані дані та явища дозволяють стверджувати, що дворяни відразу зрозуміли практичні вигоди від земської діяльності, обійняли керівні посади у земських органах влади як губернського, так і повітового рівнів. Цьому сприяло виборче законодавство з правом одночасного посідання станових та земських посад. Головними причинами такого поєднання було намагання уникнути конфліктів між предводителями й головами земських управ, як і обмежене число компетентних дворян, здатних узяти на себе відповідальність за виконання рішень земських зібрань. Утілення соціально-економічних програм вимагало коштів, основу яких становив найбільший за розмірами земський податок, що його сплачувало дворянство, маючи чимало власності. Розбудова земствами місцевої інфраструктури об'єктивно служила інтересам широкого загалу. Попри обмеження діяльності суто господарськими справами частина дворян-гласних скористалися земською платформою, аби впливати на поліпшення політичного ладу, а також на збереження української ідентичності. Співпраця гласних різного соціального походження, об'єднаних спільною відповідальністю за становище ввіреної їм людності й території, сприяла зародженню паростків громадянського суспільства. Земства Правобережної України хоч і були засновані пізніше, однак повторювали шлях земств, діяльність яких розпочалася з 1864 р. Формуючи їхній кадровий склад, держава віддавала перевагу «росіянам», до категорії котрих відносила й «малоросійське» дворянство.

Ключові слова: дворяни, земство, «українські губернії» Російської імперії, самоврядування, місцева інфраструктура, соціальні послуги.

У другу половину дев'ятнадцятого століття Російська імперія вступала станом монархією, в якій спадкове дворянство користувалося привілеями в державно-економічному житті. Привілеї ці були своєрідним відшкодуванням за позбавлення політичних прав (котрими вже сповна послуговувалися у Західній Європі). Винятком стала хіба що можливість звернень до імператора. Ліберальні реформи прискорили трансформаційні процеси у дворянському середовищі. Одна його частина обрала нові форми господарювання у власних маєтках. Інша віддавала перевагу підприємливості та засновувала виробництва (найбільше з перероблення сільсько-господарської продукції). Ще хтось, не маючи земельних володінь та здобувши освіту, вступав на військову або чиновницьку службу. Загальна ж маса продовжувала наполягати на винятковості свого станового походження, мало дбаючи про розвиток маєтностей та й особистих здібностей. Під час реформи місцевого врядування

державна влада змусила дворянство впритул зайнятися досі занедбаним місцевим господарством.

Прагнення дотримуватися проголошеного при формуванні земських органів принципу всестановості, без достатнього фінансового, кадрового забезпечення спонукало державу залучати до самоврядування дворянство. Більшість високопосадовців дотримувалися думки, що лише земства зможуть врятувати ситуацію¹. Чимало дворян із завзяттям перейнялися новою для себе діяльністю, і якщо не очолювали зібрання та управи, то ставали гласними цих виборних органів. Значне їх число влилося до лав земських службовців, ставши відданими фахівцями місцевого господарства, що його держава передала під опіку земств.

Нижче спробуємо з'ясувати, як дворянство сприйняло запровадження земств і як поставилося до відведеного своєму стану місця; хто з дворян пішов на земську службу та чому, наскільки продуктивною вона була; як впливала їхня діяльність на формування місцевої інфраструктури, і чи не обмежувалася вона суто турботою про власну справу, раціоналізацією власних господарств? Інакше кажучи, ітиметься про чинники, які спонукали дворян ставати земськими гласними та службовцями. Адже, за великим рахунком, відтепер їхня служба набувала іншого комунікативного виміру: не імператорові, а місцевим спільнотам.

Рамки державного регулювання та регламентування

Держава, позбавляючи дворянство привілеїв, не відбирала в нього можливості віддаватися державній службі, з якою було пов'язане походження і тривале існування цього стану. У відповідності з тим, як розповсюджувалися ідеї рівноправ'я, держава не вважала дворянство єдиним служилим станом. Проте не могла ще тривалий час обійтися без нього й відразу почала залучати його до земської реформи, а потім і до земської роботи, уважаючи її державним завданням для дворянства. Тому-то повітового та губерньського предводителів дворянства було визначено, як і раніше, першими особами у своїх адміністративно-територіальних одиницях². Повітові предводителі дворянства очолили комісії, які займалися запровадженням земств, із дорученням у двомісячний термін підготуватися до виборів. Вони ж головували на з'їздах повітових землевласників та на з'їздах дрібних аграріїв, коли ті й ті вперше обирали земських гласних. Сільські виборні з'їзди відкривав мировий посередник, котрим, згідно із законом, мав бути виходець із місцевого дворянства. Ба більше, предводителі дворянства ставали без виборів головами повітових і губерньських земських зібрань. Щодо останніх, то там обов'язково головував губерньський предводитель дворянства, якщо імператор не призначав іншу особу³. Та і як же інакше, адже головування передбачало ґрунтовну орієнтацію у чинному законодавстві, дотриманні встановлених процедур. Голова зобов'язаний був спрямовувати зібрання до розгляду питань порядку денного, конкретизувати їх розв'язання та відстежувати черговість. Аби не втрачалася суть, що особливо було важливо при висловлюванні різних пропозицій, голова мав пояснювати значення тих чи інших дискутованих проблем. Якщо промовець торкався питань, котрі виходили за межі обговорюваних, то голова міг винести дворазове попередження, а вже потім і позбавити слова. Він зобов'язаний був не допускати на засідання сторонніх осіб, особливо тоді, коли останні заважали обговоренню. Голові дозволялося

¹ Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О.Половцова (жовтень 1880 – травень 1881) / Упор. М.Будзар, Є.Ковальов, Д.Терещенко. – К., 2019. – С.156.

² Объединённое дворянство: Съезды уполномоченных губерньских дворяньских обществ: 1906–1916: В 3 т. – Т.1: 1906–1908 / Сост. А.П.Корелин. – Москва, 2001. – С.680, 844.

³ Настольная книга для уездных предводителів дворянства / Сост. К.Шубин-Позднеев. – Санкт-Петербург, 1902. – Т.1. – С.189–190, 339.

при постійних порушеннях регламенту та процедури закривати засідання⁴. Уміння головувати земці цінували. Були випадки, як-от у Дніпровському повіті Херсонської губернії, коли дворяни – батько та два сини Нестрови, великі місцеві землевласники, головували на засіданнях повітового зібрання майже півстоліття⁵.

Крім того, повітові предводители дворянства на правах членів зобов'язані були брати участь у губернських земських зібраннях⁶. Вони ж проводили засідання повітових оціночних комісій – того органу, від якого залежав розмір місцевого земського оподаткування. Згідно з положенням від 25 травня 1874 р., предводители дворянства очолили губернські й повітові училищні ради, котрі займалися шкільною освітою. Держава, залучаючи дворянство до місцевої влади, давала зрозуміти, що вона розраховує на цей стан, оскільки бюрократичний спосіб управління не виправдав себе та «збанкрутував»⁷. Аби дворяни стали повноправними учасниками земств, за «Положенням про губернські й повітові земські установи» від 1864 р. встановлювався майновий ценз, основним показником якого були розміри земельних маєтків. Для «українських губерній» їх відображено в таблиці⁸. Згідно з ними вказано й частку дворян серед губернських гласних.

Губернія, повіт	Розмір земельної власності (дес.)	Губернські гласні дворянського походження (%)	Губернські гласні дворянського походження (осіб)	Загальна чисельність губернських гласних
<i>Бессарабська – Аккерманський</i>	250	–	5	53
<i>Катеринославська</i>	250	78,7	48	61
<i>Полтавська</i>	200	73	73	100
<i>Таврійська – Бердянський</i>	350	44,4	1	36
<i>Ялтинський</i>	200		2	
<i>Дніпровський, Євпаторійський, Мелітопольський, Сімферопольський, Перекопський, Феодосійський</i>	475		13	
<i>Харківська – Богодухівський, Валківський, Лебединський, Охтирський, Сумський, Харківський</i>	200	73,7	37	95
<i>Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Старобільський</i>	250		33	
<i>Херсонська – Херсонський, Одеський</i>	200 і 350	64,1	21	78
<i>Олександрівський, Ананьївський, Єлисаветградський, Тираспольський</i>	250		29	
<i>Чернігівська – Борзенський, Козелецький, Конотопський, Ніжинський</i>	200	61,3	11	93
<i>Глухівський, Городнянський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Остерський, Сосницький, Стародубський, Суразький, Чернігівський</i>	250		46	

⁴ Там же. – Т.2. – С.1393–1395.

⁵ *Макиєнко О.* Передмова // Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920: Зб. док. / Уклад. В.Лебідь, О.Макиєнко, І.Сінкевич, О.Шинкаренко. – Херсон, 2015. – С.8, 587.

⁶ *Настольная книга для уездных предводителей дворянства.* – Т.1. – С.340.

⁷ *Объединённое дворянство...* – Т.1. – С.698.

⁸ *Склад, за: Статистика выборов в земские учреждения за 1883–1886 гг.* – Санкт-Петербург, 1888. – С.V–VI, XXVIII; табл.: С.134–145.

У 1890 р. знижувався земельний цenz, а вже в 1896 і 1899 рр. його норми для участі у дворянських та земських виборах було зрівняно⁹. І.Кочергін, проаналізувавши дані щодо катеринославського дворянства, дійшов висновку: реформа 1890 р. представництво дворян у земстві кардинально не змінила¹⁰. Аналогічне спостереження зробила й дослідниця харківського дворянства Н.Проць¹¹.

Думки, що дворянство переважало у виборних земських органах, дотримуються практично всі фахівці, котрі зверталися до земської тематики¹². Більшість із них уважали таке становище порушенням правової рівності. Утім держава переймалася іншим, адже їй терміново потрібно було подолати відсталість і застій у місцевому господарстві, мобілізуючи для цього землевласників-дворян, їх економічну зацікавленість і кошти. Діяльність земств фінансувалася згідно із законодавством, яким запроваджувалося справляння земських податків. Основу їх становили збори з нерухомого майна (близько 70%), найбільшими власниками котрого якраз були дворяни¹³. Та й чи могло бути по-іншому?! Для керівництва господарськими справами вимагався достатній рівень компетентності, досвід у фінансових розрахунках, банківській справі, прагматичний інтерес у розвитку краю, де розташовувалися маєтності дворян, їхні підприємства та проживали вони самі з родинами. Тим більше, що земство отримало можливість формувати власні бюджети з правом витратити їх на забезпечення «народного продовольства», прокладання шляхів, на розвиток торгівлі та промисловості, на медицину, освіту, інші локальні потреби. Правомірність переважання дворян у земствах – як більш освічених, розвинутих, із досвідом суспільного життя – обстоював, зокрема, предводитель дворянства Зміївського повіту і власник Грушівського маєтку Л.Ілляшевич (понад 1 тис. дес.)¹⁴.

Траплялися, звісно, і винятки. Так, у Кременчуцькому повітовому земстві під час виборів 1871 та 1880 рр. перевагу здобули козаки й селяни¹⁵. Але навряд чи це могло кардинально вплинути на діяльність інституції. Верховна влада прагнула, щоб представники інших станів опановували ази місцевого самоврядування та були тим важелем, який спрямовував би земства на забезпечення соціального становища повітів і губерній.

І все ж, навіть за чисельного переважання, декого з дворян не влаштував принцип всестановості й вони наполягали на поверненні порядку, заведеного ще Катериною II. Так, у 1886 р. відповідну «записку» підготував полтавець П.Капніст. Його та однодумців обурював факт участі козаків, котрі голосували і як дрібні землевласники, і як члени волосних сходів. Спроба незаконно усунути козаків від виборів

⁹ *Иванова Н.А., Желтова В.П.* Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX в.). – Москва, 2009. – С.198.

¹⁰ *Кочергін І.О.* Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпро, 2016. – С.245.

¹¹ *Проць Н.В.* Динамика численности и изменения в составе дворянства Харьковской губернии (XIX – начало XX вв.) // Вісник Національного технічного університету «ХПІ»: Серія «Актуальні проблеми історії України». – Вип.61(1034). – Х., 2013. – С.111–118.

¹² *Кизеветтер А.А.* Местное самоуправление в России IX–XIX ст.: Исторический очерк. – Москва, 1910; *Корелін А.П.* Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979; *Лохматова А.І.* Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999; *Цейтлин С.Я.* Земская реформа // История России в XIX в.: Эпоха реформ. – Москва, 2001; *Циганенко Л.Ф.* Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 р.). – Ізмаїл, 2009; *Кочергін І.О.* Земське самоврядування Катеринославщини (Персоналогічний вимір). – Дніпропетровськ, 2011 та ін.

¹³ *Козаченко А.І.* Земські податки й повинності як складова фінансової самостійності земського самоврядування // Теорія і практика правознавства. – Вип.1(7). – Х., 2015. – С.2.

¹⁴ *Илляшевич Л.В.* Краткий очерк истории харьковского дворянства. – Х., 1885. – С.146.

¹⁵ *Козаченко А.І.* Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження. – Полтава, 2009. – С.22, 83.

призвела до судового розбирання цього факту¹⁶. Однак положення від 1890 р. не підхопило перших кроків до всестанового земства та повертало стану традицію формування місцевих органів. Для дворян було зменшено розмір земельного цензу, засновано окреме виборче зібрання, що сприяло чисельному збільшенню їх у земстві, яке досягалося зменшенням представництва від інших категорій населення.

Площі дворянських маєтностей продовжували неухильно скорочуватися, частина їх переходила в руки селян і різночинців. Кількість дворянських цензів для участі у земських виборах зменшувалася, а втручання адміністрації – збільшувалося. До того ж Сенат 1901 р. дозволив предводителям дворянства мати у зібраннях право вирішального голосу. Це призводило до втрати серед дворянської молоді пріоритету ще донедавна престижної земської діяльності, тож вони поверталися на державну службу. Із метою приходу у земства нових людей було запропоновано зменшити виборний ценз, і цю урядову пропозицію підтримали чернігівські гласні. Великі землевласники-дворяни на знак протесту відмовлялися сплачувати земські податки. Наміри земств змусити нотаріусів не схвалювати кріпосних актів до їх виплати не дали бажаних результатів. Пропозицію ж міністра внутрішніх справ позбавляти таких дворян виборчого права земства не підтримали, побоюючись, що в такому разі вибори можуть не відбутися. Невдалою виявилася і спроба залучити до стягнення земського збору, як і державного податку, поліцію¹⁷.

Кадрові парадокси

За чинним законодавством дозволялося суміщення посад повітового предводителя дворянства й голови повітової земської управи – але як виняток, і кожного разу з дозволу імператора¹⁸. Після перших земських виборів на Харківщині 1866 р. і губерньську, і повітові земські управи очолили дворяни. Причому в Куп'янському повіті на голову управи було обрано предводителя дворянства генерал-майора І.Мечникова. Імовірно, цей колишній офіцер-картяр, програвшись у Санкт-Петербурзі, повернувся у свій маєток і прагнув земською службою позбутися звички до азартних ігор. Поручик Т.Романов, повітовий предводитель дворянства, також був 1865 р. обраний головою Охтирської земської управи¹⁹. Вони явно не виправдали сподівань, адже на наступних і дворянських, і земських виборах їх було перебрано. Тенденція одночасного обіймання посад надалі зростала. Через деякий час уже три особи поєднували посади предводителя й голови повітової управи. Серед них харківський – дійсний статський радник М.Ковалевський, охтирський – барон М. фон Раден, куп'янський – підполковник І.Телятников. Причому вони обіймали посади по кілька каденцій поспіль²⁰. Ця практика продовжилася й у діяльності князя О.Голіцина, котрого 1901 р. обрали і предводителем, і головою управи Харківського повіту.

Подібна ситуація була характерною не лише для Харківщини. У Чернігівській губернії 1890 р. відставний штабс-ротмістр граф І.Шуленбург очолював Новгород-Сіверське земство й був повітовим предводителем дворянства²¹. На Херсонщині відбулося поєднання посад навіть губерньського предводителя дворянства та голови губерньського земства, які 1865–1867 рр. обіймав дійсний статський радник

¹⁶ Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: 1802–1902: Очерки. – Т.2. – Полтава, 1907. – С.92, 102.

¹⁷ Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград, 1916. – С.212–213.

¹⁸ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.1. – С.289.

¹⁹ Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 г. / Сост. Я.Голяховский. – Ч.3. – Х., 1866. – С.300, 302, 316, 333.

²⁰ Харьковский календарь на 1879 г. – Х., 1879. – С.140, 178, 180.

²¹ Календарь Черниговской губернии на 1891 г. – Чернигов, 1890. – С.261, 266.

Є.Касінов²². Херсонського губерньського предводителя дворянства Ф.Оленича-Гнененка в 1868–1871 рр. кілька разів поспіль обирали гласним як повітового, так і губерньського зібрання²³. Те саме можна сказати і про херсонського губерньського предводителя дворянства І.Белоусовича (в 1876–1877 рр.), який входив до складу повітового й губерньського земства. Великий землевласник і губерньський предводитель дворянства (в 1877–1895 рр.) І.Курис обирався гласним Одеського повітового та Херсонського губерньського земського зібрань²⁴. На завершення сюжету про херсонських губерньських предводителів згадаймо М.Сухомлинова, котрий останнім обіймав цю посаду (йдеться про 1896–1917 рр.). Одночасно він був також гласним Одеського та Херсонського губерньських земств²⁵. Із херсонських губерньських предводителів лише Г.Ерделі (в 1871–1876 рр.) не обіймав земських посад.

Поєднання станової та всестанової служби спостерігалось також і в катеринославському земстві. М.Герсеванов був одночасно повітовим предводителем і гласним. В.Карпов, предводитель дворянства Бахмутського повіту, став у 1891 р. гласним губерньського зібрання²⁶. Ба більше, тих із дворян, хто здобув повагу, авторитет і ставав впливовою людиною, обирали по кілька каденцій поспіль. Упродовж 18 років Херсонське повітове земство очолював С.Ерделі, а О.Колчанов керував Дніпровською повітовою управою понад 30 років²⁷.

Крім поєднання посад практикувалося і їх чергування. О.Заленський із 1878 р. був миргородським предводителем дворянства, а вже з 1880 р. 12 років очолюватиме губерньську земську управу. Його наступник П.Шкляревич змінив О.Заленського на посаді голови губерньської земської управи (до 1901 р.), а потім стане роменським предводителем дворянства. Представник роду спадкових полтавських дворян Л.Томара кілька разів обирався гласним Золотоніської й Полтавської губерньських управ, згодом очоливши останню. Подібні переміщення здійснював і Ф.Лизогуб, який спершу був городнянським предводителем, а потім головою Полтавської губерньської земської управи²⁸. С.Скадовський, спадковий дворянин Таврійської губернії та власник 18 тис. дес. землі, не раз обіймав посади повітового й губерньського предводителя дворянства та повітового й губерньського гласного.

Практично всі повітові або губерньські земські управи очолювали дворяни. На Харківщині лише Вовчанською управою керував 1879 р. купець Я.Попов²⁹. Головами повітових управ у Полтавській губернії 1865 р. стали винятково дворяни, а в дев'яти повітах – їх предводителі³⁰. Однією з причин такого поєднання було прагнення уникнути конфліктів між предводителем і головою земської управи, а також відсутність у повіті компетентних дворян, здатних узяти на себе виконання рішень земського зібрання.

Запропонована виборча система хоч і сприяла тому, що більшість земських гласних були дворянами, проте це не гарантувало єдності в їхньому середовищі. За конкуруючими угрупованнями в літературі традиційно закріпилися назви «партій» – помірковано-прогресивної (консервативної) та ліберальної. У Полтавському губерньському земстві в 1870-х лідером консерваторів був Л.Томара,

²² Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.534.

²³ Там само. – С.560.

²⁴ Там само. – С.527.

²⁵ Там само. – С.545.

²⁶ *Кочергін І.* Катеринославська губерньська управа в особах: Біобібліографічне видання. – Дніпро, 2019. – С.29, 72.

²⁷ *Макієнко О.* Передмова. – С.8.

²⁸ *Павловський І.Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Полтава, 1914. – С.108–110.

²⁹ Харьковский календарь на 1879 г. – С.157.

³⁰ *Козаченко А.І.* Земське самоврядування в Полтавській губернії. – С.19.

у 1880-х рр. – ліберального крила О.Заленський. Якщо уважно придивитися, то конфлікти виникали не лише через різне розуміння призначення земств, а й на ґрунті конкуренції за владні посади, через розміри земських податків, збереження дворянських привілеїв, коло земських повноважень, спрямування коштів, а також особисте несприйняття гласними один одного³¹.

Під тиском революційних подій імператор своїм указом від 5 жовтня 1906 р.³² надав можливість обирати головами і членами управ вихідців з інших станів, але це радикально не змінило їх дворянського складу. Навіть Кременчуцьке земство сповна не скористалося таким правом³³.

Участь дворян у діяльності земств

Повноваження, що їх держава закріпила за земством, було визначено як місцеве господарювання, котре за законом мало такі головні складові: утримання й розбудова шляхів, забезпечення населення продовольством, освіта, захист здоров'я, сприяння торгівлі, промисловості та ін. Це були ті сфери соціальних потреб, з якими бюрократична держава не справлялася. Дворяни в основному позитивно оцінили створення земств як можливість впливати на розвиток місць розташування своїх маєтностей і проживання. Більшість із них були місцевими землевласниками або власниками підприємств, зацікавленими в розбудові місцевої інфраструктури. Дворянство демонструвало готовність служити на виборних посадах відповідно до традицій та настанов верховної влади, прагнучи через земства зміцнити своє становище, вразливість якого стала відчутною після ліквідації кріпацтва, а також лобіюючи економічні інтереси, доводячи життєздатність власного стану. Недаремно ж великі землевласники одного з повітів Чернігівської губернії, використовуючи панівне становище, відразу опанували всі земські посади. К.Байдаковський, який повернувся до маєтку після навчання в університеті та служби, був навіть здивований такою ситуацією. А тому організував чергові вибори вже згідно із законом. За це ті, хто програли вибори, улаштували йому судове переслідування й ув'язнення³⁴.

Як відомо, земська служба на посадах гласних була добровільною та безкоштовною. Більше того, Сенат заборонив земським зібранням призначати предводителів дворянства жалування чи будь-яку іншу допомогу³⁵.

Унаслідок загального суспільного піднесення, сформованого не без участі літераторів, у середовищі частини дворян-чиновників знизився авторитет державної служби – як військової, так і цивільної, а привабливість виборної, навпаки, зросла. Дисонанс між служінням державі й конкретній спільноті вилився у протистояння бюрократичного та самоврядного земського управління. Для ілюстрації тієї категорії дворян, яка віддала перевагу земству, слід звернутися до постаті спадкового дворянина Херсонської губернії В.Андреевського, який розпочав службову кар'єру в одеському казначействі та в канцелярії бобринецького предводителя дворянства. Незважаючи на те, що мав маєток із кінським заводом, який забирав у нього багато часу, він не відмовився від виборної земської посади й прослужив понад 20 років, зокрема очолював Херсонське губернське земство. Саме В.Андреевському належать

³¹ Кочергин И.А. Тенденции внутрисловных отношений российского дворянства во второй половине XIX в. (на примере Екатеринославской губернии) // Гуманитарные науки в XXI в. – 2016. – №6. – С.48–64.

³² Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собрание 3. – Т.26. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд. I: 1906. – №28392.

³³ Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії. – С.83.

³⁴ Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – С.148.

³⁵ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.1. – С.250.

слова, котрі характеризували громадський характер його служби: «Тільки той не співчуває розвитку і зростанню земства, хто не бажає блага своїй Батьківщині»³⁶. Ще один приклад. 38-річний надвірний радник Н.Штанський полишив посаду голови губернської кримінальної палати і став гласним Павлоградського земства, а згодом очолив губернську управу³⁷.

Значна частина дворян пішла на земську службу за наймом. Сенат дозволив призначати їм допомогу «за проявлену старанність», а з 1901 р. – і пенсії³⁸. Такі дворяни мали дуже незначні маєтності, або й узагалі були безземельними, тож вони знаходили джерело статків, служачи як фахівці: лікарі, фельдшери, учителі, ветеринари, інженери, архітектори, техніки, бухгалтери, статистики, страхові агенти та ін. Підраховано, що лише у Полтавському земстві за фахом на умовах контракту в 1865–1882 рр. працювали 243 особи³⁹. Залучення на контрактну службу давало можливість земствам бути гнучкими у забезпеченні себе кадрами, здатними професійно розв'язувати нагальні потреби. Через подібне подвизництво цій категорії дворян удалося зміцнити своє становище у суспільстві й таким чином сформувавши вже не становий авторитет, а фаховий. Заходами земських санітарного лікаря-гігієніста Й.Аптекмана та санітарного лікаря В.Хижнякова (сина чернігівського земця) вдалося відвернути масове поширення холери на Херсонщині. Земський санітарний лікар Є.Яковенко після курсів при Інституті інфекційних хвороб Р.Коха ініціював створення у Херсоні бактеріологічно-гігієнічної лабораторії, яка функціонувала на кошти губернського земства⁴⁰.

На земську службу пішла й та частина місцевих канцелярських працівників, які добре розумілися на діловодстві, кошторисній документації. І.Бурхановський, ставши членом Катеринославської управи, зумів налагодити її фінансові справи, унеможлививши різноманітні зловживання. Його сумлінну службу було відзначено орденами Св. Анни 3-го та Св. Володимира 4-го ступенів. За чинним законодавством це дозволяло претендувати на дворянське звання, набуття котрого суттєво посприяло обранню І.Бурхановського головою губернського земства⁴¹.

Чимало голів земських управ були зацікавлені залучати на службу у земстві за контрактами фахівців. Полтавський губернський голова управи П.Шкляревич (у 1892–1901 рр.), за свідченням очевидців, брав на роботу спеціалістів навіть попри суспільну упередженість. Він одним із перших почав залучати на земську службу жінок⁴².

За значенням та за кількістю коштів у земських бюджетах на першому місці перебувала освіта. Із нею земські діячі пов'язували піднесення культури господарювання та формування активної, ділової людини з духовними цінностями. Недаремно наприкінці ХІХ ст. заробітна плата багатьох земських учителів перевищувала оплату праці в державних початкових школах. Передбачалося не лише розширення шкільної мережі, а й збільшення числа учнів із перспективою подолання неграмотності як ганебного соціального явища. У площині освіти земські ініціативи наштовхувалися на насторожене ставлення верховної влади, яка побоювалася, що разом зі знаннями земська школа привнесе у суспільство «дух

³⁶ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.451.

³⁷ Кочергін І. Катеринославська губернська управа в особах. – С.40–41.

³⁸ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.1. – С.207.

³⁹ Козаченко А.І. Земське самоврядування в Полтавській губернії. – С.29.

⁴⁰ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.276, 289, 304, 552, 558.

⁴¹ Кочергін І. Катеринославська губернська управа в особах. – С.59–60.

⁴² Иваненко Д.А. Записки и воспоминания: 1888–1908. – Полтава, 1909. – С.187.

інакомислення». Ось чому предводителі дворянства ставали головами повітових і губернських училищних рад, попечителями народних шкіл, «охороняючи» освіту від «згубних впливів»⁴³. Під останніми розумілися «вільнодумство» та можливі зміни морально-релігійних пріоритетів у навчально-виховній роботі, посягання на головний її атрибут – «вірнопідданство». У поширенні знань була присутня й імперська складова, адже головувати в училищних радах, як і бути їх членами, могли лише особи християнського віросповідання. Якщо предводитель дворянства виявлявся нехристиянином, то його мав замінити представник від освітнього відомства⁴⁴. У результаті школу утримувало земство, адміністративно-навчальна частина перебувала у віданні рад, а навчально-виховний процес контролював уряд. Такий розподіл обов'язків не влаштував чимало земств. У частини дворян погляд на освіту відрізнявся від урядового. Землевласник і предводитель дворянства Херсонського повіту (1868–1875 рр.) М.Карпов, який був гласним повітового й губернського земства, ще 1865 р., задовго до інших, запропонував зробити початкову освіту обов'язковою для найширших верств. Його ініціатива тоді не була прийнята через брак учителів⁴⁵. Чернігівські земці вважали, що темпи зростання початкової освіти не відповідають потребам часу. Практичною була пропозиція 1893 р. ввести до штату повітових управ посаду додаткового члена, який спеціально займався б шкільною освітою, а до губернських – експерта-педагога⁴⁶. Земства в особах своїх очільників переймалися професійно-орієнтованою освітою: підтримкою ремісничих училищ, заснуванням сільськогосподарських шкіл, а то й відкриттям вищих навчальних закладів, беручи на себе головний тягар їх утримання⁴⁷. Земські гласні дворянського походження завдяки сміливим ініціативам вирішували, як видавалося, нездійсненні справи. До таких зараховуємо пропозицію херсонського гласного дворянина П.Зеленого дозволити випускникам реальних училищ вступати на природничо-історичні відділення фізико-математичних факультетів, що дало б земствам кадри з професійними сільськогосподарськими знаннями. У 1897 р. це питання на урядовому рівні було вирішено позитивно⁴⁸. Задля конкурентоздатності в нових умовах поміщицькі господарства потребували фахівців, здатних запроваджувати передові технології та досягнення науки.

До не менш важливих справ у діяльності земств варто віднести лікарсько-санітарну справу. Земські лікарні, що відкривалися у волосних центрах, надавали професійну медичну допомогу, якої раніше селяни не мали. Через невігластво й недотримання елементарних правил гігієни спалахували смертоносні епідемії. Міста-порти одними з перших потребували допомоги, на що звернув увагу виходець із прибалтійських дворян, очільник санітарного відділу та губернської лікарні К.Гесберг, котрий у 1912 р. став головою катеринославського земства. Верхньодніпровський поміщик-дворянин І.Абаза, керівник губернського земства 1906 р., запропонував захищати лікарів в умовах поширення холери страхуванням їхнього життя⁴⁹.

На середину 1890-х рр. діяльність земств у сільськогосподарській галузі суттєво активізувалась і знайшла відображення в піднесенні культури землеробства, зокрема в підтримці селянських господарств. Можливість сповна забезпечити

⁴³ Настольная книга для уездных предводителей дворянства. – Т.2. – С.595.

⁴⁴ Там же. – С.602–603.

⁴⁵ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.328, 509.

⁴⁶ *Хижняков В.М.* Воспоминания земского деятеля. – С.189.

⁴⁷ *Кочергін І.* Катеринославська губернська управа в особах. – С.63, 75, 91.

⁴⁸ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.358, 564.

⁴⁹ *Кочергін І.* Катеринославська губернська управа в особах. – С.116, 131.

населення продовольством ставала нагальною справою. Посади земських агрономів запроваджувалися в кожному повіті. Здобувши професійну освіту, вони охоче йшли служити до земств, особливо в південних губерніях, де можна було здобути досвід і навіть зробити кар'єру. Тут активно розгорталася мережа дослідних станцій, показових полів. Кредитуванням селянських господарств дієво займалися дворяни Рикові, які тривалий час перебували в керівництві Мелітопольським земством⁵⁰. Організацією поземельного кредиту для дрібних власників результативно опікувався О.Заленський⁵¹.

Зацікавлені в розвитку своїх маєтностей дворяни-земці ініціювали цілу низку заходів на підтримку власних господарств, серед яких поважне місце належало фінансово-кредитним операціям. Катеринославські землевласники П.Миклашевський, М.Герсеванов, Я.Савельєв виступили з планом заснування місцевого поземельного банку. Граф І.Стенбок-Фермор, великий землевласник Херсонської губернії (2 тис. 523 дес.), а також гласний повітового й губерньського земств, замість злиття Дворянського та Селянського запропонував створити єдиний державний земельний банк. Така пропозиція виникла у зв'язку з діяльністю земських комісій, до яких звертався Селянський банк для встановлення доходності землі при купівлі її селянами в колишніх своїх поміщиків⁵². Інший гласний, О.Поль, намагався через земство добитися відтермінування за платіжками закладеного ним власного маєтку⁵³.

Актуальною виявилась і потреба законодавчого врегулювання відносин між роботодавцями та найманими працівниками, на чому зосередилися катеринославські земці в 1870-х рр. До цієї проблеми долучалося питання забезпечення роботою прибулих з інших місцевостей. Адже часто вони йшли на промислові підприємства, тоді як сільське господарство відчувало нестачу робочих рук, особливо під час збирання врожаю⁵⁴.

Земства бралися й за прокладання доріг, причому чи не завжди в інтересах торгівлі. Так, старобільський предводитель дворянства А.Штенгер ініціював будівництво шосе до залізничної станції Лисичанськ, звідки відправляли збіжжя й деревину за межі повіту⁵⁵. Колишній чиновник П.Бурачков як гласний Дніпровського повітового, а також Таврійського губерньського зібрань, наполегливо відстоював надання Голій Пристані статусу вільної торгової пристані, а селу – прав містечка⁵⁶. Це сприяло б розвитку не лише місцевої, а й міжнародної торгівлі продукцією аграрної галузі.

Поміщицькі та селянські господарства потерпали від плачевного стану сухопутних і водних шляхів, тож були неабияк зацікавлені у залізницях. Однак високі тарифи боляче зачіпали інтереси виробників товарного зерна. І все ж гласні підтримували плани якнайближчого до їхніх маєтностей прокладання сталевих магістралей. Так, М.Герсеванов, щойно ставши гласним Катеринославського земства, порушив перед міністрами клопотання про гостру потребу залізничного сполучення для краю. Цю ідею підтримав О.Поль. Щоправда, довелося кілька разів їздити до північної столиці та переконувати вище чиновництво й самого Олександра II. Голова Катеринославського земства П.Янченко взявся за спорудження стаціонарного мосту через Дніпро для з'єднання Катеринослава зі Знам'янсько-Миколаївською

⁵⁰ Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет. – Т.4. – Санкт-Петербург, 1911. – С.267.

⁵¹ Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892). – Полтава, 1894. – С.5.

⁵² Объединённое дворянство... – Т.1. – С.458, 494.

⁵³ Кочергин И.О. Катеринославское дворянство в условиях трансформации социальных отношений. – С.256–257.

⁵⁴ Там само. – С.260, 262.

⁵⁵ Проць Н.В. Дворянство Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2015. – С.165.

⁵⁶ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.170–174, 541.

залізницею. Його наступник М.Родзянко завдяки своєму політичному авторитету та зрелим масштабам промисловості домогся будівництва двоярусного мосту як заміни Кичкаської паромної переправ⁵⁷.

Звісно, в основі багатьох заходів дворян-земців передусім лежав власний господарський інтерес, однак він служив загальному економічному піднесенню «в видах общей пользы», адже шляхами, мостами, школами, лікарнями могло користуватися все місцеве населення.

Серед дворянства були й такі, хто, віддавшись у молодості земській діяльності, поступово розчарувався в ній, не отримавши швидких результатів. Однак набутий досвід вони змогли результативно використати на державній службі. Дворянин Херсонської губернії Ф.Нікітін був і повітовим, і губернським гласним, а 1884 р. його обрали головою Херсонського земства. Школа земської діяльності в розвинутій сільськогосподарській губернії, зокрема створення інституції агрономічних наглядачів, посприяла призначенню його товаришем головноуправляючого землеробства й державних маєтностей нещодавно створеного міністерства⁵⁸. Подібним чином складалася кар'єра херсонського губернського предводителя дворянства Є.Касінова, який, з огляду на популярність земської служби, очолив губернське земство. Сучасники зауважували, що він, будучи за характером людиною неземської служби, зумів використати її як зручний трамплін для кар'єрного зростання, адже незабаром отримав призначення на посаду мінського губернатора⁵⁹.

Запровадження земств збіглося з часом формування української нації, тож чимало лідерів земського руху прагнули скористатися своєю службою для підтримання власної національної ідентичності. Завдяки діяльності О.Русова, Б.Грінченка, М.Коцюбинського школа ставала україномовною, а освітньо-культурні заходи сприяли піднесенню серед широкого загалу почуття національної гідності. Барон М.Корф як земський гласний підтримав групу вчителів (О.Волошинов, А.Грабенко та ін.), котрі звернулися до Херсонського земства, а останнє – до міністра народної освіти О.Ніколаї щодо використання української й молдавської мов у народних школах краю. І хоча це був час (1881 р.) чинності Емського указу, такий дозвіл (із певними застереженнями) вдалося отримати⁶⁰. У Катеринославській губернській земській управі (М.Родзянко) з метою удоступнення широкому загалу було перекладено та видано українською мовою маніфест від 17 жовтня 1905 р.⁶¹

Певна частина дворян, попри загальне переважання патерналістських настроїв, піднялася до рівня політичної опозиції. Чернігівський повітовий і губернський гласний І.Петрункевич скористався земською платформою й одним із перших сформулював реформи державного ладу шляхом встановлення конституційної монархії та створення загальної ради представників народу. Незабаром його підтримали полтавські, харківські земці, які приєдналися до руху за створення політичних партій. Виразником цієї категорії дворян-земців може бути й поміщик Ф.Лизогуб – чернігівський губернський предводитель дворянства (в 1895 р.), голова губернської земської управи (в 1901–1915 рр.), чия подвійна лояльність поєднувалася в рамках «українофільства» та загальноросійської партії октябристів.

Добитися змін шляхом земської діяльності, домогтися права брати участь у політичній системі держави прагнули й інші чернігівські земці, як-от В.Варзар,

⁵⁷ Кочергін І. Катеринославська губернська управа в особах. – С.27, 47, 89.

⁵⁸ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.471.

⁵⁹ Там само. – С.534.

⁶⁰ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.345, 563.

⁶¹ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – С.151.

М.Константинович, П.Червинський, І.Шраг. О.Ліндфорс назвав їх освіченими людьми, котрі належать до землевласників і прагнуть керувати народом на шляху його успіхів. Своє завдання вони вбачали також у захисті населення від «сваволі» державної адміністрації⁶². Земцям було властиве почуття територіального патріотизму, честолюбність, прагнення змусити центральну владу рахуватися з ними як представниками малої батьківщини. Патріотизм цих людей набував різних форм, одна з яких відносилася до збереження місцевих ландшафтів. Гласний Херсонського повітового земства К.Сербінов підготував доповідь про шкоду для сільського господарства від вивезення із Криму до Москви на продаж птахів, що стало прибутковим і навіть модним заняттям⁶³. У 1880 р. гласний Херсонського земського зібрання великий землевласник М.Агарков звернувся до міністра внутрішніх справ із пропозицією припинити експортування жита з огляду на неврожай і вичерпання власних місцевих запасів збіжжя⁶⁴.

На початку ХХ ст. з метою надання земському рухові додаткової державної й суспільної ваги зародилася дискусія щодо нових критеріїв присвоєння дворянського звання. Пропонувалося брати до уваги не лише шляхетне походження, кількість землі у власності, тривалість володіння нею, а й активну громадську та соціальну діяльність. Чернігівське губернське зібрання кілька разів обговорювало це питання. Звання спадкового дворянина пропонувалося надавати за умови тривалого проживання у краї, якщо кандидат був «культурно розвинутий», користувався авторитетом на службовій і громадській нивах, не сповідував юдаїзм. Крім того, слід було впродовж 10 років володіти нерухомістю, розмір якої відповідав майновому цензу для Чернігівщини. При подальшому обговоренні вимоги уточнювалися, зокрема йшлося про рівень освіти не нижче середньої, належність до родин із 20-річним володінням маєтностями цінністю від 30 тис. руб. Бралось також до уваги, чи стали претенденти «поважними людьми», чи набули авторитет своєю службовою, громадською діяльністю. Спеціально обумовлювалося, що часові критерії можна зменшити для голів і членів земських управ, якщо ті обіймали посади три каденції поспіль⁶⁵.

Із запровадженням у Росії конституційної монархії дворяни скористалися публічною службою у земських органах, аби взяти участь у виборах до Державної думи. Близько 90 осіб стали гласними чотирьох її скликань⁶⁶.

Дворянство Південно-Західного краю

Після повстання 1863 р. польське дворянство було обмежене у своїх правах, зокрема під заборону опинилися дворянські зібрання, а предводителів не обирали, їх призначав уряд. Лише в 1911 р. на основі закону від 14 березня у шести західних губерніях засновано земства. У документі йшлося, що вже час залучити населення до «благ» земського самоврядування, запровадженого в Росії положенням про земські установи від 12 червня 1890 р.⁶⁷ Відтепер загроза «сепаратизму» долалася в інший спосіб: внесенням суттєвих змін до виборчих процедур, запровадженням етнічного принципу формування самоврядних органів. Це призводило до того, що більшість

⁶² Див.: Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній... – С.127.

⁶³ Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920. – С.198.

⁶⁴ Там само. – С.190.

⁶⁵ Черниговского губернского предводителя дворянства губернскому собранию дворянства доклады. – Чернигов, 1914. – С.75–76.

⁶⁶ Підрах. за: *Коники О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – С.395–432.

⁶⁷ ПСЗРИ. – Собр.З. – Т.31. – Санкт-Петербург, 1914. – Отд.І: 1911. – №34903.

у земствах мали отримати дворяни-росіяни. Євреї позбавлялися виборчого права. На виборчих зібраннях і з'їздах головували повітові предводителі дворянства або ж особи, призначені губернатором («от правительства»). На «керівних висотах» у земствах Південно-Західного краю опинилися дворяни російського походження. Станом на 1913 р. у Волинській губернії посади голів повітового зібрання, управи й одночасно повітового предводителя дворянства обіймали Б.Мезенцев (Житомирський повіт), В.Зарембо (Володимир-Волинський), А.Беляев (Луцький), В.Уваров (Новоград-Волинський), П.Борисов (Острозький), Д.Андро (Рівненський), М.Журавський (Старокостянтинів)⁶⁸. На Поділлі у чотирьох повітах предводителі дворянства відповідно до закону були головами земських зібрань та очолювали земські управи: В.Маркевич (Кам'янець-Подільський повіт), О.Савостянов (Гайсинський), М.Патон (Ушицький), Г. фон Герсдорф (Ямпільський)⁶⁹. Лише в Київській губернії практично повсюдно посади предводителя дворянства й голови земської управи обіймали різні особи, за винятком Чигиринського повіту, де ці обов'язки виконував П.Давидов, і Таращанського, де знову ж таки предводителем та головою земської управи був О.Репойто-Дубяго⁷⁰. Більшість предводителів дворянства були росіянами та українцями, а місцевими землевласниками вони стали після особистого (або батьками) придбання земель у Південно-Західному краї. На посадах їх схвалював генерал-губернатор за поданням губернаторів⁷¹. Були серед них і поляки, котрі через військову й цивільну службу відносили себе до росіян. Так, Волинську земську губернську управу очолював власник маєтку на Овруччині В.Дверницький⁷².

Дворянство Південно-Західного краю активно скористалося самоврядним принципом земських органів влади для розвитку місцевого господарства, повторюючи шлях лівобережних та південних земель. Утім тут досить часто земські очільники брали на себе відповідальність за провадження політики російщення краю, стаючи діяльними членами Київського клубу російських націоналістів. Серед них М.Можайський (голова Брацлавської повітової земської управи в 1911–1912 рр., камергер двору та власник 3 тис. 400 дес.), В.Демченко (очільник Київської повітової земської управи в 1911 р., шляховий інженер, власник 2 тис. 650 дес. і 6 кам'яних будинків у Києві), І.Рева (гласний та голова Липовецької земської управи з 1911 р., власник 174 дес. при с. Феліксівка)⁷³, К.Григорович-Барський (керівник Радомишльської земської управи, земле- й домовласник, утримував київської книгарні свого імені)⁷⁴.

Завдяки земській діяльності 24 гласних дворянського походження від губерній Південно-Західного краю стали депутатами Державної думи IV скликання⁷⁵.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що держава, роблячи ставку на участь дворян у земствах, не помилилася. Та і як же інакше, адже для керівництва господарськими справами потрібно було мати достатній рівень компетентності, нерідко вузько-професійної, розуміння місцевої специфіки, досвід у фінансах і банківській справі,

⁶⁸ Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – С.717, 789, 842, 878.

⁶⁹ Там же. – С.917, 983, 1056, 1066.

⁷⁰ Там же. – С.593, 651.

⁷¹ Див. докл.: Шандра В.С. Дворянські установи Південно-Західного краю Російської імперії: формування кадрового складу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.27. – К., 2017. – С.7–24.

⁷² Весь Юго-Западный край. – С.666.

⁷³ Там же. – С.559.

⁷⁴ Там же. – С.560.

⁷⁵ Підрах. за: Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – С.395–432.

прагматичну зацікавленість у розвитку краю, де розташовувалися маєтності дворян, їхні підприємства та проживали вони самі з родинами. Тим більше, що земства (під контролем держави) отримали можливість формувати власні бюджети з правом витрачати їх на соціально-господарські потреби, у тому числі забезпечення продовольством, на шляхово-транспортні питання, розвиток торгівлі, промисловості, медицини, освіти, інші локальні послуги. Щоб стати гласними частина дворян повернулися до своїх маєтків, полишивши військову й чиновницьку службу. Таке повернення особливо було характерним для тих регіонів, де заняття сільським господарством приносило очевидну вигоду. Дворяни відразу обійняли керівні посади у земських органах влади як губерньського, так і повітового рівнів. Цьому сприяло виборче законодавство з правом дворян поєднувати станові й земські «пости». Однією з причин такого поєднання було намагання уникнути конфліктів між предводителем та головою земської управи, як і відсутність у повіті компетентних дворян, здатних узяти на себе відповідальність за виконання рішень земських зібрань. Ухвалюючи рішення про розбудову транспортних комунікацій, надання населенню можливостей здобути освіту, скористатися медичною допомогою, агрономічними й ветеринарними послугами дворяни прагматично враховували потреби своїх господарств. Утілення соціально-економічних програм вимагало коштів, основу яких становив найбільший за розмірами земський податок, що його сплачувало дворянство, володіючи значною кількістю власності. На земську службу за контрактом пішла та частина дворян, які здобули професійну освіту й могли вирішувати нагальні потреби. Через таке подвизництво цій категорії дворян удалося зміцнити власне становище у суспільстві, сформувавши таким чином уже не становий авторитет, а фаховий. Розбудова земствами місцевої інфраструктури об'єктивно служила інтересам широкого загалу населення. Попри обмеження діяльності соціально-господарськими справами частина дворян-гласних скористалися земськими органами, аби вплинути на зміни політичного ладу, а також на збереження української ідентичності. Співпраця гласних різного соціального походження, об'єднаних спільною відповідальністю за ввірене їм населення й території, сприяла зародженню паростків громадянського суспільства. Земства Правобережної України, хоч і були засновані пізніше, однак повторювали шлях інституцій, діяльність яких розпочалася з 1864 р. Формуючи кадровий склад, держава віддавала перевагу етнічним росіянам, до категорії яких відносилося й «малоросійське» дворянство, котре отримало додаткове завдання займатися російцями краю.

REFERENCES

1. Hyrych, I. [2014]. *Ukrainski intelektuali i politychna okremishnist (sередyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian].
2. Ivanova, N.A., Zheltova, V.P. [2009]. *Soslovnoe obshchestvo Rossijskoj imperii (XVIII – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
3. Kozachenko, A.I. [2009]. *Zemske samovriaduvannia v Poltavskii hubernii (1864–1920 rr.): Istoryko-pravove doslidzhennia*. Poltava. [in Ukrainian].
4. Kozachenko, A.I. [2015]. Zemski podatky i povynnosti yak skladova finansovoi samostiinosti zemskoho samovriaduvannia. *Teoriia i praktyka samovriaduvannia*, 1(7), 1–10. [in Ukrainian].
5. Konyk, O.O. [2013]. *Deputaty derzhavnoi dumy Rosiiskoi imperii vid hubernii Naddnyprianskoi Ukrainy (1906–1917 rr.)*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
6. Kochergin, I.A. [2016]. Tendentsii vnutrisoslovnykh otnoshenij rossijskogo dvorjanstva vo vtoroj polovine XIX v. (na primere Ekaterinoslavskoj gubernii). *Gumanitarnye nauki v XXI veke*, 6, 48–64. [in Russian].
7. Kocherhin, I.O. [2019]. *Katerynoslavska hubernska uprava v osobakh: Biobibliograficzne vydannia*. Dnipro. [in Ukrainian].
8. Kocherhin, I.O. [2016]. *Katerynoslavske dvorianstvo v umovakh transformatsii sotsialnykh vidnosyn (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): Dys. ... d-ra ist. nauk*. Dnipro. [in Ukrainian].
9. Kocherhin, I.O. [2011]. *Zemske samovriaduvannia Katerynoslavshchyny (Personolohichni vymiry)*. Dnipropetrovsk: Herda. [in Ukrainian].

10. Lokhmatova, A.I. (1999). *Katerynoslavskoe zemstvo*. Zaporizhzhia: Tandem-U. [in Ukrainian].
11. Makiienko, O. (2015). *Peredmov. Diialnist zemskykh ustanov na Khersonshchyni: 1865–1920*. Zb. dok. Kherson. [in Ukrainian].
12. Prots, N.V. (2015). *Dvorianstvo Kharkivskoi hubernii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: Dys. ... kand. ist. nauk*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Prots, N.V. (2013). *Dinamika chislnosti i izmeneniya v sostave dvorjanstva Kharkovskoi gubernii (XIX – nachalo XX vv.)*. *Visnik Natsionalnoho tekhnichnoho universitetu «KhPI»*: Ser. "Aktualni problemy istorii Ukrainy", 61(1034), 111–118. Kharkiv. [in Russian].
14. Tseitlin, S. (2001). *Zemskaja reforma. Istorija Rossii v XIX v.: Epokha reform, 182–233*. Moskva: Tsentrpoligraf. [in Russian].
15. Tsyhanenko, L.F. (2009). *Dvorianstvo Pivdnia Ukrainy (druha polovyna XVIII – 1917 r.)*. Izmail. [in Ukrainian].
16. Shandra, V.S. (2017). *Dvorianski ustanovy Pivdenno-Zakhidnoho kraiu Rosiiskoi imperii: formuvannia kadrovoho skladu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 27, 7–24. [in Ukrainian].

Valentyna Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19 – Early 20 Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0213-6193>

The Nobility of "Ukrainian Provinces" of Russian Empire in Zemstvo Self-Government (1860s – Beginning of the Twentieth Century)

Abstract. The purpose of this article is to clarify the role of the nobility in the activities of zemstvo bodies endowed by the state with a significant self-governing power. **The research methodology** is based on the general principles of science and historicism using prosopographic, problem-chronological and statistical methods. **Scientific novelty.** An analysis of factual data from original historical sources and scientific literature revealed that the state, in reforming local government, relied on the managerial experience of the nobility and its interest in the development of the socio-economic sphere of the area where their estates and production were concentrated. That for the management of economic affairs it was necessary to have a sufficient level of professional competence, knowledge of financial and banking affairs. Moreover, zemstvo, although under state control, was able to form its own budgets with the right to spend it on socio-economic needs: food supply, road construction, trade and industry, medicine, education and other social services. To become public, some of the nobles returned to their estates and left the military and bureaucratic service. Such return was typical of those regions where farming brought obvious benefits. **Conclusions.** The analyzed data and phenomena allow us to state that the nobles immediately understood the practical benefits of zemstvo activity and took leading positions in zemstvo authorities at both the provincial and county levels. This was facilitated by the electoral legislation with the right to simultaneously holding of estates and zemstvo leadership positions. The main reasons for this combination were attempts to avoid conflicts between the leaders and heads of zemstvo administrations, as well as the limited number of competent nobles who could take responsibility for implementing the decisions of county assemblies. When deciding on the development of roads, providing the population with opportunities for education, medical care, agronomic and veterinary services, the nobles pragmatically took into account the needs of their farmsteads. The implementation of socio-economic programs required funds, the basis of which was the largest zemstvo tax paid by the nobility, owning the largest amount of property. The development of local infrastructure by zemstvo nobilities objectively served the interests of the general public. Despite the restrictions on economic activities, some nobles used the zemstvo platform to influence the improvement of the political system, as well as the preservation of Ukrainian identity. The cooperation of nobles of different social backgrounds, united by a shared responsibility for the situation of the people and territory entrusted to them, contributed to the emergence of civil society. Although the zemstvos of the Right Bank Ukraine were founded later, they repeated the path of zemstvos, the activity of which began in 1864. Forming their personnel, the state preferred ethnic Russians, to the category of which the Little Russian nobility also belonged. As a result, they received additional powers to deal with the Russification of the region.

Keywords: nobles, zemstvo, "Ukrainian provinces" of Russian Empire, self-government, local infrastructure, social services.

Слідами одного анонімного листа: орендування земель євреями у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Анотація. Метою цієї статті є з'ясування питання про роль євреїв в орендуванні земель у губерніях Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму та науковості. Реалізація дослідницької стратегії зумовила використання загальнонаукових (аналіз, синтез), історичних (історіографічний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний) методів. Мікроісторичний підхід потребував застосування мікроаналізу. **Наукова новизна.** Здійснено аналіз оригінальних історичних джерел і наукової літератури та з'ясовано, що всупереч антисемітській політиці Російської імперії, яка проявилася й після реформи 1861 р., позначившись, зокрема, в ухваленні законодавчих актів, що забороняли євреям набувати у власність та орендувати землі, вони все ж були активними учасниками аграрних відносин. Проведений мікроаналіз «волинського казусу» засвідчив, що інформація про неправову оренду євреями землі повністю підтвердилася. Дворяни здавали в оренду повністю або частково маєтки, використовуючи для цього підставних осіб «із християн», переважно дворян, або під виглядом виконання євреями-орендарями обов'язків управителів (прикажчиків). Наведено також численні дані про подібні практики в Київській і Подільській губерніях. **Висновки.** Євреї-підприємці опанували важливу нішу в аграрній сфері – оренду землі – та ставали потужними конкурентами українських хліборобів у боротьбі за неї. Унаслідок цього, а також через низку інших причин, серед значної частини українського селянства склалися негативні настрої щодо євреїв. Оскільки немає даних офіційної статистики (адже орендування земель здійснювалося на основі таємних і нелегальних угод), подальше дослідження проблеми вбачається у виявленні та аналізі нових емпіричних фактів про оренду євреями земель у Правобережній Україні та в інших регіонах Російської імперії.

Ключові слова: «волинський казус», євреї, оренда, земля, українські селяни, Правобережна Україна.

Історія взаємин сусідніх народів поряд зі здобутками майже завжди має тягар негати́ву. Зазначене твердження цілком стосується українсько-єврейських відносин. Із кінця XVIII й до початку XX ст. українці та євреї, не маючи власної державності, проживали під владою Російської імперії. Остання провадила антисемітську політику, спрямовану, зокрема, на визначення місця мешкання та зміну/обмеження напрямів господарської діяльності юдеїв¹. Ці заходи значною

¹ Поняття «євреї» містить низку компонентів, найважливішим з яких виступає сповідання юдаїзму. Саме тому у цій статті використовуються слова «євреї» та «юдеї» як синоніми, хоча автори розуміють, що вони не

мірою вплинули на розвиток взаємин між українським та єврейським народами, не сприяючи розв'язанню, натомість примножуючи низку суперечностей між ними. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулися чисельні жорстокі погроми, які влада не зуміла (або не захотіла) зупинити чи обмежити. Антиєврейські акції 1917–1921 рр. стали складовою частиною військово-політичних, економічних, соціальних та інших конфліктів, що характеризували революцію загалом, обумовивши її особливості в окремих регіонах. У виданому нещодавно фундаментальному збірнику документів, присвяченому тим подіям, українським землям відведено 539 сторінок (206 документів)². Щоправда укладачі, автори передмови та коментарів, публікуючи величезний масив джерел, не дають відповіді на питання про причини, які призвели до таких руйнівних ексцесів. Проте вони зумовлювалися, на нашу думку, низкою обставин політичного, соціально-економічного, духовно-культурного та ментального характеру. Одна з причин стосувалася сфери аграрних відносин на теренах, де проживали українці, росіяни, поляки, євреї. Юдеї-підприємці, усупереч антисемітській державній політиці російського царату, зокрема недемократичним законодавчим заборонам, здійснювали успішну діяльність у вкрай чутливій для селянства аграрній галузі, викликаючи його невдоволення. А збройні сили протиборчих сторін, за винятком польських військ і, частково, російських білогвардійців, мали характер переважно іррегулярних з'єднань, більшість яких укомплектовувалися з учорашніх селян, котрі, скоріше, підкорялись авторитету свого командира, аніж верховному командуванню³. Одночасно Україну охопив потужний рух селянства, яке, згідно з власними ментальними настановами, бачило в євреях визискувачів (заможних лихварів, орендарів, шинкарів, спекулятивних торговців, посередників тощо), але аж ніяк не трудових людей, що виконують важку, виснажливу фізичну роботу на землі.

Аграрне питання займало важливе місце в історіографії часів СРСР. Свідченням цієї тези слугують праці провідних радянських дослідників-аграрників А.Анфімова, І.Ковальченка, М.Лещенка, П.Першина, Д.Пойди, П.Теличука, М.Якименка та ін.⁴ У них розглянуто вплив реформи 1861 р. на процес мобілізації земельної власності, розвиток поміщицьких і селянських господарств, а також соціально-класові взаємини в українському селі в пореформену добу та на початку XX ст. Водночас етнічні аспекти аграрних відносин, зокрема й орендних, фактично не досліджувалися.

У перші роки незалежності України інтерес до проблем аграрної історії дещо зменшився, але вихід друком неординарних праць Д.Бовуа знову актуалізував

цілком тотожні (див.: *Гольдин С.* Еврей как понятие в истории имперской России // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода. – Т. II. – Москва, 2012. – С.343).

² Книга погромов: Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны, 1918–1922 гг.: Сб. док. / Отв. сост.: И.А.Зюзина, Л.Б.Милюкова (Украина, европейская часть России), Е.С.Розенблат, И.Э.Еленская (Белоруссия), при участии В.Т.Середы – Москва, 2008. – 1032 с.

³ Там же. – С.3.

⁴ *Анфимов А.М.* Земельная аренда в России в начале XX в. – Москва, 1961. – 205 с.; *Его же.* Крестьянское хозяйство европейской России 1881–1904 гг. – Москва, 1980. – 237 с.; *Его же.* Крупное помещичье хозяйство европейской России: конец XIX – начало XX вв. – Москва, 1969. – 392 с.; *Ковальченко И.Д., Селунская Н.Б., Литваков Б.М.* Социально-экономический строй помещичьего хозяйства европейской России в эпоху капитализма. – Москва, 1982. – 264 с.; *Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н.Б.* Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма. – Москва, 1988. – 223 с.; *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталу. – К., 1970. – 304 с.; *Його же.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; *Першин П.М.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959. – 420 с.; *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Дніпропетровськ, 1960. – 488 с.; *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с.; *Якименко М.А.* Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.54–63.

його⁵. З'ясовуючи роль поляків у суспільних відносинах на Правобережжі України, французький дослідник у майстерному науковому стилі охарактеризував етнічні аспекти аграрного питання – російсько-польський, польсько-український і внутрішньопольський антагонізми. Попри те, що автор відзначав роль євреїв в аграрних відносинах⁶, він не розглядав їх як повноцінного учасника зазначених процесів наприкінці XIX – на початку XX ст. Після праць Д.Бовуа вийшла низка досліджень, які засвідчили важливість аграрної тематики у сучасному українському історіописанні⁷. У монографіях і статтях Н.Р.Темірової⁸, В.Шевченка⁹, А.Криськова¹⁰ відбито, зокрема, етнічні аспекти аграрного питання. Повніше з'ясував проблему орендування землі євреями у Правобережній Україні А.Криськов¹¹. Торкався її Д.Кудінов¹². З аграрної проблематики захищено декілька кандидатських дисертацій, а найповніше роль юдеїв в орендних відносинах відображено у праці А.Бородія¹³. Цінною для нашого дослідження стала студія С.Гольдіна¹⁴, який зазначив, що мотив російського уряду («захист християн від єврейської експлуатації») впливав «на розуміння сутності єврейства та на політику щодо нього аж до 1917 р.»¹⁵. Побіжно відтворено роль євреїв в орендних відносинах і у працях вітчизняних¹⁶ та зарубіжних¹⁷ авторів, котрі досліджують історію цього й інших народів, що мешкали на теренах України.

⁵ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. – К., 1996. – 421 с.; *Його ж.* Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з фр. – К., 1998. – 336 с.; *Beauvois D.* La bataille de la terre en Ukraine (1863–1914): Les Polonais et les conflits socio-ethniques. – Lille, 1993. – 347 p.

⁶ Бовуа Д. Битва за землю в Україні... – С.48–55, 123–124, 128, 311–312.

⁷ Бондар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – 20 с.

⁸ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 319 с.; *Її ж.* Застосування оренди на поміщицьких землях в українських губерніях Росії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету. – Вип.8. – Миколаїв, 2000. – С.50–56; *Її ж.* Сільськогосподарське виробництво у великих поміщицьких маєтках Правобережної України на початку XX ст. // Український селянин. – Вип.3. – Черкаси, 2001. – С.200–204.

⁹ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). – Ніжин, 2010. – 344 с.; *Його ж.* До характеристики категорій земельних власників України другої половини XIX – початку XX ст.: дворянство // Український селянин. – Вип.10. – Черкаси, 2006. – С.246–249; *Його ж.* Деякі актуальні проблеми вивчення еволюції земельного ринку в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.16. – К., 2009. – С.98–107.

¹⁰ Криськов А.А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – Тернопіль, 2014. – 324 с.

¹¹ Там само. – С.119–125, 201–202.

¹² Кудінов Д.В. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 рр.: історіографія проблеми. – Суми, 2014. – С.55–60, 167–189.

¹³ Бородій А.І. Євреї в аграрних відносинах на території Правобережної України в 1861–1914 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 16 с.

¹⁴ Гольдин С. Еврей как понятие в истории имперской России. – С.340–391.

¹⁵ Там же. – С.345, 352–354, 365–366, 373–374, 389–391.

¹⁶ Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). – Житомир, 1988. – 191 с.; Любченко В. Євреї у складі Російської імперії // Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. і ред. Л.Фінберг, В.Любченко. – К., 2008. – С.70–71; Найман О.Я. Історія євреїв України. – К., 2003. – 496 с.; *Поєребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С.124–132; *Поєребінська І.* Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX вв.) // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С.209–226; *Самарцев І.Г.* Євреї в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.19–29; *Поліщук Ю.* Національні меншини Правобережжя України в контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2012. – С.170–172; *Щербак М.Г., Щербак Н.Д.* Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1997. – 92 с.; *Щербак Н.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2005. – 616 с.

¹⁷ Абрамсон Г. Молитва за владу: Українці та євреї під час революції (1917–1920) / Пер. з англ. – К., 2017. – 320 с.; *Кандель Ф.* Очерки времён и событий: Из истории российских евреев. – Ч.3: 1882–1920 гг. – Иерусалим, 1994. – 238 с.

Отже проблема аграрних відносин у Російській імперії та її складовій – українських правобережних губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст. традиційно займає важливе місце у вітчизняній і зарубіжній історіографіях. Проте аналіз публікацій засвідчує відсутність дослідження, в якому комплексно з'ясовувалася б роль євреїв в орендних земельних відносинах на Правобережжі України в пореформену добу. Спробуємо висвітлити це нижче.

У дні «Волинської тривоги 1907 р.»¹⁸, орієнтовно у середині року, на ім'я прем'єр-міністра Російської імперії П.Столипіна надійшов анонімний лист. Судячи з його змісту, автор належав до освічених і патріотично налаштованих громадян та проживав, імовірно, у містечку Грицеві Заславського повіту Волинської губернії. Він наводив суспільно значиму інформацію, яку високопосадовець не міг проігнорувати, поклавши послання «під сукно». У листі наводилися дані по Волині, за словами дописувача – «розпліднику юдейської політики в державі», що мали б переконати голову уряду в існуванні «єврейського спуту», котрий «оповив» економіку, державне управління та інші галузі життя краю. Анонім риторично закликав прем'єр-міністра: «Заради Бога, переконайтеся, що це не Волинь, а Юдея»¹⁹. Оскільки у зверненні йшлося про «антидержавну» пропаганду в регіоні, то для перевірки інформації його надіслали начальникові Київського охоронного відділення²⁰.

У листі повідомлялося, зокрема, про те, що на Волині євреї таємно орендують і купують на чуже ім'я маєтки, ліси, млини, беруть державні підряди. Автор указував на зв'язки повітових і губернських предводителів дворянства з єврейськими підприємцями, підкреслював вплив останніх на поліцію, фінанси, пресу, управління земельними та лісовими ресурсами. «Так усе на Волині в руках євреїв, як би вас не переконували з провінції, – наголошував анонім, – рівноправ'я таємне досягнуте»²¹. Зазначалося також, що уряд протистоїть «єврейському капіталу» недовірливими методами, що боротьбу слід посилити, приміром у законодавчій сфері. Якщо ж жодних заходів не буде вжито, негласний «Alliance Israelite» серед багатих волинських євреїв зміцнить свої позиції, посилить власний вплив на місцевих жителів, а отже похитне державну владу²². Зауважимо, що проведене таємною поліцією розслідування не виявило ознак цього нібито всемогутнього «Alliance Israelite»²³. Зосередимося натомість на предметі нашої розвідки.

У листі стверджувалося, що рівноправ'я євреїв на Волині «здійснено таємно», завдяки «високопоставленим» землевласникам, котрі «зادля своїх інтересів теж таємно їм протегують»²⁴. Останні, мовляв, у пресі, на зібраннях, із трибуни для годиться «пристойно нападають на євреїв, [закликають] записуватися у “Союз р[осійського] н[ароду]”, але повернувшись додому це не заважає віддати євреєві маєток в оренду – забезпечити його долю»²⁵. Також стверджувалося, що таємна оренда єврейями маєтностей створила добрі передумови для ведення політичної

¹⁸ Федьков О., Хоптяр А. «Волинська тривога 1907 року» (з історії суспільно-політичного життя початку XX ст.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип. 6. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.530–541.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.276. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.14.

²⁰ Там само. – Арк.13.

²¹ Там само. – Арк.14.

²² Там само. – Арк.14–15.

²³ Там само. – Арк.21 зв. – 22.

²⁴ Там само. – Арк.14.

²⁵ Там само.

пропаганди²⁶. Очевидно, що саме це найбільше занепокоїло міністерство внутрішніх справ, відтак виконувач обов'язків віце-директора департаменту поліції М.Харламов надіслав анонімне звернення начальникові Київського охоронного відділення для реагування, а останній переправив його керівникові Волинського губерньського жандармського управління.

Розглянувши зміст листа, очільник волинських жандармів полковник М.Сомов провів усебічне розслідування, результатом якого стало цілком таємне донесення від 29 листопада 1907 р. на ім'я начальника Південно-Західного районного охоронного відділення²⁷. Звіт підготовлено на основі доповідей помічників головного жандарма Волині в повітах. Документ підписали М.Сомов і секретар губерньського жандармського управління ротмістр В.Стрекаловський. Зазначалося, що «викладене у цій заяві щодо того, що самі росіяни віддають у руки євреїв і, обходячи закон, дають можливість євреям орудувати землею та експлуатувати селян, цілком справедливе»²⁸. Далі подавалася інформація про власників маєтків і нерухомості, характеризувалися об'єкти (земля, ліси, млини тощо), які перебували в оренді юдеїв, наводилися дані про орендарів, в окремих випадках – про підставних осіб, котрі виступали посередниками при укладанні незаконних угод. Примітно, що серед землевласників містилися прізвища не лише дворян-«росіян» (тобто, за тодішніми політично-мовними практиками, росіян та українців – *Авт.*), але й поляків. В оренду маєтки здавалися цілком або частинами. Орендарями виступали як окремі євреї-підприємці (таких випадків більшість), так і їх об'єднання. Загалом у донесенні перелічено 89 епізодів незаконної оренди євреями земель і лісових угідь, що по повітах розподілялися так: Кременецький – 25, Володимир-Волинський – 12, Старокостянтинівський – 9, Овруцький – 8, Луцький – 7, Рівненський – 6, Дубенський – 5, Новоград-Волинський – 4, Ковельський – 2, Житомирський – 1 та ін. Про те, що перелік неповний, свідчила ремарка М.Сомова: «Окрім того багато й інших дрібних маєтків і фільварків фактично експлуатуються євреями»²⁹. Зазначене дає підстави для твердження, що в документі відображалася оренда лише великої та середньої нерухомості, а дрібна, котра переважала, залишилася поза увагою жандармів з огляду на складність і заплутаність аграрних відносин у краї.

Для ілюстрації наведемо окремі дані зі звіту. Власник маєтку Воронів Тучинської волості Рівненського повіту В.Прушинський здавав його в оренду Г.Клейману³⁰. У Дубенському повіті барон Струве видав довіреність євреєві Бінштоку на управління маєтком у Судобицькій волості, а також передав в оренду М.Івянському, А.Лендеру, Е.Рахмілевичу, І.Кроненбергу і Е.Триллінгу ліс та лісопильню (з річним оборотом понад 200 тис. руб.) при залізничній станції Смига³¹. У Кременецькому повіті генерал Бобриков здав в оренду маєтки в містечку Катербург Рейзі Яглем та у с. Кудлаївка І.Френкелю³². У цьому ж повіті поміщик Гуляницький передав два маєтки у с. Колосовій – А.Клюйфарну й Д.Докману, а у с. Мар'янівка Вишневецької волості – Кагану³³. У Новоград-Волинському повіті великий маєток Ц.Водзінської (близько 6 тис. дес.) із шістьма фільварками орендували любарські євреї П.Марґуліс і Ш.Мелівкер (підставною особою став лікар

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк.19–22.

²⁸ Там само. – Арк.19.

²⁹ Там само. – Арк.21.

³⁰ Там само. – Арк.19.

³¹ Там само. – Арк.19–19 зв.

³² Там само. – Арк.19 зв.

³³ Там само. – Арк.19 зв. – 20.

О.Федоров із м. Хмільник Подільської губернії)³⁴. У тому ж повіті частину маєтку поміщика Карвіцького під виглядом прикажчика орендував Н.Гладкий³⁵. Власник маєтностей у селах Лукова та Воронки Луцького повіту І.Белоусов надавав їх в оренду, відповідно, Х.Берку, Є.Шварценблату³⁶. Загалом у 83 випадках землю в оренду євреям здавали поміщики. Національність останніх інколи можна встановити за іменами та прізвищами: росіяни – графиня Шувалова, генерал Бобриков, дружина контр-адмірала О.Дубасова, Є.Балашова, Добринін; поляки – княгиня В.Козловська, графи К.Красицький і Ф.Чацький, В.Прушинський, В.Ітарь, Б.Малаховський та ін. Інколи прізвища промовляють про німецьке (барон Струве, генералова дружина Л.Раух), вірменське (генеральша Тер-Асатуровська) походження. Загалом серед власників маєтків, які здавалися в оренду євреям, можна констатувати переважання поляків і росіян.

Поряд із зазначеними «типовими» орендодавцями, виокремимо шість «нетипових». Про те, що до незаконних оренд була причетна імператорська родина, свідчив такий факт. У с. Верхові Острозького повіту маєток удільного відомства винаймав острозький купець М.Зусман³⁷. Маєток купця Муравйова в містечку Людвипіль на Рівненщині орендував З.Колтун³⁸. Священик А.Гордасевич свій маєток при с. Огіївці Старокостянтинівського повіту здавав в оренду Ф.Айзінману³⁹. Маєток землеміра К.Семенова в Овруцькому повіті (населений пункт не вказано) винаймав Н.Нейман⁴⁰. Землю костелу в м. Овруч орендував Б.Туrowsький⁴¹. Єврейською підприємливістю вирішили скористатися й українські селяни. Маєток Рітець при с. Пулемець Володимир-Волинського повіту, що належав хліборобам, які придбали його за допомогою Селянського банку, був переданий в оренду спадкоємцям єврея Я.Вапнярського⁴².

Донесення засвідчувало, що єврейська оренда не обмежувалася суто землею. Так, щодо Кременецького повіту, де зазначена практика набула найбільшого поширення, стверджувалося, що «в руках євреїв» опинилися майже всі «млини, винокурні заводи й ліси з лісопильнями»⁴³. На Дубенщині євреї орендували всі дрібні млини та пивоварні. Начальник волинських жандармів повідомляв, що «навіть Почаївська лавра, яка мала при монастирі в м. Дубно лазню, віддала її в оренду на 12 років єврееві Мошці Кельнеру»⁴⁴. Зазначена угода не суперечила законодавству, але свідчила про подвійні стандарти монастирської верхівки, яка, усупереч власній активній антисемітській пропаганді, водночас не гребувала користуватися єврейською підприємливістю.

Із доповіді начальника жандармського управління можна частково з'ясувати, як землевласники та євреї-орендарі обходили законодавчі обмеження щодо оренди земель. У 19 випадках із 89 (21,3%) вказувалося на існування посередників (підставних осіб), які виступали нібито орендарями. Що це були за люди? У документі названо імена семи дворян, у тому числі повітового предводителя з Дубенщини

³⁴ Там само. – Арк.20.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – Арк.20 зв.

³⁷ Там само. – Арк.20.

³⁸ Там само. – Арк.19.

³⁹ Там само. – Арк.21.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – Арк.20 зв.

⁴³ Там само. – Арк.20.

⁴⁴ Там само. – Арк.19 зв.

Брунста, який виступав посередником при оренді Г.Таксером маєтку графині Шувалової. Жандармам було відомо про чотирьох посередників-селян, зокрема старосту с. Туричани Володимир-Волинського повіту Т.Рудя. У трьох випадках називалася професія або заняття підставних осіб: лікар, аптекар, нижчий державний службовець (об'їзний казенної лісової дачі). Соціальний статус п'яти осіб, у тому числі однієї жінки, не зазначався.

У семи (7,9%) випадках оренди зустрічаються формулювання «за довіреністю»⁴⁵, «під виглядом повірених власника»⁴⁶, «під виглядом прикажчика»⁴⁷, «під виглядом управляючого»⁴⁸, які засвідчували, що юдей-орендар номінально відіграв роль керуючого маєтком або ж прикажчика.

В одному випадку (1,1%), оренду частини маєтку в с. Туричани, який належав землевласникові Крижановському, Х.-М.Левін реалізував неофіційно («за домашньою угодою») ⁴⁹. У переважній більшості епізодів (62 або 69,7%) жандарми лише констатували факт незаконної оренди землі євреями. Напевно, тут також маємо справу з неофіційними домовленостями землевласників та орендарів.

Завершуючи мікроаналіз фактів про незаконні єврейські оренди, полковник М.Сомов зробив висновок, що зазначені обставини зумовлювали загострення взаємин між поміщиками й селянами. Вони також ускладнювали відносини між євреями та українцями-селянами. Посадовець зазначав, що всі згадані в доповіді євреї мали контракти на підставних осіб і, згідно зі своїми інтересами, «експлуатують [...] як самі маєтки, так і місцевих селян» (примітно, що у жодному випадку не йшлося про передавання землі у суборенду). Жандарм також зауважував, що враховуючи нерозверстаність поміщицьких і селянських ґрунтів при сервітутному праві, остання обставина «чимало сприяє загостренню взаємин між поміщиками та селянами, оскільки над селянином царює той-таки єврей, який фактично користується землею»⁵⁰. Зазначені обставини, безперечно, акумулювали у собі на перспективу значний вибуховий ефект.

Отже наведені в анонімному листі на ім'я прем'єр-міністра П.Столипіна дані про незаконну оренду євреями землі у Волинській губернії повністю підтвердилися розслідуванням місцевого жандармського управління. Усього було зафіксовано винаймання повністю або частково 89 маєтків. З'ясувалося, що землю здавали в оренду переважно «російські» та польські дворяни. У 27 випадках жандарми встановили, що оренда здійснювалася через підставних осіб, переважно дворян, або під виглядом виконання орендарями обов'язків управителів (прикажчиків).

Виникає низка запитань щодо причин, типовості та наслідків для інших губерній Правобережної України такого явища, як оренда землі євреями. У провідних країнах Західної Європи на той час уже ставали очевидними плоди модернізації, формувалися демократичні суспільства, економіка будувалася на ринкових засадах, а законодавство не містило обмежень щодо соціального, етнічного походження чи конфесійної належності для здійснення підприємницької діяльності.

Натомість в умовах самодержавної Росії, у складі котрої в останній третині XVIII ст. в результаті поділів Речі Посполитої опинилося поліетнічне населення, включно з євреями, обставини складалися по-іншому. Починаючи з імператриці Катерини II й до

⁴⁵ Там само. – Арк.19.

⁴⁶ Там само. – Арк.20.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – Арк.20 зв.

⁵⁰ Там само. – Арк.21–21 зв.

Миколи II офіційна політика щодо юдеїв мала дискримінаційний характер і спрямовувалася на асиміляцію⁵¹. Це полягало в обмеженнях у виборі місця проживання, занять, дотриманні власних духовних засад і традиційного способу життя⁵². У другій половині XIX ст. російський уряд, із метою «запобігти єврейській експлуатації»⁵³, видав низку актів, що регулювали проживання євреїв у сільській місцевості та придбання ними у власність чи оренду земель. Так, 5 березня й 10 липня 1864 р. вийшли укази⁵⁴, за якими всім без винятку юдеям у дев'яти західних губерніях, тобто у «смугі постійної осілості», заборонялося придбання будь-якими способами землі в поміщиків і селян. Ці норми було підтверджено 3 травня 1882 р.⁵⁵ У результаті поширилося таке явище, як укладання прихованих, «сірих» земельних угод. Євреї ставали неофіційними суб'єктами останніх, хоча публічно виступали в ролі управителів (прикажчиків). Ніщу, яку вони традиційно займали, не змогло опанувати українське, російське чи польське населення. Попри все, потреба в такій економічній діяльності існувала. Тож євреї брали активну участь в аграрних відносинах.

Ще одним результатом обмежувальних норм стало те, що з офіційної статистики землеволодіння та землекористування зникли дані про юдеїв – власників чи орендарів земель. Так, переписи землеволодіння 1877 й 1905 рр. не містили жодних відомостей про перебування ґрунтів у власності або оренді євреїв⁵⁶. Статистика виявилася безпорадною при характеристиці їхньої ролі в орендних відносинах. У цю «пастку» потрапили дослідники, чиї праці спиралися здебільшого на дані офіційних переписів. Єдиною можливістю дослідити нібито «неіснуюче» єврейське землеволодіння й землекористування залишається пошук та аналіз емпіричних фактів з інших історичних джерел, зокрема ділових матеріалів і документів особового походження.

Описаний вище «волинський випадок» не був якимось винятком. Ретроспективна історична інформація засвідчує, що євреї успішно ставали орендарями значних земельних угідь у Правобережній Україні, вдало конкуруючи з українським селянством у (скористаємося влучною метафорою Д.Бовуа) «битві за землю». Для підтвердження значного поширення єврейської оренди у сусідніх із Волинню губерніях і посвідчення даних, зібраних жандармами, використовуємо матеріали архівних фондів канцелярій подільського та київського губернаторів (див. табл.). Розгляд проведено за ключовими словами «євреї», «оренда», «угода», «користування», «власність», «управляючий», «земля», «масток», «млини», «ставою», «посіви», «ліс» та їх синонімами.

⁵¹ Законы о евреях: Сборник извлечений из законов Российской империи, действующих о евреях постановлений. – X., 1889. – 290 с.; Инструкция для введения поверочной люстрации казённых имений в Западных губерниях. – Санкт-Петербург, 1866. – 27 с.; *Мыш М.И.* Руководство к русским законам о евреях. – Санкт-Петербург, 1898. – 548 с.; *Орианский И.Г.* Русское законодательство о евреях. – Санкт-Петербург, 1877. – 456 с.; *Принц Н.* Аренда земельных имуществ: опыт пособия к заключению арендных договоров. – X., 1874. – 295 с.; Сборник действующих законов о евреях (по своду законов по продолжению 1906 г.). – Санкт-Петербург, 1909. – 188 с.; Сборник действующих узаконений о праве евреев на жительство и производство торговли в Российской империи, с сенатскими и министерскими разъяснениями. – Санкт-Петербург, 1895. – 164 с.; Инструкция для введения поверочной люстрации казённых имений в Западных губерниях. – Санкт-Петербург, 1866. – 27 с.

⁵² *Миндлин А.* Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев: 1762–1917 годы: Справочник персоналий. – Санкт-Петербург, 2007. – 392 с.; *Ульянова Г.Н.* Законодательство о евреях в Российской империи, XIX – начало XX в. // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. – Москва, 2010. – С.314–332.

⁵³ *Гольдин С.* Еврей как понятие в истории имперской России. – С.372–374.

⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т.XL. – Санкт-Петербург, 1867. – №40656; Т.XXXIX. – Санкт-Петербург, 1867. – №41039.

⁵⁵ Там же. – Собрание 3. – Т.II. – Санкт-Петербург, 1882. – № 834.

⁵⁶ *Анфимов А.М.* Земельная аренда в России в начале XX в. – Москва, 1961. – 205 с.; *Иванов Л.М.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. – Т.60. – Москва, 1957. – С.176–214.

Обов'язковою умовою було поєднання термінів «єврей» або імен чи прізвищ представників цього етносу (Мошко, Сруль, Хаїм, Гершко та ін.) із діями щодо нерухомого майна у сільській місцевості на Поділлі й Київщині в 1861–1914 рр.

Кількість справ про незаконну оренду та власність євреїв на нерухомість за даними фондів канцелярій губернаторів

	Подільська губернія	Київська губернія
1860-ті рр.	7	4
1870-ті рр.	5	2
1880-ті рр.	44	34
1890-ті рр.	186	172
Початок XX ст.	183	115
Усього	425	327

Отже на дві губернії налічувалося 752 справи щодо орендних відносин, управління, придбання у власність і користування маєтками, земельними ділянками, млинами та іншим нерухомим майном. Насправді кількість відповідних випадків була більшою, ніж зазначено в таблиці, адже низка справ стосувалася не тільки одного правопорушення⁵⁷. Окрім того, очевидно, що чимало фактів не потрапили в поле зору органів державної влади, оскільки суб'єкти нелегітимних угод усіяло приховували наявні аграрні відносини, в яких були економічно зацікавленими.

Основна маса документів припадає на період 1890-х рр. та початку XX ст. Але у хронологічному розрізі є прогалини. Це часи польського повстання 1863–1864 рр., російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і революції 1905–1907 рр., коли увага влади була прикута саме до цих подій і справи про оренду майже не розглядалися. Причиною збільшення їх кількості наприкінці XIX – на початку XX ст. вважаємо те, що терміни чинності тривалих офіційних договорів почали спливати після 1881 р., їм на зміну прийшли неофіційні, латентні, що було кримінальним правопорушенням, а отже вимагало реакції владних органів. Таким чином, проведений аналіз дає підстави говорити про наявність єврейського землеволодіння та землекористування не лише на Волині, але й у суміжних правобережних губерніях. Це свідчить про загальнодержавні економіко-соціальні тенденції, проти яких влада намагалася боротися адміністративними методами.

Спроби опанувати ситуацію за допомогою законодавчих норм і посилення діяльності поліції та жандармерії результату не давали. Це пояснюється тим, що хоча юдеям і заборонялося купувати маєтки в Південно-Західному краї, вони й надалі обходили цей припис, придбаваючи землю на чуже ім'я. При цьому виступали ґарантами щодо осіб, чийм іменем скористалися для довгострокової оренди, або векселями, що часто перевищували суму, сплачену за маєток. Євреї обходили наявні обмежувальні норми шляхом укладання різного роду фіктивних угод зі власниками маєтків, що здійснювалися не формально, а «в домашньому порядку». Умови оренди були різноманітними й залежали головним чином від становища, в якому опинявся господар⁵⁸.

⁵⁷ Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.5704. – 121 арк.

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113. – Арк.201–203 зв.; Подольская губерния: Опыт географического-статистического описания / Сост. В.К.Гульдман. – Каменец-Подольский, 1889. – С.93.

Адміністрації не вдавалося простежити за всіма порушеннями з боку євреїв через надзвичайну їх різноманітність. Часом ці випадки піддавалися офіційній перевірці, що й засвідчувала способи, котрі дозволяли оминати законодавчі заборони. Як з'ясувалося, широко практикувалися купівля посівів (прикриття фактичної оренди землі); оренда млинів, розташованих поза містами та містечками (під виглядом обмолоту хліба нібито винятково для євреїв); управління орендованими маєтками приховувалося за посадами прикажчиків, яких начебто наймали для нагляду за працівниками; траплялося й відкрите володіння майном без будь-яких документів через особисту довіру або з передачею грошової застави у треті руки (через посередника)⁵⁹. Примітно, що розслідування зазначених угод часто не мало результатів, оскільки в розкритті правди не були зацікавлені їх сторони.

Отже всупереч законодавчим заборонам євреї були активними учасниками аграрних відносин і досягли у цій сфері значних успіхів. Щоправда, таємний характер угод про купівлю, продаж та оренду земель, відсутність офіційної статистики не дають можливості озвучити конкретні цифри про масштаби самого явища. Не варто виключати також того факту, що виявлення незаконної оренди означало б розірвання угоди, у чому не були зацікавлені ані орендарі, ані орендодавці. Інформацію можна було отримати лише від скривджених, з якоїсь причини незадоволених, або ж і від сторонніх осіб (зокрема селян, котрим гостро бракувало землі)⁶⁰. Часто це невдоволення мало суб'єктивний, емоційний характер і не завжди підтверджувалося проведеними розслідуваннями, а у «волинському випадку» орендні відносини пов'язувалися навіть із нібито таємною єврейською організацією та з політичною агітацією.

Про єврейську оренду як один із чинників масового селянського руху в період російської революції 1905–1907 рр. зазначалося в ділових документах державних установ. Про це свідчили, зокрема, матеріали нарад, які відбулися 21 та 27 грудня 1905 р. при Центральному губернському комітеті на Київщині. Організатори зібрань мали на меті з'ясувати причини, які зумовили аграрні заворушення. У першому брали участь 32 селян від 16 волостей Уманського та 1 від Петриківської волості Звенигородського повітів. На другій нараді були присутні селяни Канівщини. Виокремимо з їхніх заяв лише ті, що стосуються предмету нашої статті. Так, Ю.Мельник із Кузьминської волості інформував, що «євреї входять в угоди з поміщиками: фіктивно беруть в оренду землю та заволоділи всією промисловістю»⁶¹. П.Тихоліз із Русалівської волості скаржився на нестерпні умови суборенди: «Землі ніде дістати. Євреї підвищують на землю ціни так, що селяни, які взяли оренду, не у змозі мати вигоду. За орну землю, за оренду десятини платять до 40 і 50 руб., отримуючи при цьому землю з третіх і навіть четвертих рук. Економія віддає землю по 7 руб., а потім цю ціну постійно підвищують»⁶². О.Білик і П.Свинарський із Хижнянської волості заявляли про схожі проблеми: «У поміщиків є землі достатньо, але вони не хочуть мати справи з селянами і віддають землю євреям. Єврей бере в поміщика землю по 13 руб., а віддає селянам по 25 руб. За випас єврей із селянина бере дуже багато»⁶³. Представники Іванківської волості заявили, «якщо б землю церковну та поміщицьку розділити, то вдосталь вистачить на всіх селян. Поміщики деякі самі землею не користуються й маєтки здають

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.542. – Спр.100. – Арк.77 зв.

⁶⁰ Там само. – Оп.630. – Спр.542. – Арк.2; Оп.693. – Спр.108. – Арк.1–10 зв.

⁶¹ Там само. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.19.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

орендарям (національність останніх не вказувалася – *Авт.*) і тому селяни від поміщицької землі користі не мають»⁶⁴. Ф.Цабеев і Л.Загоруйко з Посухівської волості були категоричними: «Євреїв не можна наділяти землею»⁶⁵. Україй різко висловилися А.Кривошанка та В.Делікатний із Підвисоцької волості: «Євреїв усунути з сіл, оскільки вони приносять тільки шкоду. Євреї поширюють прокламації проти уряду та кривдять народ: обважують, а поліція завжди захищає єврея, оскільки селянинові нічим платити поліції, а єврей завжди гроші для цього знайде. Євреї дуже спритний народ: торгівлю всю захопили у [свої] руки і якщо допустити їх до купівлі землі, то й уся земля перейде до них»⁶⁶. Вірнопідданські настрої та виразну упередженість щодо юдеїв демонстрували І.Вічканин, В.Дульчак із Ладиженської волості, які заявляли: «Євреям не можна дати рівноправ'я, вони живуть за рахунок селян: скупляють хліб та обважують селян»⁶⁷. Подібну до урядової позицію займали представники Мошурівської волості М.Плохотнюк і Ю.Галушка: «Євреїв у правах на землю не зрівнювати: ані до купівлі, ані до оренди не допускати. До посад урядових також не допускати й обмежити для них вступ у вищі навчальні заклади»⁶⁸. В.Кочубей і Л.Линюк з Оксаненської волості повідомляли, що поміщики здають землю в оренду по 30 руб. за 1 дес., але плата ця для селянина непосильна (хлібороби не зазначили, хто орендував ґрунти). Вони також стверджували, що «євреїв слід виселити куди-небудь, наприклад на Кавказ», адже з ними, мовляв, «конкурувати ні у чому неможливо»⁶⁹. Жителі Уманської волості В.Лобур і В.Савченко були переконані, що ділянки казенного лісу купляють євреї, оскільки селяни не мають для цього грошей. Але самі вони потім змушені в євреїв придбавати деревину на паливо та для будівництва «за дуже дорогою ціною»⁷⁰. А.Чумак і Д.Календруз заявляли, що їхня Краснопільська волость «просить виселити євреїв або, принаймні, обмежити їхні права, наприклад не допускати євреїв до купівлі й оренди землі, лісу». Таке стійке прагнення «відмежуватися» від юдеїв пояснювалося, очевидно, наступною фразою: «Євреї народ комерційний і селяни не можуть конкурувати з ними»⁷¹. Єдиний представник Звенигородського повіту теж висловився проти рівноправ'я⁷². Селяни Канівщини заявляли про свої потреби. Вони були налаштовані вороже, адже їх «очікує боротьба з євреями» (П.Ільченко з Пустовойтівської волості)⁷³. О.Кутовий зі Степанської волості зазначав, якщо в Київській губернії усунути від наділення землею близько 500 тис. євреїв і 250 тис. жителів Києва, то для місцевих селян, мовляв, «виявиться землі цілком достатньо». Водночас він зазначав, що «євреїв можна поселити на вільних землях, ми ж у себе їх не бажаємо»⁷⁴. Й.Одноріг і Й.Середа із Трахтемирівської волості вважали, що «всю землю необхідно розділити пропорційно народонаселенню, виключивши тільки від наділення землею євреїв»⁷⁵. Більшість канівських селян підтримали думки, висловлені їхніми неформальними лідерами П.Ільченком і О.Кутовим. Отже матеріали нарад

⁶⁴ Там само. – Арк.19 зв.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – Арк.20.

⁶⁷ Там само. – Арк.20–20 зв.

⁶⁸ Там само. – Арк.20 зв.

⁶⁹ Там само. – Арк.21.

⁷⁰ Там само. – Арк.21 зв.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – Арк.23.

⁷⁴ Там само. – Арк.23 зв.

⁷⁵ Там само. – Арк.25 зв.

із селянами Київщини засвідчили, що купівля й оренда євреями землі набули значного поширення та це викликало незадоволення місцевих українських хліборобів. Селянські делегати відзначали підприємливість юдеїв, їхню «хитрість», і сподівалися, зокрема, за допомогою різноманітних обмежень щодо них досягти поліпшення свого становища.

Про зазначену проблему свідчив також представник влади – ліберально налаштований подільський губернатор О.Ейлер⁷⁶, котрий стверджував, що станом на 1905 р. «вже близько 90% поміщицьких економій перебувають у фактичному завідуванні євреїв, хоча для представництва й фіктивної відповідальності іноді є управителі, орендарі та економі з християн»⁷⁷. Наведені ним дані засвідчували, що в економічному змаганні з євреями-орендарями українці програвали. О.Ейлер зазначав, що за 10 років перед революцією орендні ціни в Подільській губернії зросли з 3 руб. до 14–15 руб. за 1 дес. Водночас єврей-посередник, здаючи землю у суборенду, брав із селян по 20–25 руб. за 1 дес. Губернатор наводив також низку фактів, які свідчили про посилення експлуатації українських селян євреями-підприємцями, зазначав, що «незаконні єврейські оренди», поряд з іншими причинами, можуть призвести до наростання селянського руху⁷⁸. Ця інформація цінна тим, що посадовець не лише вказував на неабияку поширеність «незаконних єврейських оренд», але й, по суті, розписувався в безпорадності держави щодо подолання цієї проблеми (насправді, влада опинилася в пастці, яку сама і створила, законодавчо заборонивши євреям той вид підприємницької діяльності, до якої жодна інша етносоціальна група не була готова).

У праці з історії аграрних відносин початку ХХ ст., написаній на основі анкет Імператорського вільного економічного товариства, матеріалів преси та інших джерел автори соціал-демократичного (меншовицького) напрямку проаналізували причини, характер, форми й наслідки селянського руху, зокрема в Південно-Західному краї 1905–1906 рр. У контексті нашої проблеми зазначимо, що дослідники проявляли науковий об'єктивізм і максимально можливу політичну коректність в оцінці причин селянських виступів. Як історики-марксистки, вони всіляко оминали питання про національну належність поміщиків, орендарів, священників, селян та підкреслювали «соціально-класові» аспекти аграрного руху, котрий «мав загальний класовий характер і спрямовувався проти власників без різниці їх станів і національностей»⁷⁹. Повідомлялося, що кореспонденти товариства у правобережних губерніях України у 30 випадках чітко висловлювали земельні вимоги селян, зокрема у 8 називали орендні відносини⁸⁰. У переважній більшості епізодів (7 із 8) йшлося про великих орендарів: у Балтському повіті Подільської губернії «земля була передана великим орендарям»⁸¹; селяни прагнули «викурити поміщика або великого орендаря» (Південно-Західний край)⁸²; «власники й орендарі самі залишать землю селянам» (Таращанський повіт Київської губернії)⁸³; «землю, яку орендували селяни, було передано стороннім орендарям» (Балтський повіт

⁷⁶ Скрипник А.Ю. Подільський губернатор О.О.Ейлер: Спроба історичного аналізу його діяльності // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – Виш. VII. – К., 2004. – С.247–256.

⁷⁷ Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.21.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг.: Обзоры по районам / Б.Б.Веселовский, В.С.Голубев, В.Г.Громан [и др.]. – Ч.2. – Санкт-Петербург, 1908. – С.28–29.

⁸⁰ Там же. – С.14.

⁸¹ Там же. – С.10.

⁸² Там же. – С.13.

⁸³ Там же. – С.15.

Подільської губернії)⁸⁴. Утім автори не вказували національність. Лише підсумовуючи, О.Лосицький зауважив, що «ворожнечі до євреїв у жодній кореспонденції не зазначено (за винятком випадків, коли вони були орендарями великих маєтків)»⁸⁵. Отже, попри певну завуальованість, усе ж визнавалася наявність у Правобережній Україні великої єврейської оренди, що спричинювало селянські виступи.

Про те, що в період реакції негативні настрої українського селянства супроти євреїв набули значного поширення й зумовлювалися, зокрема, конкуренцією між ними за землю, свідчив такий факт. Начальник подільських жандармів В.Белановський у березні 1908 р. інформував губернатора О.Ейлера, що на основі агентурних даних стало відомо про утворення на Волині та Поділлі компаній, котрі поставили за мету «експлуатацію поміщицьких земель шляхом оренди», а оскільки за законом вони не мають право це робити, то «підшуковують осіб православного сповідання, на чие ім'я й укладають усі нотаріальні акти з оренди». Як приклад, наводилася компанія Шильманів, чії представники Яків, Меер і Шмульт орендували маєтки, відповідно, у селах Скотиняни Кам'янецького, Покутинці Ушицького та Ситківці Проскурівського повітів⁸⁶. Жандарм характеризував також спосіб господарювання євреїв на орендованих землях: «Орендарі-євреї, прагнучи з якомога меншими затратами отримати найбільші бариші з орендованої землі, експлуатують, з одного боку, робочу силу місцевих селян, закабалаючи останніх неможливими та важкими для виконання умовами, та, з іншого боку, виснажують землю, не витрачаючи засобів на її підживлення». В.Белановський стверджував, що селяни «вкрай вороже» налаштовані стосовно євреїв⁸⁷. Таким чином, жандарми однозначно пов'язували нелегальну підприємницьку діяльність останніх в аграрній галузі та зростання антиєврейських настроїв у середовищі українського селянства.

Проте процес мобілізації земельної власності тривав і про купівлю земель євреями навіть повідомлялося у пресі. У 1912 р. газета «Жизнь Волини» писала: «Дедалі більше маєтків на Волині переходять в єврейські руки. Маєток Рожище, який раніше належав [...] Голіциним, куплений багатими купцями з Острога. Маєток Колки [...] Писарева також купили євреї. Маєток Куликовичі [...] перейшов з рук російських до євреїв»⁸⁸. Зважаючи на консервативно-монархічний характер та упереджене ставлення до юдеїв редакції й авторів цього часопису, можна було б поставити під сумнів наведену інформацію. Проте вона, як ми могли переконатися, цілком підтверджується іншими джерелами.

Попри те, що, як уже зазначалося, офіційної статистики з приводу участі євреїв в аграрних відносинах у Правобережній Україні не було, про це знали чи не всі члени соціуму, включаючи вищих представників влади. Так, характеризуючи єврейське землеволодіння та землекористування, київський, подільський і волинський генерал-губернатор Ф.Трепов в офіційному звіті за 1911–1912 рр. наголошував, що наведені ним «списки аж ніяк не повні» й «фіктивні угоди практикуються надзвичайно широко, у різних формах: купівля кожного року врожаю, управляючі, повірені та ін.». За євреями рахувалося: на праві користування (оренди) та управління в Київській губернії – 12 821, Подільській – 14 238, Волинській – 51 230 дес.; на праві власності, відповідно, 1871, 1868 і 30 749 дес. Загалом землекористування

⁸⁴ Там же. – С.16.

⁸⁵ Там же. – С.31.

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1272. – Арк.117–117 зв.

⁸⁷ Там само. – Арк.117 зв.

⁸⁸ Цит. за: *Іващенко О.М., Поліщук Ю.М.* Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.). – С.90.

й землеволодіння останніх становило 112 777 дес. Високопосадовець повідомляв, що з усієї кількості земель офіційні документи на володіння по всіх губерніях і по всіх видах були лише на 1408 дес.⁸⁹ Водночас наведені ним дані про кількість землі, яка перебувала у власності та оренді євреїв, не можуть вважатися повними у зв'язку з названими вище причинами.

Важливо з'ясувати, наскільки вагомою була роль євреїв в орендних відносинах у Правобережній Україні. Вони брали активну участь у процесі мобілізації земельних ресурсів та були власниками й орендарями земель. Проте свою підприємницьку діяльність здійснювали всупереч російському законодавству, тож це не знайшло відображення в даних офіційної статистики. За приблизними підрахунками Д.Бовуа, на рубежі 1870–1880-х рр. євреї орендували п'яту частину поміщицьких володінь⁹⁰. На початку ХХ ст. в регіоні близько 20 тис. єврейських підприємців як посередники або орендарі були залучені до сільського господарства, надаючи послуги польським і російським поміщикам у веденні господарства та примноженні статків. Поляки передали їм в оренду понад 800 тис. дес. (третину своїх земель)⁹¹. Ці дані дуже приблизні, але вони відбивають головну тенденцію: вагому й таку, що дедалі зростала, роль євреїв-підприємців в аграрних відносинах.

Отже на основі аналізу джерел та історіографії з'ясовано, що всупереч дискримінаційному законодавству та обмежувальним соціальним практикам щодо євреїв Російської імперії, зокрема заборонам на набуття у власність чи оренду земель, вони були активними учасниками аграрних відносин на Правобережжі України. «Волинський казус» засвідчив, що в оренді перебували величезні масиви угідь. Польські та російські поміщики передавали їм свою землю, користуючись для цього послугами посередників із християн. Використовувалися також інші способи обійти закон. Комплексний аналіз історичних джерел засвідчив, що подібні практики набули значного поширення також у Київській і Подільській губерніях. Євреї-підприємці опанували важливу нішу в аграрній сфері та ставали потужними конкурентами українського селянства в боротьбі за землю. Унаслідок цього, а також низки інших причин, у значної частини селян формувалися ворожі настрої супроти євреїв. Попри те, що в ринкових умовах пореформених часів та на початку ХХ ст. єврейські підприємці виступали успішними конкурентами місцевого населення, неосвічені у своїй переважній більшості хлібороби, згідно з притаманними їм архаїчними світоглядними настановами, уважали це несправедливим, покладаючи провину за всі свої невдачі на юдеїв.

REFERENCES

1. Abramson, H. (2017). *Molytva za vladu: Ukraintsi ta yevrei pid chas revoliutsii (1917–1920)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Anfimov, A.M. (1961). *Zemel'naya arenda v Rossii v nachale XX v.* Moskva. [in Russian].
3. Anfimov, A.M. (1980). *Krestyanskoie khozyajstvo Evropejskoj Rossii 1881–1904 gg.* Moskva. [in Russian].
4. Anfimov, A.M. (1969). *Krupnoie pomeschchiche khozyajstvo Evropejskoj Rossii: konets XIX – nachalo XX vv.* Moskva. [in Russian].
5. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemlju v Ukraini: 1863–1914: Poliaky v sotsio-ethnichnykh konfliktakh.* Kyiv. [in Ukrainian].
6. Bovua, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor: Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukrainskymy masamy (1831–1863)*. Kyiv. [in Ukrainian].

⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.642. – Спр.497. – Арк.14.

⁹⁰ Бовуа Д. Битва за землю в Україні... – С.51.

⁹¹ Там само. – С.311–312.

7. Bondar, V.V. (2010). *Ahrarna i sotsialna istoriia poreformenoho selianstva v suchasnomu ukrainskomu istoriopsanni*: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Borodii, A.I. (2015). *Yevrei v ahrarnykh vidnosynakh na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy v 1861–1914 rr.*: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
9. Ivanov, L.M. (1957). Raspredelenie zemlevladieniya na Ukraine nakanune revolyutsii 1905–1907 gg. *Istoricheskoe zapiski*, 60, 176–214. [in Russian].
10. Ivashchenko, O.M., Polishchuk, Yu.M. (1988). *Yevrei Volyni [kin. XIX – poch. XX st.]*. Zhytomyr. [in Ukrainian].
11. Kandel, F. (1994). *Ocherki vremen i sobytij: Iz istorii rossijskikh evreev, 3: 1882–1920 gg.* Ierusalim. [in Russian].
12. Kovalchenko, I., Selunskaya, N. & Litvakov, B. (1982). *Sotsialno-ekonomicheskij stroj pomeshchichiego khozyajstva Evropejskoj Rossii v epokhu kapitalizma*. Moskva. [in Russian].
13. Kovalchenko, I.D., Moiseenko, T.L. & Selunskaya, N.B. (1988). *Sotsialno-ekonomicheskij stroj krestyanskogo khozyajstva Evropejskoj Rossii v epokhu kapitalizma*. Moskva. [in Russian].
14. Kryskov, A.A. (2014). *Zemlevolodinnia i zemlekorystuvannia v huberniakh Pravoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.* Ternopil. [in Ukrainian].
15. Kudinov, D.V. (2014). *Selianskyi rukh Naddnpirianskoj Ukrainy u 1900 – liutomu 1917 rr.: istoriohrafiiia problemy*. Sumy. [in Ukrainian].
16. Leshchenko, M. (1970). *Klasova borotba v ukrainskomu seli v epokhu domonopolistynchnoho kapitalu*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Leshchenko, M. (1977). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. Liubchenko, V. (2008). *Yevrei u skladi Rosijskoj imperii. Narys z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy* [Ed. L.Finberh, V.Liubchenko]. 60–96. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Mindlin, A. (2007). *Gosudarstvennye, politicheskie i obshchestvennye deyateli Rossijskoj imperii v sudbach evreev. 1762–1917 gg.: Spravochnik personalij*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
20. Naiman, O.Ya (2003). *Istoriia yevreiv Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Pershyn, P.M. (1959). *Narys ahrarnoi revoliutsii v Rosii*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Pohrebinska, I.M. (1996). *Pravove ta ekonomichne stanovyshe yevreiv v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 124–132. [in Ukrainian].
23. Pogrebinskaya, I. (1997). *Sovremennyj metodologicheskij podkhod k probleme ukrainsko-evrejskikh otnoshenij (konets XIX – nachalo XX vv.)*. *Yevrei v Ukraini: istoriia, kultura, traditsii*. 209–226. Kyiv. [in Russian].
24. Pojda, D.P. (1960). *Krestyanskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformnyj period (1866–1900 gg.)*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
25. Polishchuk, Yu. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy v konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Samartsev, I.H. (1994). *Yevrei v Ukraini na pochatok XX st.* *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 19–29. [in Ukrainian].
27. Skrypnyk, A.Yu. (2004). *Podilskyi hubernator O.O.Eiler: Sproba istorychnoho analizu yoho diialnosti. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st., VII, 247–256*. [in Ukrainian].
28. Telychuk, P.P. (1973). *Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Temirova, N.R. (2000). *Zastosuvannia orendy na pomishchyskykh zemliakh v ukrainskykh huberniakh Rosii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnogo humanitarnoho un-tu*, 8, 50–56. [in Ukrainian].
30. Temirova, N.R. (2003). *Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia*. Donetsk. [in Ukrainian].
31. Temirova, N.R. (2001). *Silskohospodarske vyrobnytstvo u velykykh pomishchyskykh maietkakh Pravoberezhnoi Ukrainy na pochatku XX st.* *Ukrainskyi selianyn* [Ed. A.H.Morozov]. Cherkasy, 3, 200–204. [in Ukrainian].
32. Ulyanova, G.N. (2010). *Zakonodatelstvo o evreyakh v Rossijskoj imperii, XIX – nachalo XX v. Chastnoe predprinimatelstvo v dorevolutsionnoj Rossii: etnokontsionalnaya struktura i regionalnoe razvitie, XIX – nachalo XX v.*, 314–332. Moskva. [in Russian].
33. Fedkov, O.M. (2007). *Politychni partii i selianstvo v 1905–1907 r.* Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
34. Fedkov, O. & Khoptiar, A. (2013). *“Volynska tryvoha 1907 roku” [z istorii suspilno-politychnoho zhyttia pochatku XX st.]*. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu im. I.Ohienka: Istorychni nauky*. Kamianets-Podilskyi, 6, 530–541. [in Ukrainian].
35. Shevchenko, V.M. (2009). *Deiaki aktualni problemy vyvchennia evoliutsii zemelnoho rynku v Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.* *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 16, 98–107. [in Ukrainian].
36. Shevchenko, V.M. (2006). *Do kharakterystyky katehorii zemelnykh vlasnykiv Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: dvorianstvo*. *Ukrainskyi selianyn* [Ed. A.H.Morozov]. Cherkasy, 10, 246–249. [in Ukrainian].
37. Shevchenko, V.M. (2010). *Zemelnyi rynek Ukrainy (1861–1917 rr.)*. Nizhyn. [in Ukrainian].
38. Shcherbak, M.H. & Shcherbak, N.D. (1997). *Natsionalna polityka tsaryzmu na Pravoberezhnii Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
39. Shcherbak, N. (2005). *Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
40. Yakymenko, M.A. (1991). *Zemelna orenda na Ukraini v period kapitalizmu*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 54–63. [in Ukrainian].

Andrii Borodii

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History)
(Ternopil, Ukraine), aib1512@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4901-7359>

Oleksandr Zavalniuk

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of History of Ukraine,
Kamianets-Podilskyi I. Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), olexandr_zavalniuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1778-9736>

Oleksandr Fedkov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head at Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines,
Kamianets-Podilskyi I. Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Tracing One Anonymous Letter: Land Leasing by Jews in Right-Bank Ukraine in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries

Abstract. The purpose of this article is to clarify the issue about the role of Jews in land lease in the provinces of Right-Bank Ukraine in the late 19th and early 20th centuries. The methodology of the research is based on the principles of historicism and science. The implementation of the research strategy led to the use of general scientific (analysis, synthesis), historical (historiographic, historical-genetic, chronological) methods. **Scientific novelty.** The analysis of original historical sources and scientific literature was carried out and it was found out that, contrary to the anti-Semitic policy of the Russian Empire, which manifested itself after the reform of 1861 and had a reflection, in particular, in the adoption of legislative acts prohibiting Jews from owning and leasing land, they were still active participants in agricultural relationship. A microanalysis of the Volyn Case was carried out and it fully confirmed the illegal lease of the land by Jews. The nobles leased out the whole or partially their estates, using the frontmen from "the Christian", mainly nobles, or under the guise of executing the duties to governors (estate managers) by Jewish leaseholders. Numerous data on similar practices in the Kyiv and Podillia provinces have been also given. **Conclusions.** The provided data have shown that the Jewish entrepreneurs had taken over an important niche in the agricultural sphere – land leasing – and became powerful competitors to Ukrainian peasants in the struggle for it. As a result of it, as well as a number of other reasons, a large part of the Ukrainian peasantry developed negative attitudes towards Jews. Since no official statistics are available, as land leases were made on the basis of secret and illegal agreements, the further investigation of the issue is seen in the defining and analysis of new empirical facts about land leasing by Jews in Right-Bank Ukraine and other regions of Russian Empire.

Keywords: Volyn Case, Jews, leasing, land, Ukrainian peasants, Right-Bank Ukraine.

Фелікс Левітас

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), f.levitas@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1049-3905>

Юрій Ковбасенко

кандидат філологічних наук, професор,
завідувач кафедри світової літератури,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), y.kovbasenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9832-7287>

Оксана Салата

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри історії України,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), o.salata@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Репрезентація українсько-єврейських відносин у творах Шолом-Алейхема та Б.Грінченка

Анотація. Аналізуються події, які свідчать про спільну історію українського та єврейського народів. Автори показують, що українсько-єврейські відносини займають важливе місце у розвідках Шолом-Алейхема й Б.Грінченка. Репрезентацію умов співіснування, взаємодії обох народів здійснюють не лише професійні історики. Це питання має міждисциплінарний характер, тому у процесі його дослідження вивчаються як історичні, так і літературні джерела. **Мета статті** полягає в намаганні показати позитивний бік українсько-єврейських відносин у контексті спільної історії ХХ ст., відображених у літературних творах обох письменників. **Завдання дослідження:** розкрити політику російського самодержавства, спрямовану на створення суспільно-політичних умов, за яких між українським та єврейським народами виникали непорозуміння й конфлікти; проаналізувати твори Шолом-Алейхема, Б.Грінченка, що висвітлювали українсько-єврейські відносини на початку ХХ ст.; виявити справжніх організаторів єврейських погромів через літературні джерела тих буремних часів. **В основі методології** лежить використання загальнонаукових і спеціальних історичних методів, у тому числі діалектичного, аналізу й синтезу. **Наукова новизна.** Досліджується бачення подій початку ХХ ст. єврейським та українським народами, зокрема подібності, а також принципові розбіжності. **Висновки.** Проаналізовано низку праць українських письменників і публіцистів, адже літературні твори можуть слугувати джерелами недеформованої та достовірної історичної інформації. Представлено авторські концепції Шолом-Алейхема й Б.Грінченка, на думку яких єврейські погроми початку ХХ ст. інспірував уряд Російської імперії, а у стосунках українців з євреями було набагато більше позитиву, ніж негативу. Розкрито характер боротьби українського народу за національне та соціальне визволення, усупереч антисемітській політиці самодержавства.

Ключові слова: Шолом-Алейхем, Грінченко, єврейські погроми, українсько-єврейські відносини, історичні джерела, літературні джерела.

Історія українсько-єврейських стосунків – надзвичайно актуальна проблема. Минуле століття ознаменувалося цілою низкою доленосних для обох народів історичних подій, у тому числі революція 1905–1907 рр., Українська національна революція 1917–1921 рр., Друга світова війна, котрі показують, що в різні періоди історії єврейське питання поставало досить гостро, а неукраїнські уряди використовували його для відволікання представників усіх етнічних груп населення від нагальних соціально-економічних, політичних проблем.

Однією з важливих сторінок історії для обох народів видався конфліктний початок 1900-х рр. Американський історик Г.Абрамсон акцентує увагу на тому факті, що з кінця ХІХ ст. насильство над євреями стало повсякденним у житті Російської

імперії. Якщо кількість убитих у 1881–1884 рр. вимірювалося десятками, то в 1903–1906 рр. – уже тисячами¹. У сучасній історичній науці з'являються спроби переглянути українсько-єврейські відносини, показати позитивний бік нашої спільної історії. Важливе у цьому контексті дослідження бачення подій початку ХХ ст. обома народами, як єврейським, так й українським. У чому воно було подібним, а у чому проявлялися принципові розбіжності?

Щодо українсько-єврейських відносин існує значна наукова та художня література. Діапазон досліджень доволі строкатий: від історичного конфлікту до взаємодії та порозуміння. Домінанта досліджень має полягати у відмові від стійких історичних стереотипів з обох боків². У цьому контексті сучасною та важливою видається думка знаного політичного діяча та публіциста С.Єфремова, який 1904 р. разом із Б.Грінченком заснував Українську радикальну партію. На початку ХХ ст., полемізуючи з багатьма представниками російської й української демократії, несподівано для багатьох із них він зазначив, що євреї – «це навіть не сусіди, а одна зі складових частин людності на самій же такій українській землі»³. Вирішення «єврейського питання» в Російській імперії С.Єфремов розглядав об'єктивно залежним від демократичного розв'язання «українського питання». Росію він уважав головним винуватцем міжнародних конфліктів, а урядову політику називав «антисемітською» й «українофобською»⁴.

В українсько-єврейських відносинах вистачало історичних тягарів, породжених як соціально-економічними обставинами, під тиском яких жили обидва народи, так і стандартних упереджень щодо образу «іншого». Цей образ культивувався історичною пам'яттю двох етносів (та ще й «підігрівався» ззовні) як не досить толерантний: з одного боку – «Хмельниччина» та Коліївщина у свідомості євреїв, з іншого – євреї як нібито всуціль «лихварі й експлуататори» в пам'яті українців. Я.Дашкевич, прискіпливо дослідивши проблему українсько-єврейських відносин, переконливо довів, що в їх багатомістовій історії позитиву було більше, а конфлікти ставали лише розрізненими епізодами. Утім їх трагізм (та ще й постійно акцентований пропагандою Російської імперії) часто затіняв усі позитивні сторінки. У наш час існує нагальна потреба звернути неупереджену увагу на дружній, толерантний характер українсько-єврейських відносин, який через різноманітні обставини залишався поза широким суспільним усвідомленням. На цікавому факті українсько-єврейських відносин у повсякденному житті акцентує І.Туrows, наводячи приклади, як селяни Правобережжя зверталися до цадиків по допомогу й поради. А євреї, своєю чергою, запозичували у власний побут місцеві одяг, кухню та українські пісні⁵.

Оскільки обидва народи є невід'ємною частиною українського суспільства постає потреба дослідити суспільно-політичні та соціально-економічні умови, в яких формувалися українсько-єврейські відносини. Зокрема актуальним видається питання участі в політичних подіях 1905–1907 рр. та відображення їх у літературі.

Поряд із соціальними неабияк нагально виглядали національні чинники. Із цього приводу лідер сіоністів В.Жаботинський писав: «Питання про національності є для Росії кардинальним питанням її майбуття, важливішим, засадничішим від усіх наших політичних або навіть соціальних проблем, включно навіть з аграрною реформою»⁶. Ще одна обставина заслуговує на увагу. В.Жаботинський рішуче

¹ Абрамсон Г. Молитва за владу: Українці та євреї під час революції 1917–1920. – К., 2017. – С.48.

² Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: Тисячоліття співіснування. – Ужгород, 2016. – С.2.

³ Єфремов С. Єврейська справа на Україні. – К., 1909. – С.10.

⁴ Ворона Н. Єврейське питання в Україні в контексті публіцистичних творів С.Єфремова в газеті «Рада» (1906–1914) [Електронний ресурс]: journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2311

⁵ Туrows І. Ранній хасидизм: Історія. Вероучення. Контакти со славянським оточенням. – К., 2003. – С.185–186.

⁶ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С.61.

виступив на захист української мови. Із позицій українства він зазначав: «Це наша національна мова, а російська – ваша національна мова [...] ми мусимо зробити нашу мову такою ж багатою, створити нею всебічну й повноцінну культуру, мати можливість учитися від дитячого садка і аж до університету власною мовою»⁷.

Для офіційного Петербурга особливо історично обтяжливими видавались два «питання»: українське та єврейське. Імперський уряд розглядав українців як «гілку» єдиного російського народу, рішуче придушуючи найменші прагнення до автономії (тим більше державності). А про те, що в Україні існує «страшне єврейське питання», одним із перших написав М.Грушевський, висловлюючи свої симпатії до «знедоленого народу»⁸. За тодішніми уявленнями самодержавної влади євреї потрапляли до розряду «іногородців», чий права не було гарантовано. На початку ХХ ст. більшість українських євреїв знаходились у «смузі осілості», підпадаючи під різноманітні політичні, економічні та соціальні обмеження. Чорносотенна політика царату, погромницькі дії, організовані та підтримувані владою, штовхали єврейське населення, особливо молодь, до участі як у національному русі, так і до насамперед російських лівих партій. Намагаючись протистояти революційним хвилям самодержавство активно розігрувало національну карту, створюючи та підживлюючи міжнаціональні конфлікти. Для єврейського населення восьми українських губерній погроми стали справжнім лихом. Доведено, що в більшості випадків до їх підготовки та організації доклалася влада, майже скрізь вони відбувалися за однаковим шаблоном руками чорносотенців за бездіяльності адміністрації⁹. Тож не дивно, що антисемітські промови відкрито виголошувалися прибічниками самодержавства навіть із трибуни Державної думи¹⁰. Дійшло до того, що шовіністичні депутати висунули єврейській спільноті ультиматум: «Або євреї асимілюються, або їх буде викорінено»¹¹. Одночасно посилювалась антиукраїнська пропаганда¹².

Спекулюючи на обтяжуючих історичних обставинах в українсько-єврейських відносинах, російське самодержавство підбурювало українське населення до погромницьких дій. Юдофобія царату пояснюється кількома обставинами. По-перше, активністю єврейського національного руху. Окрім участі у сіоністських організаціях значна частина євреїв долучилася до загальноросійських революційних партій, давши помітну частку його лідерів. По-друге, як згадував В.Винниченко, на початку ХХ ст. встановився важливий контакт між українськими та єврейськими політичними організаціями, особливо Бундом¹³. З огляду на політичні процеси в Україні найрадикальніші шовіністичні угруповання Російської імперії таврували українсько-єврейське співробітництво як «державну зраду», «жидомазепинство»¹⁴.

Українські демократичні кола висловлювали солідарність з єврейським населенням як під час погромів періоду революції 1905–1907 рр., так і в контексті інспірованої самодержавством «справи Бейліса». Яскравим свідченням такої солідарності стало видання Української радикальної партії під назвою «Хто народові ворог?», авторка котрого Марія Грінченко (псевдонім «М.Доленко»; дружина відомого письменника

⁷ Цит. за: *Радевич-Винницький Я.* Неукраїнці, яким вдячна Україна. – Л., 2015. – С.232.

⁸ Див.: Резолюція українських демократів з приводу білостокського погрому // *Український вісник.* – 1906. – №6. – С.391.

⁹ *Дубнов Ш.* Евреи в России и Западной Европе. – Москва; Петроград, 1923. – С.12.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1010. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.2.

¹¹ Там само.

¹² *Бардаш О.* Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст.: 1900–1917 рр. – К., 2011. – С.50.

¹³ Винниченко й українська соціал-демократія / Упор. В.Лозицький. – К., 2008. – С.68.

¹⁴ Шевченковский юбилей 1914 года, или Ответ «Двухглавому орлу»: Что было на самом деле [Електронний ресурс]: <https://ukraine-russia.livejournal.com/2970163.html>

та громадського діяча) викривала національну політику царату. Чорносотенна агітація, за її словами, будувалася на історичних міфах та релігійних забобонах, на зразок таких, нібито юдеї – усі поголовно «лихварі», «шахраї», «визискувачі» українського населення, котрі до того ж не гребують «ритуальними вбивствами християн». Керуючись об'єктивними, переконливими фактами, публіцистка доводила, що єврейська людність «смуги осілости», «заробляючи на шматок хліба», жила переважно за рахунок «важкої повсякденної праці», а царський уряд навмисно створює провокації щодо євреїв¹⁵. Суголосною була й позиція педагогині С.Русової, котра, звертаючись до своїх читачів, писала: «В Україні живе кілька мільйонів євреїв, живуть вони здавна, чому ж не ставитись до них братерськи, без ганьби і образ?»¹⁶.

Серед тих, хто відкрито виступив проти неприхованого антисемітизму, був письменник В.Короленко, який у 1905 р. зумів зупинити єврейські погроми в Полтаві. Ініціаторів «справи Бейліса» М.Грушевський назвав «прислужниками племінної та расової ненависті», «фахівцями ритуальної легенди». Літературознавець і громадський діяч С.Єфремов під час погромів 1905 р. брав активну участь у захисті єврейської сторони, спростовуючи міфи про нібито «віковічну ворожнечу» між євреями та українцями¹⁷.

Оскільки від хвилі погромів початку ХХ ст. минуло вже чимало часу й російська ідеологічна машина (імперська та постімперська) встигла знищити значну кількість «незручних» для себе історичних документів (тим більше, що істинна діяльність чорносотенців-погромників не документувалася та навіть приховувалася), паралельно «вкинувши» у суспільну свідомість багато вигадок і міфів, важливим джерелом недеформованої історичної інформації стають літературні твори авторів, котрим випало стати сучасниками або свідками тих кривавих подій. Особливо продуктивним щодо подолання «історичної амнезії» (за Є.Сверстюком) видається «стереоскопічний» розгляд художньої спадщини представників як єврейського (Шолом-Алейхем; 1859–1916 рр.), так і українського (Б.Грінченко; 1863–1910 рр.) народів.

Отже головний герой твору Шолом-Алейхема «Тев'є-молочар» – незаможний єврей, що мешкав у маленькому містечку на Київщині, каже:

«Було це давно, одразу після японської війни, у самий розпал царських конституцій, тоді, коли посипалися на голови євреїв “благодіяння”, спершу у великих містах, а потім і в маленьких містечках. Але мене це не обходило, та й не могло обходити. Чому? Дуже просто! Живеш стільки років між селянами, то й прилянеш з усіма хазяїнами на селі... Ну, чи ж треба було мені думати про такі дурниці, як погроми, коли селяни мені не раз казали, щоб я анітрошечки не боявся – вони цього не допустять!»¹⁸.

Як же трапилося, що погроми таки відбулися? Єврейський письменник пояснив це чітко й однозначно – їх організувала царська влада:

«Озивається тоді до мене староста Іван Поперило: – Справа, – каже, – така. Ми проти тебе, Тевелю, власне, нічого не маємо. Ти хоч і єврей, але непогана людина. Проте бити тебе треба: громада так ухвалила – пропало! Ми тобі хоч виб'ємо шибки. Це, – каже він, – ми мусимо зробити, бо, може, хто проїде, то нехай, – каже, – побачить, що ми тебе били, а як ні, то нас ще општрафують»¹⁹.

¹⁵ Доленко М. Хто народові ворог? – Л., 1905. – С.23.

¹⁶ Цит. за: Проскура О. Українсько-єврейські відносини в рефлексії інтелігенції // Єврейська історія та культура в Україні: Мат. конф. – К., 1994. – С.114.

¹⁷ Міфи про одвічну ворожнечу: як формувалися українсько-єврейські взаємини [Електронний ресурс]: <https://www.5.ua/suspilstvo/mashyna-chasu-138785.html>

¹⁸ Шолом-Алейхем. Тев'є-молочар / Пер. Є.Райцина // *Його ж*. Твори в 4 т. – Т.1. – К., 1967. – С.146.

¹⁹ Там само. – С.148.

Звісно, «оштрафувати» громаду могли лише офіційні органи. Отже, за свідченням очевидця подій єврейського письменника Шолом-Алейхема, єврейські погроми ініціювала й підтримувала російська імперська адміністрація.

Процитовані вище фрагменти взято з фінального розділу під промовистою назвою «Йди геть!». Цікаво, що при публікації твору «Тев'є-молочар» цей розділ часто вилучала радянська цензура, адже звична для комуністичної пропаганди критика Російської імперії саме тут занадто близько підходила до критики імперської політики Росії в усіх її історичних іпостасях. Надто коли читач бачив такі стилізовані під Святе писання слова головного героя: «Йди геть! – сказали мені, – забирайся звідси, Тев'є, з землі твоєї і з батьківщини твоєї, з твого села, з твоєї хати, де ти народився й прожив усі свої роки, у ту землю, яку покажу тобі, – йди, куди очі ведуть!»²⁰. Така біблійна алюзія (сказати б, «вихід» навпаки) посилювала експресію твору, викликаючи виразні негативні емоції щодо російської імперської політики, яка ламала долі не лише окремих людей, а й цілих народів.

Іноді можна почути сумніви в об'єктивності Шолом-Алейхема, мовляв, він зобразив єврейські погроми суб'єктивно, перебуваючи під сильним впливом тогочасної «ліберальної преси»:

«Сьогодні далеко не всі історики вважають, що єврейські погроми організував уряд. Однак Шолом-Алейхем, слідом за тодішньою ліберальною пресою, у всьому звинувачує владу. Трудовий російський (у даному випадку – український) народ тут ні до чого. Він гromить лише через побоювання бути покараним. Це так переконливо написано, що викликає навіть симпатію до погромників»²¹.

Найцікавіший у цитаті вислів «у всьому», він потребує уточнення. Ніхто й не стверджував, що єврейські погроми початку ХХ ст. (від кишинівського до «українських») здійснювали особисто члени родини Романових або високопоставлені царедворці. Звісно, у лавах погромників були й українці, що також не заперечується. Але акцентування уваги саме на етнічній належності окремих виконавців російського імперського сценарію було б так само недоречним, як і наголошення на етнічності організаторів червоного терору 1920-х рр. (наприклад Лейби Бронштейна / Лева Троцького) або Голодомору 1932–1933 рр. (Лазаря Кагановича, Менделя Хатаевича), щоб на цій підставі стверджувати, нібито обидва злодіянства здійснювали винятково євреї. Стосунки між українцями та євреями слід оцінювати не за тими темними фрагментами, які їх розділяють, а за тим, що їх об'єднує.

Історичні дослідження доводять, що єврейські погроми організувала й підігрівала російська влада, прагнучи нівелювати загрозу імперії від революційної енергії розбурханих «мас», спрямувавши її на міжнаціональні розбрат і ворожнечу²². Саме тому офіційні органи, котрі мали б захищати євреїв як підданих Росії, натомість лише провокували організованих ними ж погромників-чорносотенців. Наприклад, збереглися документальні свідчення, що київський поліцмейстер особисто закликав натовп: «Бий жидів! Грабууй! Нищ!»²³.

²⁰ Там само. – С.142–143.

²¹ Бейзер М. «Тев'є-молочник» как зеркало русской революции, или Два мира Шолом-Алейхема [Електронний ресурс]: http://archive.jewishagency.org/ru/israeli-culture/content/23032#_ftnref24

²² Стельчик С. Трагічна сторінка Української революції: Симон Петлора та єврейські погроми в Україні (1917–1920) // Симон Петлора та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлорознавців України. – К., 1995. – С.167–215; Гунчак Т. Симон Петлора та євреї. – К., 1993. – С.46; Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920 (від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах). – К., 1998. – С.427–459.

²³ Краткая еврейская энциклопедия. – Т.6. – Иерусалим, 1992. – С.567.

Для остаточного прояснення ситуації щодо справжніх ініціаторів єврейських погромів доречно розглянути літературні твори ще одного сучасника тих буремних подій – Б.Грінченка. Боротьбу українського народу за національне й соціальне визволення, антисемітську політику самодержавства відображено в його повісті «Брат на брата» (1907 р.). У центрі уваги автора – доля сільського вчителя Євгена Петровича Корецького. Перша «зустріч» читача з ним відбувається в Лук'янівській в'язниці, куди влада «заховала» педагога за відстоювання інтересів українського шкільництва. Але революція 1905 р. та маніфест від 17 жовтня звільняють його з-за ґрат. Разом із дружиною вчитель повертається до містечка Ладинці, де їх радісно зустрічають учні, друзі. Усі в урочистому піднесенні від революційних подій. Але вже наступного дня з Києва приходить лиховісна звістка: чорносотенці чинять у місті погром.

Подія, про яку згадував Б.Грінченко, відома. Її історичний контекст такий. Відразу після виходу маніфесту від 17 жовтня 1905 р. агенти охоронного відділення та члени монархістських організацій почали поширювати містом чутки, що нібито євреї готували змову проти імператора, а демократи, мовляв, хочуть віддати юдеям «мужицьку землю» й оголосити «рівноправ'я нехристів». Поліція, війська київського гарнізону не перешкоджали погромникам. Ба більше, начальник одного із поліцейських підрозділів особисто керував їхніми діями, закликаючи: «Громити можна, а грабувати – ні!»²⁴. Схожим чином зображено позицію влади щодо погромів і в повісті Б.Грінченка:

«– В городі жидів б'ють...

– Та ні!..

– Я оце тільки з городу... Ходять хулігани з дрючками, з ломами... Розбивають крамниці, все, що там є, розтягають або трощать на гамуз... Жидів, які попадаються, б'ють без жалю... Я сам одного вбитого бачив...

– А що ж поліція?

– Поліція... По городу кажуть, що вийшов дозвіл на три дні жидів бити... Поліція ходить слідком та дивиться... та сміється.

Корецький споважнів... Видима провокація»²⁵.

Реакція вчителя-українця вкрай негативна: «Ну ні, погрому ми їм не попустимо зробити»²⁶. Історичний факт: завдяки опору єврейської самооборони, що її підтримували й українці, російська влада дала команду «згорнути» насильство.

Принагідно зауважимо, що інтерес Б.Грінченка до єврейської теми не був випадковим, адже його дочка Настя очолювала лубенську самооборону, до якої входили євреї та українці. Причому спочатку вона мала виконувати тільки функції сестри милосердя, але з часом, ведучи агітацію серед населення, виступаючи на мітингах і народних сходах, стала на чолі загону дружинників²⁷.

Отже про київський погром дізналися в Ладинцях. Тут усе відбувалося за звичним сценарієм, адже й у цьому містечку влада за допомогою провокаторів і чорносотенців готувала погром. Поповзли вже знайомі чутки, мовляв «демократи хочуть жидам селянську землю віддати». Збирається «підігртий» алкоголем,

²⁴ Там же.

²⁵ Грінченко Б. Брат на брата. – К., 2017. – С.32.

²⁶ Там само. – С.26.

²⁷ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф.1. – Од.зб.3338. – Арк.1.

насичений агентами охоронного відділення натовп. Корецький намагається самотужки зупинити грабіжників і вбивць, серед яких помічає кількох своїх учнів. Провокатори нацьковують оскаженілих нелюдів на вчителя й того, ледь живого, рятують його учні. Крім єврейських домівок погромники розстрожили українську школу, знищивши разом репродукції часів європейського Відродження та «гіпсового Шевченка». Євген Корецький поступово повертається до життя. Згодом він, незважаючи на погрози, продовжить свою справу. Письменник майстерно творить образ українського інтелігента, патріота, демократа, котрий не лише засуджує насильство проти євреїв, а й, ризикуючи своїм життям, стає на шляху погромників.

Отже навряд чи можна погодитися з наведеною вище думкою про те, що Шолом-Алейхем звинувачував російську владу в організації погромів безпідставно, лише йдучи «слідом за тодішньою ліберальною пресою». Б.Грінченко добре знав, про що писав, адже в Лубнах заради порятунку євреїв ризикувала своїм життям не вигадана літературна героїня, а його рідна донька.

У Б.Грінченка були й особисті мотиви щоразу повертатися до єврейської тематики. За вироком суду Настя потрапила до в'язниці, де й загинула. Переживши втрату дочки та онука, письменник був змушений якийсь час лікуватися за кордоном. За спогадами однієї єврейської родини, що була поряд із ним в останні дні його життя, митець щиро цікавився юдейською літературою, збирав казки та перекази. Про те, що Б.Грінченко цікавився єврейським фольклором, свідчила також і Берта, котра допомагала його дружині Марії доглядати чоловіка.

Отже до вивчення умов співіснування та взаємин українського і єврейського народів доцільно залучати не лише історичні джерела, але й твори художньої літератури. Тут важливий міждисциплінарний підхід до вивчення подій. Проаналізувавши низку праць письменників і публіцистів, ми бачимо, що вони можуть слугувати джерелами недеформованих, достовірних історичних відомостей, а авторські концепції Шолом-Алейхема та Б.Грінченка напрочуд схожі: єврейські погроми початку ХХ ст. інспірував уряд Російської імперії, а у стосунках українців з євреями було набагато більше позитиву, ніж негативу.

REFERENCES

1. Abromson, H. (2017). *Molytva za vladu: Ukraintsi ta yevrei pid chas revoliutsii 1917–1920*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
2. Bardash, O. (2011). *Rosiiske samoderzhavstvo ta suspilno-kulturne zhyttia v Ukraini na pochatku XX st.: 1900–1917 rr.* Kyiv: Ukrainskiy priorytet. [in Ukrainian].
3. Vorona, N. (2019). *Yevreiske pytannia v Ukraini v konteksti publitsystychnykh tvoriv S.Yefremova v hazeti «Rada» (1906–1914)*. Retrieved from: journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article@article=2311 [in Ukrainian].
4. Hunchak, T. (1993). *Symon Petliura ta yevrei*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
5. Yekelchuk, S. (1995). *Trahichna storinka Ukrainskoi revoliutsii: Symon Petliura ta yevreiski pohromy v Ukraini (1917–1920)*. *Symon Petliura ta Ukrainka natsionalna revoliutsiia: Zb. pr. druhoho konkursu petliuroznavstv Ukrainy*. Kyiv: Rada. [in Ukrainian].
6. Lytvyn, V. (2006). *Istoriia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Magochii P.-R. & Petrovskiy-Shtern, Yo. (2016). *Yevrei ta ukraintsi: Tysiacholittia spivisnuvannia*. Uzhhorod: Vyd-vo Valerii Padiaka. [in Ukrainian].
8. Beyzer, M. (2020). «Teve-molochnik» kak zerkalo russkoy revolyutsii, ili Dva mira Sholom-Aleykhema. Retrieved from: <https://www.academia.edu/2232587/> [in Russian].
9. Proskura, O. (1994). *Ukrainsko-yevreiski vidnosyny v refleksii intelihentsii. Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: Materialy konferentsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Radevych-Vynnytskyi, Ya. (2015). *Neukraintsi, yakym vdiachna Ukraina*. Lviv: Apriori. [in Ukrainian].
11. Serhiichuk, V. (1998). *Pohromy v Ukraini: 1914–1920 [vid shtuchnykh stereotypiv do hirkoj pravdy, prykhovanoi v radianskykh arkhivakh]*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy. [in Ukrainian].
12. Turov, I. (2003). *Ranniy khasidizm: Istoria. Verouchenie. Kontakty so slavianskim okruzheniem*. Kyiv: Dukh i litera. [in Russian].

Feliks Levitas

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of Historical and Civil Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), f.levitas@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1049-3905>

Yurii Kovbasenko

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in Philology), Professor,
Head of Department of World Literature,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), y.kovbasenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9832-7287>

Oksana Salata

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of History of Ukraine,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), o.salata@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2498-1483>

Representation of Ukrainian-Jewish Relations in the Works of Sholem Aleichem and B.Hrinchenko

Abstract. Events that testify to history of the Ukrainian and Jewish people are analysed. Authors show that the Ukrainian Jewish relations occupy an important place in researches of modern historians. Researches of terms of coexistence and cooperation of both people carry out not only professional historians. This question carries interdisciplinary character, that is why in the process of his research studied as historical also literary sources. **The purpose of the research:** to show the positive side of Ukrainian-Jewish relations in the context of the common history of the twentieth century, reflected in the literary works of Sholem Aleichem and B.Hrinchenko. To show the policy of autocracy, aimed at creating socio-political conditions in which between the two peoples there were misunderstandings and clashes; to analyze the works of Sholem Aleichem and B.Hrinchenko, which cover Ukrainian-Jewish relations at the beginning of the twentieth century; to find out the true organizers of Jewish pogroms because of the literary works of those turbulent events. **The research methodology.** In modern historiography, the issue of Ukrainian-Jewish relations is extremely relevant. The study of Ukrainian-Jewish relations requires the integration of methods and approaches of other scientific disciplines since it should be comprehensive and systematic. The methodology is based on the use of a variety of general scientific and special methods: the dialectical method, according to which the relations and the common life of Ukrainians and Jews are considered in their development, interconnection and interaction; methods of analysis and synthesis, by which the role and place of both peoples are defined, their rights are in the legal system of Ukraine. **The scientific novelty.** Important in this context is the study of the vision of the events of the early twentieth century by the Jewish people and Ukrainians. In what it was similar, and in what were the fundamental differences. The article shows the vision of S.Yefremov, B.Hrinchenko, M.Hrushevskiy, V.Vynnychenko and other well-known figures of 1920-ies. **Conclusions.** A number of works by Ukrainian writers and publicists have been analyzed, which showed: literary works can serve as sources of undeformed and reliable historical information. The author's conceptions of Sholem Aleichem and B.Hrinchenko are presented. According to them, the Jewish pogroms of the early twentieth century. Were inspired by the government of the Russian Empire, and in the relations of Ukrainians with Jews there was much more positive than negativity. Shown the character of the struggle of the Ukrainian people for national and social liberation, in spite of the anti-Semitic policy of autocracy, is revealed. The authors urge that now it is necessary to focus the attention of our society on the generally friendly, tolerant nature of the Ukrainian-Jewish relations that have been developing in Ukraine for many centuries.

Keywords: Sholem Aleichem, Hrinchenko, Jewish massacres, Ukrainian-Jewish relations, historical sources, literary sources.

Повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах II Речіпосполитої: вибрані аспекти (за матеріалами Волині та Східної Галичини)*

Анотація. **Мета дослідження** полягає у спробі вивчити деякі аспекти повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах II Речіпосполитої за матеріалами Волині та Східної Галичини, а саме висвітлити питання класифікації ув'язнених, простежити процес потрапляння їх до тюрми та адаптації до нових реалій, порушити проблеми, пов'язані з харчуванням, працею, освітою, релігійними практиками, з'ясувати причини і способи втечі з в'язниці, простежити контакти арештантів із родиною та громадськими організаціями, а також проблеми, пов'язані з постпенітенціарним життям. **Методологія** ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, у тому числі проблемно-хронологічного, синхронного, діяхронного, порівняльно-історичного та ін. **Наукова новизна.** Уперше у сучасній українській історіографії здійснено спробу дослідити окремі аспекти повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах міжвоєнної Польщі за матеріалами Волині та Східної Галичини. **Висновки.** В установах виконання покарань перебували різні категорії ув'язнених, чиє повсякдення – від потрапляння за ґрати й до виходу на свободу – мало регламентований характер. Новоприбулі утримувалися в тимчасових карантинних приміщеннях. В'язні систематично нарікали на якість харчування. Досліджувані тюрми мали шпиталі або стаціонарні амбулаторії. Контингент залучався до трудової діяльності, яка мала виховний та матеріальний ефект. У місцях позбавлення волі засуджені могли здобути елементарну освіту, а також отримували можливості для задоволення релігійних потреб. Окремі ув'язнені з різних причин удавалися до втеч. Спорадичним явищем щоденного життя в'язнів були зустрічі з родичами та друзями. Важливу роль у підготовці особи до звільнення та постпенітенціарного життя відіграла громадська організація «Патронат».

Ключові слова: II Річпосполита, Волинь, Східна Галичина, в'язень, повсякдення, пенітенціарна система.

Поразка Української революції 1917–1921 рр. та складний і суперечливий процес формування повоєнного ладу у Центрально-Східній Європі зумовили входження українських територій до складу відродженої Польщі, яка 11 листопада 1918 р. завершила період 123-річного бездержавного існування. Волинь у кордонах II Речіпосполитої опинилася на підставі Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р., а Східна Галичина – за рішенням Ради послів Антанти від 14 березня 1923 р. В адміністративно-територіальному плані ці землі складала чотири воеводства: Львівське, Тернопільське, Станіславівське, Волинське. Із відновленням польської державності розпочалася діяльність, скерована на формування кордонів, владних та адміністративних органів, військових і правоохоронних підрозділів, у тому числі пенітенціарної системи – державного інституту, який забезпечував виконання визначених згідно із законодавством кримінальних покарань¹.

* Підготовка статті стала можливою завдяки дотації Канадського інституту українських студій Альбертського університету з Вічного фонду ім. Олександра й Галини Кулагиних.

¹ Див.: Разиграєв О.В. Генезис пенітенціарної системи міжвоєнної Польщі (1918–1922 рр.) // Український історичний збірник. – Вип.18. – К., 2015. – С.164–174.

Поступове становлення й утвердження польської пенітенціарної системи на теренах Волині та Східної Галичини тривало від 1918 р. Однак ця проблематика залишається практично невивченою у вітчизняній історіографії. Так, фахівці згадують функціонування відповідних установ переважно в контексті суспільно-політичних процесів у регіоні, водночас фрагментарно торкаючись юридичних і побутових умов перебування в тюрмах в'язнів здебільшого «політичного» характеру. Зокрема деякі аспекти правового становища останніх порушено в монографії І.Гловацького², про в'язницю у Стрию 1918–1939 рр. йдеться у праці краєзнавчого спрямування³. Інформацію про щоденне життя політв'язнів можна почерпнути також зі спогадів осіб, які відбували покарання або перебували під слідством та утримувалися в пенітенціарних закладах⁴.

Польські дослідники у своїх студіях теж оминають питання повсякдення в'язнів Волині та Східної Галичини, звертаючи свою увагу на пенітенціарні заклади інших регіонів країни й загальнодержавний контекст. У монографії американського історика П.Кенні здійснено аналіз становища політв'язнів у світі з середини ХІХ ст. до сучасності й у цьому контексті згадується застосування тортур до такої категорії ув'язнених, у тому числі до одного з керівників Комуністичної партії Західної України на Волині та Східній Галичині – С.Бойка⁵.

Нижче спробуємо дослідити вибрані аспекти повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах II Речіпосполитої за матеріалами Волині та Східної Галичини, а саме висвітлити питання класифікації ув'язнених, простежити процес потрапляння їх до тюрми та адаптації до нових реалій, порушити проблеми, пов'язані з харчуванням, працею, освітою, релігійними практиками, з'ясувати причини і способи втечі, простежити контакти в'язнів із родиною та громадськими організаціями, а також проблеми, пов'язані з постпенітенціарним життям⁶.

На початку 1919 р. Польща поширила державну владу на пенітенціарні заклади, які розміщувалися на землях, що внаслідок поділів Речі Посполитої кінця ХVІІІ ст. належали Австро-Угорщині⁷. Однак де-факто у цей час повноваження нової адміністрації торкалися лише західної частини Галичини, оскільки на сході розгорталася польсько-українська війна⁸.

Становлення пенітенціарних закладів на майбутніх східних та північно-східних теренах II Речіпосполитої мало непростий характер і теж було пов'язано з польсько-українською й польсько-більшовицькою війнами, а також іншими збройними конфліктами в регіоні. Підписання в Ризі попереднього перемир'я восени 1920 р. зумовило підпорядкування місцевих в'язниць міністерству юстиції Польщі⁹.

² Гловацький І. Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.). – Л., 2003.

³ Мандрик М. Стрийська Бастилія: Історія тюрми в місті Стрию. – Л., 2005.

⁴ Куделя М. Під мурами Луцької тюрми (спогади колишнього в'язня) [Електронний ресурс]: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>; Мозіль Ю. Записки в'язня Станіславівської тюрми. – Івано-Франківськ, 2012.

⁵ Kenney P. Dance in Chains: Political Imprisonment in the Modern World. – New York, 2017.

⁶ З огляду на характер та обсяг публікації, автор порушує лише вибрані аспекти повсякдення в'язня, залишаючи поза детальним розглядом проблеми взаємин ув'язнених у власному середовищі, із тюремною адміністрацією, глибший аналіз політичних і кримінальних арештантів, питання бунтів та конфліктів у тюрмах тощо.

⁷ Dekret z dnia 31 grudnia 1918 r. w przedmiocie objęcia zarządu wymiaru sprawiedliwości w b. zaborze austriackim // Dziennik Praw Państwa Polskiego. – 1918. – №23. – Poz. 76.

⁸ Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939. – Kalisz, 1995. – S.8.

⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 listopada 1920 r. w przedmiocie zniesienia i likwidacji Tymczasowego Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (дани – DzURP). – 1920. – №115. – Poz. 762. – S.2028–2030.

Важливим завданням польської влади на Волині та Східній Галичині стало питання врегулювання юридичних засад діяльності пенітенціарних закладів та інтегрування їх в єдину державну систему. Правові основи функціонування в'язниць на колишніх підросійських теренах суттєво різнилися від тих карних закладів, які діяли на землях, що до листопада 1918 р. належали Австро-Угорщині. Так, на Галичині пенітенціарні установи контролювалися судовими органами, натомість на Волині тюрми мали більшу самостійність і підпорядковувалися міністерству юстиції¹⁰.

Ситуацію вдалося розв'язати лише 1928 р. з появою розпоряджень президента Польщі І. Мосціцького щодо організації в'язниць від 7 березня та міністра юстиції від 22 червня того ж року¹¹. Згідно з цими документами, усі відповідні установи¹² держави було підпорядковано міністерству юстиції й розподілено на три класи: першого (більше 450 осіб, із терміном ув'язнення понад 3 роки), другого (150–450, від 1 до 3 років), третього (до 150 в'язнів, до 1 року). Окрім того, існував також поділ в'язниць на «карні» (ті, де утримувалися засуджені особи), «слідчі» (ті, де перебували особи, відносно яких проводилися слідчі дії), «карно-слідчі» (обидві категорії ув'язнених)¹³.

На Волині та Східній Галичині розміщувалися тюрми різних класів, які мали здебільшого карно-слідчий характер. Найбільшими, що належали до I класу, була кримінальна тюрма у Дрогобичі та кримінально-слідчі – у Львові й Луцьку. До II класу належали кримінально-слідчі в'язниці в Ковелі, Кременці, Рівному, Чорткові, Коломиї, Перемишлі, Самборі, Сяноку, Станіславові, Стрию, Тернополі й Золочеві. Дубненська, Острозька, Володимир-Волинська кримінально-слідчі тюрми відносилися до III класу та були найменшими пенітенціарними закладами в регіоні.

У міжвоєнний час львівська тюрма «Бригідки» де-факто мала статус найбільшої на Східній Галичині. Тут були центральний шпиталь, значна кількість майстерень, де працювали ув'язнені, власна аптека, каплиця, спортивний зал, приміщення для навчального процесу. На теренах Волинського воеводства подібними масштабами характеризувалася Луцька тюрма¹⁴.

У в'язницях Волині та Східної Галичини утримувалися різні в'язні: як чоловіки (становили більшість), так і жінки; особи, котрі відбували покарання відповідно до рішення суду, а також ізольовані на період слідчих дій. У віковому зрізі невелику частку ув'язнених становили неповнолітні. Наприклад, у середині грудня 1919 р. в Луцькій тюрмі в'язні розміщувалися такими окремими групами: засуджені, підслідні, жінки, неповнолітні¹⁵.

З огляду на те, що всі особи, котрі відбували покарання в тюрмі, були засуджені відповідно до кримінального кодексу, вони мали статус «кримінального

¹⁰ *Urbański K.* System penitencjarny II Rzeczypospolitej a więźniowie polityczni (na przykładzie województwa kieleckiego). – Kielce, 1997. – S.44.

¹¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa // DzURP. – 1928. – №29. – Poz.272. – S.556; Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 r. o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa // Ibid. – 1928. – №64. – Poz.591. – S.1476.

¹² Виняток становили лише тюрми та ізолятори, які функціонували при окружних судах.

¹³ Див. прим.11.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф.151. – Оп.1а. – Спр.2215. – Арк.1зв.; *Разиграєв О.В.* Кримінальні та політичні в'язні у львівській тюрмі «Бригідки» у 1918–1939 рр. // Вісник Пенітенціарної асоціації України. – 2019. – №3. – С.20–29; *Його ж.* Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування // Український історичний збірник. – Вип.17. – К., 2014. – С.185–193.

¹⁵ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (далі – LCVA). – F.128. – Ap.1. – Ap.V.14. – P.52.

(карного)» в'язня. Водночас, проаналізувавши зміст нормативних документів міжвоєнної Польщі, в'язнів можна також умовно поділити на дві категорії – кримінальних і політичних. Перші відбували покарання за крадіжку, убивство, розбій тощо. Натомість других було засуджено згідно зі статтями 93, 97 Кримінального кодексу II Речіпосполитої в редакції 1932 р., які стосувалися посягання на незалежність і цілісність держави¹⁶. Аналіз внутрішньої документації в'язниць Волині та Східної Галичини засвідчує, що такого ж поділу дотримувалася їх адміністрація, тим самим не заперечуючи існування у країні політичних в'язнів¹⁷.

Найбільшими групами політичних в'язнів на Волині та Східній Галичині були комуністи й українські націоналісти, а також симпатичні зазначених ідеологій. Ці дві групи намагалися триматися окремо від кримінальників і створювали в тюрмах спеціальні замкнені комуні, що мали свої правила внутрішнього життя. Ці ж групи були найбільш активними впродовж усього міжвоєнного періоду, наполегливо виборюючи особливі умови утримання.

Важливу складову повсякденного життя в'язня на Волині та Східній Галичині міжвоєнного часу становили матеріальні умови перебування в пенітенціарному закладі, від чого залежали комфорт, здоров'я та навіть життя. З огляду на наслідки Першої світової війни, насамперед руйнування тюремних споруд, відбудову та повоєнну економічну кризу, перша половина 1920-х рр. видалася найбільш важким періодом для в'язнів у плані матеріального забезпечення. Особливо критична ситуація спостерігалася в Перемишльській в'язниці у грудні 1918 – першій половині 1919 рр. Запаси продовольства та вугілля практично закінчувалися, що ставило під загрозу саме функціонування цього закладу¹⁸. На початку входження до пенітенціарної системи Польщі Станіславівської й Самбірської в'язниць там теж простежувався гострий дефіцит одягу, білизни¹⁹.

Згідно з рапортом варшавського відділення Червоного Хреста 1919 р., камери у Львівській в'язниці «Бригідки» були чистими, але погано забезпеченими, зокрема бракувало ліжок і ковдр. Багатьом доводилося спати просто на підлозі. Дезінфекційне приміщення мало невелику площу, відчувалися також труднощі із задоволенням гігієнічних потреб ув'язнених²⁰.

Тотальну переповненість тюрем Східної Галичини на початку 1920-х рр. констатувало керівництво Львівського окружного кримінального суду²¹. Усе це зумовлювало погіршення стану здоров'я в'язнів, поширення епідемії тифу, систематичні порушення тюремного режиму, що нерідко призводило до втеч. Окрім того, перебування в одній камері осіб, засуджених за злочини різної тяжкості, гальмувало процес перевиховання і створювало несприятливу атмосферу у середовищі арештантів²². Подібна ситуація спостерігалася також на Волині. Так, 15 січня 1920 р. прокурор при Луцькому окружному суді в листі до прокурора апеляційного суду у Вільні констатував незадовільні матеріальні умови перебування в'язнів у Луцькій тюрмі²³.

¹⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny // DzURP. – 1932. – №60. – Poz.571. – S.1160–1161.

¹⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.9.

¹⁸ Там само. – Спр.264. – Арк.17–17 зв.

¹⁹ Там само. – Спр.9. – Арк.43–45; Спр.263. – Арк.50.

²⁰ Rapports de la mission du C.I.C. aux prisonniers de guerre russes en Pologne, Galicie, Ukraine, etc. Mis. 5.5/301àMis.5.5/337. – P.1034à1143 // Архів Львівської установи виконання покарань №19.

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.356. – Арк.72–72 зв.

²² Там само. – Арк.80–80 зв.

²³ LCVA. – F.128. – Ap.1. – Ap.V.14. – P.52–53.

Новоприбулі до в'язниць особи – як засуджені, так і підслідні – спочатку перебували у спеціальних карантинних приміщеннях. Наприклад, у Чортківській тюрмі для цього було облаштовано дві камери. Ув'язнені проходили обов'язкові водні процедури, а також у виняткових випадках – дезінфекцію одягу²⁴. Особлива увага на прибулих зверталася під час епідемій тифу²⁵. Спогади про початковий етап перебування в тюрмі Луцька залишив знаний діяч українського національного руху М.Куделя, який 1939 р. провів тут більше двох місяців:

«Переступивши поріг масивної металевої брами, я вперше побачив споруду Луцької тюрми, яка знаходилася [...] в культовій будівлі [...] Згідно з в'язничними правилами, потрапляю в ізоляційну карантинну камеру [...] Потому повели до лазні, зняли скуповджену чуприну, дезінфікували одяг. [...] Після нас у лазню привели постійних в'язнів. [...] Медична комісія прискіпливо обстежувала кожного. В результаті визнано всіх здоровими, тільки в мене виявили страшну, як на той час, хворобу [...] туберкульоз легенів [...] Через це всі сахалися від мене, як від прокаженого. Староста камери, якийсь польський злодій-рецидивіст, з брудною лайкою накинувся на мене, не на жарт кричав, що я приніс жакливу хворобу і хочу нею заразити всю [...] камеру. [...] 15 квітня, на другий день перебування в тюрмі, черговий наглядач [...] викликає мене [...] Заходимо у комірчину, там здаю свій одяг, одягаюся в усе тюремне: білизну, костюм, яломок (берет) – усе з білого міцного фабричного полотна. [...] Кожного дня нас виводили на двогодинну прогулянку»²⁶.

Одним із визначальних чинників, що впливали на якість життя в'язня, було харчування. Упродовж міжвоєнного часу фіксувалися постійні нарікання на його раціон, якість, кількість. Особливо непроста ситуація склалася в перші роки по Великій війні.

Фінансові квоти на харчування в'язнів у Сяноцькій тюрмі, визначені ще австрійськими властями у січні 1918 р., у наступному році не відповідали реальним потребам і вимагали перегляду з огляду на поточну економічну ситуацію²⁷. Траплялися випадки, коли в'язниця отримувала неякісне продовольство, як, наприклад, зіпсуту картоплю²⁸.

У першому кварталі 1919 р. Львівська в'язниця при окружному суді недоотримала від магістрату значну кількість борошна, з якого випікався хліб²⁹. Про раціон в'язня місцевих «Бригідок» у другій половині 1919 р. дізнаємося з рапорту місії Червоного Хреста. Так, сніданок складався з кави і хліба, обід – із м'ясної страви (чотири рази на тиждень) та овочів, вечеряли ув'язнені супом. Бракувало хліба та кухонного начиння³⁰. Прокурор при Луцькому окружному суді в листі до прокурора апеляційного суду у Вільні від 13 жовтня 1919 р., характеризує тюрми Західної Волині, зазначав, що питання харчування в'язнів потребує негайного вирішення³¹. У 1921 р. щоденний харчовий раціон у Луцьку складався з хліба, ранішньої кави, борщу або супу на обід та круп'яної юшки на вечерю³².

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.1237. – Арк.33 зв.

²⁵ Там само. – Арк.14.

²⁶ Куделя М. Під мурами Луцької тюрми (спогади колишнього в'язня) [Електронний ресурс]: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>

²⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.263. – Арк.56.

²⁸ Там само. – Спр.266. – Арк.3–3 зв.

²⁹ Там само. – Спр.265. – Арк.1–1 зв.

³⁰ Rapports de la mission du C.I.C. aux prisonniers de guerre russes en Pologne, Galicie, Ukraine...

³¹ LCVA. – F.128. – Ар.1. – Ар.V.14. – Р.3.

³² Державний архів Волинської обл. (далі – ДАВО). – Ф.47. – Оп.4. – Спр.19. – Арк.119.

Окрім державного харчування в'язні мали право отримувати їжу від родичів або громадських організацій. Нерідко величина порції та її регулярність залежали від доброї волі керівництва тюрми. На думку міністерства юстиції, така ситуація викликала незадоволення у частини в'язнів, а також справляла «деморалізуючий вплив на загальний уклад тюремного життя». Тож 14 лютого 1922 р. з'явився циркуляр №496, який отримав і начальник Луцької тюрми. Згідно з цим нормативно-правовим актом, в'язні мали право відмовитися від державного харчування, перейшовши на забезпечення власним коштом із періодичністю тричі на день. Такий обід міг складатися з двох страв: супу та м'яса (або риби) з овочами і хлібом. Сніданок та вечеря обмежувалися однією стравою і хлібом³³. Станом на травень 1922 р. в кухні Луцької тюрми зберігалися такі продовольчі запаси, як хліб, борошно, картопля, сало, горох, каша, буряки, перець, оцет, цибуля, сіль, кава та ін.³⁴

Часто перебування у в'язниці значно погіршувало здоров'я ув'язненого, крім того, окремі особи потрапляли до тюрми, маючи хронічні захворювання або будучи носіями небезпечних інфекційних хвороб – усе це відводило тюремній медицині важливе значення. Практично кожна в'язниця досліджуваного регіону мала шпиталь або амбулаторію з відповідним персоналом. У березні 1926 р. оновлений шпиталь у Луцьку налічував 60 ліжок, операційну, амбулаторію, аптеку та ванну кімнату. Заклад надавав допомогу хворим в'язням із різних пенітенціарних установ Волинського воєводства³⁵. Центральний в'язничий шпиталь у львівських «Бригідках» розпочав роботу восени 1926 р. та приймав на лікування в'язнів обох статей з усіх тюрем Східної Галичини³⁶.

У перші роки існування II Речіпосполитої тиф становив серйозну загрозу життю в'язнів Волині та Східної Галичини. Зокрема у травні 1919 р. у Сяноцькій в'язниці було виявлено кілька фактів захворювання на плямистий тиф³⁷. Наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. подібна ситуація спостерігалася у Золочівській і Тернопільській тюрмах³⁸.

Не всі в'язні пенітенціарних закладів досліджуваного регіону були задоволені рівнем медичного забезпечення. Так, 29 травня 1926 р. К.Хлапук звернувся до керівника Луцької тюрми з листом: «Я, нижче підписаний, прошу пана начальника провести дохідження (розслідування – *О.Р.*) в справі негативного відношення до своїх обов'язків фельдшера в'язничної амбулаторії. Почуваючи себе хворим, звернувся [...] фельдшер мені відмовив [...] залишивши мене на цілу добу без лікарської допомоги»³⁹. Сам фельдшер у пояснювальній записці від 30 травня зазначав, що жодної хвороби у К.Хлапука не виявив⁴⁰. Ю.Мозіль, який у першій половині 1930-х рр. утримувався у Станіславівській в'язниці, у спогадах так описував місцевий шпиталь: «Хворих тут ніхто нічим не лікував. Вони були щасливі, коли не тиснулися в спільних багатолюдних кімнатах або не нудьгували самотою в одиночках. Тут і ліжко окреме, і постіль біла, і харч кращий. Словом, тут спочинок. Тому і хворий на ногу радів спокоєм, хоч і терпів немалі болі»⁴¹. 5 лютого 1937 р. в'язні Луцької тюрми скаржилися на погане лікування прокуророві місцевого окружного суду⁴².

³³ Там само. – Спр.3. – Арк.7–7 зв.

³⁴ Там само. – Спр.81. – Арк.48.

³⁵ Przegląd Więziennictwa Polskiego. – 1926. – №5(12). – S.14.

³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.151. – Оп.1а. – Спр.2356. – Арк.4–6.

³⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.262. – Арк.1–1зв.

³⁸ Там само. – Спр.1028. – Арк.10, 38.

³⁹ ДАВО. – Ф.47. – Оп.4. – Спр.1261. – Арк.6.

⁴⁰ Там само. – Арк.7.

⁴¹ Мозіль Ю. Записки в'язня Станіславівської тюрми. – С.11.

⁴² ДАВО. – Ф.47. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4.

Повсякдення в'язня включало трудову діяльність, яка, з одного боку, містила виховний компонент, а з іншого – була економічно вигідною для самого засудженого та адміністрації тюрми. На початку 1920-х рр. у Станіславові в'язні працювали у столярській і швейній майстернях⁴³. При Луцькій тюрмі, попри відсутність належної кількості ремісничого приладдя, функціонувала кузня, слюсарна, столярська майстерні, де працювали в'язні на забезпечення потреб господарства пенітенціарного закладу⁴⁴. Особи, які відбували в Луцьку покарання за незначні злочини, залучалися до трудової діяльності в місцевих державних установах. Станом на 1921 р. за виконання такої роботи з бюджету Луцького повітового староства вони щоденно отримували 35 польських марок. Водночас державні видатки на одноденне утримання одного в'язня становили 19 польських марок⁴⁵. На початку січня 1934 р. відділ праці в'язнів Луцької тюрми налічував 25 осіб – столярів, шевців, ковалів⁴⁶.

У 1923 р. міністерство юстиції критикувало слабе залучення в'язнів Східної Галичини до виконання різного роду фахових робіт. Особливо занедбаними були відділи праці у в'язницях, підвідомчих Перемишльському, Золочівському, Тернопільському, Сяноцькому та Коломийському окружним судам⁴⁷. Це пояснювалося слабкою матеріальною базою місцевих пенітенціарних закладів. Зокрема бракувало як відповідних приміщень, так і спеціального устаткування. Крім того, фаховий рівень в'язнів теж був на низькому рівні. Тож керівництво галицьких тюрем охоче використовувало працю в'язнів поза стінами установ – на так званих «зовнішніх роботах»⁴⁸. Міністерство юстиції, поза наданням пріоритету розвитку відділів праці у в'язницях, змушене було дати згоду на залучення в'язнів до такого виду робіт⁴⁹.

Для окремих в'язнів перебування в тюрмі ставало доброю нагодою подолати неписьменність, а також здобути базові знання з математики, історії, географії тощо. Водночас в'язниця не була привабливим місцем роботи для педагогів. Голова кураторії Львівського шкільного округу у циркулярі від 20 квітня 1921 р. зазначав, що вчителі в окремих місцевостях Східної Галичини відмовляються працювати:

«Приймаючи до відома цей сумний факт, рекомендую всім шкільним повітовим радам заапельювати до громадянських обов'язків учителів і звернути їхню увагу на необхідність, особливо в поточний час, співпраці з судами в напрямі піднесення моральності населення, падіння якої було зумовлене довготривалою війною. Нерідко причиною правопорушення або злочину виступає низький освітній рівень, а тому справою вихователів та школи є акумуляція всіх сил задля запобігання й викоринення зла, сіяння здорового зерна правди та чесноти [...] у в'язнів. Праця на цій ниві буде зарахована вчительству як велика заслуга у справі відбудови й відродження Польської держави»⁵⁰.

На початку 1920-х рр. у Станіславівській тюрмі освітні послуги не надавалися у зв'язку з відсутністю вчителя і шкільного приладдя. В'язниця не мала й бібліотеки, яка загинула під час воєнних дій. 10 жовтня 1922 р. у львівських «Бригідках»

⁴³ Державний архів Івано-Франківської обл. – Ф.67. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.1–2.

⁴⁴ ДАВО. – Ф.47. – Оп.4. – Спр.19. – Арк.119–119 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк.111–111 зв.

⁴⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.8–10.

⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.1244. – Арк.4.

⁴⁸ Там само. – Арк.3 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.5.

⁵⁰ Там само. – Спр.323. – Арк.2.

розпочався навчальний курс для неписьменних в'язнів⁵¹. Організаційно учнів поділили на три відділення: у перших двох навчалися чоловіки (по 24 особи), третє призначалося для жінок. Шкільне приладдя надав Львівський шкільний кураторій⁵².

У 1930-х рр. справа з освітніми послугами у в'язницях досліджуваного регіону значно поліпилася. Так, упродовж 1934–1935 рр. у Луцькій тюремній школі за підтримки громадської організації допомоги ув'язненим «Патронат» навчалися 65 осіб. Водночас було започатковано піврічні курси крою та шиття для жінок, проводилися заняття зі сфери сільського господарства⁵³. Більшість тюрем Волині та Східної Галичини у цей час уже мали бібліотеки, які допомагали в навчальному процесі та сприяли самоосвіті.

Релігійне життя в'язня міжвоєнної Польщі, становлячи інтегральну частину його повсякдення, гарантувалося державою⁵⁴. У тюрмах Волині та Східної Галичини утримувалися представники різних конфесій, зокрема римо- і греко-католицької, православної, юдейської, євангелістської тощо. Як правило, кожна в'язниця мала каплицю або приміщення для богослужіння, а також римо-католицького капелана, котрий працював на постійній основі. За потреби залучалися також душпастирі інших віровизнань. Однак ув'язнені римо-католики, з огляду на статус цієї церкви в державі, мали привілейоване становище⁵⁵.

Римо-католицький, православний і греко-католицький капелани виконували свої обов'язки на контрактній основі. Їхня заробітна плата різнилася залежно від конкретного пенітенціарного закладу та обсягу покладених обов'язків. Серед обов'язків душпастира, окрім проведення обрядів, можна відзначити звершення богослужінь по неділях та в релігійні, державні свята, відвідування в'язнів у камерах, регулярне ведення розмов на духовні теми, викладання релігії в тюремній школі. Богослужіння мали відбуватись у в'язничній каплиці або спеціально відведеному для цього приміщенні⁵⁶.

Духівники різних віровизнань за попередньою згодою начальника тюрми мали право відвідувати в'язнів у камерах. Водночас у розмовах заборонялося порушувати будь-які інші, окрім морально-релігійних, теми. Душпастири також були зобов'язані виголошувати духовні промови під час недільних і святкових богослужінь, проводити реколекції⁵⁷ та сповіді у великодні дні, здійснювати таїнство хрещення у випадку народження дитини в тюрмі⁵⁸. Так, у серпні 1927 р. львівські «Бригідки» відвідав греко-католицький митрополит Андрей (Шептицький). Огляд в'язниці розпочався із зустрічі з її начальником Ю.Маєвським. Далі владика відслужив літургію у в'язничній каплиці, причащав та сповідав присутніх на богослужінні, виголосив капеланську проповідь, опісля оглянув тюрму й ознайомився з умовами перебування там засуджених⁵⁹.

⁵¹ Там само. – Оп.1а. – Спр.636. – Арк.126.

⁵² Там само. – Арк.105, 122.

⁵³ *Przegląd Więziennictwa Polskiego*. – 1935. – №8(29). – S.12.

⁵⁴ *Pawlak K. Więziennictwo polskie w latach 1918–1939*. – S.93–95.

⁵⁵ *Разиграєв О.В.* Задоволення релігійних потреб у пенітенціарних закладах Волині та Східної Галичини в умовах міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) // *Scriptorium nostrum*. – Вип.1(10). – Херсон, 2018. – С.219–234.

⁵⁶ *Razyhrayev O.* Działalność kapelanów rzymsko- i grekokatolickich w więzieniach Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym // *Rocznik Skrzatuski*. – T.VII. – 2019. – S.211–224; *Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 kwietnia 1926 r. o zaspakajaniu potrzeb religijnych więźniów i o działalności oświatowej, szkolnej i pozaszkolnej w więzieniach // Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości*. – 1926. – №9. – Poz.10.

⁵⁷ Реколекція (від лат. «recolligere» – «наново збирати») – кількадечний період духовного відновлення через молитву та сповідь.

⁵⁸ *Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 20 kwietnia 1926 r. o zaspakajaniu potrzeb...* – Poz.10.

⁵⁹ ЦДАЛ України. – Ф.151. – Оп.1а. – Спр.1943. – Арк.6.

У пенітенціарних закладах Волині та Східної Галичини особлива роль відводилася відзначенню найголовніших християнських свят – Великодня й Різдва Христового. У різдвяний період 1934 р. за участі ченців-домініканців у Чортківській в'язниці відбулися реколекції, а на третій день свята в'язні зіграли аматорську виставу⁶⁰. У грудні 1937 р. в Луцькій тюрмі у заходах із нагоди Різдва за західним обрядом узяли участь 150 осіб⁶¹. Також реколекції для ув'язнених римо- та греко-католицького віросповідань відбувалися у львівських «Бригідках» напередодні Великодня 1934 р. Їх провели тюремні капелани Ф.Командер і Б.Ліпський. Загалом 200 в'язнів-християн обох обрядів звершили таїнство сповіді. Урочисту літургію очолив єпископ Є.Базяк⁶².

Небажання окремих в'язнів відбувати покарання, накладене судовою владою відповідно до закону, або перебувати в тюрмі на період слідчих дій спонукало їх до втеч. Найлегшою була втеча під час виконання різного роду робіт, які нерідко проводилися поза межами в'язниці. Набагато складніше було втекти з камери або інших приміщень тюрми. Так, упродовж серпня – вересня 1923 р. в Перемишлі під час виконання різнопланових робіт здійснили втечу 6 в'язнів. 5 жовтня того ж року керівник поліції Львівського воєводства В.Вічинський із цього приводу зазначав: «Із надісланих до державної поліції повідомлень від адміністрації в'язниці в Перемишлі про втечі в'язнів, поліція зробила висновок, що втечі такі дуже часто повторюються; характерна та обставина, що в'язні втікають під час виконання зовнішніх робіт, на які призначають також небезпечних осіб, котрі відбувають кількарічне покарання за тяжкі злочини»⁶³.

Джерела фіксують також втечі в'язнів безпосередньо з тюремних приміщень. У ніч із 14 на 15 січня 1923 р., перепилявши ґрати в камері спробу втечі (втім невдалу) із Самбірської в'язниці здійснили Я.Байгер і К.Комішак, які перебували тут на час слідства⁶⁴. 6 лютого з тієї ж тюрми втік А.Матвейко, котрий відбував 12-річний термін за вбивство, поєднане з пограбуванням. Утечу було здійснено після виконання робіт у ткацькій майстерні, де працював в'язень⁶⁵.

Одним із поширених способів втечі було несанкціоноване залишення медзакладу поза межами тюрми під час лікування. У 1922 р. із Золочівського шпиталю втік О.Шаркевич (причому це була вже його друга втеча з лікарні). Провину у цій справі судова влада поклала на керівництво в'язниці, позаяк останнє не забезпечило надійну охорону хворого⁶⁶.

Наприкінці жовтня 1926 р. одна з центральних польських газет «Ранковий кур'єр» опублікувала замітку під назвою «Небезпечний бандит сьомий раз утік, розпилявши ґрати», де повідомлялося, що один із найнебезпечніших правопорушників 40-річний рецидивіст Т.Федак, який спеціалізувався на залізничних крадіжках, утік із тюрми в Луцьку, розпилявши грубі віконні ґрати. За інформацією кореспондента, ця втеча спричинила серед місцевого населення значний резонанс. Матеріал викликав незадоволення тодішнього начальника Луцької тюрми А.Генелі, який у своєму листі до редакції назвав опубліковану інформацію «неточною та запізнілою», вимагаючи її спростування⁶⁷.

⁶⁰ Przegląd Więziennictwa Polskiego. – 1935. – №2(23). – S.12.

⁶¹ ДАВО. – Ф.47. – Оп.4. – Спр.1771. – Арк.102–104.

⁶² Przegląd Więziennictwa Polskiego. – 1934. – №6(15). – S.8.

⁶³ ЦДІАЛ України. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.1247. – Арк.64.

⁶⁴ Там само. – Спр.1246. – Арк.10.

⁶⁵ Там само. – Арк.4–4 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.1028. – Арк.12.

⁶⁷ ДАВО. – Ф.47. – Оп.4. – Спр.1255. – Арк.165–165 зв.

Особи, котрі з різних причин перебували в місцях позбавлення волі, мали право на побачення з родичами або близькими людьми. Завдяки таким зустрічам в'язні могли отримувати інформацію про події на волі, додатковий одяг і продукти харчування. Згідно з рапортом місії варшавського відділення Червоного Хреста, представник якої 8 вересня 1919 р. побував у львівській тюрмі «Бригідки», в'язнів один раз на тиждень, у четвер із 16-ї до 19-ї год., могли провідувати родичі. Натомість адвокати мали право на зустріч двічі на тиждень – у понеділок і п'ятницю з 16-ї до 18-ї год.⁶⁸

Після відбуття покарання арештанти залишали пенітенціарний заклад. Однак нерідко траплялося так, що дехто не мав грошей навіть на придбання квитків додому. У таких випадках звільнені могли розраховувати на допомогу від загальнопольського товариства «Патронат»⁶⁹, мета якого полягала насамперед у підтримці матеріального й морального стану в'язнів, перевихованні, освіті, трудовому навчанні неповнолітніх, наданні допомоги тим, хто звільнявся, підтримці родин арештантів⁷⁰. На теренах Волині та Східної Галичини філії «Патронату» діяли в Бережанах, Дубні, Коломиї, Ковелі, Кременці, Луцьку, Острозі, Володимирі, Золочеві та ін.⁷¹

«Патронат» був чи не єдиною організацією, яка намагалася допомогти адаптувати людину до реалій позатюреного життя. У середині 1920-х рр. відділення товариства при Луцькій в'язниці займалося забезпеченням одягом колишніх ув'язнених, покриттям транспортних витрат на повернення додому, допомогою в пошуках роботи тощо. Окрім того, воно контактувало зі слідчими та прокурорськими органами щодо прискорення розгляду справ або зміни запобіжного заходу, сприяло достроковому звільненню. Водночас «Патронат» планував облаштувати майстерню з виготовлення кошиків, де могли б працювати звільнені з в'язниці⁷². У 1936 р. луцьке й золочівське відділення товариства швидко відгукнулися на рекомендацію центрального правління у Варшаві щодо налагодження тісних взаємин із воеводськими осередками Бюро фонду праці щодо пошуку роботи для колишніх в'язнів⁷³.

Зафіксовано випадки опіки над в'язнями представників інших громадських організацій. Так, наприклад, станом на 1926 р. жінкам, які залишали межі тюрми «Бригідки» без засобів до існування, надавали допомогу львівські Об'єднання християнських товариств, Товариство допомоги жінкам⁷⁴. Політичні в'язні, залежно від ідеологічного спрямування, отримували сприяння від власних організаційно-партійних структур, часто нелегальних.

Отже в пенітенціарних закладах Волині та Східної Галичини утримувалися різні категорії ув'язнених (чоловіки й жінки, засуджені, а також підслідні, політичні або кримінальні), чиє повсякдення від потраплення за ґрати до виходу з тюрених мурів мало регламентований характер і визначалося відповідними нормативно-правовими документами. Мотиви ув'язнення могли бути як політичними, так і кримінальними (втім відповідно до чинних правових норм усі засуджені мали

⁶⁸ Rapports de la mission du C.I.C. aux prisonniers de guerre russes en Pologne, Galicie, Ukraine...

⁶⁹ Разиграєв О.В. Діяльність тюрених «патронатів» на Волині та Східній Галичині в контексті пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої // Український історичний збірник. – Вип.20. – К., 2018. – С.146–157.

⁷⁰ Neymark E. Współpraca społeczeństwa z administracją penitencjarną // Księga jubileuszowa więziennictwa polskiego 1918–1928 / Pod red. Z. Bugajskiego. – Warszawa, 1929. – S.225.

⁷¹ Ibid. – S.226.

⁷² Przegląd Więziennictwa Polskiego. – 1926. – №5(12). – S.15.

⁷³ Дзяржаўны архіў Брасцкай вобласці. – Ф.2043. – Оп.1. – Спр.336. – Л.2–3.

⁷⁴ ЦДДАЛ України. – Ф.151. – Оп.1. – Спр.1822. – Арк.1–6.

статус кримінальних злочинців). Установлено, що новоприбулих в'язнів утримували у спеціальних карантинних приміщеннях, де вони проходили обов'язкові водні процедури, а за потреби й дезінфекцію (це було надто важливим з огляду на поширення тифу та інших небезпечних інфекційних захворювань). У досліджуваній період арештанти скаржилися на якість і кількість продуктів харчування, що особливо давалося взнаки в повоєнний час та період світової економічної кризи. Нерідко перебування в пенітенціарних закладах негативно позначалося на здоров'ї позбавлених волі осіб, що зумовлювало потребу в медичних послугах. Галицькі й волинські в'язниці мали тюремні шпиталі або стаціонарні медпункти. За неможливості отримати фахову допомогу у стінах тюрми, в'язень мав право на відповідні послуги в лікарнях загального типу. Під час відбуття покарання ув'язнених залучали до трудової діяльності, у тюрмах функціонували спеціальні відділи праці. Виконання певної роботи, окрім перевиховного ефекту, приносило матеріальну користь самому в'язневі. Однак у зв'язку з матеріальними та кадровими труднощами робота майстерень стикалася з рядом проблем. Перебуваючи в місцях позбавлення волі, арештанти мали можливість здобути елементарну освіту, адже лєвова частка їх були неписьменними. Крім того, ув'язненим різних конфесій (зокрема греко- та римо-католицької, православної, юдейської, євангелістської) було доступне задоволення релігійних потреб. Не всі в'язні збиралися сумлінно відбувати призначене їм покарання у в'язницях, тож удавалися до втеч, які часто здійснювалися під час робочого процесу поза тюремними мурами. Джерела фіксують також утечі безпосередньо зі споруд в'язниць і цивільних шпиталів. Нечастим явищем щоденного життя в'язнів були зустрічі з родичами та друзями, котрі дозволяли дізнатися про події на волі, а також існувала можливість дещо поліпшити матеріальну ситуацію. Важливу роль у підготовці людини до посттюремного життя відігравала загальнодержавна організація «Патронат». Окрім базової фінансової та правової підтримки, її відділення допомагали з працевлаштуванням.

REFERENCES

1. Hlovatskyi, I. (2003). *Ukrainski advokaty u politychnykh sudovykh protsesakh u Skhidni Halychyni (1921–1939 rr.)*. Lviv: Triada Plus. [in Ukrainian].
2. Kenney, P. (2017). *Dance in Chains: Political Imprisonment in the Modern World*. New York: Oxford University Press.
3. Kudelia, M. (2001). *Pod muramy Lutskoj tiumry (spohady kolyshnoho viaznia)*. Retrieved from: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html> [in Ukrainian].
4. Mandryk, M. (2005). *Stryiska Bastylia: Istoriia tiumry v misti Stryiu*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
5. Mozil, Yu. (2012). *Zapysky viaznia Stanyslavivskoi tiumry*. Ivano-Frankivsk: Liteia-NV. [in Ukrainian].
6. Pawlak, K. (1995). *Więziennictwo polskie w latach 1918–1939*. Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Szufby Więziennej. [in Polish].
7. Razyhrayev, O. (2014). Lutska viaznytsia mizh dvoma svitovymi viinamy: stanovlennia, orhanizatsiia, osoblyvosti funktsionuvannia. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 17, 185–193. [in Ukrainian].
8. Razyhrayev, O. (2015). Henezys penitentsiarnoi systemy mizhvoiennoi Polshchi (1918–1922 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 164–174. [in Ukrainian].
9. Razyhrayev, O. (2018). Zadovolennia relihiinykh potreb u penitentsiarnykh zakladakh Volyni ta Skhidnoi Halychyny v umovax mizhvoiennoi Polshchi (1918–1939 rr.). *Scriptorium nostrum*, 1(10), 219–234. [in Ukrainian].
10. Razyhrayev, O. (2018). Diialnist tiuremnykh «patronativ» na Volyni ta Skhidni Halychyni v konteksti penitentsiarnoi systemy Druhoi Rechi Pospolytoi. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 20, 146–157. [in Ukrainian].
11. Razyhrayev, O. (2019). Działalność kapelanów rzymsko- i grekokatolickich w więzieniach Galicji Wschodniej w okresie międzywojennym. *Rocznik Skrzatuski*, 7, 211–224. [in Polish].
12. Razyhrayev, O. (2019). Kryminalni ta politychni viazni u lvivskii tiumri «Bryhidky» u 1918–1939 rr. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 3, 20–29. [in Ukrainian].
13. Urbański, K. (1997). *System penitencjarny II Rzeczypospolitej a więźniowie polityczni (na przykładzie województwa kieleckiego)*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe. [in Polish].

Oleh Razyhrayev

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Docent at Department of World History,
Lesia Ukrainka Eastern European National University
(Lutsk, Ukraine), razygraev@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-6936>

Everyday Life in Penitentiary Institutions of Second Polish Republic: Selected Aspects (On the Materials of Volyn and Eastern Halychyna)

Abstract. The purpose of the research is to try to study selected aspects of the prisoner's daily life at Second Polish Republic (based on the materials of Volyn and Eastern Halychyna): to clarify the issue of classification of prisoners, to trace their incarceration and adaptation to new realities, to explore problems related to the nutrition, work, education and religious practices of prisoners, to find out the causes and methods of escape from prison, to trace the contacts of prisoners with families and public organizations, to trace after prison life. **The research methodology** is based on the use of general scientific and specially historical research methods, including problem-chronological, synchronous, diachronic, comparative-historical and other. **The scientific novelty** is that the author for the first time in modern Ukrainian historiography made an attempt to research selected aspects of the prisoner's daily life at Second Polish Republic (based on the materials of Volyn and Eastern Halychyna). **Conclusions.** Volyn and Eastern Halychyna penal centers had different categories of prisoners, who had regulated everyday life from entering the prison and to release from prison. Newcomers were in some special temporary quarantine areas. Prisoners systematically complained about nutrition. The prisons had hospitals or inpatient clinics. Prisoners were involved in labor activities that had an educational and material effect. In prisons convicts could receive elementary education and were able to satisfy their religious needs. Some inmates for various reasons resorted to shoots. Meetings with relatives and friends were a sporadic phenomenon in the daily life of prisoners. An important role in preparing prisoners for their release and post-prison life was played by the NGO "Patronat".

Keywords: Second Polish Republic, Volyn, Eastern Halychyna, prisoner, everyday life, penitentiary system.

Роль місцевих рад у політичних та економічних трансформаціях західних областей УРСР повоєнного періоду

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні процесу формування та діяльності представницьких органів влади, їх виконавчих структур у західних областях УРСР повоєнного періоду. **Методологія дослідження** побудована на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності й усебічного аналізу, міждисциплінарних підходах (зокрема методах історії, політології, соціальної психології та ін.), а також на сучасному термінологічному апараті. Використано історично-генетичний, системний і структурний методи. Теоретико-концептуальним стрижнем дослідження стала діяльність рад та їх виконкомів крізь призму форсованої радянізації регіону, яка передбачала повну інтеграцію західних областей до складу УРСР і проводилася особливо жорсткими методами. **Наукова новизна.** На підставі нових архівних та опублікованих джерел проаналізовано організаційно-правові засади діяльності місцевих органів влади, особливості кадрової політики, наведено статистичні дані стосовно кількісного, якісного складів управлінців. Показано неефективність роботи рад та їх виконкомів в умовах партійного контролю й централізованої владної вертикалі. Наголошено на численних зловживаннях і корупційних схемах, що були притаманні управлінському середовищу. Підкреслено складне становище сільської адміністрації внаслідок подвійного тиску: з боку вищих владних структур та учасників національно-визвольного руху. **У висновках** наголошено на «імпортваному» характері владних структур, насаджуваних у західних областях УРСР за зразком командно-адміністративної системи СРСР. Констатується другорядний статус місцевих органів влади у системі радянських управлінських структур регіону й республіки загалом, штучне звуження їхніх повноважень шляхом підпорядкування парткомітетам та обмеження фінансової й матеріальної бази, що перешкождало належному впливу на суспільно-економічний розвиток територій. Зазначено, що кадрові питання вирішувалися центром переважно без урахування місцевої бюрократії, а шляхом призначення на керівні посади відряджених сюди функціонерів із різних куточків СРСР та УРСР, що створювало нездорову атмосферу в місцевому управлінському середовищі та суспільстві західноукраїнських областей загалом.

Ключові слова: Українська РСР, західні області, повоєнний період, радянізація, ради депутатів трудящих, виконавчі комітети (виконкоми) рад, виборчий процес, кадри.

Одним із пріоритетних завдань сучасної державної політики вважається вдосконалення системи органів місцевого самоврядування. Вивчення проблем їх формування та діяльності на різних етапах існування української державності, у тому числі й у радянський період, дає необхідний теоретичний матеріал для розробки сучасних концепцій муніципальної служби, що викликає чималий науковий резонанс. Однак, незважаючи на величезну за обсягом історіографію зазначеної проблеми¹, яка мала б забезпечити повноту дослідження, чимало її аспектів за-

¹ *Гарань О.В.* Проблеми формування національних кадрів у західних областях УРСР у другій половині 40-х – 50-х рр. // *Український історичний журнал.* – 1989. – №10. – С.61–70; *Першина Т.* Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944–1948 рр.: регіональні особливості // *Сторінки воєнної історії України.* – Вип.12. – К., 2009. – С.299–312; *Стародубець Г.* Місцеві кадри в управлінських структурах західних областей України в 1944–1946 рр. // *Гілея.* – Вип.45. – К., 2011. – С.62–69; *Докаш О.Ю.* Політика відновлення органів влади та управління західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни: структурно-кадровий зріз // *Наука і сучасність: виклики глобалізації (Міжнар. конф., м. Київ, 25 травня 2013 р.).* – Ч.2 (Юридичні науки, педагогічні науки, політичні науки). – К., 2013. – С.131–135; *Історія державної служби в Україні: У 5 т / Відп. ред. Т.В.Мотренко, В.А.Смолій; редкол.: С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.* – Т.2. – К., 2009 та ін.

лишаються нез'ясованими. Адже фахівці передовсім зосереджували увагу на формуванні складу та діяльності парткомітетів як реальних носіїв влади у СРСР.

Повернення радянських військ до західних областей УРСР передбачало негайне відновлення в регіоні державних органів влади. Це було викликане не лише потребою якнайшвидшої відбудови зруйнованої економіки та інфраструктури, налагодження побуту громадян, а й поновлення ідеологічного впливу на населення, яке, переживши хвилю національного відродження під час Другої світової війни, не виявляло належної лояльності до сталінського режиму. Ліквідувавши спроби поляків опанувати адміністративно так звані «східні кресли» під час переходу фронтів (акція «Буря»), влада докладала максимум зусиль, щоб не допустити подібних політичних прецедентів із боку місцевих українців. Очільників Кремля надзвичайно тривожила діяльність українських повстанців, включно з утворенням повстанських республік, що контролювали цілі райони на Волині, Рівненщині, Прикарпатті та претендували на роль офіційної влади (нехай і військово-політичного характеру). Тож першорядним завданням радянських емісарів, яких влада масово скеровувала у західні області, було перехоплення ініціативи, якнайшвидше повернення контролю над територією.

Керівний склад обкомів, облвиконкомів, а також апаратів НКВС і НКДБ для західних областей УРСР формували в тилу задовго до вигнання звідти німецьких окупантів і просували на місця разом із підрозділами Червоної армії. Кожна з обласних груп нараховувала 60–100 осіб, котрі склалися з числа евакуйованих у тил управлінців різного фаху, рівнів. Вони опановували найвищі керівні посади в апараті обласних, міських, районних державних органів влади й партійних комітетів та відразу приступали до виконання своїх обов'язків. Уже у квітні 1944 р. відновили роботу Волинський, Рівненський, Чернівецький і Тернопільський облвиконкоми, а влітку – Дрогобицький, Львівський, Станіславський. Очільниками областей призначено колишніх секретарів та завідувачів відділів обкомів і райкомів КП(б)У східних регіонів УРСР (дехто з них працював тут на керівних посадах упродовж 1939–1941 рр.). Головою Львівського облвиконкому став М.Козирев, Рівненського – П.Васильківський, Волинського – П.Решетняк, Станіславського – П.Щербак, Тернопільського – Я.Артюшенко, Дрогобицького – Д.Леженко, Чернівецького – О.Коліков. Це були люди, віддані системі, налаштовані неухильно впроваджувати у життя «лінію партії». Будучи вихідцями з найнижчих верств населення, вони в 1920–1930-х рр. зробили стрімку комсомольсько-партійну кар'єру, дослужившись до управлінців середньої та вищої республіканської гілок влади. Багато з них керували обласними й районними партійними осередками під час колективізації, а отже були причетними до винищення співвітчизників під час штучного Голодомору 1932–1933 рр. За роки війни ЦК КП(б)У скерував у регіон майже 48 тис. подібних кадрів, а загалом провадити «соціалістичні перетворення» у західних областях УРСР зі Східної України та Росії в повоєнний період прибули понад 100 тис. службовців².

У результаті майже всі партійні та управлінські структури обласного, міського, районного рівнів у західних областях республіки виявилися обсадженими приїжджими працівниками. На початку 1946 р. з 16 129 наявних номенклатурних посад місцеві «висуванці» обіймали тільки 2097 (13%). Унаслідок політики коренізації

² Чернега П. Відновлення радянської влади на західноукраїнських землях у період визволення їх Червоною армією (1944–1945 рр.) // *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*: Мат. Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 15 квітня 2010 р. – К., 2010. – С.570; *Расевич В.* Історія міфу Галичини [Електронний ресурс]: https://zaxid.net/istoriya_mifu_galichini_n1052561

відсоток їх серед управлінців постійно зростав, проте й надалі залишався незначним. Зокрема в Рівненській обл. станом на вересень 1946 р. в апараті управлінських структур обласного рівня працювали вже 16,8% представників місцевого населення³, а головами міських і районних рад – 13,8%. У Волинській обл. їх кількість становила 10,8%, Львівській – 12,1%, Рівненській – 12,6%, Станіславській – 7,6%⁴. У Стрийському райвиконкомі (Дрогобиччина) у жовтні 1945 р. був лише 1 місцевий мешканець, у Мединицькому – 2, а в Калуському (Станіславщина) – жодного⁵.

Офіційно засилля радянських емісарів в управлінських структурах регіону пояснювали відсутністю фахівців серед місцевих, хоча самі представники влади неодноразово визнавали, що більшість західних українців, висунутих на керівні посади, цілком справлялися зі своїми обов'язками. Насправді ж влада не довіряла місцевому населенню, яке не приховувало своєї ворожості до радянського режиму та активно підтримувало учасників національно-визвольного руху. До того ж призначення місцевих могло затримати процес радянзації регіону, оскільки навіть та частина західних українців, які підтримували нову владу, не завжди погоджувалися з партійними рішеннями.

Унаслідок специфічної кадрової політики сформувалося ідеологічне, але не надто фахове та морально невибагливе управлінське середовище, що було притаманно радянським органам влади загалом, адже призначення на посади за партійною ознакою, нехтуючи освітою й фаховими навичками кандидата, стало загальносоюзною тенденцією, сформованою в 1930-х рр. унаслідок повної узурпації влади комуністами. Кількість партійців у складі номенклатури західноукраїнських областей була значно вищою, ніж в управлінських структурах республіки загалом. Так, серед голів облвиконкомів УРСР було лише 11 013 партійців, або 65% від загального складу, серед їхніх заступників – 33%, серед секретарів – 20%⁶, тоді як голови обл- і райвиконкомів західних областей були партійними на 100%, а керівництво облвиконкомів, включно із заступниками голів, їх секретарями та завідувачами відділів складалося з комуністів на 91,5%⁷. Натомість у складі виконкомів сільських і селищних рад партійці становили лише 0,5%, адже ця управлінська ланка майже повністю формувалася з представників місцевого населення, які неохоче вступали до лав КП(б)У. Виняток становили Волинська та Рівненська обл., де на посади голів і членів виконкомів рай- та сільрад масово призначали колишніх учасників партизанських загонів. У результаті голови районних рад у цих областях були партійними на 80,6%, селищних – на 75,3%, сільрад – на 49,5%⁸.

Основна маса працівників виконкомів в УРСР мали незакінчену середню й початкову освіту, а половина голів виконкомів усіх рівнів були обрані на ці посади вперше або працювали не більше року. Зокрема голів виконавчих комітетів із терміном роботи на посаді від 3-х і більше років нараховувалося лише 3014 (17%)⁹. Не завжди якісний управлінський елемент становили демобілізовані

³ Реабілітовані історією: Рівненська обл. – Кн.2. – Рівне, 2009. – С.11.

⁴ Див.: Лисенко О. Вступ: ОУН та УПА в 1944 р.: новий етап боротьби // ОУН і УПА в 1944 р.: Документи: У 2 ч. – Ч.1 / Відп. ред. С.Кульчицький, упор.: О.Веселова, С.Кокін, О.Лисенко, В.Сергійчук. – К., 2009. – С.9.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.376. – Т.38. – Арк.41–41зв.

⁶ Терлецький В.М. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938–1958 рр.). – К., 1966. – С.179.

⁷ Балух В.А. Восстановление и укрепление местных Советов на освобожденной территории западных областей УССР в годы Великой Отечественной войны: Дисс. ... канд. ист. наук. – Черновці, 1983. – С.42.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.30. – Спр.589. – Арк.15.

⁹ Там само.

червоноармійці, котрих у повоєнний період масово залучали у владу з огляду на їхні «заслуги перед Батьківщиною». Так, головами й секретарями виконкомів сільських і селищних рад західних областей у 1944–1945 рр. стали 800 учасників війни, або 9% працівників указаних категорій¹⁰.

На формування управлінського середовища західних областей УРСР виразний вплив чинила специфічна кадрова політика очільників обкомів зі східних українських земель, які за рознарядками ЦК КП(б)У відряджали до регіону не надто компетентних осіб, намагаючись таким чином позбутися «кадрового баласту» в підконтрольних їм відомствах та організаціях. Тож чимало прибулих керівників, не виявивши належних навичок управління, були звільнені через фахову непридатність, що спричиняло «плинність кадрів». Упродовж 1945 р. з цих мотивів усунуто 1194 представники номенклатури ЦК КП(б)У, що становило 30% загальної кількості звільнених. Так, у Волинській обл. з посад голів і секретарів виконкомів рад вибула 241 особа, із них 89 (36,9%) – убиті, 90 (37,3%) – як такі, що «не справилися з роботою», 51 (21,2%) – переведені «на інші ділянки», 11 (4,6%) – відправлені на курси перекваліфікації¹¹. Загалом невідповідність займаним посадам виявили 152 (63%) управлінців області різних рівнів. На Рівненщині впродовж 1945–1946 рр. змінилися 29 голів райвиконкомів, причому в деяких районах (Межиріцький, Тучинський) двічі та навіть (Клеванський) тричі¹².

Плинність кадрів у західних областях УРСР мала й інші причини, адже чимало відряджених прагнули потрапити сюди на роботу з меркантильних міркувань. Особливо це стосувалося тих, хто працював тут упродовж 1939–1941 рр. Після війни вони поверталися на насиджені місця, розраховуючи знову вигідно влаштуватися. Однак суспільно-політична ситуація під час першого етапу радянізації регіону різко відрізнялася від тієї, яку вони застали по війні. Відчувши фізичну загрозу своєму життю через діяльність повстанців, багато хто з номенклатурників намагався виїхати звідси, подеколи навіть самовільно залишаючи місця роботи.

Побоювання мали під собою реальні підстави, адже впродовж 1944–1950 рр. у західних областях УРСР убивства представників «партійно-радянського активу» стали звичним явищем. Лише за час підготовки виборів до Верховної Ради СРСР з листопада 1945 до 10 лютого 1946 рр. від рук боївок ОУН загинули 144 партійних, радянських і господарських керівників. Із них 8 працівників партійних та 75 – радянських (у тому числі 2 заступників голів райвиконкомів, 2 заступників голів райрад, 2 голів і 3 членів виборчих комісій, 22 голів, 4 заступників і 10 секретарів сільрад) органів¹³. Упродовж 1945 р. лише на Львівщині вбито голову Нестерівської райради депутата ВР УРСР І.Довганика, депутата Львівської обласної ради першого скликання В.Дідуха, а також 218 голів сільрад та їхніх заступників¹⁴.

Із часом ситуація з кадрами змінювалася мало. На початку 1950-х рр. у радянському апараті західних областей республіки продовжували переважати партійці та німецькі фахівці. Зокрема впродовж 1952–1953 рр. радянських працівників (голів і заступників голів облвиконкомів, секретарів, завідувачів відділів облвиконкомів, голів райвиконкомів) нараховувалося 472 особи, із них лише 168 були

¹⁰ Балух В.А. Восстановление и укрепление местных Советов... – С.39.

¹¹ Там же. – С.39–40.

¹² Реабілітовані історією: Рівненська область. – С.11.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2572. – Арк.1–16.

¹⁴ Коваль М.В. Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1973. – №12. – С.13.

місцевими¹⁵. Нетипово склалася ситуація хіба що на Львівщині, де голова облвиконкому та його заступник обидва були місцевими, а другий – ще й безпартійним. Ідеться про колишнього члена КПЗУ Петра Козланюка та Семена Стефаніка – сина відомого письменника. У випадку П.Козланюка його призначення цілком вписувалося в кадрову політику, що полягала в намаганні використати людей із прорадянською орієнтацією для того, аби продемонструвати підтримку влади місцевим населенням. А от С.Стефанік опинився в керівництві винятково завдяки авторитету свого батька. За інших обставин він неодмінно би був репресований як людина з «націоналістичного середовища», колишній співробітник банку «Дністер». Однак уважалося за доцільне «залишити його на виду», адже, як зауважив заступник начальника УМВС Львівської обл. полковник Богданов, «та обставина, що його прізвище відоме не тільки тут, а й усюди, де живуть українці, свідчить про те, що [...] призначення його на нижчу посаду може бути використане націоналістами за кордоном в їхніх агітаційних цілях»¹⁶. Тож С.Стефанік ще довго змушений був виконувати невластиві йому функції, хоча прагнув займатися наукою й неодноразово просив направити його на викладацьку роботу в університет.

Якщо обласна та районна гілки влади переважно склалися з приїжджих, то відновлення складу сільських і селищних рад, їх виконкомів у західних областях республіки відбувалося в основному за рахунок місцевого населення, адже відряджених не вистачало, щоб повністю обсадити ще й нижчій управлінський щабель. Це, з одного боку, полегшувало роботу партфункціонерам, котрі не прагнули безпосередньо спілкуватися з місцевим населенням, чийого менталітету часто не розуміли та не сприймали. З іншого боку, наявність при владі людей, які звикли до реального самоврядування, ставила представників режиму перед новими викликами.

Вагомою перешкодою на шляху формування радянських органів влади на селі виявилася діяльність українських націоналістів, вплив яких у селянському середовищі був найсильнішим. Виконуючи вказівки керівників ОУН та УПА, селяни активно саботували роботу місцевих органів влади, тому до кінця 1946 р. найнижча виконавча гілка в регіоні, особливо в гірській місцевості або віддалених від райцентрів населених пунктах, існувала лише формально, «на папері». У багатьох селах посадовці не могли сформувати склад сільрад через відмову мешканців співпрацювати з новою владою, а заочно наділені такими повноваженнями особи принципово не виконували своїх обов'язків. Тож твердження про те, що «героїчними зусиллями» радянських призначенців станом на 1 січня 1945 р. керівний склад виконкомів рад західних областей УРСР було повністю укомплектовано (понад 25 тис. осіб)¹⁷, не можна вважати коректним. Тим більше, що навіть тогочасна звітність свідчить про інше. Зокрема представник Львівського обкому КП(б)У Фурсов 8 січня 1946 р. доповідав голові обкому І.Грушецькому про складну ситуацію з обранням сільської адміністрації на Яворівщині, адже у с. Ляшки немає ані секретаря сільради, ані голови земельної комісії чи працівника сільпо, тобто «село фактично тривалий час знаходиться без влади. Тільки 4 січня 1946 р. під величезним тиском вдалося обрати голову сільради, але й він швидше за все працювати не буде»¹⁸. Часто селяни на зборах висували у члени сільської адміністрації місцевих маргіналів, про що йшлося на нараді обласного партійного активу Дрогобиччини:

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.8. – Спр.7598. – Арк.155–162.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.Р-17. – Оп.12. – Спр.26. – Арк.30–54.

¹⁷ Балух В.А. Восстановление и укрепление местных Советов... – С.42.

¹⁸ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.466. – Арк.12зв.

«Іноді обирають голів просто на посміховище. Тов. Кравчук розповідав, якого голову обрали в селі Требовичі Ново-Стрілещанського району. Секретар райкому тов. Філімонов дав йому слово, – всі сміються. Вилазить: шапка десь на дворі, а потім людина, – він ростом у півтора чоловіка. Як його десь побачать, так всі і сміються. Напевно, на глум порадили районним керівникам його обрати. В Меденицькому районі в селі Криниця обрали такого голову, що ні богу свічка, ні чорту кочерга. Він жінці на криво не скаже, кому ж у селі він щось скаже. Хіба таких голів можна обирати? Невже не можна підібрати толкових голів, секретарів?»¹⁹.

Станом на травень 1945 р. в Богородчанському р-ні Станіславської обл. не було сільрад²⁰, а з 13 сільрад Яблунівського р-ну було відновлено лише 5²¹. Така сама ситуація склалася й у інших західних областях республіки. Так, на Волині станом на початок 1945 р. керівний склад сільрад не працював у 19 селах, на Рівненщині – у 9, Тернопільщині – у 7²². У Поморянському р-ні Львівщини на початку 1946 р. у 13 сільрадах не було жодного працівника²³, а у Крукеницькому члені сільради фактично не працювали²⁴. У Рівненському р-ні однойменної області станом на листопад 1947 р. у селах Новосілки, Милостів, Плоске, Зарицьк також не було сільрад, а у селах Омеляна, Ладковичі, Макотери та Великий Шпаків вони не функціонували²⁵.

Більшість працівників сільрад у західних областях УРСР були вперше задіяними в роботі державного апарату, тому не мали жодних адміністративних знань і навичок. Так, уперше виконували свої обов'язки близько 80% голів та секретарів сільських, селищних рад регіону²⁶. Надзвичайно низьким був їх освітній статус, зокрема у Львівській обл. в 1945 р. з 718 голів сільських і селищних рад лише 1 (0,1%) мав вищу освіту, 7 (1%) – середню й неповну середню, 710 (98,9%) – початкову. Секретарі сільрад усі мали початкову освіту. Через некомпетентність багато членів сільського активу змушені були залишати свої посади. Зокрема з 4547 голів і секретарів сільських рад у Волинській, Дрогобицькій і Рівненській областях за перше півріччя 1945 р. змінилися 1062 (23,4%)²⁷. А з 810 сільрад Рівненщини в 1946 р. залишили роботу 198 голів і 235 секретарів²⁸. У Тернопільській обл. з 939 голів сільських та селищних рад станом на 1 січня 1948 р. змінилися 440, із них більше половини (228 осіб) не справилися з роботою, а 50 – допустили зловживання та розтрата²⁹.

Кадрові проблеми позначалися на роботі радянських структур, функціональна ефективність яких була й без того невисокою. Законодавчо ради виступали як представницький, а водночас виконавчо-розпорядчий орган місцевої влади. Однак «сталінська Конституція» не давала чіткої відповіді на відмінність у діяльності рад та їхніх виконавчих комітетів, наділяючи їх керівними функціями стосовно господарського та культурного життя на місцях. І хоча виконкомми мали здійснювати

¹⁹ Там само. – Ф.5001. – Оп.7. – Спр.20. – Арк.17–18.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.74. – Арк.300.

²¹ Балух В.А. Восстановление и укрепление местных Советов... – С.40–41.

²² Там же.

²³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3624. – Арк.38.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.31. – Арк.19.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.376. – Т.22. – Арк.258–259.

²⁶ Балух В.А. Восстановление и укрепление местных Советов... – С.58.

²⁷ Там же. – С.68.

²⁸ Реабілітовані історією: Рівненська область. – С.11.

²⁹ Державний архів Тернопільської обл. (далі – ДАТО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.944. – Арк.17.

вказане керівництво на основі рішень та постанов, ухвалених сесіями рад, однак терміни проведення сесій і визначення кола обговорюваних питань належало виконкомам. Таким чином, підпорядковані радам виконкоми керували роботою сесій, перед якими законодавчо мали б звітувати³⁰. Цей юридичний казус знаходив своє пояснення в адміністративно-командній системі управління суспільством, що базувався на чіткому підпорядкуванні нижчих керівних структур вищим, забезпечуючи неухильне виконання вказівок центру. Концентруючи у своїх руках кадрові, матеріально-фінансові, адміністративно-організаційні функції, виконкоми були частиною так званої владної вертикалі, тоді як ради виступали лише її незручним додатком.

Ради реалізовували свої повноваження у форматі сесій, що тривали зазвичай один день і проводилися 1–3 рази на місяць, залежно від їх рівня (обласні, районні, сільські, селищні). Однак жодних вагомих питань, які стосувалися б економічного розвитку, суспільно-політичного життя на місцях депутати без санкції партійних комітетів виносити на обговорення, а тим більше затверджувати, не могли. Підпорядкування рад та виконкомів партії за час війни посилювалося, що призводило до порушення принципів демократії в діяльності рад, звужувало коло людей, які могли б реалізовувати засади народовладдя. Очікувана суспільством лібералізація діяльності державних органів влади після ліквідації Державного комітету оборони так і не настала. Правляча верхівка лише посилювала партійний диктат, що врешті-решт призвело до повної концентрації виконавчої й законодавчої влади в партійних руках. Комунисти брали на себе вирішення питань, які входили до компетенції рад, чим підміняли діяльність органів влади на місцях. Про це свідчать як протоколи засідань, так і обов'язкова присутність у сесійній залі обкомівських, райкомівських працівників або членів ЦК КП(б)У (залежно від рівня ради). Нормою стало ухвалення парткомами та виконкомами спільних рішень. У результаті місцеві ради були позбавлені можливості самостійно опрацьовувати не лише політичні чи економічні проблеми, але й дрібніші питання. Так, Рівненський обком КП(б)У за 1945 і вісім місяців 1946 рр. ухвалив 265 спільних з облвиконкомом рішень, зокрема «про роботу лазень і пралень», «про збереження декоративних насаджень» та ін.³¹

Формально влада неодноразово робила спроби активізувати діяльність рад, наголошуючи на винятковій їх ролі в управлінні державою³², проте більшість таких спроб мали косметичний характер або й ігнорувалися представниками владної вертикалі без будь-яких наслідків для самих посадовців. Пріоритетне слово в керівництві повоєнною відбудовою та життям країни загалом залишалося за комуністами, адже партії потрібні були ради як зовнішня форма здійснення своєї диктатури, і цей статус-кво ніхто не був зацікавлений змінювати.

В умовах неповноцінної діяльності рад зроста організаціїно-розпорядча функція виконкомів. Їх голови, керуючись указівками парткомітетів, дедалі частіше ухвалювали одноосібні рішення замість колегіальних, або діяли шляхом опитування, коли на засідання виконкому виносили рішення, які «не потребували спеціального обговорення» й за мовчазною згодою присутніх затверджували. Так, за перше півріччя 1945 р. Львівський облвиконком ухвалив рішення з 624 питань

³⁰ Дудников А.А. Деятельность местных Советов депутатов трудящихся по осуществлению представительских функций (1945–1953 гг.) [Електронний ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/deyatelnost-mestnyh-sovetov-deputatov-trudyaschihsya-po-osuschestvleniyu-predstavitel'skihs-funktsiy-1945-1953>

³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.46. – Спр.1604. – Арк.31.

³² Там само. – Оп.13. – Спр.767. – Арк.39.

саме шляхом опитування, Тернопільський – 131, Чернівецький – 133. У деяких селах Клеванського р-ну на Рівненщині майже всі питання голови виконкомів вирішували одноосібно³³.

Документи парткомів і радянських органів влади цього періоду фіксували повну або часткову бездіяльність рад, у тому числі порушення конституційних строків скликання сесій на районному, сільському, селищному, міському (районного підпорядкування) рівнях, незадовільне відвідування депутатами засідань, їх низьку активність в обговоренні питань, неналежну роботу депутатських комісій і груп та ін. Так, під час 5-ї сесії Львівської облради другого скликання відсутніми були майже половина депутатів – 37 із 80 осіб³⁴, а зі 184 депутатів сільських рад Яворівського р-ну на Львівщині більше половини (98) не брали жодної участі у громадському житті³⁵. Така ситуація спостерігалася не лише у західноукраїнських областях, а й на всій території УРСР, більше того, проблема низької результативності роботи рад мала загальносоюзні масштаби. Наприклад, за друге півріччя 1946 р. з 16 916 місцевих рад Української РСР регулярно проводили сесії лише 1875 (11%)³⁶. Упродовж 1946 р. зовсім не скликалися сесії Рівненської облради, не відбувалися вони в Луцьку та Рівному. Жодна сесія райрад не зібралася у Станіславській обл. – у 25 районах, а також Полтавській – у 22, Херсонській – у 21, Волинській – у 20. На Рівненщині не було сесій у 810 сільрадах, на Волині – у 693, на Станіславщині – у 561, на Тернопільщині – у 483, на Київщині – у 407³⁷. За перше півріччя 1953 р. у Сокальському, Кам'яно-Бузькому, Магерівському, Городоцькому та інших районах Львівської обл. на засіданнях сесій районних рад третього скликання постійно були відсутніми по 15–20 депутатів, а в Підкамінській та Івано-Франківській селищних радах за необхідної кількості 25–26 сесії відвідували лише 16–17 осіб³⁸.

Попри те, що пріоритетним завданням місцевих органів державної влади було визначено вирішення питань, пов'язаних із нормалізацією життя на місцях (відбування житлового фонду, забезпечення населення продовольством та промисловими товарами, медичне обслуговування, функціонування установ і закладів, транспорту тощо), робота рад та виконкомів у західних областях УРСР була націлена передовсім на перервану війною промисловою модернізацію краю. Про це свідчить специфіка питань, які виносилися на розгляд сесій і виконкомів. Левову частку становили проблеми роботи місцевих підприємств та самих органів влади внаслідок незадовільної кадрової політики, незбалансованої діяльності окремих відділів виконкомів. Так, упродовж 1945 р. Шевченківський райвиконком м. Чернівці розглянув 64 (40,2%) питання про роботу місцевої промисловості, 59 (37,9%) – про роботу відділів райвиконкому та кадрові перестановки, 6 (3,8%) – про сільське господарство, 30 (18,9%) – інші питання, куди входило вирішення побутових проблем населення й соціального забезпечення, культурного обслуговування, розвиток системи охорони здоров'я та ін.³⁹ Три чверті обговорюваних питань на засіданнях Кременецької міськради Тернопільської обл. у цей період також було присвячено відбудові промисловості й роботі місцевих органів влади⁴⁰.

³³ Балух В.А. Восстановление и укрепление местных Советов... – С.106.

³⁴ ДАЛО. – Ф.221. – Оп.2. – Спр.1391. – Арк.4.

³⁵ Там само. – Ф.Р-2121. – Оп.2. – Спр.1764. – Арк.204.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.589. – Арк.8.

³⁷ Там само.

³⁸ ДАЛО. – Ф.221. – Оп.2. – Спр.4104. – Арк.150–153.

³⁹ Балух В.А. Восстановление и укрепление местных Советов... – С.104.

⁴⁰ ДАТО. – Ф.1686. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.1–7.

Швидкий розвиток промисловості в переважно аграрному регіоні мав збільшити його економічний потенціал у масштабах УРСР та зміцнити тут позиції радянської влади. Однак майже всі промислові об'єкти регіону перебували в підпорядкуванні республіканських і союзних міністерств та відомств, не даючи прибутків у місцеві бюджети. Кошти на розвиток повертали у вигляді дотацій, що збільшувало залежність місцевих органів влади від центру. Зокрема місцеві ради Львівщини в 1945 р. при бюджеті 241 113 тис. руб. отримали дотацію в розмірі 67 032 тис. руб., а Тернопільський облвиконком, затвердивши бюджет у сумі 169 764 тис. руб., одержав додатково 44 631 тис. руб.⁴¹ Зобов'язавши великі промислові підприємства виділяти певну суму на розвиток місцевих громад, уряд черговий раз підкреслив їх фінансову несаможиттєвість, адже тепер благоустрій населених пунктів залежав не так від ефективності роботи рад і виконкомів, як від щедрості так званих «червоних директорів», що часто залежала від особистого ставлення. Роль рад у розв'язанні питань різних галузей економіки та соціокультурної сфери держави дедалі звужувалася⁴².

Підприємства, що підпорядковувалися місцевим органам влади та мали б наповнювати місцеві бюджети, володіли мінімальними оборотними коштами. Але й вони часто не виконували своїх фінансових зобов'язань через безгосподарність, неналежну трудову дисципліну, простої, приписки, розкрадання майна тощо – усього того, що було притаманне радянській системі господарювання. Готуючись до виступу на 2-й сесії обласної ради другого скликання, голова Львівського облвиконкому зазначав, що в області за 1947 р. за умов загального перевиконання прибуткової частини бюджету на 105,4%, план податку з обігу виконано лише на 88%, через що обласний бюджет недорахувався 24 110 тис. руб. Зокрема львівська база «Текстильзбути» внаслідок недовиконання плану заводу товарів на суму 13 574 тис. руб., недодала до бюджету 11 337 тис. руб., а підприємства обллегпрому через невиконання виробничих планів із випуску кравецьких і трикотажних виробів, взуття й галантерейних товарів заборгували бюджету області податку з обігу на суму 12 100 тис. руб.⁴³ Через незадовільну роботу податкових органів постійно виникали недоїмки щодо податків із населення. Так, за 1948 р. загальна їх сума лише в Тернопільській обл. склала 18 млн руб.⁴⁴

Через незбалансованість роботи фінансових організацій, котрі перебували у віданні виконкомів рад, нефаховість, а то й байдужість окремих службовців, неправильно або недостатньо використовувалися державні асигнування. План бюджету по видатках у районах Львівської обл. станом на 1947 р. виконано лише на 84,1%, зокрема Перемишлянський райвиконком видаткову частину коштів реалізував на 80,7% (на утримання сільського господарства – 80%, ремонт шляхів – 75%, вечірні школи сільської молоді – 42%, хати-читальні – 83%), Ново-Милятинський – на 73% (ремонт шляхів – 67%, дитячі садки – 30%, вечірні школи сільської молоді – 73%, бібліотеки – 75%, хати-читальні – 66%)⁴⁵. У цій ситуації облпрофради Львівського облвиконкому, які мали б контролювати та корегувати роботу підпорядкованих структур, унаслідок відсутності економічного й фінансового аналізу займалися по суті дезінформацією, наголошуючи винятково на «потрібних» показниках.

В умовах повоєнного часу серед керівників підприємств вищої та середньої ланки з новою силою розквітло зловживання, націлені на приховування службових

⁴¹ Балух В. А. Восстановление и укрепление местных Советов... – С.143.

⁴² Історія державної служби в Україні. – Т.2. – С.344.

⁴³ ДАЛО. – Ф.221. – Оп.2. – Спр.338. – Арк.41.

⁴⁴ ДАТО. – Ф.1833. – Оп.2. – Спр.135. – Арк.31.

⁴⁵ Там само. – Арк.42.

прорахунків та отримання «нетрудових доходів». І хоча на першому місці за кількістю випадків «порушення соціалістичної законності» у західних областях УРСР перебували органи НКВС, НКДБ, військовослужбовці, члени «винищувальних» підрозділів, проте працівники радянської вертикалі також були до цього причетні⁴⁶. Голови рад і виконкомів чинили протизаконня зазвичай у тісній зв'язці з іншими посадовцями по партійній та радянській «лініях».

Про чимало випадків порушення законодавства у Дрогобицькій обл. наприкінці 1945 р. у своєму листі на адресу газети «Правда» повідомляв громадянин Береза. Серед іншого йшлося про наявність змови між посадовцями, які використовували службове становище з метою незаконного збагачення:

«Заступники голови Дрогобицького облвиконкому Гришац, Коваленко, Сисоев та весь апарат виконкому облради їздив у Німеччину, де замість вивезення обладнання для підприємств займалися закупівлею необхідних їм дефіцитних товарів, тобто їздили за барахлом... Зокрема заступник голови облвиконкому Лешенко привіз із Німеччини легковика та продав за 50 000 руб. [...] Ці ділки облаштували собі квартири покинутими меблями, а зав. облфінвідділу ніяких коштів із них не стягує, адже й сам незаконно привласнив собі квартиру зі шкіряними меблями. В обкомі та органах НКВС усе знають, однак мовчать, бо ж у самих рильце в пушку. У Дрогобичі процвітають сімейственість, кругова порука, критики затискають. Позаяк не хочуть виносити сміття за поріг»⁴⁷.

Чимало фінансових зловживань скоїли посадовці Львівщини. Так, лише у сфері торгівлі за 1947 р. було виявлено 129 випадків великих розтрат на суму 1168 тис. руб., у тому числі в облторгу (директор Тишкевич) 45 на 450 тис. руб., у Залізничному харчоторгу (директор Макаров) – 23 на 250 тис. руб., Червоноармійському харчоторгу (директор Тимофеев) – 24 на 220 тис. руб.⁴⁸ А перший секретар Городоцького райкому Шпитяк, починаючи з 1 січня 1946 р., виписав собі за державний кошт 7 костюмів і видав по 4–5 костюмів другому секретареві райкому Грбовому, третьому секретарю Лісовому, голові районної ради Кравець⁴⁹.

На Рівненщині члени обкому та облвиконкому привласнили більшу частину матеріальної допомоги, надісланої благодійними організаціями зі США воюючим радянській армії та їхнім сім'ям. Голова комісії держзабезпечення депутат Верховної Ради СРСР Єфімчук і завідувач обласного відділу соціального забезпечення Гук порушували перед обкомом КП(б)У та облвиконкомом питання про повернення речей, передачу їх за призначенням, але належної реакції не було⁵⁰.

Незважаючи на те, що економічні негаразди в регіоні виникали передовсім через незбалансовану політику центру та некомпетентність окремих відповідальних осіб, представники влади на місцях недовиконання бюджетів воліли пояснювати складною суспільно-політичною ситуацією та потребою вести боротьбу з «бандами українських буржуазних націоналістів», котрі «намагаються зірвати всі заходи партії та уряду шляхом диверсій і терористичних актів серед населення, убиваючи кращих наших людей із числа радянського активу»⁵¹. Окремі посадовці схильні

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3637. – Арк.68.

⁴⁷ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3636. – Арк.159.

⁴⁸ ДАЛО. – Ф.221. – Оп.2. – Спр.338. – Арк.52.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3624. – Арк.67.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3636. – Арк.195–196.

⁵¹ Там само. – Оп.16. – Спр.31. – Арк.18.

були звинувачувати у «саботажі заходів радянської влади» місцеве населення, яке не виявляло належної лояльності до режиму. Голова Львівського облвиконкому Козирев у виступі на 10-й сесії обласної ради другого скликання вимагав від підлеглих діяти рішучіше, «посилити трудову дисципліну» та жорсткіше дотримуватися політики оподаткування місцевих громадян, котрі, мовляв, мали б бути «вдячними радянській владі за визволення від польсько-панського панування», адже «вони отримали всі блага громадянства радянського без особливої участі в боротьбі за своє звільнення»⁵².

На відміну від управлінців обласного та районного рівнів, котрі працювали під охороною НКВС–МВС, часто навіть не полишаючи своїх кабінетів, сільський голова, утілюючи політику влади на селі як її представник, щодня наражав себе та свою родину на небезпеку. Опинившись між двох вогнів – владою комуністів і повстанцями, – більшість голів сільрад співпрацювали з тими й іншими, намагаючись збалансувати інтереси обох сторін на свій страх і ризик. Представники влади довгий час змушені були миритися з подібною ситуацією, адже не могли на неї кардинально вплинути. Змальовуючи обставини, в яких доводилося працювати головам сільрад у західних областях УРСР, заступник республіканського наркома торгівлі з кадрів Хименко доповідав у ЦК КП(б)У:

«Зараз у селах західних областей радянська влада представлена призначеним райвиконкомом одним головою сільради, до речі буде сказано, що в більшості сіл його ніхто не обирає. Комісії при сільраді (культурна, земельна та інші, не працюють, сесії сільрад не скликаються). Деякі голови сільрад стали на шлях потурання бандитам свого села, знаючи про їх місцезнаходження, не заявляють про них органам НКВС, більше того, постачають їх продовольством, одягом... Повинен зауважити, що більшість із цих голів сільрад акуратно та у строк виконують усі завдання вищих органів влади»⁵³.

Тих, хто наважувався протистояти повстанцям, чекала смерть, адже вони могли розраховувати лише на себе. Наприклад, голова Лопушанської сільради Лановецького р-ну Тернопільської обл. Г.Ромашин упродовж кількох місяців 1946 р., забарикадувавшись у власній хаті, чи не щоночі відбивав напади боївок ОУН. Керівники району між собою називали його «смертником», кажучи, що, мовляв, «усе одно бандити його вб'ють»⁵⁴.

На голів сільрад було покладено виконання чи не найскладнішого завдання, яке стосувалося радянзації регіону, – колективізації одноосібних селянських господарств. Попри те, що офіційно наголошувалося на добровільному принципі організації колгоспів, очільників влади націлювали на інше:

«Слід запам'ятати кожному голові виконкому районної та кожному голові виконкому сільської ради, що сільське господарство за умов радянської влади мусить розвиватися лише в напрямку колгоспного господарства [...] найголовніше завдання на даному етапі виконкомів районних та сільських рад депутатів трудящих – це колективізація, організація бідняцьких і середняцьких господарств у колгоспи»⁵⁵.

⁵² ДАЛЮ. – Ф.221. – Оп.2. – Спр.332. – Арк.57.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф1. – Оп.30. – Спр.340. – Арк.85.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ДАГО. – Ф.1833. – Оп.2. – Спр.135. – Арк.5, 11.

Із метою прискорення процесу суцільної колективізації радянська влада використовувала суперечності між різними категоріями селян, зокрема перерозподіл земель на користь бідняцьких господарств, що неминуче породжувало напругу у стосунках між заможними та незаможними прошарками західноукраїнського села. Водночас посилювався фінансовий тиск: норми поставок сільгосппродукції для одноосібних господарств було збільшено на 50%, на 1–3 міс. скорочено нормативні терміни їх здачі, скасовано всі пільги.

Отже друга радянізація західних областей республіки супроводжувалася насадженням апробованої правлячою верхівкою в міжвоєнний період адміністративно-командної системи. Її структурний стрижень становили ради всіх рівнів, що перебували під цілковитим контролем партійних органів. Весь управлінський алгоритм і технології кадрового комплектування, організації роботи, ухвалення та виконання рішень визначалися союзним і республіканським центрами. Уся ця система мала «родові властивості», притаманні бюрократичному апарату, що склався в УРСР упродовж 1920–1940-х рр.

Формування радянських представницьких органів влади на заході УРСР у повоєнний період відбувалося передовсім за рахунок відряджених з інших областей, що забезпечувало представникам режиму неухильне виконання політики партії на місцях. Управлінська сфера місцевих органів влади внаслідок підпорядкування парткомітетам була надзвичайно вузькою та другорядною, не мала самостійної фінансової й матеріальної бази, а тому не могла належним чином впливати на суспільно-економічний розвиток регіону. Першочергове вирішення загальнодержавних та економічних проблем обмежувало ресурси місцевих органів влади, позбавляло їх бази для розвитку підпорядкованих територій. Однак, працюючи в єдиній зв'язці з партійними й вищими виконавчими органами влади, радянські функціонери відповідали за реалізацію «політики партії» на місцях, а водночас ставали причетними до зловживань номенклатури. Особливо складним було становище голів сільрад, котрі часто опинялися заручниками непростой ситуації, пов'язаної з діяльністю учасників національно-визвольного руху та домінуванням серед місцевого населення антирадянських настроїв.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2005). Osoblyvosti vidbudovchoho periodu v Ukrainkii RSR u druhiy polovyni 40-kh – na pochatku 50-kh rokov XX st. *Naukovi zapysky: Istorychni nauky*, 41. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Balukh, V. (1983). Vosstanovlenye y ukreplenyie mestnykh Sovetov na osvobozhdennoy terrytorii Zapadnykh oblastei USSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. *Diss. ... kand. ist. nauk*. Chernovtsy. [in Russian].
3. Cherneha, P. (2010). Vidnovlennia radianskoi vlady na zakhidnoukrainskykh zemliakh u period vyzvolennia yikh Chervonoiu armieiui (1944–1945 rr.). *Voenna istoriia Halychyny ta Zakarpattia: Mat. Vseukr. nauk. viisk.-ist. konf., 15 kvitnia 2010 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dokash, O. (2013). Polityka vidnovlennia orhaniv vlady ta upravlinnia zakhidnykh oblastei URSR na zavershalnomu etapi Druhoi svitovoi viiny: strukturno-kadrovyyi zriz. *Nauka i suchasnist: vykyky hlobalizatsii*, 2, 131–135. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dudnikov, A. (2020). Deyatelnost mestnykh Sovetov deputatov trudiashchykhsia po osushchestvleniyu predstavitel'skikh funktsiy (1945–1953 gg.). Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-osnovy-deyatelnosti-mestnyh-sovetov-deputatov-trudyaschihsya-po-osushchestvleniyu-isp> [in Russian].
6. Haran, O. (1989). Problemy formuvannia natsionalnykh kadriv u zakhidnykh oblastiakh URSR u druhiy polovyni 40-kh – 50-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 10, 61–70. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Koroliuk, V.A. & Pavliuk, S.I. (Ed.). (2009). *Reabilitovani istoriiei: Rivnenska oblast, 2*. Rivne. [in Ukrainian].
8. Lysenko, O. (2009). OUN ta UPA v 1944 r.: novyyi etap borotby. *OUN i UPA v 1944 r.: Dokumenty*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Motrenko, T.V. & Smolii, V.A. (Ed.). (2009). *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini: U 5 t., 2*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Pershyna, T. (2009). Formuvannia upravlinskykh kadriv v Zakhidni Ukraini v 1944–1948 rr.: rehionalni osoblyvosti. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 12, 299–312. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Starodubets, H. (2011). Mistsevi kadry v upravlinskykh strukturakh zakhidnykh oblastei Ukrainy v 1944–1946 rr. *Gileia*, 45, 62–69. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Terletskiy, V. (1966). Rady deputativ trudiashchykh Ukrainkoi RSR v period zavershennia budivnytstva sotsializmu (1938–1958 pp.). Kyiv [in Ukrainian].

Oleksandra Stasiuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow,

Department of Modern History,

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine

(Lviv, Ukraine), oL_stasuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

The Role of Local Councils in the Political and Economic Transformations of the Western Regions of UkrSSR in the Postwar Period

Abstract. Purpose of the article is to highlight the process of formation and activities of representative authorities and their executive structures in the western regions of UkrSSR in the postwar period. **Methodology of study** is based on principles of historicism, objectivity, multifactorial and comprehensive analysis, interdisciplinary approaches (including methods of history, political science, social psychology and others), as well as modern vocabulary. The historical and genetic, system and structural methods were used to prepare the text. The theoretical and conceptual core of the study is activities of councils and their executive committees in terms of forced Sovietization of the region, which included full integration of the western regions of UkrSSR and was carried out by particularly harsh methods. **Scientific novelty.** Based on new archival and published sources, the organizational and legal foundations of the activities of local authorities and features of personnel policy were analyzed, the statistical data on the quantitative and qualitative composition of managers were presented. The ineffectiveness of the work of councils and their executive committees under party control and centralized power vertical was shown. The numerous power abuses and corruption schemes inherent in the management environment were noted. The difficult situation of rural administration as a result of double pressure was emphasized: by power structures and members of the national liberation movement. **The conclusions** emphasized the imported nature of the power structures placed in the western regions of UkrSSR by the example of command and administrative system. The secondary status of local authorities in the system of Soviet administrative structures of the western region of Ukraine and the republic as a whole, the artificial reduction in their powers by subordinating to party committees and limiting the financial and material base that prevented their proper influence on the social and economic development of the region were stated. It was noted that personnel issues were solved by the center mainly without taking into account the local bureaucracy by appointing functionaries sent here from different parts of USSR and UkrSSR to leading positions, which created an unhealthy atmosphere in the local management environment and society of Western Ukraine as a whole.

Keywords: UkrSSR, western regions, postwar period, Sovietization, councils of the People's Deputies, executive committees of councils, electoral process, cadre.

Юрій Шаповал

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ теорії та історії політичної науки,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Київ, Україна), shapoblu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Ірина Васильєва

докторка філософських наук, професорка,
завідувачка кафедри філософії,
біоетики та історії медицини,
Національний медичний університет ім. О.О.Богомольця
(Київ, Україна), ivafilos1403@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3772-5358>

Ірина Матвієнко

кандидатка філософських наук,
доцентка кафедри філософії,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
(Київ, Україна), malushka20@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0606-0544>

Українське суспільство у 2014–2020 рр.: проблеми політики декомунізації

Анотація. Мета статті полягає в аналізі ключових напрямів, суспільної рецепції й наслідків політики декомунізації, що набула нового імпульсу після Євромайдану. **Методологічну основу** становить міждисциплінарний підхід. Він включає у себе політичну складову, а також урахування того, що декомунізація передбачає світоглядну та культурну трансформацію українського суспільства. Використано принципи історизму, багатофакторності, усебічного підходу. **Наукова новизна** полягає у спробі концептуалізації подій 2014–2020 рр., пов'язаних з імплементацією політики декомунізації. **Висновки.** Імпульсом для політики декомунізації стала відсутність повноцінно сформованого національного історичного наративу і прагнення його сформувати. У когнітивному плані об'єктом декомунізації виступає історія України у ХХ ст., з особливим наголосом на радянському періоді та національно-визвольній боротьбі. У просторовому розумінні таким об'єктом є публічний/символічний обшир міст і сіл України, а також інформаційно-культурний, де відбувається комунікація на теми історичного минулого. Принциповим елементом політики пам'яті в 2014–2020 рр. стало засудження злочинів комуністичного режиму, яке в умовах сьогодення поступово набуває конвенціонального характеру. Найпотужнішим інструментом декомунізації був законодавчий – ухвалення та впровадження чотирьох законів 9 квітня 2015 р. Разом із застосуванням інституційного інструменту – діяльність Українського інституту національної пам'яті – це стимулювало процес відмежування від комуністичного/тоталітарного минулого, від його символіки й топоніміки. Засудження злочинів комуністичної влади та (вповні нереалізована) процедура люстрації є засадничими основами постколоніального дискурсу й елементами дорожньої карти формування української політичної нації. Усупереч заявам окремих критиків політики декомунізації визнання правлячого режиму злочинним не означає, що в підлеглий йому країні не було нічого позитивного, або що «борець за незалежність» апіорі не може вчинити злочину. Дані соціологічних опитувань свідчать, що ставлення українського суспільства до декомунізації та до її практичного впровадження неоднозначне та має виразну регіональну специфіку.

Ключові слова: декомунізація, політика пам'яті, громадянське суспільство, постколоніальний синдром, горизонтальна мобільність, політична нація.

Пам'ять вірить, перш ніж пригадує знане.

В.Фолкнер¹

Перегляд ціннісних орієнтирів, зумовлений переходом від доби транзиції до розбудови політичної нації європейського зразка, став однією з помітних ознак розвитку сучасного українського суспільства. Невід'ємна частина цього процесу – аналіз й усебічна оцінка комуністичного періоду. Це в першу чергу диктується тим, що його не можна просто «закреслити» чи то «викреслити» з вітчизняної історії. Доба комунізму спричинила есенціальний економічний, геополітичний, ідеологічний, культурно-символічний, психоінформаційний вплив на українську державність і суспільну свідомість населення. Сталою складовою попередньої спадщини, яка сьогодні, зокрема, трансформувалася у пропаганду імперської ідеї «російського світу», виступає компліментарне ставлення до Росії, російської історії й культури, росіян як рушійної сили, що нібито спричинилася до розвитку України як суб'єкта історичного процесу.

Росія (і це виразно засвідчили події 2014–2020 рр.) у різних формах провадить агресію проти української державності, удаючись не лише до традиційних економічних та геополітичних інструментів тиску, а й застосовуючи нові асиметричні – анексія Криму, окупація частини Донбасу, кіберагресія у віртуальному просторі, піратство в акваторії Чорного моря, міжнародний тероризм. З огляду на те, що Україна впродовж 1991–2013 рр. де-факто була «домініоном» Російської Федерації, значна частина українського суспільства зберігала істотні ознаки посткомуністичного синдрому: ностальгічне пригадування радянської доби, лояльність до російської політики, культури, інформаційного продукту, мовний супрематизм на позначення зневажливого ставлення значної частини російськомовного населення, у тому числі владних еліт, до української мови як начебто неповноцінної, недорозвиненої, а до її носіїв як до людей другого сорту, «фасадна» демократія й вертикальна мобільність влади (за взірцем комуністичної партократії). Дуже вдале визначення політичному режиму в Україні згаданих років дав М.Рябчук, котрий писав, що формально, себто на риторичному та символічному рівнях, той режим реалізував аборигенний етнонаціональний проект, проте робив це таким чином, аби жодною мірою не ослабити де-факто домінантного становища креольських еліт².

Неоімперська політика Кремля (в якій активно використовується радянський символічний капітал і радянська історична міфологія), збройна агресія Росії й окупація 7% української території зрештою призвели до того, що «ядерний» проросійський електорат в Автономній Республіці Крим і на Східному Донбасі опинився за межами українського політичного поля. Проросійські партії втратили лівову частку виборців, їх вплив на політику, у тому числі політику пам'яті, суттєво зменшився. Це відкрило додаткові можливості для проведення декомунізації в усіх царинах суспільного життя: люстрація (політикум), заборона комуністичної символіки й топоніміки (соціум), зміна ціннісних орієнтирів в історичній освіті, культурний переворот – від апіорно-компліментарного сприйняття («спільна історія») до конструювання національного гранжеартиву.

¹ «Memory believes before knowing remembers» (див.: *Faulkner W. Light in August*. – New York, 1968. – P.111).

² *Рябчук М.* Долання амбівалентності: Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки. – К., 2019. – С.124.

(Нео)комуністичні ідеали та цінності, що їх дотепер послідовно намагається реанімувати чинна російська влада насамперед у форматі «російського світу», вступили у суперечність із нормами міжнародного права й базовими угодами, які регулювали взаємини Києва та Москви впродовж 1991–2014 рр. (Будапештський меморандум 1994 р., договори про дружбу 1997 р., про українсько-російський державний кордон, про співробітництво у використанні Азовського моря й Керченської протоки 2003 р.). Громадянське суспільство, яке виразно заявило про себе 2004 та 2013–2014 рр., стало перед загрозою реваншу і втрати Україною частини територій.

На нашу думку, є всі підстави вважати, що «російський світ» перетворився на своєрідну символічну антитезу декомунізації. Понад те, саме цей шовіністичний проект почав становити реальну загрозу українській державності, територіальній цілісності й суверенітету нашої країни, безпеці та добробуту її мешканців. У такий спосіб усебічна декомунізація як процес системного аналізу, оцінки, відходу від зразків комуністичного світогляду, засудження комуністичної практики і пропаганди, стала актуальним завданням. Його системна реалізація почалася за каденції президента України П.Порошенка.

Декомунізація у широкому сенсі тлумачиться як система теоретичних і практичних заходів, спрямована на звільнення від впливу й наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя держави та суспільства після падіння комуністичного режиму³. Суть її полягає не лише в перейменуванні населених пунктів, вулиць і провулків, об'єктів культурного значення, знесенні пам'ятників діячам попередніх часів. Це – її результати, вихідні параметри. Наріжним каменем декомунізації виступає свідома відмова від цінностей та ідеалів, що їх продукувало комуністичне вчення і практика радянської доби.

За словами О.Гриценка, це поняття слід трактувати як тривалий, багатогранний соціокультурний процес підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії. Важливою частиною цієї спадщини є «місця пам'яті» (за П.Нора) того періоду – монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон «культури соціалістичної нації», сформований у ті часи⁴.

Ключову роль у здійсненні декомунізації відведено Українському інституту національної пам'яті (УІНП) як провідній державній структурі, покликаний надавати всебічну фахову оцінку теорії і практиці комунізму в історії України ХХ–ХХІ ст. Створений як орган виконавчої влади в 2006 р. указом президента В.Ющенка, інститут було реорганізовано за президентства В.Януковича, відтак у 2010–2014 рр. він функціонував як науково-дослідна установа. Однак у березні 2014 р. УІНП знову став центральним органом виконавчої влади. Відтоді він спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури. Головою УІНП у 2014–2019 рр. був В.В'ятрович, котрий активно виступав за відкритість архівів, перевосім радянських органів держбезпеки. Певний час він був директором Галузевого державного архіву Служби безпеки України й відчутно сприяв демократизації цієї установи. Звітуючи про свою роботу на посаді очільника УІНП, В.В'ятрович заявив:

³ Див.: Дрогушевська І. Декомунізація топонімії: концепція повернення історичних назв на карту України // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – Вип.26. – Х., 2017. – С.23.

⁴ Див.: Гриценко О.А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. – К., 2019. – С.8.

«Декомунізація публічного простору в Україні відбулася. Мій син – і всі наші діти – більше не підуть у школу вулицями імені вбивць і не читатимуть в підручнику захоплюючу неправду про тюрму народів. Ціна свободи завжди висока, і – як не дивно – глянути правді у вічі іноді найважча з вимог до вільної людини. Україна, як інші вільні країни Європи, нарешті подивилася. І засудила комуністичний і нацистський режими як однако-ве зло. Це засудження – крок політичний, але політики там обмаль»⁵.

Як мовиться в положенні, що ним УІНП керується у своїй роботі (затверджене Кабінетом Міністрів України 12 листопада 2014 р.), інституція реалізує державну політику «у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу»⁶. Маючи доволі скромні штати та бюджет (на відміну, наприклад, від Інституту національної пам'яті Польщі), у 2014–2019 рр. установа здійснювала значну нормотворчу роботу, брала участь у проведенні державних і заходів інформаційного характеру з відзначення пам'ятних днів та річниць, щодо популяризації історії України та ін. Із метою міжнародної співпраці УІНП приєднався до Європейської платформи пам'яті й сумління, налагодив контакти з подібними закладами в інших країнах. Це означає, що Україна трактує політику декомунізації як складову загальноєвропейського процесу поразок із тоталітарним минулим у Центральній та Східній Європі.

Діяльність УІНП, серед іншого, провадиться в рамках закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Фахові рекомендації щодо втілення практики декомунізації було розроблено співробітниками УІНП 2015 р.⁷ Лівову частку їх утілено на практиці, проте в окремих містах (наприклад, у Харкові) місцеві владні еліти чинили спротив.

Як відомо, нових змістовних акцентів юридична практика декомунізації набула 9 квітня 2015 р., коли Верховна Рада України ухвалила закони «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.».

Ці нормативні акти набули чинності 21 травня 2015 р. Відтак розпочалася масштабна декомунізація. Її першим та очевидним наслідком стало очищення публічного простору від тоталітарної символіки, відхід від радянського минулого, його переосмислення. У широкому контексті йшлося про належну оцінку злочинів тоталітарних режимів. Імперативом декомунізаційних практик став цілковитий демонтаж усіх комуністичних монументів і засудження комуністичної пропаганди. Функціонально декомунізація спрямовувалася на переоцінку статусу України – від сателіта Російської Федерації до суверенної держави з власною геополітичною суб'єктністю⁸.

⁵ Див.: Володимир В'ятрович про Україну і зроблене УІНП за час його керівництва [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/30171211.html>

⁶ Див.: Положення про Український інститут національної пам'яті. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/page/polozhennya-pro-ukrainskii-institut-natsionalnoi-pamyati>

⁷ Декомунізація: що й чому перейменовувати і демонтувати: Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / С.Бутко, С.Горобець, І.Каретніков, Б.Короленко, М.Майоров (упор.). – К., 2015. – 234 с.

⁸ Симоненко І.М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення // Стратегічні пріоритети. – Вип.4(13). – К., 2009. – С.61.

В основу концепції декомунізації було покладено підхід з антирадянським наративом, національно-патріотичною риторикою, акцентом на «остаточному розриві» зв'язків із Росією, «довгим» мартирологом і «диктатурою жертви», апелюванням до цінностей відкритого суспільства й ліберальної демократії. Відмова від концепції «Великої Вітчизняної війни» також адресована Росії, адже вона вважає себе спадкоємницею СРСР, його претензій на роль чи не єдиного «рятівника людства від фашизму», на політичне й цивілізаційне домінування у Східній Європі.

Принциповим кроком декомунізації стала остаточна заборона КПУ⁹. Україна позбулася одного з ключових чинників дестабілізації внутрішньополітичної ситуації. Упродовж доволі короткого часу декомунізаційні заходи набули небачених перед тим масштабів. Саме УІНП взяв на себе тягар реального їх здійснення. Утім і Верховна Рада у 2016–2018 рр. ухвалила низку важливих рішень.

«Декомунізація не лише очистила наш простір від пропаганди, вона повернула українцям символічну власність на наші міста, села, вулиці. Декомунізація стала реформою, щодо якої відбулося найбільше в країні громадське обговорення. Ми вирішували і вирішили самі, як по-новому назвати чи повернути прадавні імена 52 тисячам вулиць, 989 містам, 26 районам, а поза тим – скверам, горам, річкам»¹⁰.

За його словами, у цілому в Україні було перейменовано кожен десяту вулицю та демонтовано майже 2,5 тис. пам'ятників В.Леніну. Паралельно відбувалися численні культурно-мистецькі заходи (вистави, покази, презентації та ін.), які мали на меті пояснити значущість і нагальність декомунізації, потребу відмови від радянського минулого, його ментально-психологічних маркерів¹¹.

На відміну від фрагментарних попередніх спроб утілення практики декомунізації за каденції президента В.Ющенка¹², досвід після Євромайдану засвідчив її всеохопний характер, чіткі акценти, змістовність. Чинниками, які зумовили широке впровадження практики декомунізація, стали анексія Росією Автономної Республіки Крим, військові дії на Донбасі, поступова зміна й омолодження політичних еліт, про-світницька діяльність УІНП, активістів, волонтерів, журналістів, інтелектуалів, релігійних спільнот. Процес декомунізації набув виразних відцентрових ознак. Вона почасти стала конвенціональним явищем у регіонах, хоча й дотепер має неоднозначні оцінки з боку академічного середовища, громадських організацій, суспільства.

Як і слід було очікувати, змістове наповнення декомунізації стало (та залишається!) предметом доволі гострих дискусій, викликає полярні оцінки. Їй закидають «етносимволізм» (Дж.Д.Шнайдер), «маніпулювання історичним наративом»

⁹ Див.: Окружний адмінсуд Києва заборонив діяльність КПУ [Електронний ресурс]: https://dt.ua/POLITICS/okruzhniy-adminsud-kiyeva-zaboroniv-diyalnist-kpu-194273_.html; В Україні остаточно заборонили Комуністичну партію [Електронний ресурс]: https://dt.ua/POLITICS/v-ukrayini-ostatochno-zaboronili-komunistichnu-partiyu-197736_.html

¹⁰ Див.: В'ятрович розповів про декомунізацію міст і вулиць [Електронний ресурс]: <https://poglyad.ua/news/ukraine/vyatrovich-rozpoviv-pro-dekomunizaciyu-mist-i-vulic-377402>

¹¹ Див., напр.: Вистава «Диктатура жертви»: до 100-річчя більшовицького перевороту [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/28838687.html>

¹² Уважається, що чи не найважливішим успіхом політики пам'яті президента В.Ющенка стала значна актуалізація у суспільному дискурсі України тематики Голодомору та визвольного руху, розгортання публічних дискусій навколо цих тем не лише в колах істориків, а й серед широкої аудиторії. Та водночас, за слухним зауваженням О.Гриценка, і в політиці В.Ющенка, і у суспільстві «зберіглося двоїсте ставлення до радянського періоду», зокрема радянська міфологія й меморіальні практики «культу Великої Вітчизняної війни», у містах і селах стояли пам'ятники В.Леніну, не вдалося добитися ані законодавчого визнання національно-визвольного руху (боротьби УПА), ані зміни переважно негативного ставлення до нього у суспільстві (поза Галичиною та Волинно) (див.: *Гриченко О.А.* Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. – С.41).

і «монументалізацію» (А.Баздирева), недовершеність у частині «дерусифікації» (І.Лосев), недосконалість законодавства та «роз'єднавчий вплив» (В.Кулик)¹³.

Серед найбільше критикованих елементів декомунізаційних законів були обмеження свободи слова шляхом заборони пропаганди й символіки тоталітарних режимів, а також офіційне визнання борцями за незалежність України, серед інших організацій, ОУН та УПА. Критики наголошували загрози довільного трактування багатьох ключових понять (як-от «пропаганда» або «заперечення злочинного характеру»), неправомірну суворість передбачених законами покарань за виготовлення й використання комуністичної символіки, наявність в ухвалених документах норм, що містять загрози серйозних обмежень свободи висловлювання та суперечать Конституції України, Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод¹⁴.

Водночас утверджувалася компліментарна думка про своєчасність декомунізації як частини деколонізації й «остаточної сепарації» від «російського світу»¹⁵. Отже оцінка декомунізації різнилася залежно від того функціонального призначення, яке їй імпліцитно надають: інструмент поррахунків із минулим і глорифікації борців за незалежність України у ХХ ст.; символічний ресурс розбудови нової держави та зміни цінностей із посткомуністичних на українофільські (національний сентимент); рушій політико-правових реформ; елемент контрпропаганди, на протигагу проросійським проектам. О.Гриценко виділяє такі головні репрезентації декомунізації: «націтворчі», ліберальні та ностальгійно-радянські (проросійські), зауважуючи, що вони є почасти взаємно антагоністичними, а подеколи складаються з тих самих або типологічно подібних структурних елементів¹⁶.

Важливе питання про ставлення громадян України до декомунізації. У цілому воно поволі стає радше позитивним, аніж негативним. Соціологічні опитування засвідчують неоднозначну реакцію на знесення пам'ятників і відмову від комуністичної топоніміки. Так, із 4 до 11 листопада 2016 р. соціологічна група «Рейтинг» провела опитування понад 2 тис. респондентів стосовно комуністичної ідеології та ставлення до демонтажу пам'ятників В.Леніну. Тоді близько 48% опитаних підтримали заборону комуністичної ідеології (78% на заході й 33% на сході). Водночас, за даними цього ж опитування, 48% респондентів висловилися проти повалення ленінських пам'ятників, а 41% – підтримали цей крок. На підтримку перейменування вулиць, селищ і міст висловилися 35%, а 57% – були проти. Утім, якщо йшлося про перейменування міст, селищ і вулиць, названих на честь людей, котрі чинили злочини проти українського народу, 49% респондентів підтримували подібний крок, а 44% – виступали категорично проти¹⁷.

¹³ *Schneider J.D.* Ethno-symbolism and Decommunization in the Post-Maidan Ukraine // *Germanic and Slavic Languages and Literatures Graduate Theses & Dissertations*. – Spring, 2018 [Електронний ресурс]: https://scholar.colorado.edu/gsl_gradetds/31; *Bazdyrieva A.* Public Art between Authoritarianism and Democracy (The Case of the Maidan Protest in Ukraine) // *CUNY Academic Works*. – 2017. – P.8, 14–19 [Електронний ресурс]: https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1679&context=cc_etds_theses; *Лосев І.* Декомунізація = дерусифікація України [Електронний ресурс]: <https://tyzhden.ua/Society/152416>; *Кулик В.* Пронеякісні закони та нечутливих критиків [Електронний ресурс]: https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv?page=2&domain_switch=full

¹⁴ Див., напр.: *Яворський В.* Аналіз закону про заборону комуністичних символів [Електронний ресурс]: <http://khp.org/index.php?id=1430493970>. На практиці впродовж 2014–2020 рр. кримінальної відповідальності за порушення декомунізаційних заборон ніхто не зазнав, хоча були випадки відкриття відповідних проваджень.

¹⁵ *Рябчук М.* Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? // *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАНУ*. – Вип.2(82). – К., 2017. – С.113.

¹⁶ Див.: *Гриценко О.А.* Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. – С.266.

¹⁷ Див.: Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html

Характерно, що позитивно сприйняли перейменування на заході, тоді як на сході й півдні – здебільшого негативно. Що вищий рівень освіти респондентів, то вища підтримка ідеї зміни радянських назв міст, селищ, вулиць. Чоловіки схвалювали ініціативу відносно активніше, ніж жінки. Найменша підтримка ідеї перейменування була в найстаршій групі опитаних (від 60 років). Серед мешканців сіл перейменування здобуло більшу підтримку, ніж серед містян.

Є підстави вважати, що формування візії громадян щодо декомунізації здебільшого залежить від телебачення та, меншою мірою, інтернету. Так, результати опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в лютому 2019 р., засвідчили, що 74% респондентів про стан справ в Україні та світі дізнаються саме з вітчизняних телеканалів. Це на 12% менше, ніж у лютому 2018 р. Друге місце в рейтингу посіли інтернет-медіа, які є джерелом інформації для 27,5% опитаних. У 2019 р. показник майже не змінився (в лютому 2018 р. він складав 27,1%). 23,5% респондентів отримують інформацію із соціальних мереж, а ще 10,6% – від родичів, друзів, знайомих. Українським телеканалам довіряють 40,6%, інтернет-виданням – 13,9%, соціальним мережам – 12,4%, родичам і знайомим – 6%¹⁸.

Навесні 2017 р. було оприлюднено та проаналізовано перші підсумки декомунізації. За даними прес-служби УІНП, опитано 10 071 респондента. Соціологічні дослідження зафіксували такі настрої громадян: 74% з них визнавали Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, 58% підтримували засудження тоталітарних режимів та заборону використання і пропаганди їхньої символіки: націонал-соціалістичного (нацистського) 1933–1945 рр. – 58%, комуністичного 1917–1991 рр. – 52%¹⁹. Водночас спостерігалися суттєві регіональні відмінності у ставленні до самого УІНП як органу державної влади (див. табл.).

Ставлення до діяльності УІНП станом на весну 2017 р. (10 071 респондент)²⁰

	Підтримка	Несхвалення
Захід	69,0%	27,2%
Центр	45,1%	50,6%
Північ	58,1%	37,2%
Південь	47,4%	39,4%
Схід	39,8%	51,0%
У цілому	54,3%	39,5%

¹⁸ Див.: Джерела інформації, медіа грамотність і російська пропаганда: результати всеукраїнського опитування громадської думки: Аналітичний звіт [Електронний ресурс]: https://detector.media/doc/images/news/archive/2016/164308/ARreport_Media_Feb2019_v2.pdf

¹⁹ Див.: В Українському інституті нацпам'яті відзвітували про підсумки декомунізації: Інфографіка [Електронний ресурс]: <https://tsn.ua/ukrayina/v-instituti-nacpam-yati-vidzvituvali-pro-pidsumki-dekomunizaciyi-infografika-900878.html>

²⁰ *Marples D.D.* Decommunization, Memory Laws, and «Builders of Ukraine in the 20th Century» // *Acta Slavica Iaponica*. – Т.39. – Р.13.

Промовистим прикладом амбівалентності суспільних настроїв стала декомунізація на Закарпатті, провідником якої у 2015–2016 рр. був очільник обласної державної адміністрації Г.Москаль. Він звітував: «Закарпаття нарешті декомунізовано: всі Леніни, Дзержинські, Кірови, Комсомольські, Жовтневі викинуті на звалище історії. Замість них з'явилися вулиці не тільки Джона Леннона або Енді Воргола. Область стала єдиною в Україні, в якій декомунізовані вулиці перейменовані на честь усіх загиблих на Донбасі героїв. Такою була моя принципова позиція»²¹. Подібні переконання можуть бути пояснені серед іншого тим, що до свого призначення в Ужгород Г.Москаль двічі (2005–2006, 2014–2015 рр.) очолював Луганську ОДА та був свідком бойових дій у зоні АТО.

Боротьба з комуністичною символікою й топонімікою дотепер залишається серйозним чинником дискусій і навіть протистояння. Навряд чи можна ігнорувати те, що спротив перейменуванню часом чинять місцеві громади. Наприклад, мешканці Берегового в 2015 р. виступали проти перейменування вул. Кривої на вул. Тимощука – загиблого героя АТО²². У травні 2017 р. загальнонаціонального розголосу набув скандал через декомунізацію райцентру Більмак Запорізької обл., який раніше називався Куйбишеве на честь радянського партійного діяча. Урешті-решт селище перейменовували в Більмак. Думки мешканців розділилися – дехто хотів повернути населеному пункту старовинну назву Кам'янка. У селищній раді дослухалися до зауважень громади та погодилися перейменувати райцентр у Кам'янку. Справа дійшла до суду, позаяк прихильники назви Більмак виступили категорично проти. Нині райцентр називається Більмак²³.

Значного резонансу набула ситуація з перейменування проспекту, свого часу названого на честь радянського маршала І.Жукова, на генерала П.Григоренка у Харкові. Міськрада, підтримуючи ініціативи місцевих проросійських кіл, намагалася повернути стару назву. Спроби зупинити офіційну декомунізацію й демонтувати волонтерський намет на площі Свободи, де збирається, у тому числі, допомога для учасників бойових дій на Донбасі, викликали стихійну декомунізацію. 2 червня 2019 р. місцеві активісти повалили бюст маршалові І.Жукову. За лічені хвилини з'явилася реакція міського голови Г.Кернеса, який пообіцяв відновити його. 19 червня депутати Харківської міської ради проголосували за повернення проспекту П.Григоренка імені маршала І.Жукова. Тоді ж УІНП звернувся до прокуратури. 11 липня бюст радянському воєначальникові було відновлено коштом партії «Опозиційний блок». У вересні 2019 р. окружний адміністративний суд Харкова скасував рішення міськради про перейменування. Довгий час ситуація залишалася невизначеною: міська влада вперто чинила спротив декомунізації, а проспект офіційно називали імені «маршала Жукова»²⁴ (це не розповсюджувалося на метро,

²¹ Див.: Декомунізація на Закарпатті закінчена [Електронний ресурс]: <https://www.vectornews.net/news/society/16976-dekomunizatsiya-na-zakarpatt-zaknchena.html>

²² Див.: «Вуличне» питання: Берегово шукає компроміси [Електронний ресурс]: <https://zaholovok.com.ua/%C2%ABvulichne%C2%BB-pitannya-beregovo-berekajje-kompromisi>

²³ Див.: Прощання з «радянськими» вулицями і містами: що потрібно знати про декомунізацію в Україні [Електронний ресурс]: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/snesli-2-5-tys-pamyatnikov-i-pereimenovali-kazhduyudesyatyayu-ulicu-cho-uzhno-znat-o-dekommunizacii-1246644.html>

²⁴ Див.: «Если памятник снова повредят, он будет опять восстановлен», – Кернес про бюст Жукову [Електронний ресурс]: <https://mykharkov.info/news/esli-pamyatnik-snova-povredyat-on-budet-opyat-vosstanovlen-kernes-probyust-zhukovu-26808.html>; Рішення Харківського окружного адміністративного суду №520/6394/19 [Електронний ресурс]: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84036329>

де з 2016 р. були чинні нові назви). 26 лютого 2020 р. міськрада знов перейменувала проспект П.Григоренка на І.Жукова. У червні Харківський окружний адміністративний суд визнав протиправним лютневе рішення міськради, повернувши проспекту ім'я П.Григоренка²⁵.

«Топонімічне протистояння» спостерігалось і в Києві. Так, 7 липня 2016 р. міська рада перейменувала проспект Московський на С.Бандери, а 1 червня 2017 р. проспект М.Ватутіна – на Р.Шухевича. 25 червня 2019 р. Окружний адміністративний суд Києва скасував ці рішення, повернувши попередні назви. 9 грудня 2019 р. Апеляційний суд Києва, розглянувши оскарження міської влади, підтвердив законність її рішень про зміну найменувань двох проспектів²⁶. Цікаво, що, як і у Харкові, у київському метро нові назви «прижилися» також без проблем.

Попри неоднозначне ставлення до декомунізації 19 травня 2019 р. про її фактичне завершення заявив президент П.Порошенко²⁷. Саме він став одним із найенергійніших ініціаторів цього процесу, розглядаючи його як частину своєї політичної програми й елемент формування нової національної ідеології правочентристського/республіканського зразка.

Декомунізація стала похідною внутрішньополітичних реформ, розпочатих у 2014–2015 рр. Вона містила нові символічні маркери, актуалізовані подіями суспільного життя осені 2013 – літа 2014 рр. Одним з її підсумків стала деідеологізація, деленізація, дерадянізація мапи України. Важливий також моральний аспект – зміна суспільної свідомості, відмова від тоталітарних практик, від толерування зла²⁸.

Президентські вибори 2019 р. не призвели до згортання декомунізації, проте офіційна риторика акцентовано змінилася в бік поміркованості. Нова політична еліта уникає різких заяв як щодо декомунізації, так і щодо її антиподу, натомість акцентуючи увагу на соціальній політиці й потребі швидких та рішучих реформ. 4 грудня 2019 р. головою УІНП було призначено кандидата філософських наук А.Дробовича, котрий запевнив, що його робота не стане «розворотом в інший бік», до того ж він не вважає, що раніше інститут рухався в радикально неправильному напрямку. Водночас новий очільник дещо інакше дивиться на процес декомунізації²⁹. Певний політичний вакуум та ангажовані неререформовані суди зумовили початок часткової рекомунізації – повернення попередніх назв, ініціаторами чого стали проросійські сили, котрі вдало користувалися поточним моментом³⁰.

Нині декомунізація не розглядається (ані владою, ані громадянами) як першочергове завдання внутрішньої політики. На порядку денному – Донбас, соціальна політика, боротьба з корупцією, реформи. За підсумками дослідження ієрархії

²⁵ Див.: Харьков: Суд отменил переименование проспекта Григоренко в честь Жукова [Електронний ресурс]: https://news.liga.net/region_news/news/harkov-sud-otmenil-pereimenovanie-prospekta-grigorenko-v-chest-jukova

²⁶ Див.: Апеляційний суд залишив у Києві проспекти Бандери і Шухевича [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/2834198-apelacijnij-sud-zalisiv-u-kiievi-prospekti-banderi-ta-suhevica.html>

²⁷ Див.: Трагедія комуністичного терору має стати надійним запобіжником від спроб реанімувати «руський мир» на нашій землі – Порошенко [Електронний ресурс]: <https://prm.ua/tragediya-komunistichnogo-teroru-maye-stati-nadiynim-zapobizhnikom-vid-sprob-reanimuvati-russkiy-mir-na-nashiy-zemli-poroshenko/>

²⁸ Див.: Завершення декомунізації – початок деколонізації [Електронний ресурс]: <https://rpr.org.ua/news/zavershennya-dekomunizatsiji-pochatok-dekolonizatsiji/>

²⁹ Див.: Новий голова Інституту нащам'яті каже, що буде не розворот, а «кут нахилу» [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/12/27/7235964/>

³⁰ Голубов О. Рекомунізація: Чому українським вулицям повертають попередні назви [Електронний ресурс]: <https://www.dw.com/uk/рекомунізація-чому-українським-вулицям-повертають-попередні-назви/a-49368280>

першочергових завдань, яке проводила соціологічна служба Центру Разумкова з 5 по 11 липня 2019 р., в усіх регіонах України переважають патерналістські настрої. На перше місце респонденти поставили зниження тарифів на комунальні послуги (39%), на друге – підвищення зарплат і пенсій (38%), на третє – боротьбу з корупцією (34%), на четверте – вирішення проблеми Донбасу (32%). Водночас проведення економічних реформ підтримують 11% опитаних, а забезпечення територіальної цілісності України хвилює 10% громадян³¹. Ці цифри свідчать про те, що попри зростання поінформованості населення щодо декомунізації й набуття нею загальнонаціонального характеру, вона не сприймається лівовою часткою суспільства як нагальна проблема через те, що переосмислення комуністичного минулого не завершено, а радянський психоемоційний фантомний комплекс – не подолано. У зв'язку з цим не можна погодитися з думкою А.Портнова:

«Обговорення декомунізаційних законів ставить перед нами всіма вельми непросто запитання: Як поводитися з радянським минулим? На мою думку, передусім нам варто повною мірою усвідомити його неоднорідність і суперечливість, що жодною мірою не заперечує злочинного характеру радянського режиму. А ще варто замислитися про проблему незнання і нерозуміння радянського»³².

Декомунізація є багатofункціональним динамічним нелінійним процесом, пов'язаним із відмовою від радянського мислення, винайденням нової традиції, самовихованням, створенням нової уявної спільноти, знеросійщенням і всебічною підтримкою україномовного інформаційного продукту. Суспільство, згідно з даними соціологів, переважно прихильне до поміркованих статичних патерналістських рішень, до компромісів, до уникнення «гострих кутів». Події, пов'язані з відставкою директора УНІП В.В. Ятровича, частина суспільства сприйняла як спробу часткової або повної зупинки декомунізації, поряд з інформаційною кампанією з її дискредитації, протистояннями у судах і вуличними акціями прихильників та противників. Декомунізація залишається своєрідним неформальним внутрішнім референдумом, іспитом суспільства на державницьку зрілість і/або інфантилізм та прихильність до популістських проєктів.

Принциповим кроком в утвердженні декомунізації стало рішення Великої палати Конституційного Суду України від 16 липня 2019 р., за яким закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» визнано таким, що відповідає Основному закону³³. Це поклато край спробам окремих політичних сил і їх цільової аудиторії переглянути положення цього нормативного акта або й зовсім скасувати його.

Того ж 16 липня 2019 р. набув чинності закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Документ, серед іншого, передбачає

³¹ *Замятин В.* Пріоритети діяльності Верховної Ради та майбутньої парламентської коаліції через призму пріоритетів виборців [Електронний ресурс]: <http://razumkov.org.ua/statti/priorytety-diiialnosti-verkhovnoi-rady-ta-maibutnoi-parlamentskoi-koalitsii-cherez-pryzmu-priorytetiv-vybortsiv>

³² *Портнов А.* Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше [Електронний ресурс]: <https://krutyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>

³³ Див.: Закон, який забороняє пропаганду комуністичного та нацистського режимів, визнано конституційним [Електронний ресурс]: <http://www.ccu.gov.ua/novyna/zakon-yakyy-zaboronyaye-propagandu-komunistychnogo-ta-nacystskogo-rezhymiv-vyznano>

захист державної мови як невіддільного елементу конституційного ладу (ст. 53), регулює її застосування в різних публічних сферах (ст. 20–42), забезпечує правовий статус і сприяє популяризації³⁴. Ухвалення цього акта поставило крапку у 30-річній (1989–2019 рр.) історії набуття українською мовою повноправного статусу і його закріплення в національному законодавстві на рівні окремого закону. Сприяння українській мові як державній є супутнім елементом декомунізації як знеросійщення, зміни акцентів культурної політики, базових державницьких цінностей і переваги національного над пострадянським (рософільським). Водночас закон сприяє поширенню автохтонної лексики в публічному вжитку й назвах міст, селищ, вулиць, установ, навчальних закладів тощо. Це, своєю чергою, дозволяє проводити перейменування в позитивному інформаційному річищі, коли пропонується нова назва не викликає суперечок на тлі «гарячої» пам'яті, обстоювання історичної «правди». Наприклад, коли йдеться про діячів культури й мистецтва, музикантів, письменників, політиків, науковців, героїв АТО.

Посилення (або зменшення) декомунізаційних зусиль на пряму залежить від внутрішньо- та зовнішньополітичних пріоритетів чинної влади. Покінчивши на рубежі 2013–2014 рр. зі спробами президента України В.Януковича втягнути країну в російську політичну орбіту, наша держава здійснила кілька рішучих кроків, що підтверджували її євроінтеграційні прагнення. 7 лютого 2019 р. Верховна Рада закріпила в Конституції курс України на Європейський Союз і НАТО³⁵. За відомостями соціологів, українське суспільство радше підтримує цей рух, аніж повернення до сфери впливу Москви. Тим самим Україна прагне набути членства й на ментальній карті Європи. Останнє поняття дослідники вважають конґруентним «Європейському Союзові». За даними загальнонаціонального опитування громадської думки, проведеного фондом «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 до 20 серпня 2019 р., військовий союз із Російською Федерацією та країнами СНД підтримували лише 7%, прибічниками позаблокового статусу виступили 36% респондентів, натомість за вступ до НАТО висловилися 41% українців³⁶.

Новий президент України В.Зеленський не декларував планів переглядати або скасовувати декомунізаційні закони. Ще у статусі кандидата він заявляв, що якщо українське суспільство підтримало декомунізацію, то це нормально:

«Є незаперечні герої. Степан Бандера – герой для якогось відсотка українців, і це нормально і класно. Це один з тих людей, які захищали свободу України. Але я вважаю, що коли ми таку кількість вулиць, мостів називаємо одним і тим же ім'ям – це не зовсім правильно. До речі, справа не у Степані Бандері. Я можу те ж саме сказати і про Тараса Григоровича Шевченка. Я дуже поважаю його приголомшливу творчість. Але ми ж з вами повинні пам'ятати про героїв сьогодення, про героїв мистецтва, про героїв літератури, просто про героїв України. Чому ми їх іменами не називаємо?»³⁷.

³⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>

³⁵ Див.: Рада закріпила в Конституції курс на ЄС і НАТО [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/7/7205991/>

³⁶ Див.: Громадська думка України на 28-му році незалежності держави [Електронний ресурс]: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-ukraini-na-28-rotsi-nezalezhnosti-derzhavi>

³⁷ Див.: Зеленський про декомунізацію [Електронний ресурс]: <https://ua.112.ua/suspilstvo/zelenskyi-pro-dekomunizatsiiu-bandera-heroi-tilky-dlia-chastyny-ukraintsiv-488477.html>

Вступивши на посаду у травні 2019 р., В.Зеленський прагнув триматися подалі від історичних тем. Проте під час щорічного новорічного привітання він поставив під сумнів нещодавній ентузіазм щодо зміни пам'ятників і перейменувань вулиць³⁸. Це спричинило новий тур публічної полеміки навколо декомунізації. За цих умов важлива позиція безпосереднього куратора УІНП, тобто міністра культури України. Екс-очільник відомства В.Бородянський заявляв, що не буде «ініціювати жодних змін у закон про декомунізацію, як і закон про мову»³⁹. На його думку, питання перейменування потребують переосмислення, що можливе, серед іншого, засобами мистецтва – за допомогою серіалів, фільмів, театральних постановок, котрі допоможуть зрозуміти контекст того часу, в якому люди жили та ухвалювали рішення. О.Ткаченко, який змінив В.Бородянського, на запитання, чи правильно проводилася декомунізація, відповів: «Я не можу не вітати цю декомунізацію з одного боку. З іншого боку, не без перекосів. Я розумію, що це не було б можливо, якби воно так швидко не відбувалося, але є нюанси, про які варто було б подумати перше, ніж робити»⁴⁰.

Цілком очевидно, що позиція органів влади в питанні декомунізації буде уточнюватися. Проте можна впевнено констатувати, що відверті й радикальні перешкоди процесу прощання з комуністичним минулим не чиняться, хоча декомунізація і не є пріоритетним напрямом державної політики пам'яті. Не підлягає сумніву й те, що з Україною в питаннях декомунізації солідаризуються інші країни, у першу чергу ті, які колись перебували в підконтрольному Кремлю «соціалістичному таборі».

Найбільш виразний тут польський приклад. 20 жовтня 2016 р. вищі законодавчі органи обох країн ухвалили «Декларацію пам'яті і солідарності Сейму Республіки Польща і Верховної Ради України»:

«Ми [...] спільно й одночасно приймаємо цю декларацію пам'яті і солідарності, щоб віддати шану мільйонам жертв, яких зазнали наші народи під час Другої світової війни, та засудити зовнішніх агресорів, що намагались знищити нашу незалежність. Ми пам'ятаємо про боротьбу польських і українських національних сил антикомуністичного й антинацистського руху опору, які створили моральну основу для повернення незалежності наших держав. Ми віримо у необхідність активізації неупереджених історичних досліджень та необхідність стримування сил, які ведуть до суперечок у наших державах»⁴¹.

За словами надзвичайного й повноважного посла Республіки Польща в Україні Б.Ціхоцького, його співвітчизники «пережили складний процес декомунізації, який спирався на поіменне з'ясування минулого, а не на огульне засуджування»⁴².

³⁸ Див.: Atlantic Council: Декомунізація в Україні може стати уроком для кризи пам'яті на Заході [Електронний ресурс]: <https://www.unian.ua/politics/povalennya-pam-yatnikiv-zahodu-var-to-zrobiti-visnovki-v-dekomunizaciji-v-ukrajini-novini-ukrajina-11077181.html>

³⁹ Див.: Міністр культури Бородянський – про Бандеру, «ботоферми» і гастролі українців у Росії: Інтерв'ю [Електронний ресурс]: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-49837233>

⁴⁰ Див.: Інтерв'ю з міністром культури Олександром Ткаченком [Електронний ресурс]: <https://life.pravda.com.ua/culture/2020/09/11/242296/>

⁴¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28065186.html>; Ukraine and Poland adopt Declaration of Memory and Solidarity, condemn external aggressors [Електронний ресурс]: <http://euromaidanpress.com/2016/10/21/ukraine-and-poland-adopt-declaration-of-memory-and-solidarity/>

⁴² Див.: Польща: напрям успіху [Електронний ресурс]: https://dt.ua/foreign_economics/

У Польщі триває відкрита дискусія про суперечливі питання історії, зокрема Голокост і статус національних меншин у II Речіпосполитій. За всіх нюансів польський досвід національного діалогу й порозуміння є добрим прикладом і для України.

Підсумовуючи, поставимо кілька запитань. Які змістовні ризики несе у собі декомунізація? В який спосіб вони можуть позначитися у суспільній свідомості українців? Чи слід і далі вдосконалювати концепцію декомунізації? Що заважає досягнути повноцінного ефекту в її проведенні?

Безсумнівно, що з огляду на намагання України відмежуватися від ідеології та практики тоталітарного режиму, а також пожвавлення пострадянської й нео-радянської міфології декомунізація може стати об'єднуючим чинником, запорукою подолання постколоніального синдрому й розвитку горизонтальної мобільності соціуму. Це важіль для єднання громадян задля ствердження державницької позиції та консолідаційних цінностей. Водночас не можна не бачити проблем, пов'язаних із декомунізацією. Вона може призвести до одностороннього тлумачення минулого, абсолютизації національної міфології, імперативності суджень щодо радянської спадщини в Україні. У такий спосіб декомунізація як інструмент і процес заперечення комуністичної ідеології та практики ризикує стати дзеркальною протилежністю комунізму з його одномірною людиною, авторитарним мисленням і вихованням, репресивною практикою. Цю ситуацію вельми виразно окреслив А.Портнов, який писав, що в українському публічному просторі

«дотепер відчутно бракує критиків інтегрального націоналізму та його символіки з демократичних, плюралістичних позицій, а не з перспективи “русского мира” чи “Великої Вітчизняної війни радянського народу”. Так само бракує критики комуністичного нарративу, яка не викликала би підозр у вузьконаціоналістичній настанові автора. Тому я вважаю за засадничо важливе для такої критики відмежуватися від тоталітарних ідеологічних конотацій. За не менш важливу вважаю відмову від провів зверхності і повчального тону»⁴³.

З огляду на це крапку у процесі декомунізації ставити зарано. Незавершена реформа судів першої інстанції дозволяє противникам декомунізації у столиці й регіонах розраховувати на потрібні рішення, які згортають цей процес і реанімують комуністичну символіку, топоніміку. Попри те, що декомунізація має підтримку значної частини суспільства, у Києві та південно-східних областях існує сталий спротив, що його підтримують (інформаційно, фінансово) проросійські політичні партії та організації. Високий рівень політизації проблеми й залежність суспільства від прихильних до Росії ЗМІ також ускладнюють подальше впровадження практик декомунізації.

Від послідовності дій влади, підтримки нею національно-державницьких пріоритетів залежатиме кінцевий результат декомунізації. Підставовим викликом сьогодні залишається конструювання нових національних міфів як дзеркального відображення старих (нео-)радянських, що побутували до 2014 р. Виникає ризик

polsha-napravlenie-uspeha-322115_.html

⁴³ Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше [Електронний ресурс]: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshе>

утилітарного (ресурсно-мотивованого) підходу до декомунізації, яка за історичною інерцією може призвести до творення нових ідеологічних догм.

Поза сумнівом, слід продовжити опрацювання проблем, пов'язаних із формуванням та втіленням політики декомунізації. І йдеться не лише про наукові студії. Як відомо, у 2014 р. на рівні уряду було вирішено підготувати законопроект про засади національної політики пам'яті, а також «Національну доповідь про злочини комунізму в Україні». Фактично мовилося про концептуальне підґрунтя політики декомунізації. Перший документ нібито був підготовлений, але не поданий на розгляд парламенту, а другий так і не з'явився. Тож єдиним програмним дороговказом декомунізації стали чотири закони від 9 квітня 2015 р. Проте на практиці декомунізація часто виходила поза формальні рамки, визначені законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів...», що породжувало критику чи навіть спроби компрометації всього процесу декомунізації. Ось чому до згаданих проектів доцільно повернутися.

Досвід показав недостатність фінансових інструментів декомунізації: брак коштів на демонтаж монументів, заміну й виготовлення нових вуличних табличок, на створення пам'ятних місць чи музеїв, присвячених добі тоталітаризму, на належний медійний супровід тощо. Усе це підсилювало позиції противників декомунізації, які (використовуючи власний фінансовий інструмент) організовували контрзаходи з метою дискредитації насправді потрібних державних декомунізаційних ініціатив.

Отже як концептуальні основи, так й інструментарій декомунізації ще підлягають удосконаленню. Процес очищення від тягаря радянського тоталітарного минулого в Україні ще зарано оголошувати завершеним.

REFERENCES

1. Bazdyrieva, A. (2017). Public Art between Authoritarianism and Democracy [The Case of the Maidan Protest in Ukraine]. *CUNY Academic Works*, 8–19. Retrieved from: https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1679&context=cc_etds_theses
2. Drohushevska, I. (2017). Dekomunizatsiia toponimii: kontseptsiia povernennia istorychnykh nazv na kartu Ukrainy. *Problemy bezpererвної heohrafichnoi osvity i kartohrafii*, 26. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Holubov, O. (2019). *Rekomunizatsiia: Chomu ukrainskym vulytsiam povertaiut poperedni nazvy*. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/rekomunizatsiia-chomu-ukrains'kym-vulytsiam-povertaiut'-poperedni-nazvy/a-49368280> [in Ukrainian].
4. Hrytsenko, O.A. (2019). *Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Losiev, I. (2015). *Dekomunizatsiia = derusyifikatsiia Ukrainy*. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/Society/152416> [in Ukrainian].
6. Marples, D. (2018). Decommunization, Memory Laws, and “Builders of Ukraine in the 20th Century”. *Acta Slavica Iaponica*, 39, 1–22.
7. Riabchuk, M. (2017). Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni dyskusii z pryvodu «dekomunizatsiinykh» zakoniv? *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F.Kurasa NANU*, 2(82). [in Ukrainian].
8. Riabchuk, M. (2019). *Dolannya ambivalentnosti: Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti – istorychni prychny ta politychni naslidky*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Schneider, J.D. (2018). Ethno-symbolism and Decommunization in the Post-Maidan Ukraine. *Germanic and Slavic Languages and Literatures Graduate Theses & Dissertations. Spring*. Retrieved from: https://scholar.colorado.edu/gsl_gradetds/31
10. Symonenko, I. (2009). Memorialnyi prostir Ukrainy: kryzovyi stan ta shliakhy ozdorovlennia. *Stratehichni priorytety*, 4(13). [in Ukrainian].
11. Yurchuk, Yu. (2014). Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine. *Candidate's thesis*. Stockholm, US-AB: Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History.

Yurii Shapoval

Doctor of Historical Sciences [Dr. Hab. in History], Professor,
Chief Research Fellow,
Department of Theory and History of Political Science,
I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), shapoblu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Iryna Vasyliieva

Doctor of Philosophical Sciences [Dr. Hab. in Philosophy], Professor,
Head at Department of Philosophy, Bioethics and History Medicine,
O. Bohomolets National Medical University
(Kyiv, Ukraine), ivafilos1403@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3772-5358>

Iryna Matviienko

Candidate of Philosophical Sciences [Ph. D. in Philosophy],
Docent at Department of Philosophy,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), malushka20@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0606-0544>

Ukrainian Society in 2014–2020: Problems of Decommunization Politics

Abstract. The purpose of the article is to analyze the key areas, public reception and consequences of decommunization politics, which has gained new impetus after Euromaidan. The methodological basis is an interdisciplinary approach. It includes a political component, as well as taking into account the fact that decommunization implies a worldview and cultural transformation of Ukrainian society. The principle of historicism, multifactoriality and comprehensive approach is used. The scientific novelty lies in the attempt to conceptualize the events of 2014–2020 related to the implementation of decommunization politics. **Conclusion.** The impetus for the politics of decommunization was the lack of a fully formed national historical narrative and the desire to form such a narrative. Cognitively, the object of decommunization is the history of Ukraine in the twentieth century, with special emphasis on the Soviet period and the national liberation struggle. Spatially, such an object is the public / symbolic space of cities and villages of Ukraine and its information and cultural space, where communication on the themes of the historical past takes place. A fundamental element of the politics of memory in Ukraine in 2014–2020 is the condemnation of the crimes of the communist regime, which in the conditions of the Russian-Ukrainian war is gradually becoming conventional. The most powerful instrument of decommunization was the legislative one – the adoption and implementation of four laws of April 9, 2015. The adoption of laws on decommunization, together with the use of an institutional tool – the activities of the Ukrainian Institute of National Memory, stimulated the process of separation from the communist / totalitarian past, from its symbolism and toponymy. Condemnation of the crimes of the communist government and the [completely unrealized] lustration procedure are the basic foundations of postcolonial discourse and elements of the roadmap for the formation of the Ukrainian political nation. Contrary to the claims of some critics of the politics of decommunization, the recognition of the ruling regime as criminal does not mean that there was nothing positive in the country subordinate to it, or that the "independence fighter" cannot a priori commit a crime. Sociological survey data show that the attitude of Ukrainian society to decommunization and its practical implementation is ambiguous and has a clear regional specificity.

Keywords: decommunization, memory politics, civil society, post-colonial syndrome, horizontal mobility, political nation.

Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe

Abstract. The purpose of this study is to present the ways of multicultural noble community formation on the territory of Podillia (Podillya), and starting from 1434 – of Podolian voivodeship, which was the easternmost province of Polish Kingdom at the time. **The research methodology** follows the principles of systematizing the materials and applying interdisciplinary lenses. It utilizes a number of general methods of historical studies: historiographical, terminological, biographical, prosopographical, genealogical, and linguistic analysis. Based on the analysis of probable sites of origin of the nobles who received land assignments on the territory of Podolian voivodeship under the rule of Władysław III in 1434–1444, the study traces specific regions in Polish and Czech kingdoms, from which the nobles relocated to the eastern border of Europe of that time. The main regions of the incoming to Podolian voivodeship nobles' origin include Lesser Poland, Greater Poland, Mazowia, Moravia, and Silesia. The farthest site of origin of these nobles were Moravia and Wieluń district of Sieradz voivodeship in Greater Poland. The rest of the sites of origin, which can be identified, lie at the 500 to 700 kilometre distance from Podillia. For the period of the 15th century, the study differentiates several ethnic and socio-professional groups that added to the noble Podolian community. These are mercenaries, coming mostly from the territory of Czech Kingdom where the Hussite War was coming to an end at the time, who pursued noble titles by means of military service. In the middle and during the second half of the 15th century the majority of "new Podolians" settled in Podillia and already in the 2nd and 3rd generations were considered native in the local noble community. **Conclusions.** Determination of the probable places of origin of the nobles incoming to the territory of Podillia in the 15th century demonstrates that they were coming from practically all the regions of the Polish Kingdom. Military people became quite a distinguished group in Podillia. The Polish king's inability to supply the military with his own subordinates made him draft people coming mostly from the Czech Kingdom. A share of them stayed in Podillia after completing their service. It is notable that at the time there was a possibility to change their social status and use the privileges granted through military service to become nobles.

Keywords: Podillia, nobility, noble community, borderland, Podolian voivodeship, mercenaries.

Regardless of their origin, class, property status, education, or specific skills, people living in medieval Europe in the 14th–15th century, for the most part, were not mobile. However, some groups could boast an extraordinary mobility by those time's standards. First of all these are people who served in the military as vassals of their masters or as mercenaries. Their mobility was very noticeable at the frontier, especially at the eastern one in Podillia. Podillia (Podillya), is a territory that emerged at a contested borderland between farming communities and nomads in the middle of the fourteenth century. Located at the very end of the route from the East to the West through which the nomads of Asia migrated to the present-day European territories of Ukraine, Hungary, Moldova, Romania, and Bulgaria, Podillia was the perfect place for nomads to choose either to move farther across the ravines covered with forests and the Carpathian Mountains, or to stay between the Dniro (Dnieper), the Southern Buh, and the Dnister (Dniester) Rivers. This territory emerged in the historical narrative when the Lithuanian dukes and the Polish King Casimir III the Great (1333–1370) divided the legacy of the Ruthenian Kingdom and pushed the Tatars back to the steppe. Over the course of 150 years this territory passed through many dominions: as a western part of

Golden Horde (Mongol Empire); a principality under the Koriatovych brothers; a land partitioned into several sections between the Polish king, Władysław II Jagiełło, and the grand duke of Lithuania, Vytautas; and – after 1434 – Podolian Voivodeship (the area administered by a voivode or governor) of Polish Kingdom, and Eastern Podillia as part of the Grand Duchy of Lithuania. This region became a great frontier that hosted cultural and religious diversity, and faced a continuous influx of newcomers both from the West (Germans as town residents, Polish and German nobles as beneficiaries of land rent) and the East (Armenians residing in towns, Tatars serving in the military).

Thus, who were those people that arrived at Podillia? And why do we ask this question? I will begin by answering the latter. Surveying the origin of people that came to the turbulent borderlands and became “new Podolians” enables us to demonstrate several significant, to my opinion, issues. Firstly, what region of Europe shared a border with the contested territories in the southeast? Secondly, did the contact zone become a melting pot (one of the “American-type frontiers of Europe”) for all who were seeking their fortune here? Thirdly, how did living in Podillia shape local elites and bring specific features to the local noblemen, citizens, and peasants? How did the locals perceive the foreigners?

Migrations have always been caused by a number of reasons, including the following: political processes leading to a long civil war (Czech Kingdom, Golden Horde), demographic changes compelling part of the population to migrate, professional specialization of the region’s inhabitants forcing them to work far from their place of residence (mercenaries). From where did they come to Podillia? An answer to this challenging question depends on one’s point of view. In theory, any contested territory is a place where people come from different sides, leastways from both sides of the border imagined by those who regarded the contested area to be their own. But this is true only in theory. It seems that the communication paths and those who used them were the best advertisement that encouraged people to seek their fortune in Podillia.

The survey of the origins of noblemen’s receiving landholdings in Podillia after 1434 demonstrates that they were coming to Podillia from nearly all the provinces of Polish Kingdom (see Table). The list of places also includes Silesia, from which the relatives of the settlers of the second half of the 14th century, mainly the 1370s – 1380s, arrived. “The new Podolians” consisted of Moravians as well, for whom a long travel eastward was necessitated by their affiliation with the Hussite movement and the temporary cessation of the Hussite’s struggle in the mid-1430s. Traditionally, Moravia was considered as one of the mercenary marketplaces in Central Europe, yet hardly did the Polish King have enough financial resources to employ them; moreover, neither Władysław III nor his entourage planned any military campaigns in Moravia¹.

The mapping of the regions, from which “the new Podolians” came, demonstrates that they arrived in Western Podillia from the eastern and central provinces, except for Moravia, using communication paths, on which Lviv, Lublin, and Chełm served as transit points of this migration².

¹ The peak of his anti-Turkish policy, the campaign of 1444, ended with his defeat in Varna and the death of the young king. See more in: *Jefferson J.* The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444. – Leiden; Boston, 2012. – P.357–470. On the participants from the Polish Kingdom and Podillia, in particular, see: *Pentek Z.* Polscy uczestnicy wyprawy warneńskiej // *Balkanica Posnaniensia.* – Roczn. 8. – 1997. – S.93–108. Among those who fought in 1444, one can see Bogdan Hynkovich, the voivode of Podillia Hrytsko Kerdei, Jan Szyszka, Krystyn of Szczuków, Michał of Buczac, Mikołaj Domarat from Śladków, Stogniew from Szumsk, Warcisław from Danilkowice.

² The map of Belz szlachta’s origin looks similar (Belz Voivodeship since 1462) with the only difference in the status of Belz land as the fief of Mazovia Princes, resulted in a high percentage of Mazovians among the newly arrived settlers: *Janczek J.* New Authority, New Property, New Nobility: The Foundation of Noble Estates in Red Ruthenia during the Fourteenth and Fifteenth Centuries // *Quaestiones Medii Aevi Novae.* – Vol.7. – 2002. – P.125.

Origin of Noblemen Receiving Landholdings in 1435–1444

№	Name	Region of origin	Destinations from the places of origin to Kamianets (Kamyanets)	Sources
NOBLES 1435–1444				
1	Georgiy (Jerzy) Kuncovych (Kuncowicz)	–	–	ZDM. – Cz.8 ³ . – №2180. – S.5
2	Benesz from Keschcow?	–	–	AGAD. – AZ ⁴ . – Sygn.32. – S.967
3	Warcisław Wyszkwowicz from Daniłkowice	–	–	BMW ⁵ . – Sygn.1219III. – №3; ZDM. – Cz.8. – №2200. – S.30–31; №2449. – S.255–256
4	Mroczek from Krasów	6 places named Krasów (Krasov) in Silesia, Mazovia, Lublin, Volhynia Lands and Sandomierz	–	AGAD. – AZ. – Sygn.32. – S.967–968
5	Jan Wywier from Kurzeszyn	Rawa district	~ 700 km	ZDM. – Cz.8. – №2186. – S.13–14; №2204. – S.34
6	Shyshka Lambanch (Schischka Lambanch in sources)	Possibly Silesia	–	ZDM. – Cz.8. – №2187. – S.14
7	Jan Słabosz	–	–	ZDM. – Cz.8. – №2188. – S.15
8	Domarat from Śladków (district writer)	Łęczycza district	~ 770 km	ZDM. – Cz.8. – №2190. – S.16; №2244. – S.70–71; №2361. – S.174; №2362. – S.175–176
9	Jan Fiol from Konary (Konarów)	Possibly Krakow voivodeship	~ 600 km	ZDM. – Cz.8. – №2201. – S.31–32
10	Ivan from Bagovytsya	Podillia	–	ZDM. – Cz.8. – №2202. – S.32–33; №2231. – S.136
11	Jan from Janowice	–	–	ZDM. – Cz.8. – №2211. – S.39–40
12	Sen'ko from Verbovets	Podillia	–	ZDM. – Cz.8. – №2213. – S.41–42
13	Petro from Bagovytsya	Podillia	–	ZDM. – Cz.8. – №2214. – S.42–43; №2215. – S.43–44
14	Mikołaj from Wierzbica	4 places named Wierzbica in Radom, Chełm, Płock, Lublin, Wiślica districts	–	ZDM. – Cz.8. – №2227. – S.56–57
15	Sędziwój Gosieński	–	–	ZDM. – Cz.8. – №2228. – S.57
16	Jan Słabosz from Tarnów and Kawęczyn	More than 20 Kawęczyns in Polish Kingdom	–	AGAD. – Tzw. ML ⁶ . – Dział IV B. – Sygn.17. – K.183–183 v; ZDM. – Cz.8. – №2245. – S.71; №2323. – S.137–138
17	Bylina from Lubnicz → Dzierzkowice ⁷	Wieluń district	~ 800 km	AGAD. – AZ. – Sygn.32. – S.935, 969; ZDM. – Cz.8. – №2419. – S.222
18	Wojciech Szostek from Dzierzkowice (castle judge in Kamianets in 1440)	Wieluń district	~ 800 km	ZDM. – Cz.8. – №2240. – S.67; №2259. – S.82

³ Zbiór dokumentów małopolskich (ZDM). – Cz.8: Dokumenty z lat 1435–1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286–1442 / Wyd. I.Sułkowska-Kuraś, S.Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.

⁴ Archiwum Zamoyski w AGAD.

⁵ Biblioteka miejska i wojewódzka w Bydgoszczy.

⁶ Tak zwana Metryka Litewska w AGAD.

⁷ Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu / Wyd. R.Rosin. – Warszawa, 1963. – S.76, 108.

19	Ivan from Stepankivtsi	Podillia		ZDM. – Cz.8. – №2241. – S.68
20	Borsz from Kocina	Wiślica district	~ 550 km	ZDM. – Cz.8. – №2242. – S.69; №2274. – S.94
21	Jan Szyszka (Iohannes Schiska in sources)	Possibly Silesia	–	ZDM. – Cz.8. – №2243. – S.69–70; №2468. – S.269–270
22	Piotr Ciolek from Klodnica	Lublin district	~ 520 km	ZDM. – Vol.8. – №2291. – S.111–112
23	Jan Kiemlicz from Włostowice (now part city Puławy*)	Lublin district	~ 530 km	ZDM. – Cz.8. – №2305. – S.121
24	Mach from Podlachia	Podlachia	–	AGAD. – AZ. – Sygn.32. – S.935; ZDM. – Cz.8. – №2367. – S.179
25	Sigismund Kierdey	Golden Horde, (Ruthenian lands since 1360th)	–	AGZ. – T.5. – №87. – S.110
26	Krystyn from Szczuków	Lesser Poland, Silesia	–	ZDM. – Cz.8. – №2357. – S.170–171; №2448. – S.253–254
27	Stanko (Stanek)	–	–	ZDM. – Cz.8. – №2369. – S.180
28	Václav Spisz from Sobáčov	Moravia	~ 880 km	ZDM. – Cz.8. – №2384. – S.193–194
29	Jan from Chomentów	Possibly Mazovia, Kujawy or Greater Poland lands	–	ZDM. – Cz.8. – №2386. – S.195–196
30	Mikołaj Podolec from Grodków	Possibly Mazovia, Wyszogród district	~ 720 km	ZDM. – Cz.8. – №2392. – S.199–200
31	Mytko Zarubych from Lysets	Podillia	–	ZDM. – Cz.8. – №2425. – S.226–227
32	Lukasz Lojowicz from Milejowce	Possibly Radom or Opatów districts	–	ZDM. – Cz.8. – №2426. – S.227–229
33	Stanisław from Bedrykovtsi	Silesia (Podillia since 1380th)	–	ZDM. – Cz.8. – №2427. – S.229–300
34	Tomasz from Hynkovtsi	–	–	AGZ. – T.6. – №20. – S.31–32
35	Ignat Neshevyh from Benankovtsi	Possibly Podillia	–	ZDM. – Cz.8. – №2430. – S.233–234
36	San'ko Kozlovsky	Possibly Podillia	–	ZDM. – Cz.8. – №2431. – S.234–235
37	Ivan Sen'ko from Verkhovest	Possibly Podillia	–	ZDM. – Cz.8. – №2434. – S.237–238
38	Mikołaj Widinicz from Słabicz	–	–	AGAD. – AZ. – Sygn.32. – S.973
39	Stogniew from Szumsk	Mazovia land	~ 760 km	ZDM. – Cz.8. – №2446. – S.251–252
40	Steczko from Włodowice	Possibly Włodowice on Silesian and Lesser Poland borderland	~ 700 km	ZDM. – Cz.8. – №2461. – S.264–265
41	Stanisław from Rudnik	–	–	AGAD. – AZ. – Sygn.32. – S.975
42	Mikołaj Domarat from Dobrzyń, possibly a relative of Domarat from Ślasków	More than 10 Dobrzyńs in Polish Kingdom	–	ZDM. – Cz.8. – №2466. – S.268–269
43	Bogdan Hynkowycz	–	–	ZDM. – Cz.8. – №2495. – S.299

* Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu / Wyd. S.Kuraś // Dzieje Lubelszczyzny. – T.3. – Warszawa, 1983. – S.263–264.

As seen in *Table*, Moravia was one of the most distant regions of “the new Podolians” origin, a distance of around 880 kilometres, whereas most of the places were 500–700 kilometres away from Podillia, which is also a very long distance at that time.

Finally, there was another, eastern side of the contested territories. Although the migration from the Tatar side to the Podolian Voivodeship was not so noticeable, it cannot be neglected. Already mentioned more than once, the Kerdei family, part of which settled in Podillia, could serve as an example and a model for those who wished to serve the Polish King. Political changes in the Black Sea steppe occurred in part due to the impact of Grand Duchy of Lithuania and led to the emergence of Crimean Khanate in the 1440s⁹. That time became a turning point for many inhabitants of the steppe and a moment when they, especially the elites, had to decide who to serve and pledge their loyalty. The need to choose, in turn, influenced the number of natives coming from the Tatars in the eastern provinces of Kingdom of Poland. Although they are not seen, except for the Kerdeis, among the recipients of the king’s landholdings and other land transactions in the second half of the 15th century¹⁰, yet they should not be disregarded. Later, in the 16th century, their descendants would be present in the lists of guard squadrons, in which they would play an important role thanks to their experience and skills in confronting the raids from the opposite side of the alleged border. The name of one of the suburbs of the city of Bar, Bar-Chemeryskiy, eloquently indicates that chemerysy, that is, the inhabitants of the steppe, as the local population called them, used to live there. However, this would be a story of the subsequent 16th century.

According to the sources available, in the first half of the 15th century, the nobility corporation of Podillia consisted mostly of newcomers from various provinces of Polish Kingdom, Silesia, and Moravia. They left their places of settlement because of political changes, especially in Czech Kingdom that included Moravia and Silesia. The gradual “appearance” of the local Ruthenians in the sources was not numerous, yet it should not be ignored. The new law and land titles documentation culture slowly became a part of everyday life, which explains why other recipients of the king’s landholdings in Podolian Voivodeship outnumbered the locals and Ruthenians. The raids of the Tatars were also one of the critical factors, which became a permanent feature of Podillia’s everyday life since the 1440s, influencing almost every family.

Military Service

The most efficient way to become a “new Podolian” was military service. The overview of families holding official positions and the noblemen who received titles to land during the reign of Casimir IV (1447–1492)¹¹ reveals a few new names, since at the dawn of the early modern period the nobility was a completely established community with its place in the societal hierarchy. At first glance, this community appeared to be rigidly stratified, but it was open to new members. It was the military men guarding the border who used this opportunity first. The enlargement of the

⁹ *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII–XVIII w. – Warszawa, 1989. – S.130–131.

¹⁰ *Михайловський В.* Надання земельної власності у Подільському воєводстві за Казимира IV // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.251. – Л., 2006. – С.399–438.

¹¹ For the land titles see: Там само. – С.399–438.

Podolian nobility by way of accepting new members from the outside began slowly with the soldiers when Polish Kingdom launched a guarding service of its eastern border after the end of the thirty-year war with Teutonic Order. Until the second half of the 15th century, Podolian Voivodeship had been a certain land reserve for rewarding people who deserved appreciation (participants of the “Lutsk War”, anti-Turkish campaigns of Władysław III), but later the possibilities for such rewards decreased significantly. Therefore, military service remained to be one of the possible ways to make connections to this region not through the king’s favour but through marrying into local families.

The emergence of the first lists of the noblemen serving in the border patrol service since the 1470s¹², and availability of their last names in the later documents designated as Podolian noblemen proved that they established their connections in Podillia in different ways: by receiving land titles, marrying into local families, carrying out administrative service, and holding government positions such as the Starosta General of Kamianets. All these factors contributed to the evolution of “the new Podolians”. These lists are filled with names of gentry and settlers not only from other regions of Polish Crown but also from other countries. Some of them were attributed as *podolita* (Podolian), for instance, Kuropatva, Krczonowski, or some Khanych¹³.

A distinguishing feature of that time was the military service of young noblemen from wealthy families, whose relatives had held or were holding the high-ranking offices in Podolian and Ruthenian Voivodeships. The list of Krakow Standard-bearer (*chorazy*) Firlei from Dąbrowica’s squadron, copied in Lviv on February 15, 1499, mentioned Voivodych of Podillia Jan, probably Jan of Buczacz, the son of Jakub¹⁴.

Since 1492, there are annual lists of squadron heads and squadrons located in Podillia. One of the first lists shows the following names and nicknames of the officers: Dersław (*Derslao*), Janusz Świerczowski (*Janusch Swirczowsky*), Hynek (*Hynek*), Petro Loncky (*Petro Lanczky*), Jankowsky (*Jankowsky*) та Jan Jurkowsky (*Yurkovsky*) (*Iohanni Jvkowsky*) and 1022 cavalrymen in total¹⁵. In 1493 in Piotrków, the king recruited Jan Świerczowski along with 206 cavalrymen and Hynek Uneński and

¹² Ludwиг Kolankowski notes that the first squadron heads were recorded in 1479: *Kolankowski L. Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 r. // Ziemia Czierwińska. – T.1. – №2. – Lwów, 1935. – S.1.* (Numbering from a separate printout). The list of the first squadron heads includes *Myszkowsky de Przeczyzow*, who was probably the future Ruthenian Starosta General Piotr Myszkowski: *Matricularum Regni Poloniae summarus, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur. – Pars 1: Casimiri IV regis tempora comlectens (1447–1492) / Ed. T.Wierzbowski. – Warszawa, 1905. – №1486.* Though, Konstanty Górski provided the lists of squadrons in 1471 and 1474 in an annex to his research: *Górski K. Historia jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – S.271–274.* In 1479, Squadron head Myszkowski received money for his squadron: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). – Archiwum Skarbu Koronnego (ASK). – Dz.85. – Syng.1. – K.53, 54–54 v.; Samsonowicz H. Rota Piotra Storkowskiego z 1477 r. // Acta Universitatis Nicolai Copernici: Historia. – T.26(240). – Toruń, 1992. – S.157–162.*

¹³ AGAD. – ASK. – Dz.85. – Syng.6. – K.219, 220; Syng.11. – K.33.

¹⁴ *Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta spisane przez ś. p. Adolfa Pawińskiego / Wyd. A.Lewicki. – Kraków, 1898. – №20. – S.24.* The list presents a range of military szlachta: „Slywka, Smolka, Johannes Podolszky woyewodzycz, Petrus Kola, Nicolaus Gyemyelnyczky, Nicolaus Zolkiewyszky, Joannes Doluszky, Petrus Gnyszky, Hynek, Stanislaus, Simon Chlyweyeczky, Beneszch, Woyczyech Sapoleyenszky, Januszchowszky, Lonyvszky, Wronykowszky, Jan Hladky, Bernath Moravyczky, Jakub Kroczechowszky, Waczlaw Vyelky, Prusz Jan, Beranet, Caspar Ungarius, Thomaszch Charcawth, Benedict Charwath, Kothowsky”.

¹⁵ *Matricularum Regni Poloniae Summaria (MRPS). – Pars 2: Iohannis Alberti regis tempora comlectens (1492–1501) / Ed. T.Wierzbowski. – Warszawa, 1907. – №33.*

Jankowsky with squadrons of 170 persons each¹⁶. In the same year, Janusz Świerczowski received money in Poznań for the service of 212 cavalymen: 10 Hungarian florins for each of them for three months¹⁷. At the same time, the squadrons of Jankowsky, Petro Loncky, Hynek, Derślaw, and Żukowski were also mentioned in Poznań¹⁸. In 1494, Jakub Pukowski was recruited with 100 cavalymen¹⁹. Two of the aforementioned heads of squadrons, Janusz Świerczowski (the Świerczowskis were recorded in Podillia in the late 14th century)²⁰ and Hynek (from Łęczycza Voivodeship) were linked with Podillia. Janusz Świerczowski reached the highest point of his career in the next century, holding the position of the Starosta of Terebovlya in 1507–1526²¹.

Members of the family from Buczacz and the family from Chodcza were also listed among the squadron heads and soldiers. In 1501, Voivodych of Podillia Jan of Buczacz had a squadron of 200 cavalymen; Stanislaw of Chodcza, Castellan of Lviv, the starosta of Kamianets and Lviv had a squadron of 300 cavalymen, and his brother Piotr, the Starosta of Halych – 150 cavalymen²². The foreigners might have come here to serve because of mobilization for levy en masse (one of the last at that time) in 1497–1498, caused by Jan I Olbracht's invasion of the kingdoms of Moldavia and Walachia²³. The campaign involved a lot of nobility from all over Polish Crown and catalysed turmoil on the south-eastern border of the kingdom. The King lost the campaign, thus provoking a Turkish campaign in response. The latter demonstrated the inability of levy of mass along with a few military units to resist a well-organized and experienced Turkish army.

Tatar units, in their turn, more actively began to disturb the borderland regions, and no longer limited themselves to raiding the Podolian Voivodeship²⁴, but reached all the way to the boundaries of Belz Voivodeship²⁵. The Tatar raids were mentioned in the letters of Piotr Myszkowski from the summer of 1499, who was appointed by the king to guard the border “for defending the Ruthenian lands and the starosta general's constituencies” (...*pro defensione terrarum Russie in capitaneum generalem constituentes*)²⁶. The turmoil on the border demanded a significant number of warriors and the maintaining of the practice of posting the noblemen in residence in Podillia that had been introduced at the beginning of the 15th century.

¹⁶ Ibid. – №166.

¹⁷ Ibid. – №199, 236.

¹⁸ Ibid. – №200, 238.

¹⁹ Ibid. – №369.

²⁰ Janusz Świerczowski probably had no links to Podillia, since he and Bartolomei were called courtiers of Grand Duchy of Lithuania (*Johanni et Bartolomeo Szwirczowsky curiensibus illustrissimi magni ducis Lithuaniae...*) during the Moldavian campaign of Jan I Olbracht in 1497: Materiały do dziejów pospolitego ruszenia z lat 1497 i 1509: Zebrane w części przez Adolfa Pawińskiego // Archiwum Komisji Historycznej. – T.9. – Kraków, 1902. – №209. – S.290.

²¹ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII w.: Spisy / Opr. K.Przyboś. – Wrocław, 1987. – №672. – S.97.

²² MRPS. – Pars 2. – №1465, 1501–1502.

²³ *Fac L.* Turecka wyprawa odwetowa na terenach Rusi Czerwonej w roku 1498: Zarys problem // Roczniki Przemyski. – T.41. – №1: Historia wojskowości. – 2005. – S.3–26.

²⁴ On 7 August 1498 Kamianets and Skala received the tax exemption for 15 years to prevent impoverishment: MRPS. – Pars 2. – №1267–1268. The next year, the king abolished customs duties for citizens of Kamianets, which was probably caused by a military threat: Ibid. – №1371.

²⁵ The letter of the Starosta of Belz Jan Kamieniecki, written on 20 July, 1499, to King Jan I Olbracht concerning the raid of Tatars in the suburbs of Busk that was not repelled because of the lack of people and poor preparedness of noblemen: Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – №26. – S.30–31.

²⁶ Ibid. – №21. – S.24–25. The letter of Piotr Myszkowski to the King, written on 23 July 1499.

It should be pointed out that to live on the turbulent Christian-Muslim border was a common practice in medieval and early modern Europe. The Iberian Peninsula, where Emirate of Granada existed till the end of Middle Ages, witnessed a related situation. The fear of being captured forced the local population to acquire peculiar skills of living in a permanent state of war or rather dealing with a war threat²⁷. The Iberian Peninsula was a place where one could lose everything in a moment – or could achieve a social advance or simply get rich. These peculiarities hardly differed from those in Podillia. However, the latter has never witnessed the crusades against the Muslims, although propaganda transformed Podillia into European *antemurale christianum*.

The organization of Current Defence (*obrona potoczna*) to guard the borders of Polish Kingdom in the second half of the 15th century was a milestone in the history of Podillia, as the region became a place of military service, where the Crown noblemen not only acquired military skills but also – and what is very important – got acquainted with each other. Military service was a way of socialization and entering in the noble circles, provided marriage and social contacts opportunities for the lower- and middle-range gentry who were not allowed to participate in the Crown Sejms, and contributed to advancing their military and administrative careers.

Mercenaries from Czech Kingdom in Podillia in the 15th Century

At the beginning of the subchapter, it has been stated that some part of “the new Podolians” came from the West, Czech Kingdom in particular. They were, first of all, mercenaries from Czech Kingdom, Silesia, and Moravia in particular. The appearance of mercenaries from Silesia and Czech land, where Kingdom of Poland had been hiring mercenaries since the beginning of the 15th century, among the squadron heads in Podillia²⁸ was a typical situation due to an excess of skilled people in Central Europe²⁹. Their numbers increased after the end of the Hussite movement in Czech land³⁰. According to the calculations of Tadeusz Grabarczyk, 25 percent of all squadron heads of infantry in Polish Kingdom in 1454–1500 were from Czech Kingdom and Silesia³¹. Considering infantry, 540 Silesians and 471 Czechs served with the troops of Polish King during the same period, constituting 15 percent of a total number recorded in sources. Their share was probably higher, as Grabarczyk has not identified 4650 of 6966 persons³².

²⁷ Malinowski M. Najnowsza historiografia hiszpańska na temat pogranicza chrześcijańsko-muzułmańskiego na półwyspie Iberyjskim w XIII–XV w. // Acta Universitatis Lodzianis: Folia Historica. – T.72: Studia z historii Polski i powszechnej XIII–XVIII w. – Łódź, 2001. – S.38–39.

²⁸ In 1481, one of the squadron heads was Zolna Czech (*Zolna cum Czech*): AGAD. – ASK. – Dz.85. – Sygn.1. – K.72. The list of the squadron in 1497 indicated that soldiers had arrived from Wrocław, Brzeg, Opole, Legnica, Głogów, etc.: Ibid. – Sygn.2. – K.109–112. For instance, Silesian squadron heads served in Podillia in 1493 (*et etiam pro Slesier rotmagistris*): MRPS. – Pars 2. – №265.

²⁹ Hant J., Carlson U. Mercenaries in Medieval and Renaissance Europe. – McFarland, 2013. – P.130; Grabarczyk T. Jazda zaciężna Królestwa Polskiego. – Łódź, 2015. – S.15.

³⁰ Betts R.R. Social and Constitutional Development in Bohemia in the Hussite Period // Past & Present. – №7. – 1955. – P.49.

³¹ Grabarczyk T. Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV w. – Łódź, 2000. – S.69.

³² Ibid. – S.75.

Due to the long-lasting conflict in Czech Kingdom in the first half of the 15th century³³, the region had a lot of experienced war professionals seeking new service opportunities. Polish Kingdom constantly felt shortages of skilled personnel for military service at the border and faced the need for lower and middle-level officers, as well as ordinary soldiers. The King was not able to meet the shortage with his own resources. The primary sources demonstrate a certain dependence on mercenaries from Czech Kingdom, Moravia, and Silesia, releasing a significant number of soldiers after the end of the conflict between the Hussites and Empire, as evidenced by Czech units guarding Teutonic Order's cities during the thirteen-year war between Polish Kingdom and Teutonic Order (1453–1466)³⁴.

The sources indicate a significant number of persons with names and patronymics marking them as those who arrived from the aforementioned territories: Jan Moravčík (*Joannes Morawczyk*) served in Peremyshl in the late 15th century³⁵, Bernat Moravski (*Bernath Moravyczky*) and Václav Velký (*Waczlaw Vyelky*) from Firley's squadron³⁶, Mikláš Lahetka (*Miklasth Lachetka*) and Martin Čech (*Marcicz Czech*) from the Piotr Storkowski's squadron³⁷. The list of squadron heads whose squadrons possessed firearms also includes mercenaries from that region: Jiří Kalus (*Irzyk Kalusz*), Jan Kalus (*Jan Kalusz*), Hans Scholc (*Hanusz Szolc*), Jiří Homutovsky (*Irzyk Chomutowski*), Jiří Mundry (*Irzyk Mundry*), Jiří Hubaty (*Irzyk Hubaty*), Matias Moravchyk (*Matysz Morawczyk*), and perhaps Sokol Slovacky (*Sokót Słowacki*)³⁸. Mercenaries from that multi-ethnic region were not a novelty in Podillia, as Silesians and Czechs had been recorded here since the second half of the 14th century, e. g. Bedrych from Bedrychovci, Krystyn Szczukowski, and others.

Written on July 27, 1499, two letters from commanders of infantry regiments to King Jan I Olbracht illustrate that mercenaries from Czech Kingdom, Moravia, and Silesia served in Podillia. The first letter was written in the Old Czech language. Assigned to obtain money from the king, Jan Kalus might have been a local (as the settlement of Kalus has existed in Podolian Voivodeship since the 13th century), though he is recorded as *Johannes Kalusch* in another document, which can serve as evidence of his German origin. The letter mentioned the squadron head Jiří Homutovski (*Girzik Chomutowski*), who was apparently from the Czech lands³⁹. Jan Kalus was probably ennobled in 1505, joining the Ciolek family of arms, the adjusted version of which

³³ For example: *Kaminsky H.* A History of the Hussite Revolution. – Berkeley, 1967; *Klassen J.* The nobility and the making of the Hussite Revolution. – Boulder, New York, 1978.

³⁴ *Długosii I.* Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae, Liber 12: 1445–1461 / Ed. K. Baczkowski etc. – Warszawa, 2003. – P.206–207, 236–237, 274–276.

³⁵ Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – №24. – S.28. In the 1501 letter of Cardinal Frederik, Moravčík and Hynek were described as a later cardinal Fredyryks *rothmagistri societas vestre*: Ibid. – №75. – S.76.

³⁶ Ibid. – №20. – S.24.

³⁷ *Samsonowicz H.* Rota Piotra Storkowskiego z 1477 r. – S.160.

³⁸ *Grabarczyk T.* Firearms in the equipment of mercenary troop of the Kingdom of Poland in 1471–1500 // Fasciculi Archeologiae Historicae, Recent Research into Medieval and Post Medieval Firearms and Artillery. – Vol.25. – Łódź, 2012. – P.57.

³⁹ Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – №32. – S.37–38. The following persons witnessed the document: *Girzik Chomutowsky rothmistr*, *Ambroz rothmistr*, *Jan Sokolowsky rothmistr*, *Stefek rothmistr y gyny ussichchi desatniczy a strzielczy piessy na Kamienczy* (Ibid. – №32. – S.38; №34. – S.39). Probably, it was the same Jan Kalus enlisted by Jan I Olbracht in Sandomierz on 27 October 1500, along with his rota of 200 infantrymen: Ibid. – №73. – S.74. In the list under the year 1497, he was recorded as *Calusch*: AGAD. – ASK. – Dz.85. – Sygn.2. – K.124.

included the phrase that he was from the Hungarian city of Brod (*nob. Ioanni Calusch de Brod, civitate regni Hungariae*)⁴⁰.

The second letter, signed by sergeant Jan Sokolovský from Lukasz's squadron, was also written in Old Czech concerning a squadron head's corruption⁴¹. Although there are some doubts regarding the origin of the squadron heads, the scrivener who wrote the letters was undoubtedly from Czech lands, because even the theory of undefined Polish language in the late 15th – early 16th century cannot explain the Czech expressions *Nayiasnieyssy kraly...*, *...wassı kralowske*. Moreover, the confirmation that these persons from Silesia, Moravia, or Czech Kingdom resided in Kamianets and wrote these documents, are the mentions of the Kamianets city scrivener Václav in 1510⁴².

In 1500, a Silesian Mikołaj Sle(n)zhak (*Nicolaus Slezak*) received Bedrychovtsi and Vyselok as collateral from Andrzej from Novodvor, as witnessed by the Starosta General of Kamianets Stanisław of Chodcza⁴³. It seems weird that this family estate was pledged. However, it might indicate that the Świerczes lost their positions among the middle-class nobility of Podolian Voivodeship, which they had gained during their office of the Castellán of Kamianets in the second half of the 15th century. It is noteworthy that both the Swierczes and Mikołaj Sle(n)zhak were from Silesia, this their shared Silesian origin could serve as an additional favourable argument to make a deal.

Thus, Silesia, Moravia, and Czech Kingdom were the most distant regions (no lesser than 800 km), from which people migrated to Podillia seeking their fortune. To them, a service in the military units was the first step to settling here. Therefore, Podillia was a certain “melting pot”, in which the locals and people from both sides of the alleged border were mixing and forming a Podolian community in the broader sense. The regional assimilation affected all the strata, but only nobility, unfortunately, could be analysed from this perspective.

The formation of the border on the boundaries of contested territories ended, most likely, in the mid-15th century when the rivalry between Kingdom of Poland and Grand Duchy of Lithuania regarding the ownership of Podillia came to an end. The partitioned Podillia was organized in two provinces. Bratslavshchyna, its eastern part, was such an uncertain territory without definite borders that we know almost nothing about the events that occurred there. Podolian Voivodeship, the western part of Podillia, became the easternmost province of Polish Kingdom. This part was wholly integrated into Polish Crown and its law, which, along with military units for protecting the border in the second half of the 15th century, were the main factors

⁴⁰ *Trelińska B.* Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec: Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. – Lublin, 2001. – №48. – S.59.

⁴¹ Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – №33. – S.38.

⁴² The letter of Sigismund I the Old to the Starosta of Kamianets Stanisław Lanckoroński, written on November 3, 1510: Acta Tomiciana / Ed. A.T.Działyński. – T.1: 1507–1511. – Poznań, 1852. – №136. – P.121 “...per Vatzlav, notarium castrensem...”. Once again, Scrivener Václav (*Venceslaum notarius*) was mentioned in the king's letter to Jan Tworowski on February 19, 1511: Ibid. – №181. – P.145. During the gathering of troops in Medzhybizh, in 1513, 1513 p., Scrivener Václav (*Venceslaus notari[us]*) was recorded after Jan Tworowski: AGAD. – ASK. – Dz.85. – Sygn.12. – K.43v, 44v, 97.

⁴³ *Pulaski K.* Stare osady w ziemie kamienieckiej i dziedziczące na nich rody podolskiej szlachty historycznej // *Idem.* Szkice i poszukiwania historyczne: Serya 3. – Kraków, 1906. – P.153–155.

in the formation of the local nobility corporation. Openness to new rules and new members was a distinguishing feature of the Podolian nobility (it applies only to the local Ruthenians).

Settlers from almost every land of Polish Kingdom became “the new Podolians” (see *Table*). Military officers constituted a prominent group in Podillia at that time. The organization of border defence regiments required a permanent location of military units in the Podolian Voivodeship. The Polish King was not able to form them using his subjects only, so he hired people from Czech Kingdom. Some part of these mercenaries settled in Podillia after the end of their service. Since the mid-16th century, citizens could change their social status and become ennobled after performing military duties. Their birthplaces, which sometimes were 500–800 km from Podillia, is a vivid illustration of the late medieval imaginary geography showing which European regions chose contested territories between Dnister and Dnipro Rivers to seek a better fortune or earn money.

The Podolian Voivodeship was a multicultural region on the contested borderlands, where Ruthenians used to live with Poles, Hungarians, Armenians, Valachians, and Germans. The primary sources mention mainly “the new Podolians”, distorting the broader picture of the Podolian society of that time. However, they demonstrate that Podillia was not a typical region among the Ruthenian lands of Polish Crown and Grand Duchy of Lithuania.

REFERENCES

1. Betts, R.R. (1955). Social and Constitutional Development in Bohemia in the Hussite Period. *Past & Present*, 7, 37–54.
2. Długosij, I. (2003). *Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae, Liber 12: 1445–1461*. ed. Krzysztof Baczkowski etc. Kraków: Akademia Umiejętności. [in Latin].
3. Fac, L. (2005). Turecka wyprawa odwetowa na terenach Rusi Czerwonej w roku 1498: Zarys problem. *Roczniki Przemyski*, 41, 1: *Historia wojskowości*, 3–26. [in Polish].
4. Grabarczyk, T. (2000). *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV w.* Łódź. [in Polish].
5. Grabarczyk, T. (2012). Firearms in the equipment of mercenary troop of the Kingdom of Poland in 1471–1500. *Fasciculi Archeologiae Historicae, Recent Research into Medieval and Post Medieval Firearms and Artillery*, 25, 53–58.
6. Grabarczyk, T. (2015). *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego*. Łódź. [in Polish].
7. Hant, J. & Carlson, U. (2013). *Mercenaries in Medieval and Renaissance Europe*. McFarland.
8. Janeczek, A. (2002). New Authority, New Property, New Nobility. The Foundation of Noble Estates in Red Ruthenia during the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Quaestiones Mediaevi Novae*, 7, 77–125.
9. Jefferson, J. (2012). *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*. Leiden; Boston: Brill.
10. Kaminsky, H. (1967). *A History of the Hussite Revolution*. Berkeley: University of California Press.
11. Klassen, J. (1978). *The nobility and the making of the Hussite Revolution*. Boulder, New York: Columbia University Press.
12. Kuras, S. (1983). Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu. *Dzieje Lubelszczyzny*, 3. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].
13. Malinowski, M. (2001). Najnowsza historiografia hiszpańska na temat pogranicza chrześcijańsko-muzułmańskiego na półwyspie Iberyjskim w XIII–XV w. *Acta Universitatis Lodzianensis: Folia historica*, 72: *Studia z historii Polski i powszechnej XIII–XVIII w.*, 27–41. [in Polish].
14. Pentek, Z. (1997). Polscy uczestnicy wyprawy warneńskiej. *Balkanica Posnaniensia*, 8, 93–108. [in Polish].
15. Samsonowicz, H. (1992). Rota Piotra Storkowskiego z 1477 r. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, 26, (240), 157–164. [in Polish].
16. Sutkowska-Kuraś I. & Kuraś S. (Comps.) (1975). *Zbiór dokumentów Matopolskich, VIII*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish, in Latin].
17. Trelińska, B. (2001). *Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w.* Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. [in Polish].
18. Tyszkiewicz, J. (1989). *Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII–XVIII w.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].

Віталій Михайловський

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), v.mykhailovskyi@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0273-3668>

Подільський плавильний котел: формування мультикультурної шляхетської спільноти на східному кордоні Польського королівства в XV ст.

Анотація. Мета дослідження полягає у представленні шляхів формування мультикультурної шляхетської спільноти на території Поділля (від 1434 р. Подільського воєводства), яке була найсхіднішою провінцією Польського королівства. **Дослідницька методологія** базується на принципах системності та міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічний, термінологічний, біографічний, просопографічний, генеалогічний та лінгвістичного аналізу. У дослідження на підставі аналізу ймовірних місць походження шляхтичів, що отримували земельні надання на території Подільського воєводства за правління Владислава III у 1434–1444 рр., показано регіони Польського й Чеського королівств, звідки вони переселялися на східний кордон тогочасної Європи, а саме Малопольща, Мазовія, Великопольща, Моравія, Силезія. Найвіддаленішим місцем, звідки походили ці шляхтичі, були Моравія та Велюньський повіт Серадзького воєводства у Великопольщі. Решта місць походження, які можна локалізувати, віддалені від Поділля на 500–700 км. Для другої половини XV ст. виділено кілька етнічних і соціо професійних груп, з яких поповнювалася подільська шляхетська спільнота. Це військові найманці, що походили насамперед із території Чеського королівства, де на той час завершилися Гуситські війни. У середині та другій половині XV ст. більшість із «нових подолян» осіла на Поділлі, а у другому і третьому поколіннях уже вважалися своїми в місцевій шляхетській спільноті. **Висновки.** З'ясування ймовірних місць походження прибулої у XV ст. на територію Поділля шляхти показує, що походила вона практично з усіх регіонів Польського королівства. Помітною групою на Поділлі у той час стали військові. Неможливість польського короля забезпечити військо своїми підданими змушувала наймати вихідців із Чеського королівства. Частина з них після завершення служби осідала на Поділлі. Також у той час існувала можливість зміни соціального статусу для міщан, котрі завдяки військовій службі могли стати шляхтичами.

Ключові слова: Поділля, шляхта, шляхетська спільнота, прикордоння, Подільське воєводство, найманці.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.137>
УДК: 930.1(477);339.138:316

Ярослав Калакура

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kalajar@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії (кінець XIX – перше двадцятиріччя XXI ст.)

Анотація. **Мета розвідки** полягає в тому, щоб на основі загальної теорії поколінь з'ясувати особливості зміни поколінь істориків в українській історіографії кінця XIX – початку XXI ст., простежити її вплив на оновлення методологічних і концептуальних засад, проблематики історичної науки, збагачення дослідницького досвіду. **Методика дослідження** включає послідовне дотримання принципів історизму, наступності, антропологізму, цивілізаційного, енергетичного, соціокультурного, генераційного та системного підходів, застосування методів історіографічного аналізу та синтезу, компаративістики, моделювання, конкретно-історичного, історико-хронологічного, історико-генетичного пізнання та власних спостережень. **Наукова новизна** зумовлюється тим, що вперше на основі авторських напрацювань, а також попередників системно розглянуто процес й особливості зміни поколінь українських істориків у контексті загальних тенденцій реалізації принципу наступності з урахуванням конкретно-історичних умов історії України новітньої доби. **Висновки.** У результаті дослідження процесу зміни поколінь істориків з'ясовано його вплив на розвиток української історіографії з кінця XIX до перших десятиріч XXI ст., висвітлено його теоретико-методологічні, історіософські та історичні засади, термінологічний апарат, принципи наступності та спадкоємності, а також кризові явища розривів і конфліктності. У рамках означеного періоду умовно виокремлено шість поколінь українських істориків, обґрунтовано критерії їх хронологічних меж, названо найбільш характерні ознаки кожного з них. Відстежено традиції й новаторство методологічного інструментарію, їх спільні та відмінні риси. Звернуто увагу на переломні віхи у зміні поколінь, їх вплив на світогляд і цінності українських істориків, діяльність наукових інституцій, осередків і шкіл в Україні та за рубіжем, на проблематику досліджень, оновлення парадигми, концептуальних, методологічних підходів в історичній науці, зміст історичної освіти.

Ключові слова: покоління, українська історіографія, методологія, історики, зміна поколінь, наукові школи, наступність, спадкоємність.

Період із кінця XIX до третього десятиріччя XXI ст. – знаковий і рубіжний у становленні та розвитку української історіографії, який сповнений не тільки важливими науковими працями з української та зарубіжної історії, оновленням методологічного та концептуального інструментарію, але зміною щонайменше шести поколінь істориків. Цей шлях від пізнього романтизму й позитивізму до модерну та постмодерну мав суперечливий характер, він пов'язаний, з одного боку, із низкою складних політичних метаморфоз, насадженням марксистської парадигми й догматичним ставленням до формаційного трактування історичного процесу,

із масовими репресіями та переслідуваннями істориків, а з іншого – з відродженням національних традицій історичної науки, її трансформацією, подоланням розколу на західноукраїнську, наддніпрянську, діаспорну й поверненням цілісності та соборності в умовах державної незалежності України.

В епіцентрі усіх цих перемін були люди – конкретні історики різних поколінь зі своїм світоглядом, цінностями, методологією наукового пізнання, особистими вподобаннями. Дослідження тривалого і суперечливого процесу зміни поколінь українських істориків упродовж понад століття видається актуальним і важливим завданням історіографічної науки. Його актуальність зумовлюється кількома чинниками. По-перше, без з'ясування механізму генетичної та інтелектуальної зміни поколінь істориків та їх еліт неможливо відстежити процес розвитку історичної науки, виявити тенденції нарощування знань, успадкування і примноження її методологічного інструментарію. Тут криється ще недостатньо осмислений великий та багаторічний досвід реалізації принципу безперервності й наступності історієписання на різних етапах історії, що має важливе значення і для сьогодення. По-друге. Новітня українська історична наука відгукнулася на виклики, зумовлені цивілізаційним, антропологічним, соціокультурним, інформаційним та іншими поворотами, що супроводжується оновленням методології історичного пізнання під кутом зору пріоритету ролі людини у продукуванні нових знань та їх ретрансляції. Це, своєю чергою, диктує необхідність чіткіше з'ясувати не лише надбання, цінності кожного покоління істориків, але й роль їх провідних особистостей у транзиті знань і кращих традицій історієписання. По-третє, в умовах російської агресії проти України загострилася «війна» історій та істориків навколо ключових проблем української минулості й сьогодення, продовжуються спроби Російської Федерації привласнення нашої історії та її інтерпретації з великодержавних позицій «спільної історії», «одного народу»¹. Звідси випливає потреба звернутися до досвіду наших попередників, особливо діаспорних колеґ, щодо спростування різного роду фальсифікацій, інсинуацій і спотворень української історії, нав'язування міфів, консервування стереотипів.

З урахуванням актуальності означеної проблеми видається важливою і багато у чому новою мета пропонованої статті: з'ясувати основи загальної теорії поколінь і на її основі та наявних історіографічних, конкретно-історичних джерел дослідити особливості зміни поколінь в українській історіографії в період із кінця XIX до третього десятиріччя XXI ст., простежити її вплив на оновлення персонального складу істориків, методологічних і концептуальних засад історичної науки, її проблематики, змісту та збагачення дослідницького досвіду.

Перед тим, як перейти безпосередньо до реалізації поставленої мети, вважаємо доцільним зробити декілька попередніх застережень. *Перше* стосується загальної теорії поколінь та понятійного апарату. Хоч її новітню концепцію стосовно середнього класу опрацювали американські автори Н.Гоув і В.Штраус на рубежі 1980–1990-х рр.², але вона має давнє коріння. Ще представники класичної античної філософії Аристотель, Платон, Сократ та інші, розвиваючи теорію систем, звернули увагу на роль універсальних зв'язків історичного процесу, виразником яких є зміна поколінь. До фундаторів теорії поколінь у контексті соціальної філософії відносять Ж.Дромеля, О.Конта, Д.Мілля, які обґрунтували нові підходи до локалізації структурних сегментів поколінь у часовому і просторовому вимірах. Вагомим залишається внесок у теорію поколінь представників романтичної течії гуманітаристики, зокрема В.Дільтея та О.Лоренца, які доводили внутрішню єдність поколінь, указували на їх духовну

¹ Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки. – К., 2018. – 435 с.

² Strauss W., Howe N. Generations: the history of America's future, 1584 to 2069. – New York, 1991. – 538 p.

спільність. Натомість, прихильники конфліктної теорії поколінь Р.Дарендорф, Л.Козер та інші дійшли висновку про закономірний характер конфліктів як одного із двигунів суспільного поступу. На односторонність позитивістського й романтично-історичного трактування зміни поколінь вказував німецький соціолог К.Маннгейм у статті «Проблема поколінь» (1928 р.), доводячи, що біологічна складова «зміни поколінь» не є домінуючою для характеристики їх сутності, оскільки головне тут – соціальний і культурний зміст, хоча й відбиває чотириактний ритм біологічного розвитку людського життя³. Для історичної науки, поряд зі згаданими, найбільш близькою стала духовно-історична концепція поколінь, пов'язана з іменами іспанського філософа Х.Ортегі-і-Гассета та його учня Х.Марнаса. На їхню думку, поняття «покоління» має як біологічні, так і соціальні виміри, котрі ґрунтуються на засадах індивідуалізму, тобто йдеться про своєрідний компроміс між масою й індивідом, зміна якого прокладає траєкторію історичного процесу⁴.

Відштовхуючись від зазначених теоретичних положень, можна стверджувати, що покоління, у тому числі й істориків, ґрунтуючись на більш-менш однакових цінностях певної епохи, має декілька сторін: вікову, біологічну, демографічну, історичну, психологічну, соціокультурну, інтелектуальну. На особистість істориків, їх характер і цінності накладають свій відбиток також особливості професійної діяльності та корпоративна ідентичність.

Повертаючись до праць Н.Гоува й В.Штрауса, слід зазначити, що вони стали відповіддю на виклики нового тисячоліття, породжувані «конфліктами поколінь» у різних форматах і сферах. Аналізуючи їх причини та прояви, автори звернули увагу на те, що діти, досягаючи певного віку своїх батьків, зазвичай багато у чому не стають схожими на них, а набувають власні, здебільшого інші вікові ознаки, цінності, характерні для їхнього часу. Усе це й надає умовної окремішності та самотності кожному поколінню. Із-поміж тих, представники яких живуть у сьогоденні, або збереглися в пам'яті сучасників, дослідники виділили шість поколінь: «велике», або G1 – «ті, що вижили» (народилися в 1901–1922 рр.); «мовчазне» (1923–1942 рр. нар.); покоління «бумерів», або «Baby Boom» (1943–1963 рр.); «невідомих» – X (1963–1982 рр.); «не такі, як інші» – Y (1982–2000 рр.); «цифрове» – Z (2000–2020 рр.). Назви ці умовні, а основним критерієм визначення меж поколінь тут узято вік: 19–22 років. Це означає, що такий підхід не є універсальним і не може бути механічно застосованим в історіографії, оскільки він недостатньо враховує інші критерії, передусім специфіку професії, еволюцію цінностей на тлі історичних, соціокультурних, інших змін. І все ж, у пошуках відповіді на критерії меж та загадковості відмінностей різних генерацій українських істориків, можна з великою мірою умовності застосувати цю теорію з тим, щоб виявити найбільш характерні риси того чи іншого покоління, з'ясувати певні професійні особливості, а відтак на цій базі шукати нові підходи до формування й виховання істориків, до підвищення ефективності історичної науки та освіти у сучасних умовах.

Друге застереження стосується самого поняття «покоління» (за етимологією: «generatio» – породження, певна сходинка, коліно або ланка в ланцюгу походження від загального предка), яке досить широке, багатогранне і визначається не так показником віку, скільки цінностями, ідеалами, набутим життєвим досвідом та інтелектуальним внеском. До того ж поняття «покоління» й «вікова група», як справедливо зазначає А.Онищенко, не тотожні, оскільки, із погляду соціології, покоління може охоплювати декілька вікових груп, а самі межі поколінь рухомі та значною

³ Mannheim K. The problem of generations // *Essays on the Sociology of Knowledge*. – London, 1952. – 292 p.

⁴ Ортега-у-Гассет Х. Восстание масс // *Эстетика. Философия культуры*. – Москва, 1991. – С.331.

мірою залежать від історичних, соціально-економічних, демографічних, етнічних, регіональних, інших факторів. Поколінням притаманні певні типові антропогенні, соціально-психологічні, світоглядні, ідейно-моральні, етнокультурні характеристики, а також подібні духовні цінності⁵. Отже, виходячи з сучасної теорії поколінь, можна говорити і про умовну поколіннєву спільність фахових істориків, народжених у певний історичний період, для якої характерні більш-менш схожі методологічні орієнтири, погляди, цінності, котрі сформувалися під впливом цілої низки чинників: освітніх, наукових, культурних, духовних, соціальних, економічних, політичних та інших, а також зовнішнього середовища. До поколінь українських істориків ми відносимо тих, хто ідентифікує себе з українською історіографією. Це не тільки ті, хто в різний час народився, працював або працює на теренах материкової України, але й у діаспорі. Звідси різноманіття кожного покоління істориків.

Фундамент цінностей історика закладається на індивідуальному рівні у віці переважно до 18 років під впливом родинного виховання, навчання у школі, суспільно-політичного та соціокультурного середовища, а його професійні компетенції набуваються у процесі навчання в університетах, долучення до дослідницьких практик і, як правило, тривають упродовж усього життя. На думку соціологів і демографів, зміна поколінь відбувається умовно через кожні 20–25 років, тобто за століття змінюється чотири – п'ять поколінь, причому цикли цих змін мають властивість повторюватися. Хронологізація зміни поколінь істориків пов'язана також із періодизацією історії та історіографії, а тому, обираючи їх критерії, передусім із погляду розвитку методології, не слід нехтувати й теорією зміни поколінь, адже досить часто рубежі цих процесів у часовому вимірі можуть збігатися.

Третє. У зарубіжній історіографії, зокрема польській і російській, за останні роки побачили світ праці, включаючи й дисертаційні дослідження, безпосередньо присвячені зміні поколінь істориків⁶. У нас спеціальних дискурсів ще не створено, проте багато аспектів цієї проблеми знайшли висвітлення у студіях з історії історичної науки, у розвідках, присвячених визначним українським історикам, науковим товариствам та історичним школам, а також періодизації вітчизняної історіографії. Варто зазначити, що в тій чи іншій мірі цієї проблеми торкалися наші провідні мислителі минулого і сучасності. Як відомо, Т.Шевченко сформулював своє кредо розуміння єдності і зміни поколінь у знаменитому посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим». Із-поміж концепцій українських теоретиків поколінь найближчою до історичної науки є генераційна теорія І.Франка⁷, в якій категорія «генерація» має дещо ширше значення, ніж літературне покоління, оскільки до неї входять усі інтелектуали, включаючи й істориків.

Сама історія, за визначенням М.Грушевського, є естафетою пам'яті, за допомогою якої кожне нове покоління успадковує традиції, засвоює досвід попередніх поколінь⁸. Принцип наступності поколінь істориків домінував в «Огляді української

⁵ *Онищенко А.С.* Покоління як соціальна категорія // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили: Серія «Соціологія». – Т.234. – Вип.222. – Миколаїв, 2014. – С.61–62.

⁶ *Сидорова Л.А.* Смена поколений историков и инновационные процессы в отечественной исторической науке в XX в. // Связь веков: Исследования по источниковедению истории России до 1917 г. – Москва, 2007. – С.428–442; *Серых А.А.* Поколенческая идентичность историков России в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Омск, 2010. – 21 с.; *Zarnowski J.* Pokolenia historyków po 1945 r. a przeobrażenia polskiej historiografii // Klio Polska: Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej. – Т.7. – Warszawa, 2015. – S.15–42 та ін.

⁷ *Луцишин О.Б.* Генераційна теорія Івана Франка // Вісник Львівського університету: Серія філологічна. – Вип.67(2). – Л., 2018. – С.101–107.

⁸ *Грушевський М.С.* На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто: Мюнхен, 1992. – С.120.

історіографії» Д.Дорошенка⁹, у навчальному посібнику М.Марченка¹⁰, в історіографічних студіях Л.Винара, Б.Крупницького, І.Лисяка-Рудницького, О.Оглоблина, О.Пріцака та ін. Особливо зріс інтерес до цієї проблеми після проголошення незалежності України, свідченням чого стала поява низки узагальнюючих праць з історії історичної науки, автори яких, аналізуючи поступ у нагромадженні історичних знань, пов'язують його загальні тенденції зі зміною поколінь¹¹. Л.Зашкільняк відстежив принцип наступності в розвитку методології історичної науки¹², Я.Дашкевич показав джерельне значення метричних книг для дослідження зміни і спадкоємності поколінь та звернув увагу на витоки постмодернізму в українській історіографії, зумовлені з успадкуванням традицій і приходом до неї нових поколінь істориків¹³. Процес зміни методологічних та світоглядних орієнтирів істориків радянської школи впродовж першого десятиріччя незалежності України простежив Я.Грицак¹⁴. Одна з перших спроб викласти генераційну структуру сучасного співтовариства істориків належить В.Підгаєцькому, котрий виділив окрему групу істориків перед- та пенсійного віку¹⁵, хоча навряд чи цього критерію достатньо для структуризації фахівців, адже в основі поколінь, окрім віку, лежать цінності та досвід.

Найбільше уваги проблемі наступності поколінь українських істориків приділено у працях І.Колесник¹⁶, де під кутом зору їх спадкоємності, механізму взаємодії теорії, методології та історіографії, оновлення базових концептів історичної науки показано розвиток української історичної думки з XVIII до початку XXI ст. Дослідниця підкреслила, що принцип мережевої організації науки нівелює конфлікт поколінь, сприяє синхронізації дій, репрезентує розвиток науки не як лінійний, а як пульсуючий процес зміни генерацій. Ряд аспектів зміни поколінь істориків порушено у студіях В.Ващенко, І.Верби, Г.Боряка, І.Гирича, Г.Касьянова, А. та В. Коцурів, В.Масненка, О.Реєнта, С.Світленка, В.Смолія, О.Удода, Н.Яковенко, В.Яремчука, О.Яся та ін. Не оминув питання наступності, спадкоємності в українській історіографії на тлі розгляду її провідних течій і напрямів й автор цієї статті¹⁷.

У названих та інших працях, зокрема у статті О.Матвійчук¹⁸, простежується думка про те, що історія, а отже й наука розвиваються шляхом зміни поколінь, що атрибутивною закономірністю розвитку людства та нагромадження історичних знань про нього є принцип успадкування інтелектуальних надбань, традицій і

⁹ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – 256 с.

¹⁰ *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – 222 с.

¹¹ *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці, 1999. – 520 с.; *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX – початок XX ст.: основні напрями і концепції. – Л., 2002. – 242 с.; Українська історіографія на зламі XX і XXI ст.: здобутки і проблеми / За ред. Л.Зашкільняка. – Л., 2004. – 405 с.; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острогож, 2009. – 526 с.; *Світло й тіні українського радянського історіописання* / За ред. В.Смолія. – К., 2015. – 212 с.; *Історик і влада* / Кер. проекту І.Колесник. – К., 2016. – 543 с. та ін.

¹² *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. – Л., 1999. – 224 с.

¹³ *Дашкевич Я.* Вірменські метричні книги в Україні XVII–XVIII ст. // *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* – Вип. IV. – Л., 2004. – С.33–40; *Його ж.* Постмодернізм та українська історична наука // *Його ж.* «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С.341–345.

¹⁴ *Грицак Я.* Українська історіографія: 1991–2001: Десятиліття змін // *Україна модерна.* – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.66–67.

¹⁵ *Підгаєцький В.В.* «Орач льодовика» і його «історія» як метафори минулих часів // *Україна модерна.* – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.121–124.

¹⁶ *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). – К., 2000. – 256 с.; *Її ж.* Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – 566 с.; *Її ж.* Український історик і влада: від примусу до партнерства // *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки.* – Вип.9. – К., 2016/2017. – С.9–24 та ін.

¹⁷ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. Вид. друге, доп. – К., 2012. – 512 с.; *Його ж.* Методологія історіографічного дослідження. – К., 2016. – 319 с. та ін.

¹⁸ *Матвійчук О.* Теорія поколінь: чому ми різні та як порозумітися одне з одним // *Практика управління дошкільним закладом.* – 2018. – №7. – С.36–41.

досвіду попередників. У цьому процесі задіяно дві сторони: та, яка передає традиції, спадщину й досвід, і та, яка їх засвоює, продовжує. Однак механізм ретрансляції знань, умінь, методології і практичного досвіду досить складний та суперечливий, оскільки, за законами філософії, він відбувається не прямолінійно, а шляхом «запечення» минулої якості, старих знань і перегляду або заміни їх новими. При цьому створення нових знань неможливе без опори на надбання, досвід, практики попередників. Тобто тут діє універсальний закон наступності та спадкоємності. Сказане стосується й успадкування наукових традицій істориків як антропосоціального явища. На це орієнтує саме слово «традиція» (від лат. «traditio»), що означає «передача, звичай»), а вони, відбиваючись у знаннях, досвіді, цінностях і пам'яті старших поколінь, продовжують передаватись, успадковуватись і засвоюватись наступними генераціями. Звернення до традиції засвідчує, що історія має передусім сенс у «ланцюгу залежностей»: те, що відбувається спочатку, навіть якщо воно видається на перший погляд випадковим, обумовлює в кінцевому результаті те, що відбувається потім¹⁹.

У розвитку історичної науки прийнято виділяти певні періоди й етапи, для яких характерні пріоритетні історіософські теорії, методологічні концепції, домінування наукових шкіл, поява знакових праць і постатей. Їх фундаторами виступають найбільш відомі особистості, історики різного віку, представники різних поколінь. Якщо взяти до уваги, що межі одного покоління охоплюють 20–25 років, то в рамках того чи іншого століття можуть працювати люди чотирьох, а то й п'яти поколінь одночасно. Наприклад, у добу радянського тоталітаризму впродовж майже семи десятиріч паралельно працювали представники чотирьох поколінь, хоч і в рамках різних методологічних теорій та світоглядних орієнтирів. І все ж було б хибним заплющувати очі на те, що ці покоління були далеко неоднакові, існували істотні відмінності, певні суперечності, передусім світоглядні як між представниками материкової та діаспорної історіографії, старшої й молодшої генерацій, так і всередині вікових груп. Водночас, як показують спостереження, в історичній науці визрівання і становлення фахівця, його професіоналізація відбуваються в більш зрілому віці, ніж, скажімо, у технічних чи природничих науках. Це зумовлено тим, що для роботи з історичними джерелами, для оцінки складних і суперечливих подій, соціокультурних явищ та процесів потрібні не лише професійні знання, уміння осмислювати та оцінювати їх, але й певний життєвий і дослідницький досвід, більш-менш усталені погляди, формування та утвердження котрих потребує тривалого часу. Заодно треба визнати, що кожне нове покоління, яке приходить в історичну науку, стає продуктом певної епохи, виступає носієм її цінностей, воно, зазвичай, має новіші знання, свої світоглядні особливості, вносить власне розуміння історичного процесу, краще володіє інформаційними технологіями. Це можна відстежити на вісімдесятирічному досвіді головної історичної установи нашої держави – академічного Інституту історії України, де й сьогодні працюють люди різних поколінь, включаючи вихідців із радянської школи, котрі зуміли відійти від збанкрутілої методології, подолати ідеологічні стереотипи. Відрадно, що у середовищі інститутської молоді є чимало яскравих, «просунутих» і творчих особистостей²⁰.

Варто підкреслити, що кожне нове покоління істориків для свого самоствердження і творчості засвоює надбання, досвід та цінності попереднього не механічно, а творчо, критично і здебільшого конструктивно. Акцент на наступність та конструктивність

¹⁹ Ромадикіна В.С. Конфлікт поколінь: соціально-філософський аспект проблеми // Гілея: Науковий вісник. – Вип.80. – К., 2014. – С.297.

²⁰ Смолий В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.22. – К., 2012. – С.5–42; Колесник І.І. Інститут історії України: Нове українське відродження. – К., 2016. – 273 с.

дає можливість трактувати цей процес зміни поколінь як поступальний, висхідний, і водночас еволюційний. Англійський етнограф Е.Тайлор, котрого вважають засновником теорії культурного еволюціонізму, переконливо довів, що всі явища культури виникли як результат попереднього розвитку, а зміна поколінь забезпечила його безперервність²¹. Сказане повністю стосується й історії як складової культури, що підтверджується історіографічними практиками в Україні та за рубежом.

Розглянемо докладніше процес зміни поколінь українських істориків в означений історіографічний період із кінця XIX до третього десятиріччя XXI ст., який посідає пріоритетне місце у становленні та розвитку вітчизняної історіографії, досягненні її нової якості. Якщо з урахуванням певних особливостей періодизації історичної науки умовно екстраполювати згадані підходи Н.Гоува й В.Штрауса на історіографічний процес в Україні, то можна відстежити зміну за цей час щонайменше п'яти й початок становлення шостого покоління істориків. При цьому легко помітити, що кожна нова генерація українських істориків формувалася, а відтак починала свою професійну та інтелектуальну діяльність на певному зламі суспільно-політичних, соціокультурних, парадигмальних змін не без впливу своїх наставників, їхнього досвіду, а також зарубіжних чинників.

Із формуванням *першого покоління* («великого», або «ті, що вижили» – кінець XIX ст. – перша половина 1920-х рр.) пов'язані його вчителі – історики «старої школи», вихованці класичних гімназій та університетів, зокрема Берлінського, Варшавського, Віденського, Київського, Краківського, Львівського, Московського, Одеського, Римського, Паризького, Петербурзького, Празького, Харківського, Чернівецького, котрі успадкували надбання як зарубіжних історіографій, так і традиції української, закладені у працях В.Антоновича, О.Барвінського, В.Бузескула, Ф.Вовка, Д.Зубрицького, М.Грушевського, М.Драгоманова, М.Костомарова, П.Куліша, О.Лазаревського, М.Максимовича, М.Маркевича, І.Орлая, І.Срезневського, Ю.Целевича та ін. Представники першого покоління зростали й формувалися в умовах, коли українські землі входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, а в історичній науці плідно працювали В.Антонович, Д.Багалій, В.Біднов, М.Біляшівський, М.Василенко, В.Винниченко, М.Грушевський, О.Грушевський, В.Данилевич, Д.Дорошенко, В.Іконников, О.Левицький, В.Липинський, І.Нагаєвський, О.Партицький, С.Подолінський, С.Смаль-Стоцький, І.Шараневич, О.Шульгин, І.Франко, П.Христюк, Д.Яворницький, А.Яковлів та ін. Деякі з цих істориків, а також І.Борщак, Б.Крупницький, П.Феденко та інші через різні обставини були змушені на початку 1920-х рр. емігрувати за кордон, де вони розгорнули низку осередків української історичної науки та підготовки професійних істориків у Берліні, Варшаві, Відні, Мюнхені, Парижі, Празі, Римі, а згодом у США та Канаді. Колосальний вплив на розвиток української історичної науки справила багатотомна «Історія України-Руси» на той час головного речника української історії М.Грушевського, створена на ґрунті позитивізму та історичного синтезу. Сам автор, сформувавшись на традиціях народницького напрямку, став, за образним висловлюванням О.Пріцака, «хрещеним батьком» державницької течії в українській історіографії.

Цінності, досвід і спосіб життя більшості носіїв традицій «старої школи» як наставників першого покоління істориків включав не тільки їх романтично-прагматичні орієнтири, прихильність до народницького чи державницького напрямів історієписання, історіософії позитивізму, але й широке професійне спілкування, листування з колегами, стажування у західноєвропейських університетах, знайомство з вітчизняною та зарубіжною літературою, участь у різних товариствах,

²¹ Тайлор Э. Первобытная культура. – Москва, 1989. – 611 с.

громадську діяльність. Історики цієї генерації дотримувалися традиції патрунування учнів, створення історичних товариств і формування наукових шкіл. Доречно згадати наукові школи В.Антоновича в Києві, М.Грушевського у Львові та Києві, Д.Багалія у Харкові, І.Линниченка і М.Слабченка в Одесі, М.Петровського в Ніжині, І.Крип'якевича у Львові та ін.²² Їх найголовніша заслуга полягає в тому, що вони закладали фундамент національної історії й історіографії України.

Потужний вплив на формування істориків першого покоління, а водночас і на розвиток історичної науки, її сепарацію від російської та польської історіографій справили національно-культурне відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., Перша світова війна, Українська революція й державотворчі процеси 1917–1921 рр., зрештою розпад Російської та Австро-Угорської імперій. Проте згортання революції, російська та польська збройна експансія проти УНР і ЗУНР, насадження на теренах Наддніпрянщини, сходу та півдня України більшовицького режиму, окупація Польщею Галичини, Румунією Буковини, входження Закарпаття до складу Чехословаччини на підставі Сен-Жерменського і Тріанонського мирних договорів кардинально змінили історіографічну ситуацію, що стало одним із чинників поглиблення розколу українських істориків за світоглядними, методологічними, географічними ознаками. І все ж задекларована більшовиками політика коренізації, повернення М.Грушевського до Києва, створення ним низки спеціальних історичних установ, активізація діяльності Українського наукового товариства, історичної секції ВУАН, часописів «Україна», «За сто літ» тощо відкривали шанс успішного розвитку історичної науки й підготовки фахових дослідників. Однак усе це наштовхнулося на спротив із боку тоталітарного режиму, нової історичної політики Москви, в якій не знаходилося місця українському національному контенту.

Достатньо назвати кількадесят прізвищ, які представляють перше покоління істориків, котре народилося в період з кінця ХІХ ст. до середини 1920-х рр., поглянути на їхні бібліографії, щоб зрозуміти, наскільки воно було потужним, а водночас і розмаїтим: М.Андрусяк, В.Астахов, Ю.Білан, В.Борщевський, М.Варшавчик, А.Введенський, І.Бойко, О.Гермайзе, В.Голобуцький, К.Гриневич, І.Гуржій, К.Гуслистий, К.Дубина, В.Дядиченко, В.Жабокрицький, О.Касименко, А.Ковалевський, М.Ковальський, Ю.Кондуфор, М.Кордуба, С.Королівський, В.Котов, К.Кушнірчук, Ф.Лось, І.Мазепа, І.Мандзюк, В.Маркіна, М.Марченко, Л.Мельник, П.Овчаренко, О.Оглоблин, М.Петровський, К.Петряев, С.Підгайний, І.Рибалка, В.Сарбей, А.Санцевич, А.Скаба, В.Стрельський, М.Супруненко, В.Тарасенко, М.Ткаченко, П.Тронько, С.Шамрай, І.Шевченко, Ф.Шевченко, П.Шморгун, І.Шульга, В.Юрчук, Ф.Ястребов та ін. Одні з них розвивали й утверджували ідеї національної історії, інші долучилися до її пролетаризації та комунізації, треті опинилися в діаспорі. Дослідницька діяльність когось тривала до 1970-х рр., а декого й далі. Знаючи мало не більшість цих істориків особисто, приєднуюсь до думки соціологів про те, що цьому поколінню властива безперервна боротьба за виживання, яка додавала їм упевненості й оптимізму, віри в майбутнє, а часом і розчаровувала. Вони готові були потерпати від нестатків, іти на жертви, компроміси, стояти на смерть не за гроші, а «за правду», а прийнявши ту чи іншу ідеологію, у тому числі марксистську, сакралізували її й дуже важко відходили від неї.

Друге покоління істориків (друга половина 1920-х – перша половина 1940-х рр.) умовно вписується в назву «мовчазного». Воно було травмоване більшовицькою окупацією України, голодом 1921–1922, 1932–1933 рр., масовими репресіями, у

²² *Острянюк А.* Наукові історичні школи в Україні: фантоми української історіографії // *Історіографічні дослідження в Україні.* – Вип.22. – К., 2012. – С.293–310.

тому числі проти істориків, насильницькою колективізацією, згортанням політики українізації, «розстріляним відродженням», втратами у Другій світовій війні. Тогочасні історики, як і їхні батьки, жили в атмосфері страху, невпевненості, доносів, були змушені мовчати, вести прихований спосіб життя, переховуватися від насилля комунізаторів і викривачів «ворогів народу», а відтак гітлерівських окупантів. Цьому поколінню тоталітарний режим нав'язував такі цінності, як відданість «ідеям соціалізму», ненависть до «буржуазії», «ворогів народу», «націоналістів», страх, терпіння, жорстка дисципліна, безумовне дотримання різного роду інструкцій, правил і законів, боязнь втратити роботу, посаду, спонукання до вислужування та доносів тощо. Старша генерація його представників була свідком того, що перед українськими істориками, котрі не виїхали за кордон, а також і для М.Грушевського після його повернення в Україну, настали важкі умови життя та професійної діяльності²³. Стратегія більшовиків стосовно істориків «старої школи», яка вироблялася в Москві та реалізовувалась на місцях, передбачала мінімізацію їхньої ролі в науково-освітній діяльності, поступову ізоляцію, або й фізичне знищення. Значна частина так званих «буржуазних істориків» опинялася без можливості друкуватися або й без роботи загалом, оскільки їхня діяльність оцінювалася як «шкідницька» для «побудови соціалізму». Інші (наприклад І.Кравченко, А.Річицький (Пісоцький)) долучилися до критики історичної схеми М.Грушевського. У поле зору ДПУ потрапили майже всі історики першого покоління, котрі співпрацювали зі М.Грушевським, а також деякі комуністи і прихильники марксистського трактування історії. Під репресії потрапили В.Базилевич, В.Камінський, К.Кушнірчук, І.Мандзюк, С.Підгайний, Т.Скубицький, С.Шамрай та ін. Заарештували, а згодом і розстріляли фундатора марксистського трактування історії України М.Яворського. Переслідувань зазнали й історики-архівісти старої школи В.Веретенников, В.Модзалевський, В.Романовський та ін.

За радянських умов панівною в історичній науці ставала марксистська концепція історичного процесу, заміна «буржуазної» історії «радянською». Із середини 1920-х рр. на авансцені історичної науки з'явилися перші «історики-марксистки» – М.Майоров, М.Попов, М.Равич-Черкаський, М.Рубач, М.Скрипник, М.Яворський та інші, котрі істотно відрізнялися від старої генерації й мали її замінити. Серед них переважали випускники нових марксистських навчальних закладів, зокрема Комуністичного університету ім. Артема, Інституту червоної професури, діяльність яких спрямовувалася передусім на формування у своїх вихованців «нового світогляду», непримиренності до «буржуазної ідеології» та «капіталістичного Заходу». Зі студентських років їм прищеплювалася звичка послідовно дотримуватися теорії «класової боротьби», формаційної схеми історичного процесу, догматично ставитися до партійних документів, висловлювань В.Леніна, Й.Сталіна, опановувати мистецтво вести «цитатні бої». Сама система радянських цінностей була суперечливою. З одного боку, вона орієнтувала на пріоритет колективу, що розчиняло особу в «ми», робило її другою, а з іншого – усіляко виправдовувався режим одноособової влади.

До кінця 1920-х рр. марксистські кадри крок за кроком витісняли з простору історичної науки представників «старої школи» і їхніх вихованців. Сама історична наука почала розглядатися як «ідейний фронт», як жорстока «класова війна», а історики отримали статус «ідеологічних бійців» партії. Пріоритетним принципом нового світогляду поряд із «революційним марксизмом» ставали «партійність» та «класовий підхід» як спосіб історичного мислення й оцінки подій, фактів, явищ, інтерпретації джерел. Домінуюче місце в дослідженнях посіла історія «революційних

²³ Гирич І. Михайло Грушевський – конструктор української модерної нації. – К., 2016. – 839 с.

рухів» і «класової боротьби», а також «керівної ролі» партії більшовиків. В основу концепції громадянської історії було покладено «Короткий курс історії ВКП(б)», створений під керівництвом Й.Сталіна (1938 р.). Під кутом зору марксистської теорії оцінювалися творчість Т.Шевченка та І.Франка, національний рух, революційні події 1905–1907 та 1917–1921 рр., а збройне насадження радянської влади в Україні розглядалося як «громадянська війна».

І все ж «мовчазним» це поколінням було відносно, адже, з одного боку, воно, як і його батьки, вело прихований спосіб життя й мислення, замовчувало Голодомор і репресії, намагалося бути непомітним (щоб не потрапити під пильне око органів держбезпеки), а з іншого – чинило спротив системі, за що багато хто поплатився роками переслідувань, а то й життям. У повоєнну пору, за часів хрущовської «відлиги», брежневщини деякі представники першого та другого поколінь перестали мовчати, насмілилися не погоджуватися з політикою влади (О.Апанович, С.Білокінь, М.Брайчевський, І.Ганжа, Р.Іванова, Я.Дашкевич, Я.Дзира, Я.Кісь, О.Компан, В.Мороз та ін.).

Щоб мати повніше уявлення про друге покоління істориків, видається доцільним назвати принаймні найбільш відомі прізвища: М.Алексієвець, В.Астахова, А.Бачинський, А.Болебрух, В.Борисенко, М.Брайчевський, І.Войцехівська, Б.Гончар, Ю.Горбань, В.Грабовецький, Д.Данилюк, Я.Дашкевич, М.Дмитрієнко, В.Замлинський, Я.Ісаєвич, С.Клапчук, Л.Коваленко, М.Ковальський, Б.Корольов, М.Кравець, С.Кульчицький, І.Курас, Ю.Макар, С.Макарчук, Н.Миронець, В.Наулко, М.Панчук, Р.Піріг, Ю.Пінчук, Р.Сербин, А.Слюсаренко, П.Сохань, Ю.Терещенко, В.Ткаченко, Л.Шевченко, В.Шевчук, Б.Шрамко, Н.Яковенко та ін. Частина цього покоління, включаючи й автора цієї статті, ще встигли зазнати історіософського впливу з боку окремих представників «старої школи», колишніх учнів львівської та київської історичних шкіл М.Грушевського, зокрема І.Крип'якевича, а також ідеології націоналізму й націонал-комунізму, зберігаючи генеалогічний зв'язок із творцями національної історії. Дослідницька діяльність більшості істориків цього покоління припала на період, що його Я.Пеленський назвав «контрольованим автономізмом» України (1960-ті – початок 1970-х рр.) та наступні роки. Працюючи в координатах радянської історіографії, значна частина з них, включаючи й автора цієї статті, не підозрювали, або змирилися з тим, що жили в «королівстві кривих дзеркал»²⁴.

Позитивні зрушення у свідомості першого і другого поколінь істориків сталися під впливом включення західноукраїнських земель до складу УРСР, що трактувалось як «воз'єднання» їх із радянською Україною, трансформації тамтешніх істориків у «радянську інтелігенцію» та нової хвилі національно-визвольного руху. Очевидно, не випадково чимало його представників із проголошенням незалежності України першими долучилися до розбудови національної історіографії.

Окремі історики за умов сталінського тоталітаризму стали на шлях внутрішньої еміграції, а інші перебралися в роки війни за кордон (М.Андрусак, О.Оглоблин, Л.Окіншевич, О.Пріцак, Н.Полонська-Василенко, Р.Шпорлюк, К.Штепа та ін.). Серед діаспорних істориків були й такі, що народилися у цей період уже за межами України, як, наприклад, П.Магочі, О.Субтельний та ін.

Особливість формування *третього* покоління істориків, народження якого припало на другу половину 1940 – першу половину 1960-х рр., полягало в тому, що з історіографічного простору в УРСР майже остаточно було усунуто істориків «старої школи» та більшість їхніх вихованців. На Заході це покоління отримало назву «бумерів» – на знак певного буму народжуваності в повоєнні роки, а саме

²⁴ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.14. – К., 2005. – С.225–300.

воно, як і батьки, асоціювало себе з перемогою над нацизмом у Другій світовій війні, котра в офіційній історіографії цілковито приписувалася СРСР та особисто Й.Сталіну. Переважну більшість наставників повоєнного покоління істориків становили ті, хто народився і сформувався в умовах сталінського тоталітаризму, хто пройшов ідеологічний вишкіл у радянських школах і вишах, у піонерських, комсомольських, а деякі й у партійних організаціях. Однією з особливостей їхньої професійної підготовки стало дотримання офіційної лінії на глорифікацію російської історії, у тому числі дореволюційної, досягнень російського народу під виглядом «братерства», «інтернаціоналізму», концепції «старшого брата», при цьому принципи «партійності», «партійно-класового підходу» та «непримиренності до буржуазної ідеології», включаючи «український націоналізм», залишалися непорушними.

Серед цінностей, котрі прищеплювалися цьому поколінню, були віра в «побудову комунізму» й «неминучу загибель капіталізму», ненависть до «класових ворогів», «інтернаціоналізм», «комуністичне ставлення до праці» тощо. Нова генерація майбутніх істориків перебувала під впливом попередніх поколінь: радянська – ідеологізованих першого і другого, а діаспорна продовжувала розглядати себе спадкоємцем традицій своїх учителів із різних течій «старої школи». Водночас нові явища в повоєнній історичній науці на тлі агонії сталінізму, відтак засудження культу особи Й.Сталіна, хрущовська «відлига» внесли певні зміни у світоглядні орієнтири, спричинили часткові корекції партійно-політичної та ідеологічної парадигми історії. Акцент на тому, що Й.Сталін був «поганим», а система – насправді «добра» став одним із визначальних міфів, в який повірили чимало офіційних істориків, нав'язуючи його тогочасній молоді. Звідси і травми менталітету, і подвійна мораль цього покоління, сформовані під впливом героїзації «великої Перемоги», «підкорення» космосу, перетворення СРСР на «світову супердержаву», яка «буде комунізм». Разом із тим тогочасному поколінню були притаманні працелюбність, оптимізм, громадська активність, командний стиль, прагнення стати успішними, зацікавленість в особистому зростанні та винагороді, дух «вічної» молодості. До речі, тоталітарний режим усіяло паразитував на цих рисах і частково захоплював їх.

Важливе значення для формування зазначеного покоління мала відмова (хоча й суперечлива) його молодшої частини від догматичних положень та оцінок «Короткого курсу історії ВКП(б)», від сталінського трактування історії. До того ж у 1960–1980-х рр. змінилися пріоритети у структурі історичної науки: домінуюче місце посіли проблеми сучасності та історія КПРС, яка стала обов'язковою навчальною дисципліною у всіх вишах, а число дослідників і викладачів історії партії почало втричі переважати кількість так званих громадянських істориків. За неповними даними, мало не дві третини представників покоління були членами КПРС. Публічності історії сприяло також заснування «Українського історичного журналу» (1957 р.) та низки наукових збірників.

Хто ті історики третього покоління? Це – інтелектуальне ядро сучасного історіографічного процесу, представлене найбільш відомими сьогодні постатями. Серед них Б.Андрусин, С.Білоконь, А.Бойко, Г.Боряк, І.Верба, В.Верстюк, С.Віднянський, В. та Л. Гриневичи, О.Гуржій, В.Даниленко, О.Добржанський, С.Дровозюк, О.Завальнюк, Л.Зашкільняк, В.Капелюшний, Г.Капустян, Г.Касьянов, С.Качараба, А.Киридон, О.Коваленко, В.Колесник, І.Колесник, С.Копилов, А.Кудряченко, В.Кушнір, О.Лисенко, В.Литвин, М.Литвин, В.Марочко, І.Матяш, Ю.Мицик, В.Мордвінцев, О.Моця, Т.Орлова, С.Павлюк, Г.Папакін, Р.Піріг, С.Плохій, С.Посохов, О.Рафальський, О.Реєнт, В.Репринцев, В.Ричка, О.Рубльов, П.Сас, Є.Сінкевич, В.Сергійчук, В.Смолій, В.Солдатенко, І.Срібняк, В.Ставнюк,

С.Стельмах, В.Степанков, О.Сухий, П.Толочко, В.Трощинський, Ф.Турченко, О.Удод, В.Ульяновський, В.Шандра, Ю.Шаповал, В.Щербак, П.Чернега, М.Юрій та багато інших. На їхню долю в 1990-х рр. випав основний тягар відродження національних традицій української історіографії, формування нового бачення історії України й підготовки нової генерації дослідників. Багато з них очолили історичні наукові установи, факультети, кафедри вишів, спеціалізовані вчені ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій. Можна приєднатися до думки В.Яремчука про те, що саме завдяки більшості представників цього покоління за інтелектуальної допомоги діаспорних істориків на рубежі 1990 – початку 2000-х рр. було сформовано цілісність сучасного наукового образу історичної України²⁵.

Паралельно, починаючи з першої половини 1960-х рр., тривала активізація наукової діяльності історичних осередків у діаспорі. Велику роль у консолідації українських істориків за рубежом почали відігравати Українське історичне товариство та часопис «Український історик», члени його редколегії М.Антонович, Б.Винар, Л.Винар, О.Домбровський, М.Ждан, І.Каменецький, Р.Климкевич, Т.Мацьків, Я.Пастернак, Н.Полонська-Василенко та ін. Діаспорна частина українських істориків цього покоління формувалася як під впливом О.Оглобина, О.Пріцака, Д.Чижевського, так і представників молодшої генерації, яку представляли Л.Винар, Т.Гунчак, В.Косик, О.Субтельний та ін. До третього покоління відносимо також З.Когута, С.Величенка, Б.Кравченка, І.-П.Химку та ін.

Четверте покоління (друга половина 1960 – перша половина 1980-х рр.) народилося у суперечливу добу брежнєвського «застою» й «розвиненого соціалізму», у часи К.Черненка, Ю.Андропова, у роки правління П.Шелеста та В.Щербицького в УРСР, коли продовжувала роздмухуватися «холодна» та ідеологічна війни, робилися спроби реанімувати сталінізм, але водночас була і «Празька весна», народився рух шістдесятників, дисидентів, правозахисників. Це покоління зростало дещо замкнутим, політично подавленим, а інколи й соціально пасивним, воно намагалося реалізувати себе, знайти своє місце у житті, але наштовхувалося на застійні та кризові явища. На Заході це покоління отримало назву Х через свою певну невизначеність і загадковість. В Україні воно формувалося під впливом старої системи цінностей, адже основний масив його наставників складався з так званих радянських істориків, передусім істориків КПРС, ескіз просопографічного образу і творчості яких зробив О.Удод. На його думку, більшість публікацій цього періоду виявилися на маргінесі справжньої історичної науки, мала пропагандистське призначення, хибували на «лакування» дійсності²⁶. Не випадково, що вже в доволі зрілому віці багатьом із них довелося переорієнтуватися на інші ідеали.

Згортання хрущовських реформ, зміна керівництва в партії і країні, посилення цензури, переслідування шістдесятників та незгодних із політикою держави закладало ґрунт для формування проявів конформізму й націонал-комунізму як противаги великодержавній ідеології та реставрації сталінізму. Це покоління переважно покладалося на батьків, рівень довіри до яких був доволі високим, а гострота конфліктів на ґрунті стосунків «батьки – діти» залишалася відносно низькою. Воно зустрілося з такими явищами, як подвійна мораль, корупція, «сексуальна революція», СНІД, наркотики тощо. Разом із тим, у системі цінностей почали визрівати віра у зміни, у можливість вибору, ширша поінформованість, політична грамотність, прагматизм, індивідуалізм, прагнення до безперервної освіти й

²⁵ Яремчук В. Українська історіографія: суспільно-політична історія. – Острог, 2017. – С.251.

²⁶ Удод А. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» // Світло й тіні українського радянського історіописання. – К., 2015. – С.161–168.

самореалізації, матеріальна зацікавленість. Як зазначає В.Головко, на кінець 1980-х рр. у середовищі українських істориків проглядалися три групи: «консерватори», які не сприймали «перебудову» та будь-які зміни; офіційні історики, котрі трансформувалися відповідно до політичної кон'юнктури; радикали, схильні до рішучого «відродження історичної правди»²⁷.

Що ж стосується персонального складу істориків цього покоління, то переважна більшість із них пройшли успішний іспит на зрілість у перші десятиріччя відновлення та утвердження державної незалежності України. Назвемо лише деякі прізвища, щоб переконатися у цьому: В.Андреев, А.Атаманенко, О.Бажан, О.Бачинська, О.Богдашина, Г.Васильчук, Я.Верменич, Д.Вирський, К.Галушко, О.Гомотюк, Т.Гончарук, В.Горобець, О.Даниленко, І.Демуз, О.Донік, Л.Жванко, Ю.Каганов, О.Кісь, С.Корновенко, В.Ластовський, Є.Луняк, О.Машевський, Л.Могильний, Ю.Ніколаєць, А.Острячко, М.Палієнко, І.Патриляк, Р.Подкур, А.Портнов, В.Рубель, І.Соляр, Ю.Телячий, В.Тельвак, О.Толочко, В.Хмарський, Б.Черкас, Л.Шологон, Т.Чухліб, О.Юркова, Л.Якубова, О.Ясь та ін.

Для цього покоління характерна більша неформальність поглядів та віднесення себе до різних субкультур; прагматична оцінка подій і сподівання переважно на себе, певний дух «бунтарства» та протесту. Із його приходом залишилося в минулому й нігілістичне ставлення до ролі жінок у розвитку історичної науки.

П'яте покоління, що його в літературі називають «міленіалами», або Y (кінець 1980–2005 рр.), заявило себе як інше в умовах модернізму порівняно з попередниками. Якщо розглядати його в українських реаліях, то це діти «перебудови» та проголошення незалежності України, «Помаранчевої революції», початку деколонізації суспільства й викриття злочинів комуністичного режиму на основі розсекречених документів, свідки завершення «холодної війни». Зростання та навчання цього покоління проходило в умовах як трагічних, так і оптимістичних подій: Чорнобиль, численні втрати на війні в Афганістані, незалежність України, формування атмосфери відкритості, свободи думки, плюралізму, можливості відверто висловлюватися. До системи цінностей молодих дослідників, аспірантів і студентів дедалі повніше входили такі поняття, як любов до України, національно-державницька свідомість, громадянський обов'язок, критичне мислення, самоповага, відчуття нового, віра у власні сили. Водночас, на думку соціологів, представникам цього покоління властиві й такі риси, як прояви політичної наївності, небажання підпорядковуватися іншим, розмитість моральних рис тощо. Це покоління інтернету, комп'ютерів, мобільних телефонів, соціальних мереж. Його називають таким, що спілкується «цифровою мовою» («digital natives»). Міленіали вільно обмінюються інформацією, самостійно знаходять її, що, утім, інколи спонукає до проявів недоброчесності.

Із раннього дитинства ця генерація зіштовхнулася з тим, що потрібно заробляти гроші в умовах ринку, зберігаючи при цьому інтерес до освіти. Поряд із популярними тоді спеціальностями юриста, економіста, менеджера залишався престижним фах історика. У міру переорієнтації старшого покоління на нову систему цінностей, змінювалися й діти, здебільшого випереджаючи батьків. У перші роки незалежності частині наставників цього покоління бракувало впевненості, що СРСР остаточно розпався, а комуністичний експеримент, який тривав сім десятиріч, зазнав краху. Величезну допомогу ця генерація отримала від істориків із діаспори. Є підстави вважати, що саме у цей період в українській історичній науці було започатковано глибинні зміни світоглядного, методологічного та змістовного характеру, окреслювалася наступна траєкторія її розвитку: україноцентризм, методологічний

²⁷ Головко В.В. Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. – К., 2003. – 228 с.

плюралізм, цивілізаційний підхід, антропологічний і соціокультурний повороти, ревізія джерельної бази, нова манера історієписання, інтеграція в європейський і світовий історичний простір. Завдяки цьому представники цієї генерації досить вільні у своїх судженнях і виборі, упевнені у власних силах, більшість із них вірять, що немає нічого неможливого, націлені на результат, причому нерідко негайний.

Попри порівняно короткий час входження представників п'ятого покоління в історіографічний процес, уже сьогодні можна назвати десятки прізвищ молодих, креативних дослідників, чії праці й тематика вселяють надію в їх перспективу. Ідеться про О.Булгакову, Т.Боряк, Л.Грицик, Д.Добріян, Д.Животівську, М.Казьмирчук, А.Клепак, О.Козакевич, Г.Корольова, Н.Кашеварову, В.Коцур, О.Ладу, О.Левчук, І.Музичин, О.Музичка, О.Мурашову, Д.Ніколайчука, Л.Петрушко, Т.Пшеничного, О.Скороход, О.Сухобокову, В.Ткачука, О.Феденко, Г.Харлан та ін.

І, нарешті, від другої половини першого десятиріччя ХХІ ст., із часів Євромайдану бере свій початок формування *шостого покоління* (Z), покоління істориків третього тисячоліття, яке називають дітьми цифрового суспільства, інформаційних технологій, смартфонів і постмодерну. Епоха постмодерну породжує нову «людину, яка грає», що становить собою синтез «*homo ludens*» і «*homo mobilis*», для якої гра стає не просто елементом культури²⁸, а способом буття в повсякденні, культурі, політичному житті й навіть у науці. Юнаки та дівчата, котрі народилися в незалежній Україні, стали свідками або учасниками громадсько-політичних подій, соціокультурних змін, а також негараздів, насамперед «олігархізації» суспільства, корупції, анексії частини території України, російської агресії. Крім того, сучасні молоді люди зазвичай не дуже люблять дисципліну, правила і принципи, до яких закликають представники старшої генерації, а звідси інколи й неприязнь до них. Поки що більшість представників цього покоління вчать у школі, деякі вже на молодших курсах університетів, але немає сумніву, що багато з нинішніх школярів оберуть для себе професію історика, адже їхніми наставниками виступають авторитетні фахівці, представники третього, четвертого, п'ятого поколінь. Складно передбачити, скільки фахових істориків дасть ця генерація, наскільки продуктивною буде їхня праця, але вже зрозуміло, що цифровізація суспільства, архівів і бібліотек, застосування комп'ютерів, інтернет-ресурси, мобільні комунікації значно прискорюють дослідницький процес, підвищують його продуктивність, дають змогу ефективніше використати час. Не випадково за останні роки понизився вік захисту дисертацій, який традиційно в істориків був вищим, ніж у природничих науках. Педагоги та соціологи звертають увагу на те, що сучасні старшокласники і студенти набагато раніше соціалізуються, усамостійнюються, вони виступають резонаторами інновацій, при цьому їм часто зручніше подивитися інтернет, зайти у соцмережі, аніж прочитати книжку²⁹.

Працюючи з нинішніми магістрантами, аспірантами, помічаю, що для багатьох із них характерні креативність, критичність і відкритість мислення, рішучість та амбіційність, дещо інше розуміння кар'єри й лідерства, готовність усе робити самому, займатися волонтерством, створювати стартапи. Водночас є й такі, що мають завищені очікування, розраховують на легкий і швидкий результат, удаються до запозичень, забуваючи, що історичне дослідження потребує копіткої, тривалої роботи, передусім із джерелами. Соціальне й майнове розшарування суспільства розділяє молодь, викликає почуття заздрості одних до інших.

²⁸ Хейзинга Й. *Homo ludens: Опыт исследования игрового элемента в культуре // Самосознание европейской культуры XX в.* – Москва, 1991. – С.69–92.

²⁹ Бринда В. Українські покоління ХХ століття // *І: Незалежний культурологічний часопис.* – Ч.24. – Л., 2002. – С.6–13.

Постає питання, які цінності отримує нинішнє покоління у спадщину від попередників, як воно поставиться до них? Поряд з явними здобутками, у середовищі його наставників усе ще живуть деякі рудименти минулого, які виявляються в певній методологічній розгубленості (особливо серед істориків старшого віку), ностальгії за віджилими концепціями й гіпотезами, недостатній рівень знання іноземних мов і володіння інформаційними технологіями, що звужує повноту історіографічної поінформованості³⁰.

І все ж, на моє переконання, у середовищі українських істориків немає причин для конфлікту поколінь у буквальному розумінні слова. Є конфлікт мислення, який проявляється радше не між поколіннями, а між окремими істориками або групами на ґрунті різного бачення тих чи інших подій, явищ, особистостей. Дуже важливо навчитися не просто прислухатися до молоді, а чути й розуміти її. Яким би обдарованим, успішним і досвідченим не був історик, скільки б учнів не мав, усе рівно він і сам залишається учнем, продовжує вчитися, у тому числі у своїх учнів. Якщо зважити, що історія розвивається за спіраллю з певними стрибками і схильна до повторень, то хочеться вірити, що кращі традиції сучасних наукових шкіл будуть підхоплені та продовжені нашими нащадками. Ось чому так необхідно, аби у процесі нинішньої спільної роботи над науковими проектами, участю в різного роду конференціях, симпозіумах, дискусіях продовжувався методологічний діалог і зближувалися погляди істориків різних поколінь, скорочувався розрив цінностей, зберігався принцип спадкоємності.

Відрадно, що нинішня учнівська і студентська молодь продовжує захоплюватися історією, її осмисленням, новим прочитанням. Серед учасників фіналу Всеукраїнського конкурсу-захисту учнівських робіт з історії та археології Малої академії наук 2019 р. були представники всіх регіонів України³¹.

Підсумовуючи, хочеться ще раз застерегти від абсолютизації поколінневої теорії й перебільшення її значення для оцінки історіографічного процесу. Ідеться лише про один зі способів його персоналізації, відстеження принципу наступності, методологічного та світоглядного діалогу істориків різних генерацій. І все ж, застосування цієї теорії в історіографії дозволяє глибше осмислити змінюваність поколінь як природний процес та явище поступу. Сучасне співтовариство українських істориків за віковими характеристиками досить багатомірне й різноманітне. Найбільший його сегмент за чисельністю і продуктивністю представлений третім та четвертим поколіннями, тобто людьми у віці 40–65 років. До старшої генерації зазвичай відносять осіб, кому більше 70 років, але є й такі, кому за 80, і вони продовжують наукові студії. Однак на передові інноваційні горизонти науки впевнено виходять молоді історики – люди від 25 до 40 років – із новаторськими за тематикою, змістом, стилем, манерою історієписання публікаціями. Така вікова градація засвідчує наявність поколінневої гармонії в нашому професійному співтоваристві. Утім, спілкуючись із науковою молоддю, легко помітити, що частині бракує системних знань, наполегливості в роботі з літературою та джерелами, глибини й наполегливості у виконанні навчальних дослідницьких завдань. Ось чому у сучасних умовах актуальною залишається проблема органічної єдності та співпраці різних поколінь істориків, наступності, спадкоємності у спільних наукових пошуках.

³⁰ *Гломозда К.* Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // *Магістеріум*. – Вип.17: Історичні студії. – К., 2004. – С.85; *Бондар В.* Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики // *Історіографічні дослідження в Україні*. – Вип.25. – К., 2014. – С.95.

³¹ [Електронний ресурс]: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2019/05/06/06-05-19.pdf>

Покоління істориків – це, з одного боку, об'єктивно сформована фахова й вікова конкретно-історична частина загальної спільності людей, об'єднана близькістю професійних інтересів, покликанням, завданнями, свідомістю та цінностями, соціально-психологічними рисами, націлена на продукування й поширення історичних знань, а з іншого – ця спільнота має характер умовної ідентичності. Кожне з шести поколінь українських істориків кінця ХІХ – перших десятиріч ХХІ ст. так чи інакше пов'язане із загальними тенденціями інноваційного розвитку історичної науки та гуманітаристики загалом, із методологічним і світоглядним діалогом на тлі суспільно-політичних, соціокультурних, інформаційних трансформацій в Україні та світі. У нинішній спільноті істориків одночасно живе і працює чотири – п'ять поколінь, які забезпечують своєрідний професійний, соціокультурний, віковий баланс та рівновагу між усіма поколінневими сегментами вітчизняного історичного співтовариства.

Зміна поколінь істориків в умовах переходу від модерну до постмодерну підтверджує певну спіральність та циклічність розвитку історії людства. Вона супроводжувалась їх методологічною переорієнтацією, найголовнішою з яких стала відмова радянських і пострадянських істориків від абсолютизації формаційності історичного процесу, від «партійно-класових» принципів, перехід до вивчення історії українського народу в контексті цивілізаційного трактування. Позитивний вплив на вітчизняну історіографію справили антропологічний та соціокультурний повороти гуманітаристики. Історія України почала розглядатися крізь призму культури як синтез матеріальних і духовних цінностей у тісному зв'язку з соціальними процесами. При цьому не відособлено, а у взаємозв'язках та порівнянні з соціокультурними надбаннями інших народів, регіональних і світових цивілізацій. Це дозволяє повніше досягнути самоцінності українського народу й нації, чіткіше окреслити місце України у світовій історії та культурі. І у цьому заслуга, хоч і в різній мірі, усіх поколінь української історіографії, включаючи представників діаспори.

Наукові публікації останніх десятиріч, зокрема багатотомна «Енциклопедія історії України», ґрунтовні дослідження з цивілізаційної історії, княжої та козацької доби, Української революції 1917–1921 рр., обох світових воєн, осмислення трагедій Голодомору й репресій, підвищений інтерес до історії зарубіжних країн та інтеграційних процесів утворюють пріоритет людини як найбільшої цінності в історії та культурі. Сама українська історія висвітлюється під кутом зору подолання ідеологічних стереотипів, успадкованих від комунізації суспільства та колоніально-тоталітарного мислення. Усе це своєю чергою сприяє підвищенню ролі історичної науки у формуванні національної свідомості та цивілізаційної ідентичності українського суспільства, розумінні єдності й цілісності поколінь у соціокультурній системі України, збереженні її соборності за належної поваги до регіонального розмаїття.

На завершення видається доцільним викласти декілька пропозицій щодо напрямів подальшого дослідження проблем теорії і практики поколінь в історичній науці, їх зміни на засадах наступності та спадкоємності. Спираючись на цивілізаційну й поколінневу теорію, методологію антропологічного та соціокультурного поворотів, історіографи покликані глибше досліджувати конкретно-історичні умови й особливості формування кожного покоління, розмаїття його персонального складу, створювати інтелектуальний і просопографічний образи, повніше розкривати спадкоємність та внесок у продукування історичних знань на всіх етапах історії України з акцентом на методологічні, світоглядні злами, на переломні періоди, пов'язані з національно-культурним відродженням, державотворчими процесами. При цьому

важливо враховувати, що майже всі покоління українських істориків зазнали психологічних і ментальних травм. Проте необхідно уникати механічної екстраполяції загальних характеристик поколінь на всіх його представників, навішування ярликів на того чи іншого історика, забуваючи, що кожна людина неповторна й самобутня.

Із перспективи сучасного розуміння самоцінності історика та корпоративної спільноти загалом важливо заглибитись у причини й наслідки явищ кризового, конфліктного характеру у співтоваристві українських істориків у минулому й тепер: надмірна ідеологізація, політизація історичної освіти, науки, живучість рудиментів комунізації, суперечлива історична політика держави, низька взаємодія історика і влади, відсутність належного фінансування дослідницьких проєктів та перспективних програм міжнародної співпраці, зменшення державного замовлення на підготовку істориків у вишах, старіння дослідників, відтік частини наукової молоді за кордон тощо.

Ідеться також про подальше оновлення змісту історичної освіти, удосконалення форм, методів, засобів підготовки нової генерації українських істориків у контексті цифровізації суспільства, інтеграційних та глобалізаційних процесів, утвердження у свідомості наукової молоді соціокультурних і духовних цінностей старших поколінь, формування фаховості, прищеплення відчуття причетності до традицій національної історіографії і громадянської відповідальності за порушення професійної доброчесності. До пріоритетних професійних компетентностей сучасного історика відноситься здатність до інноваційної наукової та науково-педагогічної діяльності, абстрактного і критичного мислення, аналізу й синтезу джерел.

Особливої уваги заслуговує людинознавча компетентність істориків, їх орієнтація на моральне, розумове, фахове самовдосконалення, на утвердження справедливого, відкритого й поважного ставлення до кожної людини. Нарешті, ще одне з пріоритетних завдань нашого співтовариства, це участь у подоланні синдрому «малоросійства», деміфологізація, розвінчування парадигм «російського світу», «одного народу», «вдвічного братерства», «спільної історії» українців і росіян.

Автор цілком свідомий того, що багато питань, порушених у цій статті, мають дискусійний характер, а сама структура поколінь, тим більше їх назви умовні та потребують поглибленої аргументації й колективного обговорення.

REFERENCES

1. Bondar, V. (2014). Suchasna ukrainska istoriografija: pidsumky i vyklyky. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 25, 95. [in Ukrainian].
2. Dashkevych, Ya. (2011). Postmodernizm ta ukrainska istorychna nauka. «Uchy nelozhnyy ustamy skazaty pravdu»: istorychna eseistyka, 341–345. [in Ukrainian].
3. Hlomezda, K. (2004). Stan ukrainskoi istoriografii ta vyznachennia yii roli v suchasnomu suspilstvi. *Mahisterium*, 17: *Istorychni studii*. [in Ukrainian].
4. Holovko, V.V. (2003). *Istoriografiia kryzy istorychnoi nauky: Ukrayynskiy kontekst*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hrytsak, Ya. (2005). Ukrainska istoriografiia: 1991–2001: Desiatyllittia zmin. *Ukraina moderna*, 9, 66–67. [in Ukrainian].
6. Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskiy – konstruktor ukrainskoi modernoi natsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kahanov, Yu. (2019). *Konstruiuvannia radianskoi liudyny (1953–1991): ukrainska versii*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
8. Kalakura, Ya.S. (2016). *Metodolohiia istoriografichnoho doslidzhennia*. Kyiv [in Ukrainian].
9. Kalakura, Ya.S. (2012). *Ukrainska istoriografiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kolesnyk, I.I. (2000). *Ukrainska istoriografiia (XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, I.I. (2019). *Ukrainska istoriografiia: kontseptualna istoriia*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kolesnyk, I.I. (2016). *Instytut istorii Ukrainy: Nove ukrainske vidrodzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kondratiuk, K. (2002). *Ukrainska istoriografiia XIX – pochatok XX st.: osnovni napriamy i kontseptsii*. Lviv. [in Ukrainian].
14. Kotsur, V.P. & Kotsur, A.P. (1999). *Istoriografiia istorii Ukrainy*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
15. Kulchytskyi, S. (2005). Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini yak henotsyd. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 14, 225–300. [in Ukrainian].
16. Lutsyshyn, O.B. (2018). Heneratsiina teoriia Ivana Franka. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Serii filolohichna*, 67(2), 101–107. [in Ukrainian].

17. Matviichuk, O. (2018). Teoriia pokolin: chomu my rizni ta yak porozumytysia odne z odnym. *Praktyka upravlinnia doshkilnym zakladom*, 7, 36–41. [in Ukrainian].
18. Onyshchenko, A.S. (2014). Pokolinnia yak sotsialna katehoriia. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly: Serii Sotsiologhii*, 234, 222, 61–62. [in Ukrainian].
19. Ostrianko, A. (2012). Naukovi istorichni shkoly v Ukraini: fantomy ukrainskoi istoriografii. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 22, 293–310. [in Ukrainian].
20. Serykh, A.A. (2010). Pokolencheskaya identichnost istorikov Rossii v kontse XIX – nachale XX vv.: *Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk*. Omsk. [in Russian].
21. Udod, A. (2015). Prosopohrafichna palitra ukrainskykh radianskykh istorikov doby «rozvynenoho sotsializmu». *Svitlo i tini ukrainskoho radianskoho istoriopyssannia*, 161–168. [in Ukrainian].
22. Yaremchuk, V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorichnii nautsi URSR pisliastalinskoi doby*. Ostroh. [in Ukrainian].
23. Yaremchuk, V. (2017). *Ukrainska istoriografii: suspilno-politychna istoriia*. Ostroh. [in Ukrainian].
24. Żarnowski, J. (2012). Pokolenia historyków po 1945 r. a przeobrażenia polskiej historiografii. *Klio Polska: Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*, 7, 15–42. [in Polish].
25. Zashkilniak, L. (1999). *Metodolohiia istorii: vid davnyny do suchasnosti*. Lviv. [in Ukrainian].

Yaroslav Kalakura

Doctor of Historical Sciences [Dr. Hab. in History], Professor,
 Professor at Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science,
 T.Shevchenko National University of Kyiv
 (Kyiv, Ukraine), kalajar@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9007-4991>

Changing Generations of Historians as a Methodological and Worldview Dialogue in Ukrainian Historiography (End of the Nineteenth – First Twenty Years of the Twenty-First Century)

Abstract. The purpose of study to find out peculiarities of change of generations of historians in Ukrainian historiography end of the 19 – beginning of the 21 centuries based on a generic theory of generations, to trace its impact on updating methodological and conceptual foundations, problems of historical science, enrichment of research experience. **Research methodology** including consistent adherence to the principles of historicism, continuity, anthropologism, civilization, energy, socio-cultural, generation and system approaches, application of methods of historiographic analysis and synthesis, comparative studies, modeling, specific-historical, historical-chronological, historical-genetic cognition and own observations. **Scientific novelty** is due to the fact that for the first time it is based on the author's experience, as well as the precursors systematically considered the process and features of generations changes of Ukrainian historians in the context of general trends in the implementation of the principle continuity taking into account the specific historical conditions of the history of Ukraine of the modern era. **Conclusions.** As a result of the process research of changes of historians generations have revealed its influence on the development of Ukrainian historiography from the end of 19 to the first decades of 21 centuries, its theoretical and methodological are covered, historiosophic and historical principles, terminology apparatus, principles of succession and continuity, as well as crises and conflicts. Within this period, six generations of Ukrainian historians were conditionally separated to the present; the criteria of their chronological boundaries are substantiated, named leaders and the most characteristic features of each. The traditions and innovations of the methodological tools of each of the generations, their common and distinctive features are traced. Attention is drawn to the turning points in the change of generations, their influence on the outlook and values of Ukrainian historians, activity of scientific institutions, centers and schools in Ukraine and abroad, on issues of research, updating of paradigm, conceptual and methodological approaches in historical science, content of historical education.

Keywords: generation, Ukrainian historiography, methodology, historians, changing generations, scientific schools, succession, continuity.

Державний центр УНР в екзилі у 1920–1992 рр.: історіографія проблеми

Анотація. **Мета статті** полягає в аналізі історіографічної бази проблеми оцінки діяльності Державного центру УНР в екзилі в 1920–1992 рр. **Методологічна основа** – неупереджений типологічний аналіз праць з окресленої проблеми. Використано порівняльний, проблемно-хронологічний і метод ретроспективного аналізу. Це дозволило зіставити різні думки й оцінки діяльності та легітимності Державного центру УНР в екзилі. **Наукова новизна** полягає в концептуальному огляді ключових розвідок вітчизняних і зарубіжних авторів, деякі з яких маловідомі для академічної спільноти. Поза академічним дискурсом також приділено увагу широкому колу дотичних праць – брошурам, мемуарам, статтям тощо. **Висновки.** Діяльності Державного центру УНР в еміграції присвячено низку академічних праць, статей і мемуарів, що висвітлюють окремі аспекти проблематики й не містять її вичерпного аналізу впродовж усього періоду існування екзильного уряду. Комплексна характеристика студій, присвячених досліджуваній проблемі, дає підстави говорити про те, що досить суперечливі позиції дослідників щодо політичної і правової оцінки створення, юридичного становища та діяльності Державного центру УНР в екзилі в українській історіографії спричинені їх різними політичними та ідеологічними позиціями. Тож на сьогодні бракує всебічних розвідок, які подавали б цілісну картину діяльності еміграційного уряду УНР. Подальшого висвітлення потребує й питання його юридичного статусу з погляду міжнародного права.

Ключові слова: державницька традиція, історіографія, політична організація, українська дипломатія, українська політична еміграція, український визвольний рух, Державний центр УНР в екзилі.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. вищі органи влади УНР продовжили роботу в еміграції. Аналіз цієї діяльності висвітлюється у численних працях істориків, мемуарах сучасників і членів уряду, науково-публіцистичних виданнях. Дотепер наведена тема перебуває у фокусі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників, оскільки її актуальність зумовлена потребою конструювання нового національного історичного наративу, в якому робота Державного центру УНР в екзилі постає вагомим етапом визвольних змагань, досвідом української дипломатії та державницьких прагнень (у цьому сенсі «історизація» ДЦ УНР є інтегральною частиною сучасності). Дигіталізація науки відкриває додаткові можливості для аналізу історіографії проблематики, позаяк джерела й розвідки, раніше маловідомі або зовсім невідомі науковій спільноті, сьогодні розміщено у Всесвітній мережі.

Поза межами України роботу ДЦ УНР упродовж десятиліть аналізували представники діаспори, серед яких були й колишні урядовці. Вони опублікували низку статей, брошур, мемуарів, нарисів, де йшлося про діяльність ДЦ УНР в екзилі. Українська зарубіжна історіографія, попри публіцистичний стиль викладу, містить строкатий фактичний матеріал, подає різні (часом полярні) оцінки учасників або сучасників подій, у тому числі з посиланням на документи й листування.

Свої спогади про події 1920-х рр., зокрема, виклав прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ уряду УНР періоду Директорії І.Мазепа. Першим рокам діяльності

ДЦ УНР в еміграції присвячено третю частину праці¹. Автор, серед іншого, докладно висвітлив обставини зменшення активності українського визвольного руху на початку 1920-х рр. і контраверсійні обставини військово-дипломатичних взаємин УНР і Польщі.

Наріжним каменем, на наш погляд, для вивчення діяльності еміграційного уряду є дослідження одного з колишніх очільників УНР у вигнанні, активного громадського діяча, журналіста М.Лівицького². Автор висвітлив діяльність влади УНР в еміграції у цілому, особливо не деталізуючи окремі її аспекти. Так, лише фрагментарно розкрито роботу дипломатичної служби, обділено увагою військову ділянку роботи, зв'язки з Україною. Це й не дивно, адже М.Лівицький покликався переважно на власні спогади та спостереження. Апелював він і до документальних свідчень, проте останні представлено недостатньо повно. Позиція автора зводиться до того, що, попри всі внутрішні суперечки й переїзди урядовців ДЦ УНР, він залишався провідним представницьким органом українських політичних сил, який мав на меті консолідувати розпорошені організації та угруповання. М.Лівицький, підсумовуючи об'єднавчу роль ДЦ УНР в українському визвольному русі, солідаризувався з твердженням А.Юриняка, автора статті «Партійність і державність», опублікованої в нью-йоркському часописі «Свобода» 30 грудня 1975 р.:

«Аж дивно, що ми, – будучи, як кажуть, “не вчорашні”, а маючи чималенький досвід з доби наших визвольних змагань і пізніше, – не вміємо чи не хочемо використати той незаперечний факт, що тут, в еміграції, маємо законних представників нашого останнього уряду в Рідній Землі, який не зрікся своїх прерогатив і не був їх позбавлений своїм народом, а був змушений залишити Батьківщину під навалю ворога-окупанта. Кожна політично думаюча людина в іншому народі обов'язково вхопилася б за цей атут у боротьбі за суверенність. А в нас він недооцінений і марнується. Веду мову про Державний центр УНР; це власне він має те, чого не мають інші претенденти на владу, а саме: спадкоємність, тяглість державности, ненакиненої окупантом, а як вияв суверенної волі народу на Рідній Землі»³.

Полемізуючи з сучасниками, прибічниками національно-демократичних переконань, украї критичну позицію стосовно статусу й перспектив ДЦ УНР із прихильним йому ригоризмом висловив М.Шаповал⁴. На його думку, факт існування «петлюрівського» еміграційного уряду не є доказом суб'єктності Української держави або тяглості її інститутів, а лише формою політичної організації державницького спрямування. Його зовнішньополітична вага, на думку автора, декларативна, обмежена та суттєво не впливає на стан справ в УСРР⁵. Своїм опонентам автор закидав нерозуміння реальної ситуації, яка, на його думку, полягала у цілковитій поразці українського визвольного руху, відсутності серйозних ресурсів щодо його представництва в еміграції.

Для дослідження вказаної теми важлива праця дипломата, міністра закордонних справ УНР в екзилі О.Шульгина⁶. Це нарис ідеології УНР, що містить загальний огляд діяльності її уряду в еміграції. Наведено чимало різноманітних

¹ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. – Ч.3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Прага, 1943.

² *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 рр. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – 72 с.

³ Див.: Там само. – С.70–71.

⁴ *Шаповал М.* Занепад УНР. – Прага, 1928. – 44 с.

⁵ Там само. – С.26, 39–40.

⁶ *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж, 1934. – 252 с.

документальних джерел, наголошено на окремих аспектах зовнішніх зносин і контактів в еміграції, висвітлено співпрацю з міжнародними організаціями. Особливої уваги заслуговують матеріали, які стосуються Голодомору 1932–1933 рр. і тогочасних польсько-українських взаємин⁷.

Суттєвим внеском у вивчення діяльності еміграційного уряду УНР став збірник за редакцією Л.Винара та Н.Пазуняк⁸. Ця публікація 1993 р. містить найважливіші документи ДЦ УНР та нариси про його очільників, супроводжується змістовними коментарями укладачів. Це – перше комплексне видання джерел з історії діяльності інституції впродовж понад 70 років. Ширша документальна основа дозволила висвітлити більшу кількість різних аспектів проблеми.

Фрагментарно інформація про роботу еміграційного уряду УНР в культурно-освітній сфері впродовж 1921–1938 рр. відображена в монографії С.Наріжного⁹. Дослідження побудоване на унікальних матеріалах Музею визвольної боротьби, який був вивезений у 1945–1946 рр. до СРСР, і дотепер його матеріали не віднайдено. Тож ця праця водночас і аналітичне авторське дослідження, і антологія джерельних матеріалів.

Значну кількість публікацій в українській закордонній історіографії присвячено окремим громадсько-політичним діячам. Зокрема Д.Дорошенко написав про О.Лотоцького (міністра внутрішніх справ УНР в екзилі у 1927–1930 рр.). Чимало праць – як компліментарних, так і критичних – присвячено головному отаманові УНР С.Петлюрі¹⁰. Деякі з них, хоч й апологетичні, становлять справжню бібліографічну рідкість¹¹.

Не можна обійти увагою публікацію М.Добрянського, яка містить аналіз стану справ у ДЦ УНР, проблем і перспектив його діяльності, а також майбутнього українського визвольного руху у цілому¹². Автор обстоював думку, що попри ідеологічні розбіжності репрезентантів еміграційного передпарламенту, він залишається представницьким органом УНР і провадить боротьбу за майбутню суверенну Україну¹³.

Важливі питання досліджуваної теми знайшли відображення на шпальтах наукових і публіцистичних часописів: «Тризуб», «Українська громада», «Українська трибуна», «Нова Україна», «Вісті комбатанта», «Свобода»¹⁴. Тут публікувалися перші історіографічні дослідження. У 1960–1970-х рр. значну роботу провела редакція журналу «Український історик», де було опубліковано праці діячів УНР, оприлюднювалися огляди джерел і статті діаспорних дослідників¹⁵.

⁷ Там само. – С.206–215.

⁸ Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Гол. ред. Л.Винар; заст. гол. ред. Н.Пазуняк. – Філядельфія; К.; Вашингтон, 1993. – 494 с.

⁹ Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч.1. – Прага, 1942.

¹⁰ Дорошенко Н. Уривки споминів // Український літопис. – Ч.1. – Аугсбург, 1953. – С.145; Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Торонто, 1952. – 258 с. Корбут С. Симон Петлюра. – Л.; Краків, 1941. – 52 с. Лотоцький О. Симон Петлюра. – Париж, 1936. – 118 с.; Полтава Л. Симон Петлюра: Альбом-біографія. – Париж, 1949. – 16 с.

¹¹ Див., напр.: Симон Петлюра. – Гайденав, 1946. – 24 с.; Симон Петлюра: Символ нашої державности. – Буенос-Айрес, 1959. – 32 с.

¹² Добрянський М. До питання кризи в Державному Центрі УНР. Інститут і асоціація. – [Б. м.], 1955. – 64 с.

¹³ Там само. – С.14–16.

¹⁴ Див. оцифровану бібліотеку спадщини української еміграції: [Електронний ресурс]: <http://diasporiana.org.ua/>. Див. також: Яблонський В.М. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 – початок 1950 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.25. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.362–370.

¹⁵ Оцифровані повнотекстові випуски журналу за 1965–1991 рр. див.: [Електронний ресурс]: <https://web.archive.org/web/20161030105352/http://www.ex.ua/75025836>

Частково проблематику, що нас цікавить, висвітлено в публікаціях представників ДЦ УНР в екзилі – А.Яковлева, О.Шульгина, М.Паньківського, М.Лівицького, Я.Рудницького та ін.¹⁶ Так, відомий урядовець А.Яковлів, полемізуючи з вельми критично та скептично налаштованим М.Шаповалом, зауважував, що

«державний центр і уряд УНР посідають всі законні права і легальний титул влади УНР. Ці права і титул уряд УНР не узурпував [...], а дістав від Української конституанти, від Трудового конгресу. Уряд УНР тримає легальний титул влади не тому, щоб з ним були пов'язані якісь персональні вигоди для його членів, [...] і не з жадоби до влади, а тому, що права верховної влади були “покладені” на Директорію волею Трудового конгресу»¹⁷.

Книга спогадів голови уряду УНР в екзилі (1945–1948 рр.) К.Паньківського-мол. висвітлює перебіг подій, пов'язаних із діяльністю ДЦ УНР у 1944–1949 рр. Ця публікація мала неабиякий резонанс у середовищі української еміграції, викликавши як схвальні відгуки, так і жорстку критику. Побіч зі власними думками і споминами про долю українських вигнанців у Німеччині, Польщі, США, автор подав листи, декларації, комунікати й доповіді з 1944–1945 рр. («Їх завдання – передати думки і настрої тих часів, незакрашені мудрістю пізніших днів»)¹⁸.

Міркування президента УНР (1967–1989 рр.) М.Лівицького щодо бачення ним перспектив діяльності ДЦ УНР подано в його працях «Вимушена відповідь»¹⁹. Автор аналізував історичний досвід українського визвольного руху, його поразки й перспективи, подавав своє бачення майбутнього Української держави, у тому числі посиляючись на тривалу працю свого батька, А.Лівицького, епістолярна спадщина якого нещодавно стала доступною широкому загалу²⁰.

Зарубіжні публікації становили своєрідну, але реальну історіографічну основу, що на неї вже могли спертися дослідники в незалежній Україні. Серед сучасних фахівців різні аспекти діяльності ДЦ УНР в екзилі студіювали С.Литвин, Ю.Недужко, Д.Будков, Т.Шинкаренко, В.Сідак, О.Дудко, В.Швидкий, Г.Михайленко, О.Малюта, В.Ульяновський, В.Гаврик, О.Швед, В.Парандій та ін.²¹ Попри різницю в поглядах й оцінках, усі сходяться на тому, що ДЦ УНР постав за несприятливих міжнародних обставин міжвоєнної доби, коли його суб'єктність у світовій дипломатії залежала від ситуативних інтересів і мотивації союзників (у першу чергу Польщі, Франції, США), зацікавлених (або не зацікавлених) у

¹⁶ Яковлів А. Основи Конституції УНР. – Нью-Йорк, 1964. – 63 с.; Паньківський К. Від комітету до Державного центру. – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 282 с.

¹⁷ Яковлів А. До питання про легальність уряду УНР // Тризуб. – 1928. – №43. – С.15.

¹⁸ Паньківський К. Від комітету до Державного центру. – С.6.

¹⁹ Лівицький М. Вимушена відповідь. – Neu-Ulm, Donau, 1960. – 32 с.; Його ж. Перспективи української визвольної політики. Українська Народна Республіка – дороговказ на майбутнє. – Нью-Йорк, 1965. – 48 с.

²⁰ Лівицький А. Листування (1919–1953 рр.) / Упор., вступ. ст., заг. ред. Я.Файзуліна. – К., 2019. – 688 с.

²¹ Див., напр.: Малюта О. Органи влади ЗУНР та УНР в екзилі у 20–40-і рр. XX ст.: боротьба за національну державність як форму організації повсякденного життя української еміграції // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вып.12. – К., 2007. – С.287–308; Недужко Ю. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х – початок 90-х рр. XX ст.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вып.11. – Острог, 2008. – С.90–112; Його ж. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х рр. XX ст.). – Луцьк, 2009. – 620 с.; Парандій В. Передумови формування державної інституції ДЦ УНР в екзилі // Порівняльно-аналітичне право. – 2017. – №3. – С.44–47; Сідак В. Військова спецслужба Державного Центру УНР в екзилі та її керівники (1926–1938 рр.) [Електронний ресурс]: http://warhistory.ukrlife.org/1_02_8.htm; Яблонський В.М. Особливості сприйняття УНР в Україні після проголошення незалежності // Вісник Маріупольського державного університету: Серія «Історія. Політологія». – Вып.20. – Маріуполь, 2017. – С.163–171.

відновленні суверенної України. Дослідники відзначають вагомий внесок української діаспори країн Заходу у здобуття державної незалежності України. Зусилля закордонних українців було спрямовано на проведення масштабних міжнародних інформаційних кампаній щодо захисту прав і свобод людини, висвітлення правдивої історії України, дискредитацію радянської влади.

Окремо варто зупинитися на ґрунтовній праці В.Троцинського²². На основі широкого масиву джерел тут здійснено аналіз української еміграції міжвоєнного періоду. Окремий розділ присвячено ДЦ УНР, в якому досліджується становлення та еволюція еміграційного уряду. Автор у полеміці з Я.Рудницьким, слідом за В.Маркусем²³, доходить висновку що

«його міжнародно-правне існування як екзильного уряду тривало лише короткий час безпосередньо після залишення України, коли він перебував у Тарнові. Згодом він став з погляду міжнародного права політичним центром, що символізував [...] ідеали незалежності тієї держави, що існувала в 1917–1921 рр., але урядом в екзилі (в технічному сенсі слова!) він перестав бути вже в 1922–1923 рр.»²⁴.

До базових праць української історіографії, в яких глибоко висвітлено різні аспекти діяльності ДЦ УНР, слід віднести розвідки В.Піскун, В.Троцинського, Д.Веденєва і Д.Будкова, І.Срібняка²⁵.

Монографія В.Піскун присвячена дослідженню феномену української політичної еміграції. Обмежившись періодом 1920-х рр., авторка всебічно висвітлила проблеми соціальної адаптації, політичної поведінки, мотивації емігрантів. Вона проаналізувала їх громадянську позицію, національну свідомість, політичний вибір. Значну увагу приділено описові диверсійних акцій більшовиків в емігрантському середовищі, спрямованих на його дискредитацію, тиск і підкуп чільних діячів.

Праця Д.Веденєва і Д.Будкова, базована на широкому колі архівних документів та літератури, уперше комплексно висвітлює процес організаційно-правового й функціонального становлення дипломатично-консульської служби різних історичних форм української державності 1917–1923 рр.: національно-республіканської періодів Української Центральної Ради і Директорії, гетьманської, радянської (УСРР), ДЦ УНР в екзилі. У розвідці розглядаються міжнародні умови формування дипломатичних відомств, їх службові завдання, процес творення центрального апарату, дипломатичних і консульських представництв, питання управління ними, підбір та розстановка кадрів. Окремо аналізується проблема стосунків між дипломатією УСРР і радянськими органами держбезпеки.

Упадає в око й така особливість сучасної української історіографії: основна увага дослідників прикута переважно до міжвоєнної доби, тоді як повоєнна діяльність уряду, зокрема УНРади, залишилася на маргінесі. Ми виходимо з тієї думки, що Державний центр – еміграційний уряд УНР – і таким залишався впродовж усього періоду свого існування. За різних періодів він із більшою чи меншою успішністю провадив свою діяльність. Аргументом проти такої позиції є відсутність

²² Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.

²³ Маркусь В. Екзильний уряд Української Народньої Республіки в міжвоєнний період (1921–1939): Міжнародно-правова та порівняльна аналіза // Сучасність. – 1986. – Ч.12. – С.70–84.

²⁴ Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція... – С.98.

²⁵ Див., напр.: Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. XX ст.). – К., 2006. – 672 с.; Троцинський В. Міжвоєнна українська еміграція...; Веденєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії: Становлення зовнішньополітичної служби Української держави: 1917–1923 рр. – К.: К.І.С., 2006. – 370 с.; Срібняк І. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 216 с.

міжнародного визнання. Українські уряди (1917–1921 рр.), попри підтримку в Україні, не завжди мали визнання провідних акторів світової зовнішньої політики. Понад те, 1919 р. на Заході владу Директорії УНР уважала мало не більшовицькою, але це не завадило країнам Антанти згодом визнати СРСР та УСРР, ігноруючи уряд УНР.

Такий аргумент був би важливий для екзильного уряду як усталеного політичного інституту, який за певних причин змушений полишити свою територію й вести боротьбу за повернення. Зовнішнє визнання, за всієї його важливості, не було визначальним (критичним) для українського еміграційного уряду, який у вигнанні змушений був доводити не тільки право свого народу на власну державність, але й часто-густо просто нагадувати про наявність такого народу. Зрозуміло, що аналогія не є доказом, однак нікому не спадає на думку відмовляти в легітимності уряду СРСР лише з тієї причини, що тривалий час його не визнавали провідні країни світу.

Наступний аргумент – стан війни з новим режимом на власній території. Зрозуміло, що наявні ресурси не дозволяли еміграційному уряду вести боротьбу на рівних. Утім протистояння (в тому числі юридичне й навіть семантичне – за образи, символи, смисли) між УНР, з одного боку, і УСРР/УРСР та СРСР – з іншого, не припинялося аж до колапсу Радянського Союзу в 1991 р. Воно набувало різноманітних форм: військове (розвідувальне, терористичне), інформаційне, ідеологічне, наукове, культурне тощо, але ніколи не втрачало актуальності й політичної напруги.

Крім того, ми не повинні забувати, що дискусія 1980-х рр. між В.Маркусем та Я.Рудницьким про те, чи був ДЦ УНР «справжнім» екзильним урядом, стала ні чим іншим, як продовженням суперечки, започаткованої в першій половині 1920-х рр. противниками Директорії та С.Петлюри²⁶. Ціна питання залишалася тією ж – право на лідерство в українському визвольному русі. З'являлися нові його учасники, але привілей називатися урядом залишався в ДЦ УНР. Тому, на нашу думку, сучасні дослідники мали б із більшою обережністю переносити проблеми такого протистояння на сучасне історіографічне поле. Дискусії республіканців і монархістів, націоналістів та демократів, і право уряду – це проблеми однопорядкові в розумінні внутрішньої боротьби за лідерство. Теза частини української еміграції, що її обстоювали опоненти С.Петлюри після його загибелі, про перетворення ДЦ УНР на громадську організацію, на наш погляд, контраверсійна й недостатньо обґрунтована.

Окремо розглянемо монографію Д.Яневського²⁷. Оминаючи дискусійні твердження автора щодо окресленого ним періоду, зупинимося лише на деяких питаннях, які безпосередньо стосуються нашої проблематики. Дещо поверхово підходить дослідник до проблеми легітимності політичних режимів на території України в 1917–1920 рр. Уважаючи їх нелегітимними (за винятком ЗУНР), він виходить за межі існуючої наукової дискусії, створюючи собі досить комфортні та стерильні умови, за яких йому немає конкурентів²⁸. І якщо у частині тверджень щодо радянських режимів в Україні з автором можна погодитися – це була влада, привнесена ззовні у мілітарний спосіб, то подібна оцінка двох УНР та Української Держави є великим перебільшенням. Говорячи про легітимність режимів, автор послуговується

²⁶ Погляди Я.Рудницького див.: *Рудницький Я.* ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 рр. – Оттава, 1995. – 96 с.; *Його ж.* В 65-річчя екзильного уряду УНР (1920–1985). – Оттава, 1985. – 24 с.

²⁷ *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 рр.: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 767 с.

²⁸ Там само. – С.440.

критеріями, які були б слухними за сталого державного розвитку, а не за умов світової і громадянської воєн, революційних подій та відсутності традицій демократії й парламентаризму. Очевидно, що через незавершеність (за Д.Яневським) тієї чи іншої політичної системи говорити про ступінь її легітимності не зовсім коректно.

Часто приймаючи позицію одних сучасників тих подій, Д.Яневський так само послідовно не сприймає позицію інших. У праці наскрізно проходить прихована або й відверта дискусія з поглядами С.Петлюри. З огляду на формат цих міркувань, наведемо лише один приклад. Так, полемізуючи з головою Директорії щодо незавершеності боротьби за незалежність України 1920 р., автор імперативно стверджує: «Історичний факт залишився історичним фактом: Українська Народна Республіка припинила своє існування»²⁹. Дискутувати з таким безапеляційним висновком тут, очевидно, немає потреби, оскільки подальша історія ДЦ УНР якраз і є предметом розгляду цієї статті. Але якщо послуговуватися не тільки законами формальної логіки, але й історичними фактами, то варто зазначити, що УНР юридично припинила своє існування 24 серпня 1992 р. з передачею Державним центром своїх повноважень чинним президентові та урядові вже незалежної України.

Юридичні нюанси утворення ДЦ УНР в еміграції розглядає І.Панова³⁰. Дослідниця наголошує на суперечливості оцінок в українській історіографії щодо політичної і правової ваги постанови ДЦ УНР як інституту влади. Задля деталізації питання утворення українського уряду в еміграції вона зосереджується на юридичному аналізі тогочасних подій і нормативних документів. На думку історикині, ДЦ УНР діяв легально як громадська організація, створював свої органи та структурні підрозділи в різних країнах, брав активну участь у різних міжнародних і громадських організаціях, вів пропагандистську й видавничу діяльність. Водночас, як зауважив В.Трембіцький, уряд УНР в еміграції продовжував дієву нормотворчість. Утім нормативні акти ДЦ, через його статус громадської організації, не мали юридичної сили та відігравали роль документів програмного й організаційно-установчого характеру³¹.

У цьому ж тематичному річизі висвітлюється проблематика у статті І.Музики, присвяченій вивченню документальної спадщини ДЦ УНР в еміграції як пам'ятки правової думки³². Авторка розглянула основні напрями політико-правової думки громадських діячів і політичних угруповань, які брали активну участь у діяльності ДЦ УНР в екзилі. Вона проаналізувала постанови, декларації, меморандуми, ноти, резолюції, звернення, програмні документи політичних партій та інші джерела, що дають уявлення про особливості й еволюцію політико-правової думки керівництва, осередків.

«Конституцію», що нею керувався ДЦ УНР у 1948–1992 рр., проаналізував автор цих рядків³³. Було розглянуто обставини ухвалення і зміст «Тимчасового закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі», підписаного президентом УНР А.Лівицьким 10 червня 1948 р. На нашу думку, з одного боку, він створював

²⁹ Там само. – С.375.

³⁰ Панова І. Утворення Державного центру УНР в екзилі: політико-правовий аспект // Часопис Київського університету права. – 2009. – №3. – С.78–85.

³¹ Трембіцький В. Правні підстави екзильного уряду України (1920–1985) // Око світу. – 1986. – №2. – С.35.

³² Музика І. Документальна спадщина ДЦ УНР в екзилі як пам'ятка правової думки // Правова держава. – Вип.29. – К., 2018. – С.505–514.

³³ Яблонський В. «Конституція» Державного центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип.10. – К., 2014. – С.330–348; Його ж. Історичні передумови виникнення та діяльності екзильного уряду УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.23: На пошану професора С.А.Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.380–387.

умови для практичної діяльності всіх інститутів і структур ДЦ УНР, з іншого – забезпечував важливий символічний зв'язок із конституційними законами періоду Української революції, що означувало безперервність боротьби українців за відновлення незалежності своєї держави³⁴.

Роботу керівних органів ДЦ УНР (у статті їх названо «політично-громадськими органами УНР») упродовж усього періоду існування еміграційного Державного центру побіжно проаналізовано у статті О.Вовк і Ж.Дзейко³⁵. Крізь призму «Тимчасового закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі» автори оцінюють «способи організації органів УНР» як президентсько-парламентську республіку, розглядають основні положення закону, цілком доречно акцентують увагу на визначенні ним «компетенції складових частин Державного центру УНР». Однак стаття не містить визначення поняття «політично-громадські органи УНР в екзилі», яке винесене у заголовок. Також автори не врахували суттєвих трансформацій, що їх зазнав документ від моменту ухвалення. Опрацьовуючи текст закону в редакції 1989 р., дослідники кваліфікують його як текст, ухвалений 1948 р., не аналізуючи зміни, які вносилися до нього на сесіях УНР із другої по десяту.

Соціально-політичний аспект діяльності ДЦ УНР у своєму дисертаційному дослідженні розглянула В.Парандій³⁶. Дослідниця також проаналізувала роботу військової спецслужби ДЦ УНР в еміграції впродовж 1926–1936 рр., зокрема на тлі протистояння радянським органам держбезпеки³⁷. Авторка слушно зазначила: «Праця української еміграції, а серед неї й унерівської, не була марною, її активні діячі чесно і наполегливо боролись за незалежну Україну. Проте на тому історичному етапі перемогти не змогли. Але вони наблизили цю перемогу»³⁸.

Розлога документальна база аналізованої проблематики міститься в тематичному збірнику – своєрідній антології джерельної бази з досліджуваної теми³⁹. Тут оприлюднено документи українських еміграційних представницьких органів – Ради Республіки (1921 р.) та Української Національної Ради (1948–1992 рр.). Переважну більшість матеріалів в Україні опубліковано вперше. Наведена у виданні колекція унікальних історичних документів, які охоплюють 72 роки діяльності ДЦ УНР в екзилі, унаочнює його спадщину, засвідчуючи неперервність демократичних традицій українського парламентаризму й державності впродовж ХХ ст. Збірник містить звіти, промови керманічів, резолюції, декларації, котрі розкривають головні напрями багатомірної діяльності УНРади як структури ДЦ УНР.

Діяльність ДЦ УНР в еміграції впродовж Другої світової війни, спрямовану на відновлення незалежності України, висвітлено у статтях В.Яблонського та В.Парандій⁴⁰. Зроблено акцент на політичних процесах у середовищі «петлюрівської»

³⁴ Там само. – С.347–348.

³⁵ Вовк О., Дзейко Ж. Політично-громадські органи Української Народної Республіки в 1920–1992 рр. (історико-правовий аспект) // Часопис Київського університету права. – 2002. – №4. – С.65–72.

³⁶ Парандій В. Діяльність Державного центру Української Народної Республіки в екзилі: соціально-політичний аспект (1920–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 19 с.

³⁷ Парандій В. Діяльність військової спецслужби Державного Центру УНР в екзилі (1926–1936 рр.) // Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. – №6. – С.27–31 [Електронний ресурс]: http://lsej.org.ua/6_2015/7.pdf

³⁸ Там само. – С.30.

³⁹ Український парламентаризм на еміграції: Державний центр УНР: Документи і матеріали, 1920–1992 / Упор. В.Яблонський. – К., 2012. – 840 с. Див. також: Яблонський В.М. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип.6: На пошану професора А.Г.Філіюка. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.600–610.

⁴⁰ Яблонський В. Державний центр УНР в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.24. – С.327–337; Його ж. Ісаак Мазепа в «огні

частини української еміграції, окреслено зовнішньополітичні пріоритети еміграційного уряду УНР. Автори визначили ключові проблеми організаційно-політичної діяльності ДЦ УНР на території країн перебування, окупованих третьою стороною – роз'єднаність і наявність двох керівних осередків у Франції та Польщі. У статтях привернуто увагу до спроб еміграційного уряду щодо відновлення своєї присутності на території України та чинників провалу такої політики.

Окремо доречно згадати розвідки польських істориків 2000-х рр. Насамперед доробок З.Карпуся й Е.Вішки⁴¹. З означеної тематики також з'явилася монографія Я.Бруського⁴². Діяльність ДЦ УНР у Польщі у своїй статті декілька років тому висвітлив Я.Пісулінський⁴³. Він же опублікував розлоге дослідження «українського питання» в польській зовнішній політиці міжвоєнного періоду, беручи до уваги історичний досвід УНР, ЗУНР та УСРР⁴⁴. Польські автори ґрунтовно розглядають лише міжвоєнний період діяльності ДЦ УНР, який пов'язаний із перебуванням емігрантського уряду на території їхньої Батьківщини в контексті його співпраці з Ю.Пілуцьким.

Отже аналіз найважливіших публікацій про діяльність ДЦ УНР дозволяє не лише констатувати розширення відповідних знань, а й виявити кілька проблем. За певними винятками предметом дослідження у проаналізованих працях ставали окремі аспекти діяльності української еміграції, її дипломатії, ідеології, організаційної структури, лідерів. Боротьба ідеологій між українськими політичними силами часто досліджувалася в дискурсі «соціалізм – монархізм – націоналізм». Подібний підхід акумулював у понятті «соціалізм» всі політичні партії та групи, які не могли належати ані до монархізму, ані до націоналізму за визначенням. Очевидно, що слід насамперед визначити чіткіше, яке місце повинно бути приділене кожному зі згаданих факторів у загальній картині, яка реальна вага кожного з них і як ці фактори співвідносяться один з одним. Поза сумнівом, діяльність ДЦ УНР потребує подальших серйозних досліджень.

REFERENCES

1. Bruski, J. (2005). *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Krakiv. [in Polish].
2. Dobrianskyi, M. (1955). *Do pytanja kryzy v Derzhavnomu Tsentri UNR; Instytut i asotsiatsiia*. B. m. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, N. (1953). *Uryvky spomyniv. Ukrainskyi litopys, 1*, 145. Augsburg. [in Ukrainian].
4. Ivanys, V. (1952). *Symon Petliura – prezident Ukrainy*. Toronto. [in Ukrainian].
5. Karpus, Z. (2001). *Russian and Ukrainian prisoners of war and internees kept in Poland in 1918–1924*. Torun.
6. Korbut, S. (1941). *Symon Petliura*. Lviv, Krakiv. [in Ukrainian].

й бурі революції» та еміграції // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип.3: До 20-річчя кафедри історії України. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.353–362; *Його ж.* Листи з провідних кругів УНР // Історичний збірник Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького. – Вип.2. – Мелітополь, 2014. – С.152–161; *Його ж.* Тоталітаризм чи демократія: боротьба ідей в українському еміграційному середовищі (20–30 рр. ХХ ст.) // Українознавчий альманах. – Вип.13. – К.; Мелітополь, 2013. – С.185–191; *Парандій В.* Діяльність Державного центру УНР в роки Другої світової війни // Педагогічний вісник. – 2015. – №1(39). – С.13–17.

⁴¹ *Karpus Z.* Russian and Ukrainian prisoners of war and internees kept in Poland in 1918–1924. – Toruń, 2001. – 190 s.; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2004. – 752 s.

⁴² *Bruski J.* Petlurowcy: Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Kraków, 2000. – 600 s.

⁴³ *Pisuliński J.* Centrum państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. // Історичний архів. – Вип.5. – Миколаїв, 2010. – С.120–124.

⁴⁴ *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. – Toruń, 2013. – 480 s.

7. Liviyskyi, A. (2019). *Lystuvannia (1919–1953 roku)*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Liviyskyi, M. (1984). *DTs UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy*. Miunkhen, Filadelfiia. [in Ukrainian].
9. Liviyskyi, M. (1965). *Perspektyvy ukrainskoi vyzvolnoi polityky. Ukrainska Narodna Respublika – dorohovkaz na majbutnie*. Niu-York. [in Ukrainian].
10. Liviyskyi, M. (1960). *Vymushena vidpovid*. Niu-Ulm. [in Ukrainian].
11. Maliuta, O. (2007). Orhany vlyady ZUNR ta UNR v ekzyli u 20–40-i rr. XX st.: borotba za natsionalnu derzhavnist yak formu orhanizatsii poviakdennoho zhyttia ukrainskoi emihratsii. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*, 4, 287–308. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Muzyka, I. (2018). Dokumentalna spadshchyna DTs UNR v ekzyli yak pamiatka pravovoi dumky. *Pravova derzhava*, 29, 505–514. [in Ukrainian].
13. Neduzhko, Yu. (2008). Borotba ukrainskoi diaspory za demokratsiiu ta derzhavnu nezalezhnist Ukrainy [kinets 70-kh – pochatok 90-kh rr. XX st.]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu „Ostrozka akademiia”: Istorychni nauky*, 11, 90–112. [in Ukrainian].
14. Neduzhko, Yu. (2009). *Ukrainska diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (seredyna 40-kh – pochatok 90-kh rr. XX st.)*. Lutsk. [in Ukrainian].
15. Pankivskiy, K. (1968). *Vid komitetu do Derzhavnogo tsentru*. Niu-York, Toronto. [in Ukrainian].
16. Panova, I. (2009). Utvorennia Derzhavnogo tsentru UNR v ekzyli: polityko-pravovyi aspekt. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 3, 78–85. [in Ukrainian].
17. Parandii, V. (2015). Diialnist viiskovoi spetssluzhby Derzhavnogo Tsentru UNR v ekzyli (1926–1936 rr.). *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal*, 6, 27–31. Retrieved from: http://lsej.org.ua/6_2015/7.pdf [in Ukrainian].
18. Parandii, V. (2017). Peredumovy formuvannia derzhavnoi instytutsii DTs UNR v ekzyli. *Porivnialno-analitychne pravo*, 3, 44–47. [in Ukrainian].
19. Pisuliński, J. (2010). Centrum państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. *Istorychni arkhiv*, 5, 120–124. [in Polish].
20. Pisuliński, J. (2013). *Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. Torun. [in Polish].
21. Piskun, V. (2006). *Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Sidak, V. *Viiskova spetssluzhba Derzhavnogo tsentru UNR v ekzyli ta yii kerivnyky (1926–1938 rr.)*. Retrieved from: http://warhistory.ukrlife.org/1_02_8.htm [in Ukrainian].
23. Sribniak, I. (1995). Viiskova diialnist uriadu UNR v ekzyli (1921–1923 rr.). *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Trembitskyi, V. (1986). Pravni pidstavy Ekzylnoho uriadu Ukrainy (1920–1985). *Oko svitu*, 2, 35. [in Ukrainian].
25. Troshchynskiy, V. (1994). *Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Vovk, O. & Dzeiko, Zh. (2002). Politychno-hromadski orhany Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v 1920–1992 rr. (istoryko-pravovyi aspekt). *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 4, 65–72. [in Ukrainian].
27. Viedenieiev, D. & Budkov, D. (2012). *Yunist ukrainskoi dyplomatii: Stanovlennia zovnishnopolitychnoi sluzhby Ukrainskoi derzhavy: 1917–1923 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
28. Wiszka, E. (2004). *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Torun. [in Polish].
29. Yablonskyi, V. (2014). Derzhavnyi tsentr UNR v roky Druhoi svitovoi viiny. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 24, 327–337. [in Ukrainian].
30. Yablonskyi, V. (2010). Isak Mazepa v „ohni i buri revoliutsii” ta emihratsii. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 3, 353–362. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
31. Yablonskyi, V. (2013). Istorychni peredumovy vynykennia ta diialnosti ekzylnoho uriadu UNR. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 23, 380–387. [in Ukrainian].
32. Yablonskyi, V. (2015). Konsolidatsiia ukrainskykh emihratsiinykh politychnykh syl i hetmanskyi rukh (seredyna 1940 – pochatok 1950 rr.). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 25, 362–370. [in Ukrainian].
33. Yablonskyi, V. (2014). „Konstytutsiia” Derzhavnogo tsentru UNR v ekzyli u 1948–1992 rr. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 10, 330–348. [in Ukrainian].
34. Yablonskyi, V. (2011). Lyst D.Skoropadskoho do Dm.Andrievskoho. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu: Seriya “Istoriia, ekonomika, filosofii”*, 16, 81–86. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Yablonskyi, V. (2014). Lysty z providnykh kruhiv UNR. *Istorychni zbirnyk Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Bohdana Khmelnytskoho*, 2, 152–161. Melitopol. [in Ukrainian].
36. Yablonskyi, V. (2017). *Osoblyvosti spryniattia UNR v Ukraini pislia proholoshennia nezalezhnosti*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2017_20_21 [in Ukrainian].
37. Yablonskyi, V. (2013). Totalitaryzm chy demokratsiia: borotba idei v ukrainskomu emihratsiinomu seredovyshchi (20–30 rr. XX st.). *Ukrainoznavchyi almanakh*, 13, 185–191. Kyiv; Melitopol. [in Ukrainian].
38. Yablonskyi, V. (2013). Ukrainska politychna emihratsiia UNR i tradytsii parlamentaryzmu u XX st. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka: Istorychni nauky*, 6, 600–610. [in Ukrainian].
39. Yanevskiy, D. (2003). *Politychni systemy Ukrainy 1917–1920 rokiv: sprobly tvorennia i prychny porazky*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vasyl Yablonskyi

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,

Adviser to Directorate,

National Institute for Strategic Studies

(Kyiv, Ukraine), 2012vy@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2998-7203>

State Center of Ukrainian People's Republic in Exile in 1920–1992: Historiography of the Problem

Abstract. The purpose of the article is to analyze the historiographical basis of the problem of evaluating the activities of State Center of Ukrainian People's Republic in exile in 1920–1991. **The methodological basis** is a critical typological analysis of related works. During the study the author used the comparative, problem-chronological method and the method of the retrospective analysis. This allowed to compare different opinions and assessments about the activities and legitimacy of State Center of Ukrainian People's Republic in exile. **The scientific novelty** is a review of key explorations of domestic and foreign scientists. Apart from academic discourse, attention is also paid to a wide range of relevant works – brochures, memoirs, articles, some of which are little known to the scientific community and the general public. **Conclusion.** A number of academic works, memoirs and articles are devoted to the activities of State Center of Ukrainian People's Republic in exile. The complex description of scientific works devoted to the researched problem gives grounds to say that quite contradictory positions of researchers on political and legal assessment of creation, legal status and activity of State Center of Ukrainian People's Republic in exile in Ukrainian historiography are caused by their different political and ideological positions. Therefore, today there is no comprehensive academic intelligence that would reflect a holistic picture of the activities of Ukrainian People's Republic government in exile. The issue of the legal status of the emigrant government of Ukrainian People's Republic from the point of view of international law also needs further coverage.

Keywords: state tradition, historiography, political organization, Ukrainian diplomacy, Ukrainian political emigration, Ukrainian liberation movement, State Center of Ukrainian People's Republic in exile.

Військова атрибутика в родинних колекціях та зібраннях української козацької еліти

Анотація. **Мета дослідження** – проаналізувати причини виникнення, становлення, розвитку так званої музейної потреби, задоволення якої передбачало добір, збереження й використання артефактів у родинних колекціях і зібраннях української козацької еліти. **Методологія** вибудовувалася на підставі використання сукупності принципів і методів пізнання, застосування яких здійснювалося з опорою на міждисциплінарні підходи до розкриття мети дослідження. Базовими були такі методи історичного пізнання, як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний, за допомогою яких опрацьовано наукову та джерельну базу статті. **Наукова новизна.** На основі широкого кола опублікованих і неопублікованих архівних документів досліджено нову форму домузейних форм військово-історичного музейництва – родинні колекції та збірки козацької еліти. Установлено, що більшість їх, котрі сформувалися впродовж XVII–XVIII ст., не відповідають змісту наукового терміна «колекціонування», але саме вони стали основою цілеспрямованого й систематичного збирання (приватного колекціонування) предметів музейного значення, яке передувало виникненню військово-історичних музеїв. Фамільні збірки формувалися для потреб родини конкретного представника козацької еліти, який сам був учасником воєнних подій, історичною постаттю. Ці колекції були різноплановими, у них було представлено військову атрибутику, нагороди, портрети галереї, родинні архіви, книгозбірні, речі повсякденного вжитку тощо. **Висновки.** Головна особливість приватного колекціонування полягає у прагненні зібрати та зберегти пам'ятки козацької доби. Це стосується зібрань відомих шанувальників старовини, серед яких В.Тарновський, О.Поль, К.Скаржинська. Археологічні військові пам'ятки було представлено у збірці графа О.Бобринського та інших колекціонерів. Зазначимо, що більшість із них не лише створювали власні, а й виступали фондоутворювачами багатьох музеїв Наддніпрянської України. У Західній Україні, що перебувала у складі Австро-Угорщини, військово-історичні зібрання та музеї формували здебільшого представники польської інтелектуальної еліти. У військово-історичних колекціях усіх музеїв переважала західноєвропейська зброя XV–XIX ст.

Ключові слова: військова атрибутика, родинні колекції, збірки військових артефактів, козацька еліта.

Починаючи з IX ст., на території України спостерігаються процеси колекціонування військових артефактів, зафіксовані в літописах. Збирання цінних речей, пов'язаних із переможними битвами, ставало престижним не лише серед князів, а й у колах бояр, дружинників, духівництва. Сховищами реліквій ставали храми Русі. Переможні знамена, зброя, одяг перших князів зберігалися в Десятинній церкві в Києві. Перша офіційна згадка про збирання та зберігання цінної зброї пов'язана з великим князем Святославом Ігоревичем. Багато військових речей містять поховання дружинників. Саме з X ст. процес збирання зброї, предметів одягу та військового побуту, реліквій бойових походів почав набувати сталого поширення як одна з форм військових традицій українців. З XI ст. великі колекції, включаючи військові матеріали, зберігалися у Софійському соборі Києва, храмах і монастирях інших міст Русі.

У період постсередньовіччя з'явилася така форма домузейних експозицій, як виставки трофеїв. Речами надзвичайної цінності були козацькі клейноди. Їх зберігали у січовій церкві або у військовій скарбниці, що також засвідчує появу суспільної потреби збереження й охорони культурних об'єктів, котрі визначаються у сучасній науці як предмети музейного значення. Ще одним прикладом музейного ставлення

до козацьких реліквій був меч кошового отамана П.Конашевича-Сагайдачного (помер 1622 р.), який нині експонується у Вавельському замку у Кракові. Ціла низка іменних військових атрибутів козацької доби, що зберігаються нині в багатьох музеях України, Росії, Польщі, Швеції, є прямим доказом того, що наступні їх власники чудово усвідомлювали високу історичну цінність цих раритетів і ретельно зберігали їх.

На межі XVIII–XIX ст. аматорське збиральництво у сфері традиційної культури поступово переростало в колекціонування, що ґрунтувалося на наукових засадах. У XIX – на початку XX ст. виникла й функціонувала доволі численна мережа музеїв, завдячуючи переважно приватній ініціативі окремих осіб та численних наукових, культурно-освітніх, церковних товариств, комітетів, комісій, навчальних закладів, органів місцевого самоврядування, у чиєму віданні вони перебували.

Аналіз наукової розробки теми статті дозволяє стверджувати, що вона вивчена фрагментарно. Домузейні форми музейної справи ґрунтовно розглянув музеолог Ю.Омельченко¹. Основний масив публікацій становлять розробки, що стосуються лише окремих питань та аспектів досліджуваної теми. Немає спеціальних комплексних ґрунтовних праць, присвячених дослідженню добору, збереженню й використанню військових артефактів у родинних колекціях та зібраннях української козацької еліти. Постає завдання проаналізувати причини виникнення, становлення й розвитку так званої музейної потреби, задоволення якої передбачало добір, збереження, використання артефактів у родинних колекціях та збірках.

Під «колекціонуванням» (з лат. «збирання») мається на увазі цілеспрямоване й «систематичне збирання будь-яких предметів, що мають історичну, наукову, художню, культурну чи іншу цінність». Воно не лише сприяє збереженню предметів збирання, але й впливає на розвиток наук, на збагачення духовного життя людства. Саме колекціонування лежить в основі виникнення музею як соціального інституту. У XVII–XVIII ст. в Європі було створено численні приватні колекції, деякі з яких з часом становили фонди національних музеїв².

Досліджуючи процеси виникнення військово-історичних колекцій музейного значення в Україні, неможливо оминати зібрання козацької зброї, творів мистецтва, історичних документів тощо, які зберігалися у садибах представників козацької старшини³. До складу останньої входили гетьман, полковники, кошові отамани, судді, писарі, бунчукові товариші тощо. Вони належали до привілейованого прошарку суспільства, сформованого не за походженням, а за особистими рисами тих, хто входив до нього. Із другої половини XVII ст. діти козацьких старшин здобували освіту в Києво-Могилянській академії, у колеґіумах та інших школах України, а потім чимало з них продовжували навчання у Центральній і Західній Європі. Повертаючись додому, вони привозили з собою книжки, сприяли поширенню нових культурно-просвітницьких течій. Наприкінці XVII ст. практично всі полковотенні та генеральні старшини стали володіти грамотою. У середині XVIII ст. на 1099 поселень припадало 866 шкіл (приблизно 1 школа на 1 тис. осіб). Дехто з представників козацької старшини відзначався високим рівнем освіченості, ерудиції та

¹ Омельченко Ю. Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування) // Культурологічні студії. – Вип.2. – К., 1999. – С.288–311.

² Дьячков А. Коллекционирование // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2001. – С.277–278.

³ Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. – К., 2007. – С.121–123.

культури. Вони формували родинні архіви, збирали унікальні бібліотеки, військо-ві реліквії тощо⁴.

Відомо, що, збираючись у похід, козаки передавали книги церквам та монастирям на зберігання. В ознаменування якоїсь події, – дарували їх. За підрахунками Д.Яворницького, у володіннях запорізьких козаків було 60 церков, які мали книжкові зібрання. Він також писав, що старшини мали приватні колекції, які містили велику кількість різноманітної зброї, у тому числі з клеймом імператриці Катерини II, та іншої військової атрибутики⁵.

Книгозбірні козацької старшини склалися не лише з друкованих видань, а й рукописів. Окрім церковних і богословських книг, це були праці з філософії, історії, права, астрології, математики, географії, медицини, ветеринарії, сільського господарства тощо. Популярністю користувалися загальнодоступні підручники з основ наук, господарські, медичні поради, календарі та ін. Книжкове зібрання бунчукового товариша Стародубського полку С.Лашкевича за каталогом 1764 р. нараховувало 252 назви (371 одиниця), а на рубежі XVIII–XIX ст. – уже близько 12 тис. книг. Поряд із церковними та богословськими були праці майже з усіх галузей знань. Великі бібліотеки мали Я.Маркович, М.Ханенко, Г.Полетика, Ф.Туманський, С.Лукомський, Д.Трощинський, С.Величко та інші представники козацької старшини. Більшість їхніх книжок і бібліотек розפורшилися або загинули під час буремних подій XVII–XVIII ст. Зокрема в листопаді 1708 р. російські війська під проводом О.Меншикова знищили в Батурині резиденції й маєтки багатьох представників козацької старшини. Серед інших згоріли великі книжкові зібрання гетьмана І.Мазепи та генерального писаря П.Орлика.

І.Мазепа свою бібліотеку формував понад 30 років. Під час поїздки до Батурина французький дипломат Ж.Балюз бачив у нього чимало цінних і рідкісних видань. Напевно, у книжковій колекції гетьмана було чимало інкунабул, палеотипів, цінних рукописів та раритетних видань. П.Орлик захоплено писав у щоденнику про цю «величну бібліотеку» та про її «багатства, рівних яким не було в Україні»⁶. Відомо також, що І.Мазепа колекціонував також зброю й мистецькі твори⁷. Історик О.Оглоблин писав про нього: «А головне – йому властиве було почуття краси, яку він тонко відчував і пристрасно любив і в камені монументальних будов, і в металі старовинної зброї, і в діамантах гетьманських клейнодів, і в шкірі мистецької оправки книги, і в пергаменті історичного документа»⁸.

Книги та колекціонерство були улюбленим заняттям І.Мазепи. Він підтримував книговидання. Реєстрів колекцій гетьмана на сьогодні не виявлено. Певно, у них були й інші цінні пам'ятки старовини. Доказом того, що І.Мазепа любив дуже рідкісні й особливо мистецькі книжки, є історична звітка, що в його бібліотеці була визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Воно опинилося в І.Мазепи 1701 р., згодом гетьман

⁴ Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII ст. // Вісник книжкової палати. – 2014. – №1. – С.23.

⁵ Карпов В. Вексилнологічні традиції у символіці війська козацької держави (XVI–XVIII ст.) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Вип.3. – К., 2015. – С.217, 265.

⁶ Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини... – С.23–25.

⁷ Глушук В. Політичне та військово мистецтво Івана Мазепи в боротьбі за ідею незалежності України // Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова]: Серія «Педагогічні та історичні науки». – Вип.118. – К., 2014. – С.263.

⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л.Винар, упор. І.Гирич, А.Атаманенко. Вид. 3-те, доп. і випр. – Нью-Йорк; К.; Л.; Острог; Торонто, 2003. – С.145.

подарував його кафедральній церкві в Переяславі⁹. Із 1779 р. пам'ятка зберігалася в архіві бібліотеки Переяславської семінарії, яку 1862 р. перевели до Полтави, тож Євангеліє опинилося в Полтавській духовній семінарії. На початку ХХ ст. його передали в Полтавське давньосховище, 1919 р. – у Центральний пролетарський музей Полтавщини, 1940 р. – у новостворений художній музей, а по війні – у заповідник «Києво-Печерська лавра». Від 1947 р. зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Уперше факсимільне видання Євангелія здійснено 2008 р. Українською православною церквою. Починаючи з 1991 р., стало традицією під час присяги обраного президента на вірність народові України поряд із Конституцією та Актом проголошення незалежності держави класти Пересопницьке Євангеліє як найдорожчу духовну святиню нації¹⁰.

У ХVІІІ ст. українська козацька старшина відігравала провідну роль у політичному, економічному та суспільному житті Гетьманщини, що перебувала у складі Російської імперії. У цей час почали формуватися родинні архіви козацької старшини, котрі передавалися від одного покоління родини іншому. Чимало з них збереглися до нашого часу. Вагомим їх елементом стала епістолярна спадщина, частину якої опубліковано. Крім того, у родинних архівах накопичувалися різноманітні документи офіційного і приватного характеру. До них належать папери родин Войцеховичів, Лисенків, Марковичів, Милорадовичів, Полетик, Скоруп, Сулим, Ханенків та багатьох інших.

Наприклад, у родинному архіві Капністів зберігалось багато історичних документів, зокрема список літопису Г.Грабянки, «статті» гетьманів Б. та Ю. Хмельницьких, Д.Многогрішного, І.Самойловича, Д.Апостола, І.Мазепа, укази Малоросійської колегії, універсали К.Розумовського, грамоти російських імператриць Єлизавети, Катерини ІІ, розпорядження П.Румянцева про утворення карабінерних полків (1785 р.) та ін.¹¹

Після ліквідації гетьманського та полкового-сотенного устрою в українській еліті зростав інтерес до минулого, який посилювався на тлі актуалізації питання набуття російського дворянства, що підживлювало цікавість до історії свого роду. Родинні архіви поповнювалися царськими указами та привілеями на землю, універсалами гетьманів, а їхні власники почали займатися вивченням генеалогії своїх родів. Так, Г.Полетика уклав не тільки генеалогію Полетик, але й родичів своєї дружини – Гамаліїв. Крім того, він був ще й відомим бібліофілом. Його книгозбірня, що налічувала кілька тисяч томів і рукописів і вважалась однією з найкращих у Росії, згоріла в будинку у Санкт-Петербурзі під час пожежі 1771 р. Рукописи й документи збирав М.Мотонос. У його колекції був, зокрема, універсал гетьмана Б.Хмельницького від 31 липня 1650 р.¹²

Козацькі старшини, що перетворилися на еліту українського суспільства та почали активно долучатися до європейської культурної спадщини, намагалися також прикрашати побут гарними речами, купували дорогі карети, посуд, коштовну зброю, замовляли портрети своїх предків і батьків, що поступово утворювали цілі колекції, які також передавались у спадщину. Як приклад, можна навести відому

⁹ Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // Іван Мазепа: до 370-річчя від дня народження гетьмана України, мецената. – Чернівці, 2009. – С.108.

¹⁰ Гнатенко Л.А. Пересопницьке Євангеліє // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.138–139.

¹¹ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини ХVІІІ ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). – К., 2012. – С.9–10, 283–284.

¹² Там само. – С.289–290, 296–298.

родину Гетьманщини – Самойловичів, побут якої вивчала Н.Пільтяй¹³. Гетьман Лівобережної України в 1672–1687 рр. побудував собі в Батурині будинок, де зберігалися військовий скарб та особисті статки. Опис майна 1690 р., який проаналізувала згадана дослідниця, дає можливість достовірно уявити собі інтер'єри житла та побут його мешканців. Кімнати прикрашали численні килими, скатертини, полавочні сукна, чимало їх зберігалися у скринях. Будинок був умебльований декорованими кріслами, стільцями, на стінах висіли годинники різних типів і розмірів, портрети членів родини власника. У світлицях було багато ікон, підсвічників. У переліку значиться срібний і позолочений посуд: 77 кубків, 60 кружок, 196 достаканів, 10 солонок, 3 горщики, 46 тарелей, 60 тарілок, 181 ложка, 26 окремих чарок для меду й 11 – для вина. Деякі чарки мали форму тварин або міфічних істот. Така кількість срібних виробів підкреслювала привілейоване становище родини у суспільстві.

Велике значення в побуті козацької старшини мали тканини – дорогі, переважно іноземного виробництва, з яких шили модний одяг, оздоблений хутром, із золотою, срібною фурнітурою, прикрашений діамантами, смарагдами, яхонтами. У гардеробі Самойловичів було понад 50 чоловічих та жіночих шуб із дорогих тканин і хутра. Коштовні жіночі прикраси: намиста, сережки, персні, хрестики, ланцюжки тощо також були невід'ємною складовою родинного статку¹⁴.

У XVII–XVIII ст. серед верхівки українського суспільства великої популярності набула вишивка рослинними орнаментами. Вона виконувалася шовковими нитками, золотою та срібною сухозліткою, заплоччю на вжиткових речах козацької старшини – простирадлах, наволоках, скатерках, рушниках, одязі та церковних речах. Про поцінування таких речей і прагнення зберегти вишивки на них в якості зразків свідчить, зокрема, велика збірка з 286 таких творів Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського. Музейна колекція складається з вишивок на вузьких довгих чи коротких смугах – вишитих краях простирадл, скатерок, одягу, прошвах наволоки, що в науці отримали назву окрайки (або лиштви).

Наприклад, вишите простирадло родини прилуцького полковника Г.Галаґана потрапило до колекції В.Тарновського від дружини його правнука П.Галаґана. У посагу доньки гетьмана І.Самойловича, яка стала дружиною Ф.Шереметева, записані вишиті зеленим шовком і золотом простирадло та шість наволоки (1695 р.); у «Тестаменті генеральної військової артилерії хорунжого Івана Забіли» (1773 р.) – вишиті постелі, у тому числі вишита червоним шовком і золотом. У Чернігівському музеї зберігаються і дві скатерки родини гетьмана І.Скоропадського¹⁵.

Музеєм козацької слави вважають сучасні дослідники збірку родини Скоропадських у Тростянці на Полтавщині¹⁶. Упродовж трьох століть цей рід дав Україні багатьох визначних військових, державних і громадських діячів. Скоропадські поріднилися через шлюби з найвідомішими козацько-шляхетськими родинами, серед яких були Апостоли, Бутовичі, Гамалії, Забіли, Закревські, Кочубеї, Лисенки,

¹³ Пільтяй Н. Повсякденне життя козацької еліти крізь призму матеріального світу // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / Упор. С.М.Луняк. – Ніжин, 2015. – С.292–299.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII ст. з колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського – К., 2015. – С.10–13.

¹⁶ Терещенко Ю. Українська аристократична еліта і родина Скоропадських // Вісник КНЛІУ: Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип.19. – К., 2014. – С.3–37.

Кулябки, Лизогуби, Марковичі, Миклашевські, Милорадовичі, Тарновські, Полуботки¹⁷.

Тростянецький маєток бере початок з 1833 р., коли Іван Михайлович Скоропадський (нащадок В.Скоропадського – рідного брата гетьмана Лівобережної України І.Скоропадського) розбудував тут садибу (дерев'яний будинок із баштами та чотирма флігелями) і почав облаштовувати парк (нині – Державний дендрологічний парк «Тростянець» Національної академії наук України). Тут володар зберігав безцінну колекцію історичних та мистецьких пам'яток, портретів гетьманів (у тому числі І.Мазепи), зразків козацької зброї, старовинного посуду та меблів, рідкісних книг¹⁸.

Представникам кількох поколінь Скоропадських було притаманне прагнення збирати історичні документи про свій рід, що, безперечно, надихалося любов'ю до Батьківщини, гордістю за минулу славу роду, а також спричинювалася наявністю родинної збірки та колекції, що передавалася у спадщину¹⁹. Найголовніша роль у цьому належала дідові та батькові останнього гетьмана України П.Скоропадського та йому самому²⁰.

Зібраний, збережений і впорядкований упродовж декількох століть фамільний архів родини Скоропадських цікавий дослідникам воєнної історії тим, що складовою їхньої документації про службу (переважно військову) діяльність були універсали, укази, атестати, які засвідчували ранг і участь у бойових діях. Це спеціальний різновид військової документації, оскільки у другій половині XVII – на початку XVIII ст. єдиним свідченням належності до козацького стану й отримання рангу були окремі універсали та атестати. В архіві Скоропадських зберігалися копії гетьманських універсалів від 1712, 1714, 1716, 1721 рр.²¹

Ще одну частину фамільного архіву початку XX ст., досить значну за обсягом, складала службові папери молодого генерала П.Скоропадського. У листах із фронту він просив дружину зберегти не тільки його особисті документи (власну кореспонденцію, листи, щоденники), а й діловодний архів тих військових частин, якими йому доручали командувати на війні²². До складу родинної збірки входили, крім архівалій, також історичні речі, що належали гетьманові І.Скоропадському та його родині²³. Серед них були й нагороди та георгіївська зброя П.Скоропадського²⁴. Із 1914 р., коли генерал перебував на війні, його дружина – Олександра Петрівна (у дівоцтві Дурново) – особисто впорядковувала військовий архів, листування, щоденники чоловіка, що надходили з фронту, переписувала їх, організовувала зберігання. Родинна збірка Скоропадських наприкінці 1917 р. потрапила під жорна більшовицької революції. Дружина безуспішно намагалася її врятувати. Загинула

¹⁷ Ралдугіна Т. Штрихи до портрета спадкоємця останнього гетьмана України Данила Скоропадського (1904–1957 рр.) // Український історичний журнал. – 2004. – №6. – С.98–99.

¹⁸ Терещенко Ю. Українська аристократична еліта... – С.8.

¹⁹ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – С.314.

²⁰ Папакін Г. Проблеми збереження і користування фамільними архівними фондами (на прикладі фонду Скоропадських) // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.6. – К., 2000. – С.35; Його ж. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. // Там само. – Т.11. – К., 2004. – С.25–42.

²¹ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти... – С.62, 318.

²² Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина // Історико-архівні нариси. – К, 2003. – С.193.

²³ Папакін Г. Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти... – С.317.

²⁴ Гай-Ниженник П. Власний штаб гетьмана П.Скоропадського: структура, штати, завдання (1918 р.) // Гілея. – Вип.53(10). – К., 2011. – С.75.

вся тростянецька бібліотека та частина фамільного архіву. Наприкінці 1918 р. розгром маєтку родини Скоропадських у Тростянці завершився²⁵.

Зауважимо, що родинні збірки Скоропадських, у тому числі музей козацької слави у Тростянці та фамільний архів, зібраний і нагромаджений кількома поколіннями роду, на сьогодні ще повністю не досліджені.

У Чернігівському історичному музеї ім. В.Тарновського зберігаються архіви XVIII–XIX ст. дворянського графського роду Милорадовичів, починаючи з оригіналів і копій документів гадацького полковника М.Милорадовича та чернігівського полковника П.Милорадовича²⁶.

У сучасних музеях України зберігається доволі значна кількість раритетів зі збірок козацької старшини, які виступають джерелами для визначення напрямів колекціонування та складу досліджуваних зібрань. Звернемося, наприклад, до колекцій портретів гетьманів та інших представників козацької еліти. Так, у Національному музеї історії України опинився прижиттєвий портрет І.Мазепи з родинної колекції Бутовичів. Він був власністю осавула С.Бутовича – сучасника гетьмана, котрий знав його особисто. Дружина осавула доводилася дочкою чернігівському полковникові Я.Лизогубу. Бутовичі зберегли портрет, незважаючи на те, що всі зображення колишнього гетьмана нещадно знищувалися. А передав музею цей портрет їхній нащадок – статський радник В.Бутович – уже у XX ст. У родинній збірці Бутовичів були портрети й інших представників козацької верхівки та членів їхньої родини²⁷.

У 1904 р. Д.Яворницький, готуючись до відкриття XIII Археологічного з'їзду, дослідив приватні колекції землевласників Катеринославщини. У будинках поміщиків він побачив досить пізнього письма художні твори: зображення гетьманів, полковників, ктиторів, серед них і родинно-меморіальні портрети. Таких фамільних портретів у панських маєтках були цілі галереї. У Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. Яворницького серед інших зберігаються родинно-меморіальні портрети козацької старшини з колекції Родзянків, а також портрети гетьманів Б.Хмельницького, І.Мазепи, І.Скоропадського з цієї самої збірки.

В основі зібрання Чернігівського обласного художнього музею лежить родинна збірка знаного козацько-старшинського роду Галаганів, сформована впродовж XVIII–XIX ст. Її основу складає сімейна галерея, представлена портретами семи поколінь Галаганів, а також їхніх родичів – Гудовичів, Дараганів, Ламздорфів, Розумовських. Ця збірка включає також західноєвропейський живопис і графіку, твори українських та російських художників, народних майстрів. У родовому маєтку Галаганів у с. Сокиринці (нині Срібнянського р-ну Чернігівської обл.) був і фамільний архів із численними документами XVIII–XIX ст. та фотографіями. Колекції поповнювались і надалі. Останній господар маєтку М.Галаган вивіз колекції за кордон у 1920 р., а його онука передала їх 2005 р. Чернігівському художньому музею²⁸.

²⁵ *Патакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – С.196, 261; *Його ж.* Проблеми збереження і користування фамільними архівними фондами... – С.36; *Його ж.* Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти... – С.265.

²⁶ *Половнікова С.* Архів Милорадовичів у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // *Скарбниця української культури.* – Вип.5. – Чернігів, 2005. – С.46–65.

²⁷ *Походяща О.* Портрети гетьмана Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів // *Сіверянський літопис.* – 1918. – №4. – С.150–153.

²⁸ *Ральченко І.* Повернення на батьківщину сімейного архіву Галаганів // *Скарбниця української культури.* – Вип.8. – Чернігів, 2007. – С.208–210.

Лебединський міський художній музей ім. Б.Руднева (Сумська обл.) володіє цікавою колекцією портретів козацької старшини XVIII ст. – як «парсун», так і репрезентативних портретів-панегіриків. В їх числі й портрети з маєтку Полуботків у с. Михайлівка Лебединського р-ну, що пізніше перейшов до графів Капністів. Деякі з полотен пензля В.Боровиковського.

Як у різниці кожної церкви зберігалися дари, облачення, золотарські культові вироби, так і в кожній козацькій сім'ї успадковувалася коштовна й не дуже зброя. Часом зберігали бойові трофеї. Інтенсивний культурний обмін із сусідніми державами сприяв формуванню в Україні палацових зібрань, що належали переважно польським магнатам і декому з української козацької старшини. Колекції зброї демонструвались у залах палаців, замків. Така необхідність хизування перед рівними собі породила певну конкуренцію щодо розширення колекцій та збільшення кількості предметів приватних збірок, а також стала родовою традицією наступних поколінь²⁹.

До подібних приватних колекцій слід віднести зібрання зброї палаців князів Острозьких XVI–XVIII ст. і князів Любомирських XVIII ст. в Дубенському замку (нині – Державний історико-культурний заповідник, Рівненська обл.). «Реєстр скарбів замку князів Острозьких у Дубні, що складений 1616 р.», було опубліковано в XIX ст. князем Ю.-Т.Любомирським із певними його коментарями у Франції. Перевиданий у Польщі 1900 р., документ представив повну картину колекцій князів Острозьких. Наприклад, у ньому перелічувалася велика кількість картин та ікон, різних видів зброї, дорогоцінностей. Слід зазначити, що подібні приватні колекції були й у князів Вишневецьких, молодшої гілки Острозьких – князів Заславських та ін. Потужними колекціями зброї володіли магнати Волині. Слід відзначити, що в ті часи набуло популярності виготовлення якісних копій антикварних предметів, до яких належала і зброя. Навіть сьогодні у приватних колекціях частка музейних предметів-копій, виготовлених у XIX ст., становить близько 80%.

У сучасному музеєзнавстві колекція визначається як систематизоване зібрання об'єктів, пов'язаних спільністю однієї або кількох ознак, що мають науковий, пізнавальний, художній інтерес як єдине ціле. Залежно від спільної ознаки предметів, узяті за основу, розрізняють такі колекції: систематичні – складаються з однотипних предметів, згрупованих за ознакою класифікації (прапори, графіка й ін.); тематичні – сформовані з предметів різних типів, що у сукупності розкривають певну тему (наприклад історію війська та війн); меморіальні – пов'язані з конкретною історичною подією або особою (колекції меморіальних музеїв); персональні – складаються з предметів, котрі належали конкретній особі або містять відомості про неї³⁰.

Отже за козацької доби в Україні сформувалися переважно родинні збірки козацької еліти, частина з яких мала музейне значення. Усі вони використовувалися однією родиною впродовж тривалого часу, передавалися у спадщину, більшість речей використовувалася в побуті. Ознаки системного й цілеспрямованого колекціонування у XVIII ст. мали книжкові зібрання, фамільні архіви, зібрання зброї та портретні галереї. Більшість колекцій мала меморіальне значення, тобто вони були пов'язані з життям і діяльністю конкретних представників козацької старшини.

²⁹ Mashtalir V. First assemblies and collections of military memorabilia on the Ukrainian territory // *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe = East European Scientific Journal*. – №10(38). – Part 3. – Warszawa, 2018. – P.15.

³⁰ Ibid.

Зазначені збірки мали персональний характер, тому що склалися з предметів, які належали конкретній козацькій родині або містили відомості про її відомих членів. Говорити про систематичні тематичні колекції до XIX ст. не доводиться, як і про створення музеїв в Україні, у тому числі військово-історичних. Фактично до кінця XVIII ст. відбувався процес нагромадження культурних надбань – предметів музейного значення. На рубежі XVIII–XIX ст. аматорське збиральництво у сфері традиційної культури поступово переростало в колекціонування, що ґрунтувалося на наукових засадах. Хоча в Європі й Росії, зокрема, у цей період виникло чимало музеїв, в Україні становлення музейництва, заснування та розвиток перших установ відбувалося в XIX – на початку XX ст.

Чимало пам'яток із родинних зібрань козацької еліти нині зберігаються в музеях, архівах, бібліотеках України та за її межами. Це колекції І.Мазепи, Апостолів, Бутовичів, Войцеховичів, Ґалаганів, Ґамалій, Капністів, Лисенків, Марковичів, Милорадовичів, Полетик, Родзянок, Самойловичів, Скоропадських, Скоруп, Сулим, Тарновських, Ханенків та багатьох інших. Вони передавались у спадок наступним поколінням роду, не мали ознак публічності, тобто вільного доступу для наукової роботи чи огляду з просвітницькою метою. Але всі вони малу одну з ознак, за якими класифікують колекціонування, – меморіальність, тому що всі предмети таких збірок належали певній історичній особі. Ознаки системного й цілеспрямованого колекціонування у XVIII ст. мали книжкові зібрання, фамільні архіви, збірки зброї та портретні ґалереї. Вони були персонального характеру, тому що склалися з предметів, які належали конкретній козацькій родині або містили відомості про її відомих членів.

REFERENCES

1. Dyachkov, A. (2001). *Kolleksionirovanie*. Moskva. [in Russian].
2. Dziuba, O. (2012). *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. Hnatenko, L.A. (2011). *Peresopnytske yevanheliie*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Karpov, V. (2015). *Veksylohichni tradytsii u symbolitsi viiska kozatskoi derzhavy (XVI–XVIII st.)*. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Mashtalir, V. (2018). First assemblies and collections of military memorabilia on the Ukrainian territory. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe = East European Scientific Journal*, 10(38), 3, 12–17.
6. Mytsyk, Yu. (2009). *Hetman Ivan Mazepa yak pokrovytel pravoslavnoi tserkvy*. Chernihiv. [in Ukrainian].
7. Ohloblyn, O. (2003). *Hetman Ivan Mazepa ta yoho doba*. Niu-York; Kyiv; Lviv; Ostroh; Toronto. [in Ukrainian].
8. Omelchenko, Yu. (1999). *Persha pidsystema muzeinytstva (teoretychni zasady, vytoky, formuvannia)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Papakin, H. (2000). *Problemy zberezhenia i korystuvannia famil'nymy arkhivnymy fondamy (na prykladni fondu Skoropadskykh)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Papakin, H. (2003). *Pavlo Skoropadskyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Papakin, H. (2004). *Arkhiv Skoropadskykh: familni arkhivy ukrainskoi elity druhoi polovyny XVII–XX st. ta arkhivna spadshchyna rodu Skoropadskykh*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. Papakin, H. (2004). *Arkhiv rodyny Skoropadskykh u pershii chverti XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Piltai, N. (2015). *Povsiakdenne zhyttia kozatskoi elity kriz pryzmu materialnoho svitu*. Nizhyn. [in Ukrainian].
14. Polovnikova, S. (2005). *Arkhiv Myloradovykh u zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V.V.Tarnovskoho*. Chernihiv. [in Ukrainian].
15. Ralchenko, I. (2007). *Povernennia na batkivshchynu simeinoho arkhivu Halahaniv*. Chernihiv. [in Ukrainian].
16. Ralduhina, T. (2004). *Shtrykhy do portreta spadkoiemtsia ostannoho Hetmana Ukrainy Danyla Skoropadskoho (1904–1957 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Sokolov, V. (2014). *Knyzhkovi zibrannia kozatskoi starshyny naprykintsy XVII–XVIII st. Visnyk knyzhkovoï palaty*. [in Ukrainian].
18. Tereshchenko, Yu. (2014). *Ukrainska aristokratychna elita i rodyna Skoropadskykh*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Toichkin, D. (2007). *Kozatska shablia XVII–XVIII st.: istoryko-zbroieznavche doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Zaichenko, V. (2015). *Vyshyvka kozatskoi starshyny XVII–XVIII st. z koleksii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V.V.Tarnovskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vadym Mashtalir

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head of the Organization of Manning Officers,
Main Department of Personnel of General Staff of Armed Forces of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vadim_mashtalir@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8132-217X>

Military Attributes in the Family Collections and Assemblies of the Ukrainian Cossack Elite

Abstract. The purpose of the study is to analyze the causes of the emergence, formation and development of the so-called museum need, the satisfaction of which involved the selection, preservation and use of artefacts in family collections and collections of the Ukrainian Cossack elite. **The methodology** of the research was based on the use of a set of principles and methods of cognition, the application of which was carried out with the reliance on interdisciplinary approaches to discovering the purpose of the research. The basic methods were historical cognition as historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-systemic, on the basis of which the scientific and source base of the article was worked out. **The scientific novelty.** On the basis of a wide range of published and unpublished archival documents, a new form of pre-museum forms of military-historical museuming – family collections and collections of the Cossack elite – was investigated. It is established that most of these collections, formed during the 17th –18th centuries. Do not correspond to the content of the scientific term "collecting", but they became the basis of purposeful and systematic collecting (private collecting) of objects of museum importance, which preceded the emergence of military museums. Family collections were formed for the needs of the family of a specific representative of the Cossack elite, who himself was a participant in military events, a historical figure. These collections were diverse, with military attributes, awards, portrait collections, family archives, book collections, items of daily use and more. **Conclusions.** Private collecting has gained a high level of development during the study period. Its main feature is the desire to collect and preserve the Cossack era monuments. This concerns collections of famous collectors, including V.Tarnovskyi, O.Pol, K.Skarzhynska. Archaeological sites have been presented in the collection of Count O.Bobrynskiy and other collectors. It should be noted that most of them not only created their own museums, but also acted as the founders of many museums in the Dnipro Ukraine. In Western Ukraine, part of Austria-Hungary, military-historical collections and museums were formed mainly by representatives of the Polish intellectual elite. The military-historical collections of all museums were dominated by Western European weapons of the 15th – 19th centuries.

Keywords: military attributes, family collections, collections of military artefacts, Cossack elite.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.176>
УДК: 355.4.930.02:[94][477]«2014–2018»

Михайло Гребенюк

кандидат історичних наук,
начальник навчально-наукового центру іноземних мов,
Національний університет оборони України ім. І.Черняхівського
(Київ, Україна), mv.hrebenik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4661-4265>

Валерій Грицюк

кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняхівського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Павло Щипанський

кандидат військових наук, професор, заступник начальника з наукової роботи,
Національний університет оборони України ім. І.Черняхівського
(Київ, Україна), info@nuou.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0854-733X>

Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.)

Анотація. Мета статті полягає у структуруванні накопиченого фактологічного матеріалу щодо збройної агресії Російської Федерації проти України, а **новизна** – у спробі здійснити стислу реконструкцію подієвого полотна в означеному сегменті теми та вказаних хронологічних межах і на цій основі розробити варіант історичної періодизації антитерористичної операції на сході України у 2014–2018 рр. **Методологія студії** заснована на комбінації загальнонаукових, спеціальних та міждисциплінарних прийомів пізнання. Специфіка теми спонукала до застосування методів воєнно-історичного дослідження: історико-системного, проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, історико-генетичного. Автори послуговуються сучасним термінологічним апаратом, апробованим вітчизняними й зарубіжними військовими науковцями та практиками. **Основні результати.** Опрацьований масив джерел і літератури дає змогу відтворити фактичний перебіг основних подій у хронологічній послідовності та виокремили ключові віхи російсько-українського збройного протистояння. За характером воєнних дій, воєнно-політичними результатами та наслідками АТО поділена на початковий і два основних періоди, у межах яких виділено етапи, що якісно відрізняються за метою, характером, змістом бойових (спеціальних) дій. Автори доводять, що саме агресія Російської Федерації спричинила збройний конфлікт на сході України. Для відсічі та стримування цієї агресії Україна застосувала сили сектору безпеки й оборони. Формою їх застосування з 14 квітня 2014 до 30 квітня 2018 рр. стала антитерористична операція, у подальшому – операція Об'єднаних сил. Здійснення історичної періодизації АТО дало змогу створити основу для **подальших наукових пошуків** із вивчення збройного конфлікту на сході України, аби сформулювати чітке розуміння природи й суті «гібридної війни» Росії проти України, проаналізувати її еволюцію та узагальнити досвід протидії загрозам у воєнній сфері.

Ключові слова: «гібридна війна», збройна агресія Російської Федерації проти України, збройний конфлікт на сході України, воєнні дії, політична та військова стратегія, антитерористична операція (АТО), операція Об'єднаних сил, незаконні збройні формування, періодизація.

На початку XXI ст. Російська Федерація, зміцнивши авторитарний режим влади та посиливши свій військовий потенціал, почала претендувати на статус світової держави, одного з головних центрів глобального впливу на розвиток міжнародних відносин і формування основ сучасного світопорядку. Твердження на кшталт того, що в епіцентрі формування сучасної російської нації має перебувати не ідея територіальної цілісності й конституційного порядку, а «тисячолітній цивілізаційний російський проект» ставали чимдалі більш гучними¹. На початку 2014 р. Євромайдан продемонстрував, що Росія втрачає контроль над Україною. У цих умовах військово-політичне керівництво РФ удалося до збройної агресії, що була спланованим засобом силового впокорення України. Військові фахівці з різних країн указують на те, що російська агресія має гібридний характер.

Аналіз російської збройної агресії гібридного характеру, що розпочалася проти України в 2014 р., передбачає низку послідовних дослідницьких етапів та застосування різних методів наукового пізнання, зокрема періодизацію воєнних конфліктів². Періодизації збройної агресії РФ проти України, конфлікту на сході України та антитерористичній операції / операції Об'єднаних сил уже присвячено низку досліджень, різнопланових за проблематикою й формою. Однак ці спроби мають більше популярний, ніж науковий характер, у них недостатньо враховано особливості гібридного характеру російсько-українського збройного протистояння та характерні риси воєнного мистецтва цього конфлікту³.

У науково-дослідному центрі воєнної історії Національного університету оборони України ім. І.Черняхівського підготовлено науково-публіцистичне видання «Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016)». Залучення до співпраці різних структур сектору безпеки й оборони дало можливість комплексно дослідити їх роль та місце у протистоянні агресору. Англomовну версію книги презентували на засіданні комітету з партнерств та колективної безпеки у форматі комісії Україна – НАТО, що відбулось у штаб-квартирі альянсу в листопаді 2017 р. Матеріали видання, зокрема історична періодизація АТО, схвалені представниками країн НАТО і враховуються під час висвітлення подій збройного конфлікту на сході України⁴. Однак ця спроба періодизації не стала достатньо повною, оскільки обмежується подіями 2016 р.

Мета цієї статті полягає у пропозиції варіанту періодизації АТО 2014–2018 рр., структуруванні нагромадженого фактологічного матеріалу та створенні основи для подальших наукових пошуків щодо вивчення цього явища, аби мати чітке розуміння природи й суті «гібридної війни» Росії проти України, проаналізувати її еволюцію та, зрештою, узагальнити досвід протидії у військовій сфері.

¹ Якубова Л., Головки В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. – К., 2018. – С.40.

² Бережинский В.Г. Методология и структура военно-исторического исследования. – К., 2015. – 64 с.; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва, 2003. – 486 с.

³ Втрощенко в Україну: Хроніка російської агресії / [В.Гусаров, Ю.Карин, К.Машовец, Д.Тымчук]. – К., 2016. – 240 с.; Гай-Нижник П. Війна на Сході України: перша фаза (1 березня – 24 серпня 2014 р.) // Війна на Донбасі: 2014–2017 рр.: Зб. наук. праць за матеріалами III Всеукр. наук. військ.-іст. конф. (Київ, 19 квітня 2018 р.). – К., 2018. – С.29–34; Куцька О.М. Антитерористична операція на Сході України (2014–2018 рр.): етапи та їх характеристика // Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX ст.: Збірник доповідей Міжнар. наук. конф. (Львів, 25–26 червня 2019 р.). – Л., 2019. – С.16–18.

⁴ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / [С.П.Середа, В.П.Шевчук, В.М.Грицюк та ін.]

Початковий період російської збройної агресії

Окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим. Демонстраційні дії з розгортання угруповань військ на кордонах. Дестабілізація російськими спецслужбами обстановки у східних та південних областях України (20 лютого – початок квітня 2014 р.)

Першим об'єктом збройної агресії Російської Федерації проти України стала Автономна Республіка Крим. Задовго до її окупації Росія створила на півострові потужну агентурну мережу, готову будь-якої миті дестабілізувати суспільно-політичну обстановку. Збройна агресія стала черговим кроком давно спланованої та організованої антиукраїнської «гібридної війни».

Операція із захоплення Кримського півострова розпочалася 20 лютого 2014 р., коли було зафіксовано перші випадки порушення збройними силами Російської Федерації, усупереч міжнародно-правовим зобов'язанням, порядку перетину державного кордону України через Керченську протоку⁵.

23 лютого у Севастополі відбувся 20-тисячний мітинг, на якому було «проголошено міським головою» громадянина Росії О.Чалого. 26 лютого російські спецслужби за севастопольським сценарієм зімітували масове невдоволення жителів Сімферополя «київською владою», організувавши зібрання прихильників «російської весни» перед будівлею Верховної Ради кримської автономії⁶. Однак потужний контр-мітинг українських патріотичних сил, включаючи кримських татар, нівелював плани агресорів та зірвав їхні прагнення видати окупацію Росією Криму за результат «волевиявлення» мешканців півострова.

У ніч на 27 лютого 2014 р. підрозділи спеціального призначення та повітряно-десантних військ Російської Федерації захопили будівлі Ради Міністрів і Верховної Ради Автономної Республіки Крим, над якими підняли прапор Росії. Уранці депутатів кримського парламенту зібрали у сесійній залі, де вони «ухвалили» рішення про проведення «референдуму» щодо статусу півострова. Того ж дня російські військовослужбовці взяли під контроль установи засобів масової інформації, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, поромну переправу в Керчі. Невдовзі сили Чорноморського флоту Російської Федерації заблокували військово-морські бази, де перебували кораблі українських ВМС, а російські спецпідрозділи разом з іррегулярними угрупованнями блокували українські військові частини⁷.

Особовий склад російських збройних формувань не мав розпізнавальних знаків і діяв у вигляді так званих «зелених чоловічків». У цей же час тривало озброєння членів іррегулярних груп зі складу парамілітарних «козацьких» організацій, російських шовіністів і кримінальних елементів, а також найманців із місцевих колабораціоністів, якими керували офіцери спецслужб Російської Федерації.

Уже після фактично вчиненої збройної агресії Рада федерації 1 березня 2014 р. ухвалила звернення президента Російської Федерації В.Путіна про дозвіл на застосування збройних сил Росії на території України. Регулярні російські війська та

⁵ Закон України від 15 вересня 2015 р. №685-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – №46 (13.11.2015). – Ст.417.

⁶ *Смолій В., Якубова Л.* Історичний контекст формування проекту руский мир та практика його реалізації в Криму на Донбасі: Аналітична записка. – К., 2018. – 144 с.; Інформаційні матеріали до 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України [Електронний ресурс]: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny>

⁷ Постанова Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р. №337-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – №22 (29.05.2015). – Ст.153.

парамілітарні формування продовжували силові акції, спрямовані на блокування українських військових містечок на території Криму, захоплення адміністративних будівель, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. Жодного військового об'єкта захопити вдалося не вдалося.

У цей складний період українські військовослужбовці продемонстрували витримку та стійкість. Пілоти Сакської морської авіаційної бригади ВМС, попри блокаду своєї частини російськими десантниками, щоб не дозволити окупантам захопити бойову авіатехніку й озброєння, 3 березня передислокували протичовнові вертольоти та літаки на військовий аеродром у Миколаєві. На аеродромі в Бельбеку українські військові без зброї, незважаючи на попереджувальні постріли окупантів, під розгорнутим бойовим прапором частини, виконуючи гімн України, промаршували крізь стрій «зелених чоловічків». Силовий спротив нападникам учинили морські піхотинці у Феодосії та екіпажі кораблів у заблокованому Донузлавському озері. Значна група курсантів Севастопольського військово-морського училища, відмовившись присягати на вірність Росії, виконала державний гімн України⁸.

16 березня 2014 р. всупереч рішенням Конституційного Суду України та попри неохвальну позицію Ради Безпеки ООН в умовах присутності великої кількості озброєних російських військовослужбовців було проведено так званий «референдум» щодо статусу Криму. Масового характеру набули фальсифікації його результатів. Зокрема за оголошеними російськими ЗМІ даними у Севастополі своє «волевиявлення» нібито здійснили 529 973 особи, з яких понад 95% «висловилися» за «возз'єднання» з Росією. У місті на кінець 2013 р. проживали 462 385 осіб. Отже за «російський світ» «проголосували» 124% севастопольців⁹. Уже 18 березня в Москві було підписано «договір про прийняття Криму до складу Росії»¹⁰.

США та Євросоюз відмовилися визнавати результати «референдуму» й засудили дії Росії. 27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України¹¹. 2 липня 2014 р. Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі визнала такі дії Росії воєнною агресією.

Для використання фактору загрози масштабного вторгнення вздовж кордону з Україною було розгорнуто потужне угруповання російських військ¹². Виходячи з нагальної потреби захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності державних рубежів України, з огляду на порушення Російською Федерацією низки двосторонніх договорів і зважаючи на рішення Ради федерації Федеральних зборів Росії щодо використання збройних сил РФ на території нашої країни, із 2 березня 2014 р. Збройні Сили України приведено у стан повної бойової готовності, а 17 березня оголошено часткову мобілізацію. Від цього часу держава почала функціонувати в особливих умовах¹³.

Українське суспільство відреагувало на агресію патріотичним піднесенням. На цій хвилі із залученням добровольців створювалися нові державні силові структури. 13 березня 2014 р. створено Національну гвардію України як військове

⁸ *Березовець Т.* Анексія: острів Крим: хроніки «гібридної війни». – К., 2015. – 391 с.; *Мамчак М.* Анексія Криму: Анатомія «гібридної» війни. – Севастополь, 2014. – 522 с.

⁹ *Золотухін Д.* Біла книга спеціальних інформаційних операцій проти України 2014–2018. – К., 2018. – С.200.

¹⁰ До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 р.). – К., 2016. – С.26–28.

¹¹ Территориальная целостность Украины: Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей ООН 27 марта 2014 г. [Електронний ресурс]: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262&referer=/english/&Lang=R

¹² Вторжение в Украину: Хроника российской агрессии. – С.9–13.

¹³ Указ Президента України від 17 березня 2014 р. №303/2014 // Офіційний вісник Президента України. – 2014. – №12 (04.04.2014). – Ст.469; Біла книга-2014: Збройні Сили України. – К., 2015. – С.9.

формування з правоохоронними функціями¹⁴. Учасники «Революції гідності» просто з київського Майдану вирушали на формування резервних батальйонів Нацгвардії, основу яких становили добровольці. У квітні 2014 р. міністр внутрішніх справ України проголосив про створення у складі відомства підрозділів патрульної служби міліції особливого призначення, які комплектувалися на добровільній основі з патріотично налаштованих громадян. Загалом постали 38 таких формувань¹⁵.

Военно-політична ситуація, що складалася на сході України, зумовлювала необхідність ухвалення рішень про збройний опір російській агресії.

Перший період збройного конфлікту на сході України

Боротьба з російською «гібридною агресією». Активні дії сил антитерористичної операції зі звільнення території Донецької й Луганської областей від російських терористичних осередків. Відбиття вторгнення російських військ (початок квітня – 5 вересня 2014 р.)

1-й етап: розгортання спецслужбами Російської Федерації збройного конфлікту на сході України (квітень – червень 2014 р.). На початку збройного протистояння зусилля спецслужб Росії зосереджувалися на дестабілізації обстановки у східних областях України, зокрема на масовому створенні незаконних збройних формувань, застосуванні зброї, терористичних методів та способів протистояння органам влади. Сюди було направлено сили, які склалися з кадрових військових («відпускників», «відставників»), російських націоналістів, так званих «солдатів удачі», ветеранів кавказьких і балканських війн, інших «гарячих точок», просто злочинців, котрі змішалися із завербованими місцевими жителями¹⁶.

У Донецькій та Луганській областях на початку квітня стрімко зростала чисельність російських диверсійних і терористичних утворень. За даними групи «Інформаційний спротив», станом на 9 квітня вона перевищувала 2,5 тис. осіб.

Слід зазначити, що називати ці ворожі Україні, не передбачені законом збройні формування «проросійськими», або «ополченцями», «сепаратистами» – некоректно. Насправді агресія здійснювалася російськими окупаційними військами (силами): «Російська Федерація здійснювала тимчасову окупацію частини території України за допомогою збройних формувань Російської Федерації, що склалися з регулярних з'єднань і підрозділів, підпорядкованих Міністерству оборони Російської Федерації, підрозділів та спеціальних формувань, підпорядкованих іншим силовим відомствам Російської Федерації, їхніх радників, інструкторів та місцевих колаборантів, злочинців, бойовиків іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією»¹⁷.

На координованість дій російських диверсійних груп і місцевих колабораціоністів указує те, що майже одночасно, 6 квітня 2014 р., вони захопили будівлі обласних державних адміністрацій у Донецьку та Харкові, а в Луганську – приміщення управління Служби безпеки України, де зберігалася значна кількість стрілецької зброї. Уже наступного дня керовані російськими спецслужбами колабораціоністи проголосили

¹⁴ Закон України від 13 березня 2014 р. №876-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – №17 (25.04.2014). – Ст.594.

¹⁵ Добробати / [К.Гладка, Д.Громаков, В.Миронова та ін.]. – 2-ге вид., переробл. та доп. – Х., 2017. – 325 с.

¹⁶ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.20.

¹⁷ Закон України від 18 січня 2018 р. №2268-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – №10 (09.03.2018). – Ст.54.

створення так званих Донецької й Харківської «народних республік», а в Луганську – «штабу південно-східного спротиву» та висунули вимоги щодо виходу східних областей зі складу України («Луганську народну республіку» було проголошено 27 квітня)¹⁸.

Щоб припинити правопорушення, пов'язані із загрозою територіальній цілісності України, відповідно до чинного законодавства, керівник антитерористичного центру при СБУ 7 квітня 2014 р. ухвалив рішення про проведення антитерористичної операції¹⁹. Результативними були дії підрозділів спеціального призначення МВС України у Харкові, де до 8 квітня вдалося звільнити адміністративні приміщення та затримати правопорушників²⁰.

Однак у Донецькій і Луганській областях обстановка мала тенденцію до подальшого загострення. Російські спецпризначенці та створені ними терористичні групи здійснювали напади на прикордонні підрозділи, захоплювали відділки міліції, Служби безпеки України, транспортні засоби, приміщення банківської системи й засобів масової інформації, блокували військові об'єкти, залякували місцеве населення, захоплювали заручників та вчиняли умисні вбивства. Цьому сприяла бездіяльність місцевих правоохоронців, які не змогли запобігти розвитку кризової ситуації.

12 квітня 2014 р. поблизу Слов'янська потрапила у засідку та зазнала втрат група офіцерів СБУ й підрозділу «Альфа». Саме тут відбувся перший бій представників сектору безпеки та оборони України з російською диверсійною групою²¹.

Через пряму загрозу територіальній цілісності, суверенітету держави, із метою припинення повзучого тероризму, організованого російськими спецслужбами у східних областях України, необхідність долучення до антитерористичної операції сил і засобів усіх структур сектору безпеки та оборони країни виконував обов'язків президента України О.Турчинов 14 квітня 2014 р. ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». Розпочалася широкомасштабна антитерористична операція²².

Від армії було залучено близько 1500 бійців і понад 170 одиниць озброєння й техніки. Переважно це були підрозділи десантних військ та сил спеціального призначення²³. Військовослужбовці виконували завдання зі взяття під охорону важливих об'єктів, зокрема аеропортів, військових містечок, складів озброєння, техніки. Обстановка ускладнювалася тим, що Збройні Сили України під час виконання завдань мали залишатися у правовому полі, застосовувати зброю з певними обмеженнями, контролювати велику територію та діяти нерідко в густонаселених районах і в умовах постійної загрози зовнішнього повномасштабного вторгнення.

До боротьби з російською агресією активно долучилися добровольчі формування. Поява в українському суспільстві такого феномену пов'язана з Євромайданом і зумовлена агресією Росії проти України²⁴.

¹⁸ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.20–21.

¹⁹ Там само.

²⁰ Головка В.В. Антитерористична операція на Донбасі // Енциклопедія історії України: Україна – Українці. – Кн.2. – К., 2019.

²¹ Там само.

²² Указ Президента України від 14 квітня 2014 р. №405/2014 // Офіційний вісник Президента України. – 2014. – №14 (14.04.2014). – Ст.745.

²³ Біла книга-2014: Збройні Сили України. – С.9.

²⁴ 25 років незалежності: Нариси історії творення нації та держави / Кер. авт. кол. Г.Боряк; авт. кол.: В.Головка (коорд. проекту), В.Даниленко, С.Кульчицький, О.Майборода, В.Смолій, Л.Якубова, С.Янішевський. – К., 2016. – С.669–670; Гурадьська А. Звіт: Добровольчі батальйони: Виникнення, діяльність, суперечність [Електронний ресурс]: <https://ua.odfoundation.eu/a/6444,zvit-dobrovolchi-bataljony-vynyknennja-dijalnist-superechnosti/>; Первые на передовой: отражение военной агрессии России против Украины / Булах А., Сенькив Г., Теперик Д. – Таллин, 2017. – 41 с.

На початку конфлікту виникла ситуація, коли Збройні Сили України зіткнулися з незвичайним противником, в основному з іррегулярними формуваннями, котрі підтримувалися з-за меж нашої країни кадрами, зброєю, ресурсами. Противник уникав класичних форм збройної боротьби, робив ставку на партизанські дії (засідки, раптові удари з наступним відходом, ухиляння від прямих сутичок на відкритій місцевості та позиційних форм боротьби), а у критичних ситуаціях розчинявся серед місцевого населення, вступаючи в бій у вигідних для себе умовах.

Серед багатьох подій особливим драматизмом виділяється напад диверсійної групи на блокпост сил АТО під Волновахою (Донецька обл.) 22 травня 2014 р., унаслідок чого 17 захисників України загинули, 32 зазнали поранень.

24 травня 2014 р. ватажки так званих «ДНР» і «ЛНР» проголосили об'єднання в конфедеративний союз «Новоросія». Це було заявкою територіальних претензій на інші області півдня та сходу України²⁵.

Усе це спонукало до нарощування складу сил і засобів АТО й територіальної оборони, удосконалення системи управління для недопущення поширення дестабілізаційних процесів на решту території України. Завдяки проведенню у 2014–2015 рр. шести черг часткової мобілізації в боєздатний стан було приведено 159 армійських та 39 частин інших військових формувань і правоохоронних органів спеціального призначення. Заново сформовано 15 бойових бригад, 1 полк, 5 окремих батальйонів (дивізіонів). Систему тилового й технічного забезпечення було посилено новою бригадою, 6 полками та 11 батальйонами. Загалом із запасу призвано понад 200 тис. військовозобов'язаних, залучено майже 6,2 тис. одиниць транспортних засобів²⁶.

Уже на кінець травня 2014 р. із залученням значного числа добровольців вдалося сформувати 27 батальйонів територіальної оборони Збройних Сил України, які застосовувалися при локалізації конфлікту, для створення умов нормального функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування²⁷.

До кінця травня 2014 р. сили АТО повернули під контроль Добропільський, Олександрівський, Великоновосілківський, Волноваський, Мар'їнський, Володарський і Старобешівський райони Донеччини. Тривала боротьба за критично важливі об'єкти інфраструктури. Операцію з деблокування аеропорту українські війська провели 26 травня. Було здійснено висадку десантного загону, який за ефективної підтримки авіації розгромив противника²⁸. Важливим завданням стало взяття під контроль та утримання Луганського аеропорту. 5 травня літаки транспортної авіації перекинули туди зведений повітряно-десантний штурмовий загін. Оскільки аеропорт перебував в ізоляції, а наявних сил не вистачало для розширення контрольованої зони, туди було спрямовано додаткові підрозділи. Однак 14 червня під час заходу на посадку російські терористи збили військово-транспортний літак Іл-76МД. Загинули 40 десантників і 9 членів екіпажу²⁹.

Від початку червня 2014 р. тривали операції сил АТО. 4 червня звільнено місто Красний Лиман (Лиман). Успішним стало проведення 12–13 червня операції з прикриття ділянки державного кордону Григорівка – Червонопартизанськ і звуження внутрішнього кола блокування по рубежу Дмитрівка – Докучаєвськ. У результаті

²⁵ Донбас в огні: Путівник зоною конфлікту / [Балабан М., Волянук О., Добровольська К., Балабан Б., Майоров М.]. – Л., 2017. – С.38.

²⁶ Біла книга-2014: Збройні Сили України. – С.3–4; Біла книга-2015: Збройні Сили України. – К., 2016. – С.10.

²⁷ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.24.

²⁸ Там само. – С.24–25.

²⁹ Там само. – С.26.

рішучих дій українські бійці взяли під контроль міст через р. Сіверський Донець і плацдарм на луганському напрямку. 13 червня було відновлено контроль над Маріуполем. Упродовж наступного тижня звільнено ще кілька населених пунктів – м. Щастя, смт Ямпіль, с. Закітне³⁰.

До кінця червня 2014 р. відновлено контроль над 250 км українсько-російського кордону. Майже повністю вдалося ізолювати кризовий район. Однак неприкрито залишилася ділянка Ізварине – Северо-Гундорівський – Пархоменко. Наявних сил і засобів, задіяних для цього, не вистачало, а резервів, за рахунок яких можна наростити їх склад, не було³¹.

У другій половині червня 2014 р. президент України П.Порошенко запропонував план мирного врегулювання ситуації на Донбасі та віддав військовим формуванням наказ про одностороннє припинення застосування зброї з 20 до 30 червня, закликавши ворожу сторону до участі в переговорах. Наступило так зване «перемир'я»³². Проте російські гібридні окупаційні сили продовжили агресивні дії. За тиждень «тиші» загинули 27, поранень зазнали 69 українських військовослужбовців. У колабораціоністських угрупованнях «ДНР» та «ЛНР» поширювалися заклики на кшталт «Дійдемо до Києва!».

Стало зрозумілим, що політичні засоби не спрацьовують і ліквідувати збройне протистояння на сході країни потрібно військовим шляхом. Зважаючи на такі обставини, президент України П.Порошенко ухвалив рішення про завершення режиму одностороннього припинення вогню та віддав наказ силам АТО з 1 липня 2014 р. розпочати активні дії.

2-й етап: звільнення територій на сході України від російських терористичних осередків (1 липня – 24 серпня 2014 р.). Для остаточного визволення тимчасово окупованих територій, за задумом керівництва АТО, передбачалося завершити відновлення повного контролю над державним кордоном із Російською Федерацією; розділити на окремі райони території, контрольовані російськими окупаційними силами; оточити найбільші угруповання незаконних збройних формувань і створити умови для подальшого їх роззброєння, а в разі опору – знищення.

У липні 2014 р. загальна чисельність створених росіянами на сході України незаконних збройних формувань перевищила 15 тис. осіб. Було розгорнуто до 50 таборів підготовки бойовиків як на території РФ, так і на окупованій частині України. На озброєнні російських окупаційних сил перебувало до 45 танків, понад 150 бойових броньованих машин, до 30 реактивних систем залпового вогню, 60 гармат і мінометів, 20 протитанкових ракетних комплексів, понад 25 зенітних ракетних комплексів і до 100 переносних ЗРК, 150 вантажних автомобілів. Основні осередки російських окупантів розміщувалися в містах Донецьк, Луганськ, Слов'янськ, Горлівка, Макіївка, Сніжне.

До проведення АТО було залучено близько 24,5 тис. військовослужбовців Збройних Сил України, які ізолювали кризовий район та вели активну боротьбу з терористами й диверсантами. На той час протяжність рубежу ізоляції становила до 580 км, зокрема вздовж державного кордону з Російською Федерацією – 212 км. Було обладнано 125 блокпостів, 13 ротних і взводних опорних пунктів, тривало посилення охорони й оборони важливих об'єктів.

5 липня 2014 р. українські війська звільнили міста Слов'янськ, Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку, а наступного дня – Артемівськ (Бахмут). До 7 липня

³⁰ Там само. – С.25.

³¹ Там само. – С.27.

³² 25 років незалежності: Нариси історії творення нації та держави. – С.662–664.

росіяни втратили контроль над Артемівським (Бахмутським), Мар'їнським і Слов'янським районами Донецької обл. Згодом було звільнено Сіверськ (13 липня), Дзержинськ (Торецьк; 16–17 липня), Северодонецьк і Лисичанськ (18–20 липня), Дебальцеве (24–26 липня), Вуглегірськ (12–13 липня), Жданівку (15–17 липня).

У відповідь на успішні дії українських військ Росія почала застосовувати артилерію зі своєї території. Уперше удару по одному з підрозділів Збройних Сил України з російської території було завдано в районі Зеленопілля 11 липня 2014 р. – із застосуванням реактивних систем залпового вогню. Тоді загинули 24 військовослужбовців, 76 зазнали поранень.

17 липня 2014 р. поблизу м. Торез на Донеччині ракетою, випущеною з російського зенітно-ракетного комплексу «Бук», було збито пасажирський літак «Боїнг-777» авіакомпанії «Малайзійські авіалінії», який здійснював переліт за маршрутом Амстердам – Куала-Лумпур. Від рук військовослужбовців 53-ї зенітно-ракетної бригади (місце постійної дислокації – м. Курськ, РФ) загинули 283 пасажери та 15 членів екіпажу³³.

Рішуче діяли українські військовослужбовці у глибині окупованих територій. Так, із 18 липня до 10 серпня 2014 р. проводився рейд десантних підрозділів. Основний загін упродовж 24 діб здолав понад 450 км доріг, із них 170 км із боями, штурмом оволодівши стратегічно важливою висотою Савур-Могила (28 липня). Залишивши тут залогу, рейдовий загін забезпечив вивід із-під вогню російської артилерії українських підрозділів (2 тис. військовослужбовців, 250 одиниць озброєння та військової техніки), які виконували завдання на державному кордоні³⁴.

Загалом боротьба за Савур-Могили тривала з червня 2014 р. 12 і 18 серпня на курган прорвалися дві групи спеціального призначення, які могли контролювати рух російських підрозділів і проникнення на територію України з боку Російської Федерації колон із військовою технікою та вантажами, а також коригували артилерійський вогонь сил АТО.

Обстановка на сході України залишалася складною, але контрольованою. На середину серпня 2014 р. в антитерористичній операції було задіяно близько 40 тис. особового складу³⁵.

Упродовж травня – вересня 2014 р. було проведено понад 40 операцій, звільнено дві третини окупованих територій, більше 100 населених пунктів Донецької й Луганської областей³⁶. Поступово військовим формуванням України вдалося переломити ситуацію та взяти її під контроль. Результатом спеціальних дій сил АТО стало звуження кільця ізоляції кризового району. З'явилася реальна можливість блокування російських окупаційних сил у районах Донецька, Макіївки, Горлівки, Луганська, їх оточення та розчленування на окремі осередки. Виникли передумови для успішного завершення збройного конфлікту на сході України.

3-й етап: вторгнення підрозділів збройних сил Російської Федерації на територію Донецької та Луганської областей України (25 серпня – 5 вересня 2014 р.). У серпні 2014 р., усвідомивши наближення краху «Новоросії», військово-політичне керівництво Російської Федерації вдалося до введення на територію Східної України регулярних військ. Це призвело до продовження

³³ Там само. – С.660.

³⁴ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.30.

³⁵ Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні – вересні 2014 р. [Електронний ресурс]: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operacii--12694/>

³⁶ Біла книга-2014: Збройні Сили України. – С.10.

збройного конфлікту, посилення руйнації інфраструктури, значного зростання кількості жертв серед військових і цивільного населення.

У ніч із 24 на 25 серпня 2014 р. ситуація в районі проведення АТО кардинально змінилася. Після артудару з території Росії, в якому було задіяно близько 200 одиниць артилерійського озброєння, російські підрозділи приховано вторглися на територію України. Військовослужбовці, як і під час кримських подій, не мали документів та розпізнавальних знаків на обмундируванні, військовій техніці. Державний кордон перетнули вісім батальйонних тактичних груп збройних сил Російської Федерації, які швидко просунулись у напрямку Іловайська та Луганська. Ще кілька подібних груп перейшли кордон поблизу Новоазовська в напрямку Маріуполя³⁷.

Факт вторгнення було підтверджено 26 серпня 2014 р. після захоплення в полон 11 військовослужбовців 98-ї повітрянодесантної дивізії (місце постійної дислокації – м. Кострома, РФ). Із часом удалося встановити, що на територію Донецької та Луганської областей зайшли підрозділи збройних сил Російської Федерації, зокрема зі складу 19-ї окремої мотострілецької бригади, 7-ї та 76-ї повітрянодесантних дивізій, 31-ї й 56-ї окремих десантно-штурмових бригад, 64-го полку морської піхоти Північного флоту³⁸.

Особливого резонансу у суспільстві набули події під Іловайськом (24–29 серпня 2014 р.)³⁹. Після вторгнення контингентів російських військ українські сили у цьому місті опинилися в оточенні й чотири доби вели запеклі бої. Під гарантії російської сторони вихід з Іловайська в колонах за двома маршрутами було призначено на ранок 29 серпня. Утім на відкритих ділянках доріг ці колони розстріляли. Дії військовослужбовців Російської Федерації під Іловайськом кваліфікуються як військовий злочин. Тоді загинули 366 українських вояків, 429 зазнали поранень, 158 зникли безвісти, 128 потрапили в полоні⁴⁰.

Поступово сили АТО стабілізували лінію зіткнення й не допустили подальшого просування російських військ у глибину української території, утримали важливі населені пункти – Станицю Луганську, Щастя, Северодонецьк, Лисичанськ, Дебальцеве, Артемівськ (Бахмут), Слов'янськ, Маріуполь. Задум противника пробити «південний коридор» до Криму було зірвано.

Отже *перший період збройного конфлікту на сході України* виявився складним і кривавим. Він характеризується звільненням частини захопленої агресором території та звуженням кола ізоляції кризового району; намаганням українських військ установити контроль над окремими ділянками російсько-українського кордону та стратегічно важливими пунктами; утриманням державних і військових об'єктів, комунікацій. З іншого боку, із метою роздмухування збройного конфлікту відбувалося постійне постачання з російської території озброєння та військової техніки, боєприпасів, спорядження, проникнення на територію України найманців, завдання вогневих ударів по українських військах із території Російської

³⁷ Муженко В. Двадцять днів, що змінили хід АТО // Народна армія. – 2015. – 21 серпня.

³⁸ Аналіз ведення антитерористичної операції та наслідків вторгнення Російської Федерації в Україну у серпні – вересні 2014 р. [Електронний ресурс]: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/08/13/analiz-vedennya-antiteroristichnoi-operaczi--12694/>

³⁹ Бенчук В., Грицюк В. Перші бої за Іловайськ у серпні 2014 р. // Воєнно-історичний вісник. – 2019. – №1(31). – С.37–54; Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24–29 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354/>

⁴⁰ Юрій Луценко прозвітував про розслідування щодо ведення ЗС РФ агресивної війни проти України 03.09.2016 [Електронний ресурс]: https://protocol.ua/ua/yuriy_lutsenko_prozvituvav_pro_rozsliduvannya_shchodo_vedennya_zs_rf_agresivnoi_viyini_protiv_ukraini/. Див. також: Іловайський мартиролог 7–29 (31) серпня 2014 р. / Упор. Я.Тинченко. – К., 2018. – 120 с.

Федерації. Коли намітились ознаки перемоги сил АТО та завершення збройного конфлікту відбулося вторгнення регулярних підрозділів збройних сил Російської Федерації. Цей період завершився відбиттям російської агресії та відведенням сил АТО на позиції й рубежі, що їх згодом було закріплено мінськими домовленостями як лінія розмежування сторін.

Другий період збройного конфлікту на сході України

Локалізація конфлікту в окремих районах Донецької та Луганської областей (5 вересня 2014 – 30 квітня 2018 рр.)

4-й етап: стабілізація лінії зіткнення (5 вересня 2014 – 14 січня 2015 рр.). Із початку вересня 2014 р. внаслідок вторгнення російських військ сили АТО змушені були перейти до оборонних дій. Характерною рисою цього етапу антитерористичної операції став початок масштабного будівництва по лінії розмежування сторін смуги оборони. Створювалися два рубежі: на лінії зіткнення з окупаційними військами та на 15–20 км далі від першого. Їх основу становила система опорних пунктів із блокпостами, окопами, укриттями, траншеями, ходами сполучення, вогневими позиціями бойових броньованих машин та інших вогневих засобів.

Від 5 вересня 2014 до 15 січня 2015 рр. зафіксовано 21 250 обстрілів українських позицій⁴¹. Збройне протистояння набувало рис затяжного («замороженого») конфлікту. Із різномірних формувань російських найманців і місцевих колабораціоністів під керівництвом кадрових російських офіцерів було сформовано «збройні сили ДНР і ЛНР» («1-й та 2-й армійські корпуси»). Управління й забезпечення цих сил здійснювалося з території РФ⁴².

5-й етап: відбиття другого наступу російських окупаційних військ (15 січня – 20 лютого 2015 р.). Зима 2015 р. стала не менш «гарячою», ніж літо попереднього року. У січні противник почав реалізовувати план розширення контрольованих територій, що передбачало проведення наступальних дій одночасно на луганському, донецькому, дебальцевському та маріупольському напрямках.

Одним із «найгарячіших» місць зони АТО залишався Донецький аеропорт (ДАП), що став символом мужності й героїзму наших бійців, яких ворог назвав «кіборгами». 242-денна оборона полягала не лише в утриманні безпосередньо будівель терміналів і диспетчерської вежі – боротьба тривала за контроль над Авдіївкою, Пісками, Опитним, Водяним. Стійкість українських підрозділів на цій ділянці забезпечила надійне прикриття всього донецького напрямку⁴³. 15 січня противник розпочав черговий штурм із нового терміналу ДАП. 22 січня остання невелика група українських бійців покинула руїни, які вже неможливо було утримувати⁴⁴. Усього за час оборони аеропорту загинули 97 захисників України, 4 зникли безвісти⁴⁵.

Наприкінці січня російські гібридні окупаційні війська розпочали наступ на Дебальцевський виступ, прагнучи оточити і знищити розташовані тут українські підрозділи. Для цього противник зосередив значні сили регулярних військ РФ та найбільш боєздатні формування «народних республік». Чисельність ворожих

⁴¹ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.33–35.

⁴² Збройна агресія Російської Федерації проти України: Інформаційно-довідковий матеріал. – К., 2015. – 14 с.

⁴³ Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014–2015 рр. [Електронний ресурс]: <http://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014-2015-rokiv-16785/>

⁴⁴ Біла книга-2015: Збройні Сили України. – С.88–90.

⁴⁵ Оборона Донецького аеропорту, 2014–2015: Хроніка бойових втрат. Мартиролог / Упор. С.Виговська, Я.Тинченко. – К., 2020. – 103 с.

військ сягала 7–9 тис. осіб, які мали на озброєнні до 120 танків, 180 артилерійських систем, 60 реактивних систем залпового вогню⁴⁶.

Загальна чисельність особового складу підрозділів Збройних Сил України, що виконували завдання безпосередньо в районі Дебальцевського виступу в лютому 2015 р., становила близько 4,7 тис. військовослужбовців. Крім того, від Національної гвардії України, Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України було задіяно до 500 осіб. У розпорядженні українських військ у районі Дебальцевого налічувалося 50 танків, 40 артилерійських систем, 15 реактивних систем залпового вогню. Значна перевага противника у силах і засобах стала очевидною⁴⁷.

Безпосередньо під загрозою оточення на Дебальцевському виступі тримали оборону 2678 вояків. Командування АТО провело операцію з виведення їх із-під ударів противника. захисники Дебальцевого виявили зразки стійкості та витримки. 2629 бійців вийшли з оточення⁴⁸. Українським військам удалося утримати бар'єрний рубіж по р. Луганка та закріпитися на плацдармі Луганське – Троїцьке – Попасна. Втрати, яких зазнав противник, змусили його відмовитися від подальших наступальних дій.

За підсумком тривалих переговорів 15 лютого 2015 р. ухвалено спільну декларацію президентів України, Франції, Російської Федерації й канцлера ФРН на підтримку «Комплексу заходів з імплементації Мінських домовленостей». Відповідно до цього документа мав набути чинності режим припинення вогню, а з 24 лютого розпочатися відведення важкого озброєння від лінії зіткнення⁴⁹. Однак ці, як і попередні, домовленості агресор порушив. Тільки з 15 лютого 2015 р. підрозділи сил АТО було обстріляно понад 16,4 тис. разів, відбулося 205 бойових зіткнень. Українські війська відкривали вогонь у відповідь переважно під час боєзіткнень⁵⁰.

6-й етап: зміцнення лінії оборони на сході України (21 лютого 2015 – 20 вересня 2016 рр.). Щоб забезпечити військам сприятливі умови для проведення оборонних операцій, першочерговим завданням було визначено створення лінії оборони, обладнаної потужними фортифікаційними спорудами. До виконання цього завдання навесні та влітку 2015 р. залучено сили й матеріальні засоби 20 областей, 5 тис. будівельників. Загальний обсяг використаних будматеріалів сягнув 35 тис. залізничних вагонів. Було змонтовано 12 тис. бетонних конструкцій, зведено 3 оборонних рубежі, на яких обладнано до 300 опорних пунктів, поєднаних комунікаціями завдовжки 600 км⁵¹. Спорудження та вдосконалення лінії оборони тривало впродовж усього 2015 р. й пізніше. Завдяки обладнаним захисним спорудам удалося зменшити кількість втрат особового складу. Водночас високого рівня професіоналізму набували українські військовослужбовці.

Показовим прикладом військової майстерності став оборонний бій 2-ї батальйонної тактичної групи 28-ї окремої механізованої бригади в районі Мар'їнки влітку 2015 р. Цей населений пункт на околицях Донецька постійно перебував під прицілом російських окупантів. З червня по позиціях сил АТО було проведено інтенсивний артилерійський обстріл та вогневий наліт із використанням реактивних систем «Град». Прорвати оборону противник намагався на вузькій ділянці, куди спрямував значні сили піхоти і бронетехніки. Українські захисники залишили деякі позиції.

⁴⁶ Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalnogo-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debalceveskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Біла книга-2015: Збройні Сили України. – С.90.

⁴⁹ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.36–37.

⁵⁰ Біла книга-2015: Збройні Сили України. – С.13.

⁵¹ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.38.

Для відбиття ворожого наступу сили АТО задіяли артилерійські підрозділи. Наступ противника було зупинено. Зрештою ворог відступив у напрямку Донецька⁵².

Із 2015 р. в районі проведення АТО було запроваджено систему військово-цивільних адміністрацій як тимчасових державних органів, що діяли на території Донецької та Луганської областей у складі антитерористичного центру при Службі безпеки України. Для недопущення соціального напруження в районі проведення АТО у Збройних Силах України впроваджено систему цивільно-військового співробітництва.

У 2016–2018 рр. «гібридна війна» Російської Федерації проти України тривала і силовий компонент залишався важливим засобом для досягнення її політичних цілей. Керівництво Росії прагнуло сформувати на окупованій території Донбасу боездатне угруповання, яке становило б значну воєнну загрозу для України.

На території окремих районів Донецької та Луганської областей залишалися російські військові підрозділи загальною чисельністю близько 6,5 тис. військовослужбовців. Водночас Російська Федерація намагалася максимально використовувати у протистоянні з українськими силовими структурами місцевих колабораціоністів та головним чином російських найманців. З урахуванням сил і засобів так званих «1-го і 2-го армійських корпусів» угруповання окупаційних військ на Донбасі в першій половині 2016 р. сягало майже 43 тис. осіб, понад 700 танків і 1330 бойових бронемашин, майже 750 одиниць артилерійських систем⁵³.

Форми та способи застосування російських окупаційних військ у 2016–2018 рр. зазнали суттєвих змін порівняно з 2014–2015 рр. Відмовившись від наступальних вони перейшли до тактики «турбуючих» дій, мета яких полягала у виснаженні, деморалізації сил АТО, провокуванні на активну реакцію у відповідь, щоб звинуватити Україну в порушенні мінських домовленостей. У рамках цієї тактики противник найчастіше вдавався до обстрілів, мінування доріг і мостів, нападів диверсійно-розвідувальних груп⁵⁴.

7-й етап: розведення сил і засобів (21 вересня 2016 – листопад 2017 рр.).

Із вересня 2016 р. характер російсько-українського протистояння зазнав істотних змін, головним чином через підписання в Мінську 21 вересня 2016 р. рішення Тристоронньої контактної групи про розведення сил і засобів. Документ передбачав відведення сторін від займаних позицій в обидва боки для утворення ділянок по 2 км у ширину та глибину⁵⁵.

Окупаційні сили продовжували порушувати домовленості, не дотримувалися режиму припинення вогню. Системного характеру набуло використання снайперів, диверсійно-розвідувальних груп, артилерійсько-мінометні обстріли позицій українських військ.

Важливою подією 2016 р. стали бойові дії на Світлодарській дузі. 17–18 грудня окупаційні війська, завдавши раптового потужного артилерійського удару, спробували прорвати лінію оборони й захопити українські позиції. Наші сили вистояли, а потім перейшли до активних дій і відтіснили противника на південь від селища Луганське. 19–22 грудня він робив безуспішні спроби повернути втрачені позиції, обстрілюючи українські підрозділи з усіх видів озброєння⁵⁶. У боях на

⁵² Марко С. Хроника гибридной войны. – К., 2016. – С.139–140.

⁵³ Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 р.». – К., 2016. – С.33.

⁵⁴ Біла книга-2017: Збройні Сили України. – К., 2018. – С.16.

⁵⁵ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). – С.38.

⁵⁶ Там само. – С.39.

Світлодарській дузі наші війська успішно застосували тактику «жаб'ячих стрибків», поступово займаючи нові позиції й відтісняючи ворога. Це дало змогу до 19 січня підійти майже впритул до Вуглегірська й Дебальцевого, що, за мінськими домовленостями, мали контролюватися українською стороною.

Наприкінці 2016 р. загострилася ситуація на донецькому напрямку. В епіцентрі уваги опинилося місто Авдіївка, розташоване поблизу Донецька, Ясинуватої, Горлівки. Згідно з мінськими домовленостями від 2014–2015 рр., Авдіївка залишалася під контролем України. Проте російське командування порушило угоду. В Авдіївській промзоні точилися жорстокі бої. Нашим підрозділам удалося значно поліпшити своє тактичне положення, не порушуючи мінських домовленостей. Упродовж 2017–2018 рр. Авдіївка залишалася одним із найгарячіших місць у районі збройного конфлікту⁵⁷.

Отже сьомий етап характеризувався спробами розведення сил і засобів воюючих сторін за результатами рішення Тресторонньої контактної групи. У цей час основні зусилля військ зосереджувалися на стабілізації лінії зіткнення, відбитті атак окупаційних формувань, недопущенні витіснення сил АТО із займаних опорних пунктів та їх обходу.

8-й етап: удосконалення системи управління військами (силами), завершення АТО (листопад 2017 – квітень 2018 рр.). Слід зазначити, що зусилля України, спрямовані на відсіч російській агресії у 2014–2017 рр., продемонстрували, що антитерористична операція як форма протистояння агресії вже вийшла за межі свого призначення й набула чітко вираженого військово-оборонного характеру. Наприкінці 2017 – на початку 2018 рр. актуальним викликом часу стало оновлення правового поля використання сил оборони для захисту держави від збройної агресії Російської Федерації.

24 лютого 2018 р. набув чинності закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», який змінював попередній формат АТО та порядок застосування Збройних Сил України, інших військових формувань і правоохоронних органів.

30 квітня 2018 р. президент України підписав указ, яким затверджувалося рішення РНБО «Про широкомасштабну антитерористичну операцію на території Донецької та Луганської областей», а також наказ «Про початок операції Об'єднаних сил із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації на території Донецької та Луганської областей». Відповідно до останнього документа, від 14:00 30 квітня 2018 р. розпочиналася операція Об'єднаних сил⁵⁸.

Таким чином, *другий період збройного конфлікту на сході України* можна вважати позиційним, який характеризувався переходом до переважно оборонних дій, вимогами щодо відведення важкого озброєння обома сторонами від лінії розмежування та створенням зон безпеки; стійким утриманням силами АТО визначених районів, рубежів і позицій; повільним просуванням наших підрозділів у глибину території та взяттям під контроль окремих населених пунктів так званої «сірої зони»; постійними порушеннями російською стороною мінських домовленостей, обстрілами позицій українських військ із боку окупаційних сил та дотриманням ними тактики ведення війни на виснаження.

⁵⁷ Біла книга-2017: Збройні Сили України. – С.16.

⁵⁸ Указ Президента України від 30 квітня 2018 р. №116/2018 // Офіційний вісник Президента України. – 2018. – №10 (30.04.2018). – Ст.174.

Збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася з окупації Криму, а в подальшому спричинила конфлікт на сході нашої країни, обернулася руйнівними наслідками для європейської та глобальної безпеки. Одночасно вона засвідчила, що її проведення у значній мірі стало відходом від традиційних форм і способів ведення війни (гібридний характер). Для відсічі та стримування цієї агресії Україна застосувала сили сектору безпеки й оборони. Формою їх застосування з 14 квітня 2014 р. була антитерористична, а з 30 квітня 2018 р. – операція Об'єднаних сил. Події на Донбасі, на думку авторів, правомірно класифікувати як збройний конфлікт на сході України, підтримуваний іззовні.

За характером воєнних дій, воєнно-політичними результатами та наслідками антитерористичну операцію на сході України поділено на початковий, два основних періоди, у рамках котрих виокремлено етапи, що якісно відрізняються характером і змістом бойових дій. Поряд із цим чимало аспектів АТО ще потребують ґрунтовних досліджень не тільки військових науковців, а і представників різних галузей знань. Зокрема понятійно-категоріальний апарат, пов'язаний з агресією Російської Федерації проти України, через її особливий «гібридний» характер ще вимагає подальшого уточнення та вдосконалення. Загалом усебічне вивчення збройного конфлікту на сході України необхідне, щоб мати чітке розуміння природи й суті «гібридної війни» Росії проти нашої країни, проаналізувати її еволюцію та, зрештою, узагальнити досвід протидії таким загрозам.

Події 2014–2018 рр. стали найсерйознішим іспитом для української державності. Військовослужбовці Збройних Сил України, інших військових формувань, представники правоохоронних органів і добровольчих підрозділів проявили особисту мужність і героїзм у захисті державного суверенітету й територіальної цілісності України, самовіддане служіння українському народові.

REFERENCES

- Balaban, M., Volianuk, O., Dobrovolska, K., Balaban, B. & Maiorov, M. (2017). *Donbas v ohni: Putivnyk zonoiu konfliktu*. Lviv. [in Ukrainian].
- Benchuk, V.O. & Hrytsiuk, V.M. (2019). Pershi boi za Ilovaisk u serpni 2014 r. *Voienno-istorychnyi visnyk*, 1(31), 37–54. [in Ukrainian].
- Berezhynskiy, V. (2015). *Metodologia i struktura voenno-istoricheskogo issledovaniya*. Kiev. [in Russian].
- Berezovets, T. (2015). *Aneksiya: ostriv Krym: khroniky «hibrydnoi viiny»*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Bulakh, A., Senkyv, H. & Teperiy, D. (2017). *Pervye na peredovoi: otrazhenie voennoi agresii Rossii protiv Ukrainy*. Tallinn. [in Russian].
- Hai-Nyzhnyk, P. (2018). Viina na Skhodi Ukrainy: persha faza [1 bereznia – 24 serpnia 2014 r.]. *Viina na Donbasi: 2014–2017 rr.: Zb. nauk. prats za materialamy III Vseukrainskoi naukovoї viiskovo-istorychnoi konferentsii (Kyiv, 19 kvitnia 2018 r.)*, 29–34. Kyiv [in Ukrainian].
- Hladka, K., Hromakov, D. & Myronova, V. (2017). *Dobrobaty*. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Holovko, V. *Antyterorystychna operatsiia na Donbasi*. Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukraintsi, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
- Huratska, A. (2015). *Zvit: dobrovolchi bataliony: Vynykennia, diialnist, superechnist*. Retrieved from: <https://ua.odfoundation.eu/a/6444,zvit-dobrovolchi-bataliony-vynykennia-dijalnist-superechnosti/> [in Ukrainian].
- Gusarov, V., Karin, Yu., Mashovets, K. & Tymchuk, D. (2016). *Vtorzhenie v Ukrainu: Khronika rossiyskoy agresii*. Kiev. [in Russian].
- Kovalchenko, I.D. (2003). *Metody istoricheskogo issledovaniya*. Moscow. [in Russian].
- Kutska, O.M. (2019). Antyterorystychna operatsiia na Skhodi Ukrainy (2014–2018 rr.): etapy ta yikh kharakterystyka. *Liudyna i tekhnika u vyznachnykh bytvakh svitovykh voien XX st.: Zbirnyk dopovidei Mizhnarodnoi nauk. konf. (Lviv, 25–26 chervnia 2019 r.)*, 16–18. Lviv. [in Ukrainian].
- Mamchak, M.A. (2014). *Aneksiya Krymu: Anatomiiya „hibrydnoi“ viiny*. Sevastopol. [in Ukrainian].
- Marko, S. (2016). *Khronika gibrydnoy voiny*. Kiev. [in Russian].
- Seheda, S.P., Shevchuk, V.P. & Hrytsiuk, V.M. (2017). *Bila knyha antyterorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy (2014–2016)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Shtohrin I., Loiko, S. (2016). *Aeroport Donetsk 242: Istoriia muzhnosti, braterstva ta samopozhertvy*. Kharkiv. [in Ukrainian].

17. Yakubova, L., Holovko, V. & Prymachenko, Ya. (2018). *Russkiy mir na Donbasi ta v Krymu: istorychni vytyoky, politychna tekhnolohiia, instrument ahresii: Analitychna dopovid*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Zolotukhin, D.Yu. (2018). *Bila knyha spetsialnykh informatsiinykh operatsii proty Ukrainy 2014–2018*. Kyiv. [in Ukrainian].

Mykhailo Hrebeniuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Education & Research Centre's Chief,
National Defense University of Ukraine named after I.Cherniakhovskyi
(Kyiv, Ukraine), mykhailo.hrebeniuk@nuou.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4661-4265>

Valerii Hrytsiuk

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Leading Research Fellow,
Military History Research Center,
National Defense University of Ukraine named after I.Cherniakhovskyi
(Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Pavlo Shchypanskyi

Candidate of Military Sciences (Ph. D. in Military), Professor,
Deputy University Commandant for Science,
National Defense University of Ukraine named after I.Cherniakhovskyi
(Kyiv, Ukraine), info@nuou.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0854-733X>

Historical Periodization of the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine (April 14, 2014 – April 30, 2018)

Abstract. The purpose of the article is to structure the accumulated factual material on the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The novelty of the material is an attempt to make a brief reconstruction of the event in this segment of the topic and the specified chronological boundaries and on this basis to develop options for historical periodization of the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine in 2014–2018 (ATO). The methodology of the study is based on a combination of general scientific, special and interdisciplinary methods of scientific knowledge. The specificity of the topic prompted the use of special methods of military-historical research: historical-systemic, problem-chronological, historical-comparative, historical-genetic. The authors use modern terminology, tested by domestic and foreign military scientists and practitioners. The main results of the study. The processed array of sources and literature makes it possible to reproduce with a high degree of probability the actual course of major events in chronological order and highlight the key milestones of the Russian-Ukrainian armed confrontation at the beginning of the 21st century. According to the nature of hostilities, military-political results and consequences of the anti-terrorist operation is divided into initial and two main periods within which there are stages that differ qualitatively in purpose, nature and content of combat (special) actions. The authors prove that it was the aggression of Russian Federation that caused the armed conflict in Eastern Ukraine. Ukraine has used the forces of the security and defence sector to repel and deter this aggression. The form of their application from April 14, 2014 to April 30, 2018 was an anti-terrorist operation, and after – the Joint Forces Operation. This provided a basis for further research into the armed conflict in Eastern Ukraine to provide a clear understanding of the nature and essence of Russia's hybrid war against Ukraine, to analyse its evolution, and, moreover, to summarize the experience of countering hybrid threats in the military sphere.

Keywords: "hybrid war", armed aggression of Russian Federation against Ukraine, armed conflict in Eastern Ukraine, military action, political and military strategy, Anti-Terrorist Operation (ATO), Joint Forces Operation, illegal armed formations, periodization.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.192>
УДК: 94(477)

Олена Русина

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

До історії Любеча у XIV–XV ст.

Анотація. Розглядається низка суперечливих моментів в історії давнього Любеча, відомого з кінця IX ст. За часів литовської зверхності місто перебувало в держанні приватних осіб, включно з утікачем із Московської держави князем Василем Верейським, з яким пов'язані драматичні колізії кінця XV ст. Авторка висловлює думку, що перехід Любеча під контроль київських воєвод слід датувати серединою XVI ст.

Ключові слова: Любеч, Київ, Чернігів, Сіверська земля, Велике князівство Литовське, князі Верейські.

Історія багатьох українських міст у період між монгольською навалою та кінцем XV ст., на який припадає формування перших збережених до наших днів документальних комплексів, подеколи практично не піддається реконструкції. Ця заувага цілком стосується й давнього Любеча. Власне, за сучасного стану джерел складно навіть розв'язати питання про його адміністративне підпорядкування у XIV–XV ст. Невипадково автор фундаментальної праці з історії Київщини П.Клепатський так і не дав на нього відповідь, обмежившись зауваженням: «Не знаємо достеменно, коли Любецький повіт увійшов до складу Київської землі (до якої безумовно належав у середині XVI ст. – *О.Р.*)»¹.

Утім, слід мати на увазі, що найдавнішими актами, якими оперував цей авторитетний дослідник, були «данини» кінця XV – початку XVI ст. Із незрозумілих причин він оминув своєю увагою документ, неодноразово опублікований на час виходу у світ його монографії, – грамоту короля Владислава Ягайла братові Скиргайлу, якою за останнім було закріплено Троцьке князівство та комплекс маєтностей на «русской стороне» Литовської держави, зокрема «Любечь весь и люд, и земля, и весь доход, и с данью» (1387 р.)².

Навряд чи можна погодитися з думкою, яку висловив В.Пашуто, котрий ототожнив згаданий пункт із новгородським Любчом³. Проти такої ідентифікації

¹ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т.1: Литовский период. – Одесса, 1912. – С.39, 271. Цікаво, що у XVI ст. цей зв'язок із Києвом мав і міфологічний вимір: Мапей Стрийковський виводив назву Любеча від легендарної Либіді (див.: Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.I. – Warszawa, 1846. – S.112).

² Грамоти XIV ст. – К., 1974. – №40. – С.75.

³ Див.: Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика). – Москва, 1972. – С.300. Зауважимо, що з Любечем подеколи плутають не тільки Любчо,

виразно свідчить той факт, що у грамоті 1387 р. «Любечь» фігурує серед так званих «подніпровських волостей», поряд з якими згадується й «Lubyecz» у заповіті Івана Монивидовича від 1 вересня 1458 р., що ним він передав у спадок своїм синам волості Любеч, Брягин і Горволь⁴.

Гадаємо, що у XIV–XV ст. Любеч не просто «сусідив» із подніпровськими волостями, а й належав до цього територіального комплексу – на що вказує наявність тут інституту «старченья»⁵, котрий, як відомо, становив специфічну особливість згаданих волостей⁶. Не викликає сумніву його архаїчність – у літературі неодноразово висловлювалася думка, що «старці у литовсько-руських областях, безперечно, давніші за литовське володарювання»⁷. При цьому існування згаданого інституту в окремих регіонах пояснювалось особливостями їх економічного устрою – передусім переважанням данників у структурі залежного населення⁸.

Таке пояснення, з огляду на значне поширення данництва на всіх руських землях Литовської держави, навряд чи можна визнати прийнятним. З іншого боку, дослідники не звертали увагу на фактор політичний, який, на наш погляд, і забезпечив збереження цього архаїчного явища, а саме непідлеглисть таких регіонів Орді. Адже цілком очевидно, що на територіях, котрі перейшли під контроль сарайських правителів, цей уряд модифікувався в уряд отамана, чиї функції досить чітко окреслено в літописній «Повісті про Поділля», де йдеться про трьох татарських князів, «отчичей и дедичей Подольское земли; а от них завед(ь)али атаманы, и баскаки, приежд(ж)аючи, от тих атаманов имовали с Подольской земли дань»⁹.

Таким чином, паралельне існування в Південній Русі урядів старця й отамана, у регіонах, близьких за своїми соціально-економічними характеристиками, можна пояснити їх політичним відчуженням за татарських часів. Це добре простежується на матеріалах Київщини, де умовна межа між територіями, на яких в XV–XVI ст. місцеве самоврядування перебувало під контролем старців (повіти Мозирський¹⁰, Любецький) та отаманів (повіти Овруцький, Чорнобильський), поза будь-яким сумнівом, відбивала вповні реальний політичний кордон другої половини XIII – першої половини XIV ст.

Землі, що підлягали Орді, навіть після приєднання їх до Литви залишились у данницькій залежності від татар, і цей кондомініум проіснував до кінця XIV ст., коли Тохтамыш своїм ярликом передав їх Вітовтові. На північ від підвладних Орді

а й деякі інші населені пункти. Скажімо, Я.Запаско пов'язав з Україною травник, перекладений вихідцем із Любека – «немчином любчанином» (див.: *Запаско Я.П.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. – Л., 1995. – С.322–327). Як любечан подеколи розглядають мешканців Любутська (див., напр.: *Кондратьев І.В.* Любецьке старство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С.35, 47–48).

⁴ *Semkowicz W.* Przywileje Witolda dla Moniwida, starosty wileńskiego i testament jego syna Jana Moniwidowicza // *Ateneum Wileńskie.* – 1923. – №2. – S.261. Відзначимо, що ця студія В.Семковича продовжила його дослідження роду Монивида, яким він у 500-річчя Городельської унії започаткував серію статей, присвячених представникам литовської еліти, котрі в 1413 р. уклали її акт. Згодом весь цей цикл, що створювався впродовж 1913–1930 рр., було передруковано, але, зрозуміло, без урахування розвідки 1923 р. Тож у цій републікації в біограмі Івана Монивидовича бракує інформації про Любеч (див.: *Semkowicz W.* O litewskich rodach bojarских zbratanych ze szlachta polską w Horodle roku 1413 // *Lituano-Slavica Posnaniensia: Studia Historica.* – Т.3. – Poznań, 1989. – Р.19).

⁵ Тобто зосередження судово-адміністративної влади та збору податків у руках виборних волосних «старців».

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Ч.8. – Т.5. – К., 1907. – С.469.

⁷ *Довнар-Запольский М.В.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. – К., 1905. – С.61; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.5. – Л., 1905. – С.288–289, 291; *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – С.499.

⁸ *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С.437.

⁹ Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.35. – Москва, 1980. – С.66, 74 та ін.

¹⁰ Мозир також зараховувався до числа «подніпровських волостей».

регіонів литовські князі вільно розпоряджалися своїми територіальними здобутками. Звідси й поділ подніпровських волостей на віленську і троцьку половини, який фіксується навіть у XVI ст. і бере початок в угоді князів-дуумвірів Ольгерда та Кейстута: «Что придобудуть, град ли или волости, да то делити наполю»¹¹. Саме в такий спосіб – як сукупність обох цих половин – слід тлумачити згадку 1387 р. про передачу Скиргайлові «всього Любеча».

Немає жодних підстав уважати, що вже тоді місто входило до складу Київської землі¹². Щоправда, ще Ст.Кучинський указував на переміщення Скиргайла на київський стіл як вірогідний фактор злуки Києва та Любеча¹³. Однак це князеве правління було занадто ефемерним¹⁴, аби мати якісь далекосяжні наслідки, зокрема і для структури Київської землі.

Щоправда відомо, що Любеч фігурує в київській частині такого специфічного джерела, як «Список руських міст далеких та близьких» – літописного реєстру під заголовком «А се имена всем градом руським, далним и ближним»¹⁵. Нині його прийнято датувати 1375–1381 рр. Утім, як показали дослідження, він не відбиває єдиний хронотоп¹⁶. Таким чином, аж ніяк не є перебільшенням твердження О.Андріяшева, що «Список...» (принаймні в його київській частині) «показує більше знання зі стародавньої руської історії, аніж точності історично-географічних даних»¹⁷. Тож покладатися на нього абсолютно контрпродуктивно.

У XV – першій половині XVI ст., безперервно перебуваючи у приватному держанні, Любеч поступово відокремився від решти подніпровських волостей, які зберегли пряму залежність від великого князя литовського. Лише декілька років по смерті Войцеха Монивидовича (1475 р.)¹⁸ тут порядкували намісники Казимира Ягайловича. У цій іпостасі нам відомий дяк віленської великокнязівської канцелярії «менянин» (уродженець Мінська) Василь Любич¹⁹. Уважається, що він започаткував поєднання писарського й намісницького урядів, яке згодом стало традиційним для канцелярії Литовської держави²⁰.

¹¹ Летописи белорусско-литовские. – С.61, 85, 111 та ін.

¹² Не беремо до уваги позицію чернігівського історика І.Кондратьєва, чие дослідження вражає своєю фаховою безпорадністю, ба навіть наївністю деяких пасажів. Наприклад, коли автор констатує, що «Скиргайло Ольгердович був сином великого князя литовського Ольгерда», або намагається реконструювати реалії татарської доби, керуючись топонімією регіону (див.: *Кондратьев И.В.* Любечке старство... – С.27–28, 31). Назву с. Добраянка він «розшифровує» як «добра брянськ», а у згадці 1527 р. про маєтність брянського владика вбачає «реальний кордон Чернігівщини та Брянщини» зламу XIII–XIV ст., не маючи жодного уявлення про існування єдиної Чернігово-Брянської єпископії (див.: Там само. – С.29). Коли ж ідеться про гадану залежність Любеча від Києва в XV ст., маємо фіктивні посилання на М.Грушевського та польський «Словник географічний» (див.: Там само. – С.39, 46). Загалом широке використання автором різноманітних енциклопедій, словників, підручників і науково-популярних опусів зближує його працю з гіршими зразками краєзнавчої літератури.

¹³ *Kuczyński St.M.* Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – С.46–47.

¹⁴ *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.55–57.

¹⁵ Див. найдавніший список пам'ятки: Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.476.

¹⁶ Докл. див.: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.116–118, 129–130.

¹⁷ *Андріяшев О.* Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.26. – К., 1931. – С.22.

¹⁸ *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego: 1386–1795. – Kraków, 1885. – С.34, 300.

¹⁹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej.* – Т.1. – Zesz.2. – Kraków, 1948. – №372. – С.435–436. Докл. про Василя Любича див.: *Ясінькі А.* Писар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любіч, як прадстаўнік буйнага зямляўладання XV ст. (Нарыс да гісторыі буйнага зямляўласнасці на Беларусі) // Запіскі аддзела гуманітарных навук БАН. – Кн.8: Працы клясы гісторыі. – Т.3. – Менск, 1929. – С.65–80. На жаль, скрупульозно відтворюючи кар'єру В.Любича, дослідник не міг скористатися згаданим нами документом із «Kodeks dyplomatyczny...». Не мав він у своєму розпорядженні й тексту Московського зводу 1479–1480 рр., де В.Любич фігурує як посол Казимира до Івана III в 1476 р. (див.: Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. – Т.25. – Москва; Ленинград, 1949. – С.304).

²⁰ *Груша А.И.* Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.). – Минск, 2015. – С.316; *Bardach J.* Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego // Prace z dziejów Polski feudalnej. – Warszawa, 1960. – С.333.

«Пан Васько Любич» є адресатом неформального за тональністю послання від його «приятеля» віленського воеводи Олехна Судимонтовича, спричиненого порушенням Любичем прав власності віленських каноніків у Стрешині. Видавці датували документ 1477–1491 рр. (тобто за роками перебування Олехна на посаді), однак ці хронологічні рамки заширокі з огляду на те, що з жовтня 1483 р. Любичем володів виходець із Північно-Східної Русі князь Василь Михайлович Верейський. Додамо до цього два новознайдених документи, дотичні до Любича як любецького державці, що датуються видавцями 1478 і 1481 рр.²¹

Поява Верейського на теренах Литви пов'язана з подіями московського придворного життя. Тут варто нагадати, що володар Московщини Іван III одружувався двічі. Першою його обраницею стала тверська князівна Марія, яка народила йому сина Івана. Званий Молодим, той, зрештою, так і не постарів, пішовши з життя у віці 32 років. Недовгий вік судився і його матері, котра померла (або, як подекували, була отруєна), маючи близько 25 років. Після цього Іван III кілька років залишався удівцем, аж доки не посватався до Софії, племінниці останнього візантійського імператора Константина Палеолога, котра разом із родиною мешкала в Римі.

Після весілля до молодої дружини великого князя московського перейшли всі коштовності її попередниці, і вона, не вагаючись, почала щедро обдаровувати ними своїх родичів, які, утративши батьківщину, перебували у хронічній скруті. Коли ж по дванадцяти роках подружнього життя з «римлянкою», у 1483 р., Іван III захотів – із нагоди появи на світ онука Дмитра – подарувати своїй невістці Олені, дочці молдавського воеводи Стефана Великого й київської князівни Євдокії Олельківни, дорогоцінне «сажене» (розшите самоцвітами вбрання), котре колись належало Марії Тверській, з'ясувалося, що його і сліду немає: Софія, як занотували хроністи, «много истеряла казны великого князя». Частину вона потайки віддала своєму братові, а решту як посаг у 1480 р. отримала від Софії її племінниця Марія Палеолог, коли брала шлюб із князем Василем Михайловичем Верейським, близьким родичем Івана III (батько останнього, Василій II, доводився Михайлові Верейському двоюрідним братом).

Роздратований правитель Московщини звелів відібрати у Верейських Софіїні «подарунки» та схопити їх самих²². Від неминучої опали подружжя врятувала втеча за кордон – до Литви, котра, наче губка, вбирала у себе «відходи» конфліктів, які час від часу спалахували у сусідній державі. Кількома десятиліттями раніше там уже знайшли притулок дві князівські родини – Шем'ячичі та Можайські, що так само належали до московської правлячої династії й доводилися близькими родичами та сусідами Василеві Верейському. Великий князь литовський Казимир щедро наділив утікачів: перші мали від нього Новгород-Сіверський і Рильськ, другі – Стародуб, Гомель, Брянськ. Верейсько-му ж «во отчину» дістався Любеч із кількома дрібними волостями²³.

Варто занотувати, що на час вимушеної еміграції Верейського його родичі цілком обвиклись у Литві. Для нього ж вона так і не стала другою батьківщиною. Відомо, що незабаром після смерті Казимира (1492 р.) він звернувся до сина Івана III – Василя, благаючи, аби той разом зі своєю матір'ю Софією Палеолог посприяв його поверненню додому. У відповідь Василій сповістив: «И мати наша, великая княгиня, да и мы [сами] государю отцу своему, великому князю, о тебе били челом; и отец наш, князь великий, тебя жалуует, хочет твоей службы. И ты бы ко отцу нашему, к великому князю, поехал»²⁴.

²¹ З архівних і бібліотечних сховищачу (XIV–XVII ст.) / Падрахт. Ю.М.Мікульскі // Беларуска даўніна. – Вып.1. – Мінск, 2014. – С.133–135, 138–140.

²² Типографская летопись // ПСРЛ. – Т.24. – Петроград, 1921. – С.202–203.

²³ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т.27. – Санкт-Петербург, 1910. – Ст.390–391.

²⁴ Сборник Императорского русского исторического общества (далі – Сб. РИО). – Т.35. – Санкт-Петербург, 1892. – С.82.

Цей лист був надісланий Василеві Верейському у січні 1493 р. Однак князь чомусь не поспішав скористатися монаршою ласкою й офіційно продовжував уважатися зрадником. Зокрема він потрапив до переліку осіб, з якими було категорично заборонено спілкуватися в Литві дочці Івана III Олені, виданій заміж за нового великого князя литовського Александра Казимировича²⁵. Більше того, укладеною на початку 1494 р. московсько-литовською угодою передбачалося, що правитель Литви «не відпускати» зі своєї землі Можайських, Шем'ячичів і Верейського, аби не зашкодити своєму союзникові й тестеві²⁶. Це було відповіддю на висловлене раніше прохання Александра, аби «князь великий московский гнев свой им отпустил, а отчин их им поступился»²⁷.

«Отчина» Верейського була конфіскована в його батька за гадану провину сина відразу після втечі останнього до Литви, хоч Іван III і дозволив старому князеві «держать ее за собою до самой смерти». На неї не довелося довго чекати – уже через рік Верейський-батько полишив світ, благаючи Івана III, аби той, принаймні, не чинив кривд його боярам (дослівно: «чтоб мои люди после меня не заплакали»).

Очевидно, що володар Московщини, силою приєднавши до власних земель Верейський уділ, аж ніяк не збирався повертати його законному спадкоємцеві. Мабуть, саме це і вплинуло на подальший перебіг переговорів із Верейським, надавши їм затяжного характеру. Утім улітку 1495 р. в них нібито стався перелом: опальне подружжя погодилося віддати вивезену до Литви «казну». Іван III негайно відгукнувся на цю пропозицію й передав із гінцем Верейському: «Ты бы прислал ко мне список, написав именно, что нам ныне хочешь отдати [из] нашии казнь». При цьому кількість повернутих коштовностей мала визначити масштаби монаршої ласки: «Мы, посмотря по вашему исправлению, и жаловати вас хотим»²⁸.

Як не дивно, після цього листування з московським двором перервалося. З якихось причин Верейський вирішив залишитись у Литві, молодий володар котрої – згаданий вище син Казимира Александр – у квітні 1499 р. підтвердив своїм «листом» його «вічні» права на Любеч та інші маєтності²⁹. За місяць до цього аналогічне підтвердження отримав і Семен Можайський, володіння якого на той час включали Чернігів, Стародуб, Гомель³⁰. Фактично на зламі XV–XVI ст. маєтності московських князів-емігрантів перетворилися на суцільний земельний масив величезної площі, розташований у сусідстві з Російською державою.

Прагнення Івана III утвердити свою владу у цьому регіоні змусило його відмовитися від традиційно ворожої політики стосовно вчорашніх «зрадників» – нащадків найлютіших ворогів його батька Василя II. Він розпочав таємні переговори з князями Семеном Можайським і Василем Шем'ячичем. Ті розуміли, що, володіючи своїми землями як «поживеньем», могли будь-коли їх втратити, натомість перехід на службу до великого князя московського обіцяв їм не тільки збереження нагромаджених вотчин, а й, за сприятливих обставин, примноження їх за рахунок земель, відданих у Литви. Тож у квітні 1500 р. обидва князі «били челом», аби «государь их пожаловал, взял к себе с вотчинами». Іван III зглянувся на їхнє прохання, і практично вся Сіверщина одразу відійшла до складу Московської держави.

²⁵ Там же. – С.168.

²⁶ Там же. – С.127.

²⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – №114. – С.136.

²⁸ Сб. РИО. – Т.35. – С.211–212. Цікава особа гінця, з яким Верейському було передано зацитовану «верующую грамоту». Це був грек із Венеції Петро Дмитрович, який, вирудившись до Москви, «затримався» у князя Василя Верейського й навіть під час служби в нього одружився. У 1495 р. цей Петро Грек перейшов «під руку» Івана III (див.: Сб. РИО. – Т.35. – С.209–210).

²⁹ РИБ. – Т.27. – Ст.754–757.

³⁰ Там же. – Ст.744–746.

Цікаво, що в контексті всіх цих подій жодного разу не згадано князя Верейського. Більше того, його ім'я назавжди зникає з джерел, тим часом як Семен Можайський уже у серпні 1500 р. виступає в російській документації володарем Любеча³¹. Ці факти неодноразово нашкоджували дослідників на припущення, що князь Семен силою здобув Любеч при переході на московську службу. Нам залишається тільки гадати, чи не була для цього спонукую «казна» його родича, яку він намагався привласнити, чи то випереджаючи великого князя московського, чи то, навпаки, виконуючи його волю. У будь-якому разі смерть князя Верейського виглядає надто «вчасною», аби бути природною.

Зрозуміло, що будь-яких претензій на Любеч не визнавали в Литві, де залишилися вдова та дочка Верейського, не виявляючи схильності до «возз'єднання» з московською великокняжою родиною. Що ж до позиції місцевого населення, то, усупереч традиційним уявленням про добровільне входження Сіверщини до складу Росії в 1500 р., воно не раз чинило спротив московським військам. Це, зокрема, засвідчує Типографський літопис, де зафіксовано, що московські воеводи на Сіверщині «многыє грады, и власти, и села поплениша, а людей многых мечю и огневи предаша и иных в плен поведоша». Здобутим силою, серед інших міст, літописець називає Любеч³². Утім його перебування у складі Російської держави не було тривалим: згідно з умовами «вічного миру», укладеного 8 жовтня 1508 р.³³, він повернувся до складу Великого князівства Литовського. Із цим періодом пов'язана певна колізія, спричинена, вочевидь, перебігом московсько-литовської війни 1507–1508 рр.³⁴ Тоді Любечем тимчасово опікувався київський воевода Юрій Михайлович Монтовтович, котрий у неодноразово опублікованому документі від 4 липня 1508 р. (данині київському Микільсько-Пустинському монастирю) фігурує ще і як «державця чернігівський та любецький»³⁵.

З огляду на те, що Любеч відійшов до Литви лише у жовтні 1508 р., а Чернігів так і залишився у складі Росії, це його титулування виглядає суто формальним. До того ж документ може видатися фальсифікатом, якщо зважати на новітню киевознавчу монографію, де термін перебування Юрія Монтовтовича в ранзі київського воеводи обмежується березнем – липнем 1507 р. (11 липня того року він нібито помер)³⁶. Авторка дослідження Н. Білоус беззастережно покладається на авторитет упорядників польського довідника, присвяченого урядовцям Київського й Чернігівського воеводств³⁷, навіть не перевіряючи їхні посилання та дублюючи явні помилки. Такою, без сумніву, слід уважати інформацію про смерть Юрія Монтовтовича в 1507 р., яка ґрунтується на акті з 8-ї книги записів Литовської метрики, де згадується не він, а його покійний батько Михайло (власне, «лист судовый небожчика пана Михаила Монтовтовича»)³⁸. Натомість у тій-таки книзі маємо, зокрема,

³¹ Сб. РИО. – Т.41. – Санкт-Петербург, 1884. – С.318.

³² Типографская летопись. – С.214.

³³ Lietuvos Metrika. – Knyga №8 (далі – LM-8). – Vilnius, 1995. – №80. – P.125–128.

³⁴ Див. її докл. розгляд: *Herbst St. Wojna Moskiewska 1507–1508 // Księga ku czci Oskara Haleckiego*. – Warszawa, 1935. – S.29–54.

³⁵ Акты ЗР. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1848. – №38. – С.45; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – Отд.3. – №7. – С.11; Архив ЮЗР. – Ч.8. – Т.4. – К., 1907. – С.159.

³⁶ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст.: Миська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.278; Кондратьев І.В. Любецьке староство... – С.58.

³⁷ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII w.: Spisy. – Kórnik, 2002. – №391. – S.66.

³⁸ LM-8. – №222. – P.203. У книзі Н. Білоус документ чомусь подається під №202, і це ще більше заплутує справу. До того ж авторка проігнорувала той досить дивний факт, що впорядники довідника навели дві дати смерті Юрія Монтовтовича (друга – це 1508 р., згідно з «Польським словником біографічним»; так само, до речі, датують його смерть Ю.Вольф і А.Бонецький: *Wolff J. Senatorowie i dygnitarze...* – S.20; *Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w.* – Warszawa, 1887. – S.188).

земельне пожалування князеві Федору Корецькому, яке засвідчує, що Юрій Монтовтович був цілком при здоров'ї у червні 1508 р.³⁹

Іншу помилку, пов'язану з Юрієм Монтовтовичем, маємо у праці П.Клепатського, котрий чомусь розцінив згаданий вище акт від 4 липня 1508 р. як позиттивне надання Любеча цьому київському воеводі⁴⁰. Цей «факт» також відтворюється в новітніх виданнях⁴¹.

Насправді після повернення до складу Литви Любеч перейшов у власність дочки Василя Верейського Софії, котра вийшла заміж за пана Ольбрахта Ґаштольда. Подружжя отримало підтвердження на Любеч та інші маєтності Верейського ще в 1505–1506 рр., одразу після смерті вдови князя, – і лише в 1549 р., після того, як слідом за Ґаштольдом пішла із життя Софія Верейська, усі ці землі перейшли до володаря Литви й Польщі Сигізмунда Августу⁴². При цьому Любеч був підпорядкований доволі віддаленому Києву, що доволі природно з огляду на тодішнє перебування Чернігова, з яким місто пов'язувала давньоруська традиція та з яким на початку XVI ст. його силою «об'єднав» Семен Можайський, у складі Московської держави.

Тогочасні кордони Любецького повіту фіксує так званий «Реєстр чернігівських границь», надрукований нами з відтворенням оригінальної фоліації в 1990-х рр.⁴³ Датування цієї документальної пам'ятки 1527 р., запропоноване нами з огляду на текст московсько-литовської перемирної угоди 1526 р. і дипломатичне листування 1527 р., згодом викликало сумніви в білоруського дослідника В.Темушева: мовляв, це датування ґрунтується на опису рославльсько-мстиславського кордону в угоді 1526 р. – «однак і в угоді 1522 р. присутній ідентичний фрагмент тексту»⁴⁴.

Нині, шануючи науковий доробок колеги, який, на жаль, рано пішов із життя, мусимо відзначити, що він не лише підкріпив своє твердження помилковим посиленням (на текст тієї-таки угоди 1526 р.⁴⁵), а й не зауважив спеціально акцентовану нами⁴⁶ різницю між текстами угод 1522 і 1526 рр., що полягає в наявності в останній клаузули про в'язнів, яка звідти перейшла до «Реєстру...».

Занотуємо також цікаві паралелі між «Реєстром...» і пізнішими за часом пам'ятками. Передовсім згадаємо Любецький синодик, «княжа» частина якого закінчується поминанням «князя Иоанна Сонскаго», що його видавець і дослідник джерела Р.Зотов розцінив як «зовсім невідомого». Паралельно він висловив гіпотезу, що ім'я князя було перевернуто й замість «Сонскаго» слід читати «Сновскаго»⁴⁷. На нашу ж думку, ідеться про перевернуте ім'я князя Івана Сенського, котрий фігурує в «Реєстрі...» як власник половини села Колодчичі (друга половина була «панською», тобто належала панові

³⁹ ЛМ-8. – №330. – Р.266.

⁴⁰ *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – С.271.

⁴¹ Україна – Європа: Хронологія розвитку: 1500–1800 рр. – К., 2010. – С.63.

⁴² *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.549–550; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – Москва, 1915. – С.452–453, 454, 466.

⁴³ *Русина О.* Із спостережень над «Реєстром чернігівських границь» з 20-х років XVI ст. // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.225. – Л., 1993. – С.300–303. Див. також передрук документа, коментар і мапу: *Її ж.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.207–216.

⁴⁴ *Темушев В.Н.* Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в.: Территориальные трансформации в пограничном регионе. – Москва, 2009. – С.14–15 (прим.32).

⁴⁵ Насправді текст угоди 1522 р. міститься у «Сборнике Императорского русского исторического общества» на с.637–642, а не на вказаних автором с.744–745. Відома й раніша публікація: Акты ЗР. – Т.2. – №120. – С.148–151.

⁴⁶ *Русина О.* Із спостережень... – С.296 (прим.12); *Її ж.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С.18 (прим.35).

⁴⁷ *Зотов Р.В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Санкт-Петербург, 1892. – С.29, 171.

Ольбрахту Гаштольду)⁴⁸. Між іншим, у спотвореній формі згадано в Любецькому пом'янику й ім'я першого власника Любеча литовської доби – Скиргайла⁴⁹.

До речі, зафіксовані в «Реєстрі...» кордони не були незмінними. Скажімо, згадане тут як порубіжне селище Плохово («половина любецкая и половина черниговская») в опису маєтностей Києво-Печерського монастиря 1554 р. виступає як селище «у Чернигова», подароване обителі Уляною Івашковою (дружиною пана Івашка)⁵⁰.

Чимало суто територіальних реалій простежується й за матеріалами першої половини XVII ст., проаналізованими в монографічному дослідженні П.Кулаковського⁵¹. Синтез цих даних з інформацією раніших за часом джерел дає дослідникам змогу сформувані цілісну картину розвитку Любецького регіону.

REFERENCES

1. Bilous, N. (2008). *Kyiv naprykintsy XV – u pershii polovyni XVII st.: Miska vlada i samovriaduvannia*. Kyiv: KMA. [in Ukrainian].
2. Grusha, A.I. (2015). *Dokumentalnaia pismennost Velikogo knyazhestva Litovskogo (konets XIV – perviaia tret' XVI v.)*. Minsk: Belaruskaya navuka. [in Russian].
3. Janas, E. & Kłaczewski, W. (Comps.). (2002). *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII w.: Spisy. Kórnik: Biblioteka Kórnicka*. [in Polish].
4. Kondratiev, I.V. (2014). *Liubetske starostvo (XVI – seredyna XVII st.)*. Chernihiv. [in Ukrainian].
5. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihivo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
6. Mikulski, Yu.M. (Comp.). (2014). Z arkhivnykh i biblijatechnykh skhovichchav (XIV–XVII st.). *Belaruskaya davnina*, 1, 123–184. [in Belorussian].
7. Rusyna, O. (1993). Iz sposterezhen nad "Reiestrom chernihivskykh hranyts" z 20-kr rr. XVI st. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 225, 293–306. [in Ukrainian].
8. Rusyna, O. (1998). *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
9. Rusyna, O. (2005). *Studii z istorii Kyjeva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
10. Temushev, V.N. (2009). *Gomelskaya zemlya v kontse XV – pervoj polovine XVI v.* Moskva: Kvadriga. [in Russian].

Olena Rusyna

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

To the History of Liubech in the Fourteenth – Fifteenth Century

Abstract. The article deals with some controversies in the history of the city of Liubech known since the late 9th century. Under the Lithuanian rule it was kept by a number of private persons including prominent refugee from Muscovite state prince Vasiliy Verejskij. Authoress analyzes some dramatic developments connected with the latter. In her opinion, it was mid-16th century when Liubech came under the direct control of Kyivan governors.

Keywords: Liubech, Kyiv, Chernihiv, Siver Land, Grand Duchy of Lithuania, Verejskie princes.

⁴⁸ Русина О. Из спостережень... – С.302; Її ж. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С.211; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S.456–457.

⁴⁹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – С.97.

⁵⁰ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования. – Т.І. – К., 1883. – Доп. №2. – С.12. Цікаво, що тут-таки фігурує невідомий за іншими джерелами дарчий «лист кнегини Марья Василеов Михайловича [на] Оленевщю (можливо, Оленевщину? – О.Р.) землю», тобто земельне надання монастирю дружини князя Василя Верейського.

⁵¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. Див. також: Мицик Ю. Albaruthenica: Студії з історії Білорусі. – Т.2. – К., 2018. – С.46–55.

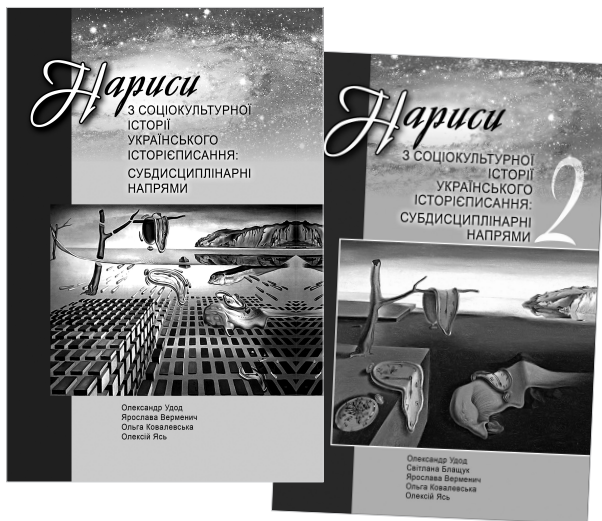
РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями / О.Удод, Я.Верменич, О.Ковалевська, О.Ясь, С.Блащук; за заг. ред. В.Смоля. – Кн.1–2. – К.: ГЕНЕЗА, 2018–2019. – 288 + 288 с.

Відродження та динамічний розвиток української історіографії на межі ХХ–ХХІ ст. спонукає фахових учених до пошуку й конструювання нових дослідницьких стратегій у соціогуманітаристиці, зокрема історичного знання. Інтеграція української історіографії у світовий історіографічний простір трансформує історієписання через застосування інтердисциплінарних трансферів, між- і субдисциплінарних впливів, адже інтелектуальні запити вчених базуються на впровадженні сучасних дослідницьких практик і дотриманні високих стандартів науковості. Водночас якісна підготовка висококваліфікованих фахівців історичних спеціальностей у закладах вищої освіти сьогодні неможлива без новітніх здобутків української науки та наявності синтезованих праць із соціогуманітаристики. Упродовж останнього десятиріччя нова генерація українських учених на шпальтах ряду періодичних наукових і спеціалізованих видань репрезентувала модерністські стратегії дослідження національної історії в контексті субдисциплін.

Уперше в новітній українській історіографії студіювання історії субдисциплінарних напрямів лягло в основу пілотного проекту співробітників Інституту історії України НАН України, котрі в межах цільової програми наукових досліджень Відділення історії, філософії та права НАН України «Розвиток інтелектуального потенціалу – стратегія забезпечення майбутнього України», підготували колективну монографію у двох книгах. Автори запропонували сучасний формат історії історієписання, осмислений із позицій становлення, конституювання й інституціоналізації пріоритетних субдисциплінарних напрямів, що представлені окремими нарисами, як-от інтелектуальна історія, економічна історія (О.Ясь), візуальні студії, соціальна історія (О.Ковалевська), регіональна історія, локальна історія

(Я.Верменич), історія права (С.Блащук), історія в інформаційному суспільстві, публічна історія (О.Удод).

Зростаючий інтерес до інтелектуальної історії як субдисциплінарного напрямку, сформованого внаслідок взаємодії західного академічного світу з пострадянським культурним простором, проаналізував д-р іст. наук О.Ясь. Висвітлюючи витoki історії ідей із наукових та культурних практик інтелектуалів ХІХ ст., він простежив шлях від дисциплінарного становлення історичної науки до інтердисциплінарного трансферу інтелектуальної історії. Автор підкреслив роль діаспорного українського академічного середовища, що вплинуло на визначення дослідницьких стратегій і концептуальне бачення інтелектуальної історії. Трансформація інтелектуальної історії в умовах глобалізму та доби постмодернізму визначили перед ученими ряд проблем і перспектив. Ключову роль в актуалізації інтелектуальної історії, реалізації масштабних проєктів та розширенні діапазону дослідницьких практик українських істориків на сучасному етапі відіграла організаційна робота д-ра іст. наук І.Колесник.

Наукове обґрунтування економічної історії як субдисципліни національної соціогуманітаристики продиктоване пізнанням її предтечі в українському історієписанні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та з'ясуванням приросту наукових знань у наступні періоди. О.Ясь простежив первісне конституювання економічної історії із 1920-х рр., дослідницький інструментарій і зацікавлення цією цариною відомих істориків, дав оцінку дослідженням з економічної історії в українській радянській історичній думці та проаналізував дослідницькі практики українських істориків в еміграційному середовищі. Узагальнюючи студії, автор зауважив, що в пострадянський період сформувалися якісно нові умови для роботи: переосмислили заборонену інтелектуальну спадщину, змінили пізнавальні вектори економічної історії та вивчили науковий доробок представників західної історичної й економічної думки. Однак, попри реалізовані успішні проєкти і програми у царині економічної історії як субдисципліни, вона посідає межове становище у сучасній українській соціогуманітаристиці й дедалі чіткіше визначаються її субдисциплінарні обриси у сучасній українській науці.

Концептуальне бачення візуальних студій, як самостійного напрямку у сучасній соціогуманітаристиці, з якого виокремилися нові субдисципліни, простежила д-р іст. наук О.Ковалевська. Як визнана спеціалістка у царині візуальних студій, авторка проаналізувала дослідницький інструментарій та особливості організації творчої лабораторії дослідника. Привернено увагу й до проблемних місць розвитку візуальних студій, серед яких на чільне місце винесено формування цілісної джерельної бази, розробку сучасних методик опрацювання візуальних джерел і формування понятійно-категоріального апарату. У фокусі уваги дослідниці опинився ще один науковий напрям – соціальна історія, котрий зайняв свою нішу в українській історіографії. О.Ковалевська зазначає, що зростання інтересу до соціальних студій виразно проглядається у працях українських учених ХІХ – початку ХХ ст., побутує в поодиноких працях радянського періоду, і лише наприкінці ХХ ст. відбулося певне поживавлення з появою журнальних публікацій, а згодом колективних та індивідуальних монографій, присвячених різним аспектам нової соціальної історії. Важливим для читача став аналіз типолого-видового багатоманіття джерел соціальної історії, як традиційних, так і менш традиційних джерел усної історії, якими послуговуються дослідники для відтворення соціальних аспектів.

До актуальних проблем історичної регіоналістики привернула увагу д-р іст. наук Я.Верменич, визначивши контури пізнавальних можливостей нових відгалужень локального історичного знання, таких, як регіональна історія, локальна історія, місцева історія, краєзнавство, провінціологія тощо. Дослідниця робить наголос на практичному значенні історичної урбаністики, яка у сучасних умовах світової глобалізації має враховувати нові виклики формування міського простору, приміром мегаполізацію. Акцент зроблено ще на одній ключовій проблемі Української держави на сучасному етапі – безпеці кордонів, що потребує дослідницького аналізу вивчення проблем взаємовідносин у прикордонному просторі шляхом екстраполяції минулих тенденцій, а отже зможе прогнозувати майбутні ризики. І тому назріла проблема концептуалізації нового наукового напрямку – історичної лімології, яка розвивається на міждисциплінарному стику, що в подальшому допоможе відстежити латентні загрози конфліктів у прикордонних територіях. В умовах сучасного реформування територіального устрою України важливо провести його ретроспективне дослідження, адже, на думку авторки, це допоможе врахувати ймовірні певні ризики та визначить оптимальні шляхи для реалізації адміністративно-територіальної реформи. Логічним вислідом наукових пошуків Я.Верменич стало теоретичне обґрунтування напрямку локальна історія, активізація інтересу до якої відбувається на тлі глобалізаційних процесів і пошуку нових дослідницьких методів історичного пізнання. Розробляючи дослідницьку стратегію локальної історії, авторка запропонувала узагальнений термін – «історична локалістика», який об'єднав наукові напрями й субдисципліни, та розробила системологічну схему історичної локалістики.

Історію права як науковий напрям, що перебуває у фокусі зацікавлень історичної та юридичної наук, розглянула канд. іст. наук С.Блашук. У своєму дослідженні вона узагальнила структурні елементи предметного поля історії права та визначила причини, що зумовлюють складність у студіюванні історії українського права, однією з яких є тривалі періоди бездержавності. На сучасному етапі історико-правові дослідження викликають науковий інтерес у вчених Інституту держави і права ім. В.Корецького НАН України, зокрема співробітників відділу історико-правових досліджень. До їхніх здобутків авторка віднесла відновлення наукових пошуків і наукових ідей, перерваних у радянський період, реабілітацію й повернення до наукового обігу імен українських науковців, їхньої творчої спадщини. С.Блашук ретроспективно проаналізувала XIX – початок XX ст. як період становлення історико-юридичних досліджень учених в українському історієписанні та визначила їхній науковий доробок. Системність наукових студіювань історико-правової проблематики розпочалася з утворенням Української академії наук, а в 1920–1930-х рр. відбулася інституціоналізація історії права. Ґрунтовний аналіз зазначеного періоду сприяв висвітленню діяльності правознавчих осередків та їх трансформаціям, поверненню уваги до репресивних дій радянської влади щодо вчених-правознавців, синтезу творчого доробку вчених з історико-правових досліджень й аналізу діяльності українських правознавців в еміграційному середовищі.

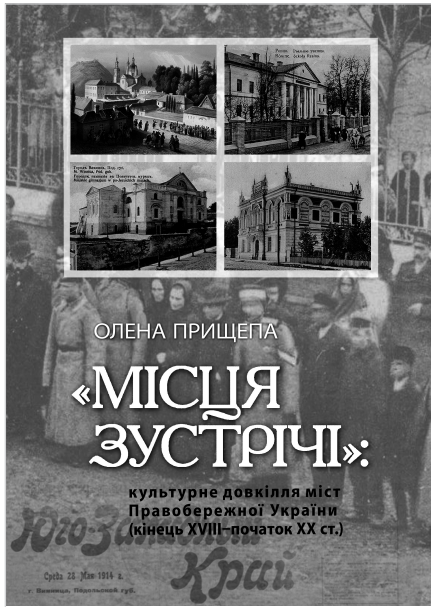
Взаємини історії на перетині з медійними та публічними сферами інформаційного суспільства науково обґрунтував д-р іст. наук О.Удод, аргументуючи, що зміна соціальних функцій історичної науки зумовила розширення субдисциплінарних напрямів через медійні практики істориків, публічну історію та діяльність

учених як публічних інтелектуалів. Наголошується, що історична наука, історіографія та історична дидактика мають відповідати запитам суспільства, а історики повинні стати публічними інтелектуалами задля комунікації в медійному просторі України і протистояння відвертим фальсифікаціям в історичній царині, що особливо важливо в умовах інформаційної агресії з боку Російської Федерації. Автор привертає увагу читача до ще однієї актуальної проблеми – «подолання історії» в інформаційному та сучасному просторі, вирішення якої в попередні десятиріччя було ускладнене відсутністю чітких контурів державної гуманітарної стратегії й важливістю в умовах сьогодення знайти шлях до порозуміння та подолання стереотипів мешканцями різних куточків України, над якими тяжіє важкий спадок минулого. Серйозним викликом для історіографії та історичної освіти є протистояння інструменталізації історії, а тому наукова спільнота повинна визначати статус історичних джерел, уникаючи маніпуляцій і фальсифікацій, а також звертати увагу на професійну підготовку істориків у закладах вищої освіти, котрі мають оперувати знаннями з класичної критики історичних джерел, а також опанувати медіаграмотність. Аналізуючи публічну історію як один із нових дослідницьких субдисциплінарних напрямів, учений простежив його витоки від ХІХ ст., визначив ряд проблем і перспектив у сучасній Україні. В інформаційному суспільстві активізує публічну історію «цифрова історія». О.Удод проаналізував актуальні проблеми її методології, методики, способи та прийоми використання інформаційних технологій у вивченні й викладанні історії. Особливий акцент автор зробив на публічності сучасного історика, його ролі у суспільстві, а також визначив структуру публічної історії, що включає елементи наукової інфраструктури, серед яких важлива роль належить архівам, історико-краєзнавчим музеям, тобто тим інституціям, що посідають чільне місце в налагодженні діалогу професійної історії з суспільством.

Таким чином, запропоновані візії субдисциплінарних напрямів української історіографії розширяють діапазон дослідницьких стратегій науковців у пізнанні та реконструкції минувшини, забезпечать новітніми академічними теоретичними розробками конструювання національного історієписання.

Валентина Добровичська

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історії України,
Рівненський державний гуманітарний університет
(Рівне, Україна), dobrochynskav@gmail.com

ПРИЩЕПА О.

«МІСЦЯ ЗУСТРІЧІ»: КУЛЬТУРНЕ ДОВКІЛЛЯ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.). – РІВНЕ, 2019. – 688 С.

Питання визначення регіональних особливостей урбанізаційних процесів та формування модерного міського освітньо-культурного простору належать до одних із пріоритетних напрямів вивчення українського міста в XIX – на початку XX ст.¹ «Піняві струмені»² модернізації своєрідно заломлювалися у соціокультурному середовищі провінційних міських поселень: її віяння – комерціалізація й технологізація, поява (та масовізація) нових культурних потреб і пропозицій, заходи щодо їх регулювання з боку держави та національних еліт – мали кореспондувати з вагою патріархальних звичаїв

і релігійних настанов, складними місцевими формами міжетнічних та соціальних комунікативних практик, освітніх традицій, витворюючи власний темп переходу від сільського до міського способу життя.

Саме цій складній і багатоаспектній тематиці присвятила нову працю рівненська дослідниця Олена Прищепка, відома своїм вивченням містотворчих та культурних процесів на Волині³. У рецензованій монографії порушується маргінальна у вітчизняному історичному містознавстві проблематика малих (провінційних) міст, аналізуються багатолінійні процеси формування модерного освітньо-культурного довкілля в повітових і заштатних містах та містечках Правобережжя. Дисциплінарний напрям своїх наукових пошуків історикиня відносить до галузі містознавчих, урбаністичних студій, перехресну дослідницьку стратегію шукає в полі «нової» культурної історії. Можна додати, що студія має міждисциплінарний характер і зачіпає проблемні питання книго-, мистецтвознавства, полоністики, юдаїки, історії освіти, церкви, просторової та регіональної історії.

Авторка синтезувала попередній науковий доробок і доповнила його інформацією широкого кола джерел – статистики, періодики, публіцистики, художніх текстів, епо-документів. Крім опублікованих, звернулася до матеріалів, що відклалися в дев'яти архівосховищах України і двох – Литви (Литовського державного історичного архіву й відділу рукопису бібліотеки Вільнюського університету), а також фото- та документальних колекціях Рівненського обласного краєзнавчого, Волинського краєзнавчого музеїв.

Розлогі хронологічні межі дослідження вможливили аналіз культурних процесів в їх динаміці. Це відбилося на структуруванні праці, яка складається з чотирьох розділів: «Формування мережі культурно-освітніх закладів та осередків

¹ Історіографічний огляд див.: Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.). – К., 2019. – С.10–26.

² Підмогильний В. Місто. – Х., 2017. – С.167.

³ Прищепка О. Вулицями старого міста: топонімічні дослідження з історії Рівного. – Рівне, 1997. – 151 с.; Її ж. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 224 с.; Її ж. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Рівне, 2010. – 287 с.

(остання чверть XVIII – перша чверть XIX ст.), «Зміни культурного доквілля після Листопадового повстання 1830 р.», «Прояви модернізації в освітньо-культурному середовищі між Січневим повстанням 1863 р. та революцією 1905 р.», «Трансформації освітньо-культурного середовища (1907–1914 рр.)».

Часовий вимір у дослідженні доповнений багатоплановим просторовим. Авторка редує «фізичний простір»⁴ розгортання міського культурного проекту: на її погляд, із понад 300 містечок, 40 повітових міст і кількох позаштатних лише частина «за інтенсивністю культурного життя могла претендувати на статус справжнього міста», інші залишалися домодерними (с.19). Паралельно О.Прищепка концептуалізує поняття «міського освітньо-культурного доквілля (середовища)», яке «охоплює і середовище окремо взятої людини – представника міського соціуму, і середовище всіх містян» та існує завдяки численним людським взаєминам представників різних соціальних, етнорелігійних, професійних та інших спільнот» (с.21–27). Аналіз осередків освіти й культури як просторів перетину («місць зустрічі») культурних комунікацій мешканців провінційних міст (с.9) став авторським внеском у розробку проблематики: такий спосіб її осмислення надає можливість відійти від усталеної схеми розгляду лише інституційних змін у мережі освітніх та культурних установ. Одним з інструментів дослідження міського культурного простору крізь призму формування соціокультурних зв'язків представників різних прошарків міського соціуму є застосування методу мережевого аналізу⁵.

Вивчаючи культурні трансформації часів модернізації, О.Прищепка послуговується поняттям «креативної міської культури», обґрунтовуючи його у вступі як тип сформованої в міському середовищі світської, секуляризованої культури, суголосної з просвітницькою риторикою, тобто націленої на засвоєння і практичне використання «корисних», «загальнодоступних» знань та наукових відкриттів. Дослідниця пояснює, що під назвою «високої культури», як упорядковану й стандартизовану систему ідей, такий тип культури трактує Е.Геллнер (с.18). Рушієм культурного розвитку авторка вважає «культурні новації», які передавалися від еліт до простолюду, від центру до провінції, де «картина культурного життя, на перший погляд, була позбавлена яскравих фарб і виразної динаміки, та все ж залишалася відкритою до культурних новацій, запозичених зі столичних міст й адміністративних центрів українських губерній» (с.8–9). За твердженням дослідниці, «креативну міську культуру було під силу продукувати лише освіченій міській еліті», а її паростки співіснували з традиційною культурою етнічних спільнот (с.24–25). Такий підхід залишає ряд питань щодо визначення параметрів «модерності» та співвідношення «креативної» («високої») міської культури й масової/популярної⁶. Приміром, незрозуміло, чи можна вважати «модерними» культурні вимоги «невибагливої» публіки з простолюду, протиставлені запитам «вишуканої» освіченої міської еліти (с.268). При тому представлений у праці культурний світ не виглядає одновалентним, зокрема підрозділ 4.4 присвячено характеристиці «масових культурних заходів».

⁴ Котенко А. Повернення простору // Український гуманітарний огляд. – Вип.15. – К., 2015. – С.54.

⁵ Колесник І. Гоголь: Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. – К., 2009. – 596 с.

⁶ Приміром, Т.Гундорова відзначає, що згідно з концепцією історика масової культури Д.Сторі, поняття «високої» культури з'являється лише у другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком модернізму та спробами урбаністичної еліти вибірково привласнити та інституційно відділити частину культури від сфери популярних розваг, а також завдяки підкресленню особливої (культурно набутої) естетики сприйняття, до якої широкі маси були неспроможні. Культурне домінування, що ним наділяється у цих умовах еліта, розгортається через творення ідеальних культурних моделей, якими стають модерністська «вища» культура, популярна культура та фольклор (народна культура) (див.: Гундорова Т. Кітч і література: травестія. – К., 2008. – С.50, 68–70). Про ієрархічність класичних культурних інституцій (університетів, музеїв, театрів), сформованих наприкінці XIX ст., пише бельгійський соціолог П.Гілен (див.: Гілен П. Перформування спільного міста: На перетині мистецтва, політики й громадського життя / Пер. з англ. Я.Стріхи, Ю.Дідохи, Т.Родіонової, В.Ядухи. – Х., 2019. – 120 с.).

Стрижневим компонентом культури міського довкілля авторка називає освітні заклади. Узагальнює значний фактографічний матеріал щодо особливостей запровадження та співвідношення їх різних типів, зміни кількості та якості. Звертає увагу не лише на освітню мережу, сформовану за сприяння російської влади, а й на польську і єврейську присутність в освітньо-культурному просторі міста. Дослідниця висвітлює різноманіття польських освітніх осередків – державних, приватних, світських, духовних, початкових, середніх, легальних, таємних. Характеризує систему традиційної єврейської релігійної освіти, відзначаючи роль кагалу в її підтримці, а також вплив на неї хасидизму та просвітницького руху Гаскала. Підкреслює, що шкільна мережа на рівні з синагогами постала одним із підґрунть культурного світу євреїв. Незаперечною заслугою науковиці можна вважати систематизацію відомостей про розвиток приватної освіти (на дому та в пансіонах) і складання соціо професійного портрета домашнього вчителя.

Згідно з обраним теоретичним вектором, у центрі уваги авторки – аналіз «багатоканальної культурної комунікації» в освітній сфері. Вона виділяє два напрями культурної взаємодії: «внутрішній» – із тяжінням усіх зацікавлених осіб до школи, та «зовнішній» – із виходом за межі територіального простору (взаємини шкільних колективів із міською спільнотою). У характеристиці «внутрішнього» кола комунікацій простежує зміни у становому, етнорелігійному й соціальному складі вчителів та учнів, динаміку їх культурних пріоритетів, характер стосунків між представниками різних етнічних груп. Окреслюючи контекст розгортання «зовнішніх» комунікацій колективів навчальних закладів із міським загалом (державними й самоврядними інституціями, меценатами, духівництвом, офіцерством, власниками друкарень і книгарень та ін.), О.Прищепка підкреслює значення позаурочної роботи, доброчинності, організації спільного відпочинку, дозвілля. Мікроаналіз соціокультурної взаємодії в освітній сфері прекрасно репрезентований розглядом комунікаційних практик Волинської гімназії/ліцею та їх ролі у формуванні освітньо-культурного середовища Кременця в першій половині XIX ст.

Єднальною ланкою міського освітньо-культурного довкілля дослідниця вважає книгу, зупиняючись на складанні інфраструктури поширення книжкової культури. Простежує динаміку появи та репертуару російських, польських, єврейських, українських друкарень і бібліотек (офіційно дозволених, нелегальних, заснованих з ініціативи держави, релігійних громад, громадських об'єднань або приватних осіб). Важливим засобом розширення міського читацького середовища називає влаштування народних читань, літературних бесід як форми позаурочної роботи в навчальних закладах, а з другої половини XIX ст. – особливий об'єкт піклування й контролю з боку держави, церкви, інтелігенції.

У праці наголошено на вазі інформації у пришвидшенні темпів міського культурного життя. Доведено, що зростанню читацької аудиторії сприяли не лише «книжкові» канали комунікації, а й поширення календарів, довідників, рекламних буклетів, періодичних видань. Просторами доступу до інформації ставали локації пересувної і стаціонарної торгівлі (продажі у книгарнях, кіосках, на вулицях, ярмарках, залізничних станціях), спеціальні вітрини для оголошень тощо. Зростанню ролі інформаційного складника сприяла поява телеграфу, телефону, але для малих міст значущим був розвиток поштової служби, що стимулювало передплату друкованих видань, поширення й урізноманітнення практик листування.

Неписьменність більшої частини міського населення та обмежений доступ преси у провінцію підживлювали комунікації у сфері дозвілля. Із кінця XVIII ст. простором налагодження соціокультурних контактів у провінційних містах ставали аматорські, а згодом і професійні театральні дійства (відбувалися на ярмарках,

у школах, шляхетських маєтках, стаціонарних театрах). Дослідниця стверджує, що з ними міське населення стикалося частіше, ніж із книжкою, а заснування стаціонарних театрів стало чинником формування широкої за соціальним складом «нової міської публіки».

Наприкінці XIX ст. з'явилися нові культурні майданчики – художні та сільськогосподарські виставки, музеї, екскурсії. Культурним середовищем розгортання навчальної, видавничої, музейної, бібліотечної, благодійницької комунікації містян стали добровільні та контрольовані державою громадські об'єднання – корпоративні клуби, православні братства, сільськогосподарські й добродійні товариства, товариства у сфері культури та науки, комітети попечительств про народну тверезість. Демократизації простору міського культурного довкілля сприяло поширення практик проведення спортивно-масових заходів, народних читань і народних гулянь, перегляду циркових постановок і кінострічок.

У монографії деталізовано тему розмивання меж поміж елітарною й народною культурами внаслідок формування в містах спільної інфраструктури (міських садів, парків тощо)⁷. Дослідниця доводить, що спеціально облаштовані майданчики для публічних комунікацій з'являлися передусім у більших провінційних містах, таких, як Рівне, Вінниця. Серед нових міських інфраструктурних об'єктів виокремлює народні дома («багатофункціональні інституції культури»), під дахом яких одночасно могли розгортати діяльність кілька культурних установ.

У всіх розділах книги приділено увагу ґендерній складовій освітньо-культурного середовища, жінки репрезентуються не лише як реципієнти освітніх і культурних продуктів, але як «агенти поширення знань» (с.301).

О.Прищепа робить спробу показати «цілісність і водночас сегментованість» міського освітньо-культурного простору (с.7), в якому поряд із практиками соціокультурної взаємодії існували соціальні бар'єри обмеження доступу до освітніх і культурних послуг, а також проблеми культурного розмежування етнічних спільнот. За авторським спостереженням, спроби творення «культурних світів» кожною етнічною громадою окремо активізувалися в 1905–1907 рр. (с.418). Етнічну сегментованість правобережних міст і містечок маркувало поширення громадських товариств, які об'єднували представників лише однієї етнічної спільноти, випуск ними власних періодичних видань та реалізація масових культурних проєктів.

Авторка вказує на ізолюваність культурного життя єврейської етнічної спільноти, зусилля зі збереження традиційної освітньої системи через побоювання втрати ідентичності. У намаганнях імперської влади «вмонтувати» цю етнічну групу до міського культурного довкілля вбачає спонукання до лояльності імперії. Розглядає чинники зростання кількості євреїв, які вирішували здобувати освіту, культурні послуги за загальноімперськими стандартами. У праці згадано про ринкові контакти єврейського та українського населення, але, видається, було б доречно окреслити й напрями українсько-єврейського міжкультурного діалогу⁸ в малих містах.

Зацікавлення викликає питання культурних зв'язків між православною та унійною церквами⁹. Серед наведених прикладів українсько-польської взаємодії –

⁷ Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005. – С.24.

⁸ Див., напр.: Шкандрій М. Євреї в українській літературі: Зображення та ідентичність / Пер. з англ. Н.Комарової. – К., 2019. – 352 с.; Петровський-Штерн Й. Анти-імперський вибір: Постанова українсько-єврейської ідентичності / Пер. з англ. П.Грицака, М.Климчука, наук. ред. Я.Цимбал. – К., 2018. – 432 с.

⁹ Так, Я.Ісаєвич відзначав існування таємної співпраці унійної Почаївської та православної Києво-Печерської друкарень наприкінці XVIII ст. (див.: Ісаєвич Я. До характеристики культури доби бароко: василіанські освітні осередки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.12. – Л., 2004. – С.195–206). М.Яременко стверджує, що православні священики Правобережжя користувалися греко-католицькими

формування в навчальних закладах провінційних міст хлопоманських гуртків, намагання Й.Волошиновського налагодити випуск періодичних видань подільської «Просвіти».

Орієнтація на еліту як рушія культурних новацій зумовлює спосіб виокремлення авторкою суспільних сил, котрі ставали центром формування освітньо-культурного довілля міст і містечок Правобережжя. Дослідниця підкреслює культуртреґерську роль польської шляхти в поширенні просвітницьких стратегій освіти та різноманітних культурних ініціатив, значення маєтків знаті як центрів культурних взаємин. Важливе місце у фінансовій підтримці й реалізації культурних проєктів, особливо з останньої третини XIX ст., відводить муніципальній владі та органам міського самоврядування, підкреслюючи амбівалентність їхньої позиції, яка відображала інтереси громади, але водночас була зав'язана на виконанні вказівок центральної влади. Серед творців міського культурного довілля також розглядає «міську інтелігенцію» – «нечисленну когорту» містян із середньою й вищою освітою, яка становила 2,3–3% всього міського населення (с.355–356).

О.Прищепя порушує складне питання двоїстого впливу культурної політики Російської імперії на формування освітньо-культурного довілля малих міст Правобережної України, наголошуючи, що з кінця XVIII ст. держава перебувала в пошуках «прийнятної освітньої моделі, здатної поєднати державний контроль над навчальними закладами з реалізацією просвітницької ідеї загальнодоступних знань» (с.49). Історикиня розглядає імперський чинник у розбудові освітніх і культурних інституцій та змінах фізичного простору. Відзначає, що розширення шкільної мережі, хоч і йшло обіч з російщенням, пришвидшило втягування в «орбіту освіти» міського простолюду та жіноцтва (с.419).

Зворотним боком «модернізації згори» авторка вважає зусилля влади з перетворення міст Правобережної України на форпости поширення імперської культури, намагання через різні канали комунікації накинати всім мешканцям нові просторові уявлення щодо належності до імперії (с.237). Дослідниця детально простежує стратегії освітньо-культурного «дисциплінування»: поетапного російщення, уніфікації навчального процесу (в тому числі ліквідації польської просвітницької моделі, запровадження контролю над організацією навчання в єврейських закладах, блокування громадських ініціатив зі створення українських шкіл), регламентації сфер дозвілля, книговидавництва і книгорозповсюдження. Щоправда, в осмисленні проблеми співвідношення просвітницької, імперської та національної складових явища модернізації О.Прищепя не завжди зауважує прояви асиміляційної політики в описах культурних інструментів імперської влади, використаних для пожвавлення «міжкультурних комунікацій», громадського життя й ділових контактів, сприяння «поступовому зближенню євреїв з рештою населення» (с.205, 215, 224). Очевидно, що такі прояви модернізації не сприяли збереженню національної унікальності. Й.Петровський-Штерн оцінив спроби влади змінити єврейське містечко (штетл) як «вияв примусової модернізації», а намагання євреїв залишитися собою – як «контрмодерність», зазначивши, що штетли не мали шансів пережити російську модернізацію¹⁰. Варто згадати вороже сприйняття міст (як просторів трансляції імперських зразків культури) представниками української інтелігенції рубежу XIX–XX ст., котрі дбали про збереження національно-культурної автентичності.

молитовниками до 1880-х рр. (див.: *Яременко М.* Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII ст. – Л., 2017. – С.50–54).

¹⁰ *Петровський-Штерн Й.* Штетл: золота доба єврейського містечка / Пер. з англ. Я.Стрихи. – К., 2019. – С.3.

Спосіб розгляду модернізаційних культурних зсувів з огляду на розвиток високої культури зумовив авторське трактування «міського культурного життя» регіону «і як польське, і як єврейське, і в дуже обмеженому просторі (переважно на початку ХХ ст.) – як українське» (с.25)¹¹. Авторка доводить, що внаслідок зовнішніх обмежень українське населення залишалося найбільш упослідженим у навчанні рідною мовою. При цьому серед простолюдю околиць малих міст книжки й театральні вистави українською мовою були затребувані більше, ніж у губернських центрах. В освітній сфері українська ставала мовою спілкування передусім учнів неспляхетського походження, і ця тенденція міцніла мірою демократизації учнівського складу.

У монографії висвітлено практики української інтелігенції зі вшанування пам'яті Т.Шевченка, намагання налагодити діяльність «Просвіт», надати українського забарвлення діяльності інших громадських об'єднань, організувати випуск друкованих видань. Розглянуте питання українознавчих студій низки відомих українських культурних і громадських діячів, життя яких у різний час було пов'язане з діяльністю навчальних закладів малих міст регіону. У доповнення до цього сюжету можна згадати і про участь православних священників Правобережжя (та членів їхніх родин) в опрацюванні українознавчої тематики¹² та формуванні українського національного руху¹³.

Горизонти розробки теми тільки підкреслюють її значущість. Дослідження О.Прищепи, базоване на багаторічній копійкій праці зі збору та узагальнення значного масиву даних, утворює «простір» подальшого осмислення проблем модернізації культурного життя малих міст Правобережжя. Один із напрямів майбутніх студій може стосуватися проявів «модерної міської культури» в низових соціальних середовищах, зокрема засвоєння модерних культурних форм селянами, котрі становили 30–50% усього складу мешканців аграризованих міст і містечок (с.32). І тут уже потребуватимуть більшої уваги явища популярної культури.

Насамкінець слід відзначити, що в оформленні книги помітні поліграфічні хиби – текст надруковано то через 1-й, то через 1,5-й інтервали. Натомість коректно подано довідковий апарат – посилання, бібліографія, список скорочень, географічний та іменний покажчики. Окрему інформаційну цінність становлять 12 додатків (с.131–165).

Вікторія Волошенко

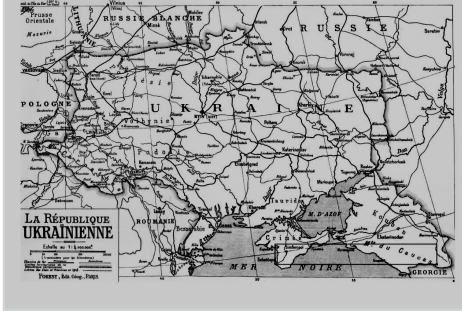
кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), antgrej@gmail.com

¹¹ А.Каппелер також пише про те, що модернізація (урбанізація, індустріалізація, ліквідація безграмотності й соціальна мобілізація) України «значною мірою відбувалася без українців» (див.: *Каппелер А.* Нерівні брати: Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / Пер. з нім. В.Кам'янець. – Чернівці, 2018. – С.141).

¹² Див.: *Баженов Л.В.* Поділля у працях дослідників і краєзнавців: ХІХ–ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с. Українське минуле популяризували навіть монархісти, згромаджені навколо Почаївської лаври (див.: *Федевич К.К., Федевич К.І.* За віру, царя і Кобзаря: Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.) / Пер. з рос. К.Дячук. – К., 2017. – 308 с.).

¹³ Див.: *Гирич І.* Формування української нації: теорія і суспільні виклики (ХІХ – початок ХХ ст.). – Тернопіль, 2014. – С.112.

**УКРАЇНА
В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ
XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.:
ІСТОРИЧНІ НАРИСИ**

УКРАЇНА В ІСТОРІЇ ЄВРОПИ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.: ІСТОРИЧНІ НАРИСИ / За ред. чл.-кор. НАН України С.В.Віднянського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 814 с.

Варто визнати, що сучасна вітчизняна інтелектуальна сфера є достатньо насиченою популярними та науковими працями, які тією чи іншою мірою присвячені проблемі інтродукції українського соціуму до європейської історико-культурної цивілізації. Утім в умовах складних геополітичних трансформацій (формування нових світових центрів сили, посилення регіональних та національних інтересів тощо) вітчизняна інтелектуальна сфера опинилася перед необхідністю забезпечення контенту та за-

хисту українсько-європейської цивілізаційної парадигми. Саме означена проблема спонукала колектив дослідників підготувати історичні нариси, що присвячені вивченню місця України в європейському історичному процесі та проявам її присутності в європейському просторі в XIX – на початку XXI ст.

Слід наголосити, що поява такої праці – це не проста наслідування тренду. Звернення українських інтелектуалів до історичного минулого – це не презентація чергового набору банальних міфів, а найімовірніше духовна потреба вітчизняних науковців у закріпленні екзистенційних та символічних витоків, або основ, які надають соціуму міцності, стабільності, політичної перспективи. Означене нами твердження не варто трактувати як «куртуазну данину» поважним авторам дослідження. На нашу думку, саме історія, що існує на тонкій межі науки та мистецтва, під умілим пером майстра дозволяє наблизитися до об'єктивної дійсності й у такий спосіб вплинути на свідомість людини за допомогою осмислених та особливим чином організованих інтелектуальних наборів. Відповідно, звернення авторів монографії до нашого історичного минулого відкрило перспективу глибшого осмислення читачем зовнішньополітичних пріоритетів України. Останні, на тлі сучасних геополітичних трансформацій, і надалі залишаються ключем до реалізації державою амбітних проектів державно-правової модернізації та інноваційного економічного розвитку.

Закріплення українського європейського вибору, демонстрація політичних, соціальних, правових досягнень західної цивілізації на тлі кризи українсько-російських взаємин спонукає широке коло дослідників знову і знову повертатися як до витоків, так і до причин подій, що тривають сьогодні у суспільно-політичній практиці континентальних відносин. До того ж сучасний стан міжнародних взаємин (розпад і хаотизація на тлі формування нового світового порядку, криза ідей демократичного світу та зростаюча нова хвиля американського неолібералізму, міжнародний тероризм і правовий нігілізм, закріплення практики подвійної моралі в умовах кризи ООН) однозначно став причиною зростання духовного інтересу соціуму до історичного знання.

Водночас зазначимо, що фактаж міжнародної, міждержавної практики визначається не лише політичними й економічними інститутами. З нашого боку не буде

перебільшенням стверджувати, що споконвічно історик-дослідник «інтелектуальним пензлем» вимальовував контури суспільної свідомості та брав участь у формуванні духовно-моральних рис людства. Парадоксально, але попри тезу Ф.Фукуями про кінець подієвої історії, остання не зникла (достатньо ознайомитися з третім розділом монографії), а перейшла в нову стадію національно-культурних протистоянь, глобальних революцій, гібридних та інформаційних війн. Отже, забігаючи наперед, децю підсумуємо: уміщений у монографії матеріал, зібраний фактаж – це зразок відповідальності істориків перед мільйонами наших співвітчизників, які отримали можливість із представлених теоретичних студій робити практичні висновки у своєму повсякденному житті про перспективи власного цивілізаційного вибору.

Відповідно, не заперечуючи думки автора переднього слова, відповідального редактора та керівника авторського колективу рецензованої монографії чл.-кор. НАН України С.Віднянського, що об'єктом дослідження стала «Україна в контексті всесвітньо-історичного процесу та інтеграція вітчизняної історії до глобального, світового контексту», варто додати: уважне прочитання наявного матеріалу надає підстави стверджувати, що нове видання вийшло за рамки простого викладення ключових подій вітчизняної історії. Було порушено складну теоретичну проблему співвідношення цивілізацій «Заходу» та «Сходу» зі змістом національної духовності.

На нашу думку, попри певну байдужість частини вітчизняної політичної еліти до духовних проблем сучасності, духовність є не менш глибокою й важливою складовою для людини та суспільства, ніж проблеми матеріального характеру. Вочевидь соціум, що зазнав певних втрат моральних орієнтирів, не може розраховувати на національне майбутнє, в якому торжествують ідеали гуманізму й моралі, і де інтелектуально модернізується особистість. Тому широка палітра духовно-культурного матеріалу (параграфи 1.1–1.3), дослідження інтелектуальних рецепцій, докладне цитування текстів історичних моральних авторитетів та лідерів думок дозволяють говорити про стійке намагання колективу авторів заповнити прогалини у вітчизняній історіографії та подолати постімперські детермінанти у змісті суспільної свідомості.

Структура монографії зав'язана навколо вузлових подій історії України та Європи, до того ж змістовна канва вітчизняного минулого вміло протягнута крізь специфіку європейської цивілізації. Читачеві представлено інтелектуальний масив ґрунтового історичного екскурсу в наше минуле, який логічно підводить до проблем сьогодення (Україна – ЄС, російсько-український збройний конфлікт). Утім особливим предметом уваги авторів стала ключова тема українсько-європейських відносин, а в ній – питання культурної спільності, непрості, а інколи суперечливі сторінки історії України ХІХ–ХХ ст. У монографії отримали своє відображення досягнення і труднощі незалежної України, пошук шляхів розв'язання глобальних проблем, зумовлених розхитуванням світової системи міжнародних відносин і безпеки, загостренням міждержавної та міжнаціональної конфронтації, нівелюванням принципів верховенства права, суверенної рівності, територіальної цілісності держав, а також взаємодія нашої країни з міжнародними організаціями й ціла низка інших питань. Означена інтелектуальна канва вписується у фахову тематику досліджень співробітників відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ.

Композиційно праця відповідає жанру монографічного дослідження, що обумовило використання авторами широкої історіографічної та джерельної бази. Це – спадщина вітчизняних і зарубіжних інтелектуалів (М.Грушевський, І.Лисяк-Рудницький, І.Срезневський, Д.Дорошенко, М.Драгоманов, Ю.Венелін, А.Кочубинський, Я.Йордан,

Й.Г.Гердер, М.Мавріціус, П.Й.Шафарик, Л.Штур, К.Гавлічек-Боровський та ін.), архівні джерела, численні опубліковані документи, дво- та багатосторонні договори й угоди. Сама логіка тематично-хронологічної послідовності викладення матеріалу орієнтує читача на формування стійкого переконання про спільність та невід'ємність європейської й української політичної долі. Остання теза навіть стала предметом «вигнаної критики» з боку російських дослідників¹. Геополітичні реалії сьогодення такі, що офіційна російська історіографія переважно воліє продовжувати виокремлювати ключові проблеми історії України з контексту всесвітньо-історичного процесу. Деякі дослідники старанно відносять витoki української державності винятково до «прокрустова ложа» радянської імперії, аргументуючи свої твердження тезою, за якою «створення більшовиками Української РСР стало єдиним українським державним утворенням, що змогло в майбутньому відіграти важливу роль у долі українського народу»². Утім колектив авторів наводить чималий інтелектуальний масив, що свідчить про органічність українського та європейського минулого й перспективність сучасних політичних відносин.

Відкриває монографію розділ «Європейські рецепції України у ХІХ – на початку ХХ ст.: джерела, напрями, суспільно-політичні й культурно-цивілізаційні впливи», в якому фактично закладено парадигмальний алгоритм методології всього наступного дослідження. Автори наводять численні історичні аргументи на користь історико-культурної співпраці українського та європейського соціумів. Залишаючись осторонь від спрощеного переспівування теоретичних положень цивілізаційних студій (О.Шпенглера, А.Тойнбі, С.Гантінгтона, В.Мак-Ніла), автори параграфу 1.1 С.Віднянський і А.Мартинів свідомо розташовують дослідницькі акценти на узагальненні історичного досвіду багатовікового розвитку українських земель у центрі Європи та взаємин українців з європейськими народами. Фактично на сторінках монографії Україна в європейській історії постає як її гармонійна частина, що має спільне цивілізаційне минуле. Означена історична парадигма, на переконання дослідників, із часом відкрила перед незалежною державою перспективний шлях до таких важливих досягнень європейської цивілізації, як повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство закону, захист прав людини.

Наступні параграфи першого розділу (1.2–1.6) дають уявлення про основи взаємодії та культурної співпраці українців із народами Європи. На маловідомій широкому колу читачів джерельній базі досліджується участь України в розвитку міжслов'янських зв'язків у контексті національно-культурного відродження, внесок університетів Наддніпрянської України в науково-освітню співпрацю в Європі, роль національних меншин в європеїзації України та особливості українсько-німецького міжкультурного діалогу.

Загалом матеріал першого розділу побудований за проблемно-історичним принципом, а до загальної канви вмонтовано проблемні моменти інтелектуальної рецепції українців. Сюжетна канва монографії переплелася з інтелектуально-політичною практикою народів Німеччини, Чехії, Словаччини, Болгарії, Польщі. На перший погляд у читача може сформуватися враження мозаїчності історичного

¹ Див.: *Кочегаров К.А.* Украина и Россия во второй половине XVII в.: политика, дипломатия, культура: Очерки. – Москва, 2019. – 424 с.; *Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы* / Отв. ред. О.В.Петровская, Е.Ю.Борисёнок. – Санкт-Петербург, 2011. – 424 с.; *Имя народа: Украина и её население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе* / Отв. ред. Е.Ю.Борисёнок. – Москва; Санкт-Петербург, 2016. – 320 с.; *Борисёнок Е.Ю.* Феномен советской украинизации: 1920–1930-е гг. – Москва, 2006. – 256 с.; *Марына В.В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина: 1939–1945 гг. – Москва, 2003. – 304 с.

² *Борисёнок Е.Ю.* Несоветская украинизация: власти Польши, Чехословакии и Румынии и «украинский вопрос» в межвоенный период. – Москва, 2018. – С.138.

матеріалу (романо-германська цивілізація, слов'янський світ, конфесійне розмаїття). Однак, на нашу думку, авторам першого розділу (С.Віднянський, А.Мартинов, О.Кураєв, О.Іваненко, В.Піскіжова, Н.Кривець) удалося повною мірою добитися зовсім іншого ефекту: за допомогою додаткової деталізації сконцентрувати увагу читача на нюансах в історії українсько-європейських духовних взаємин, котрі, як відомо, відіграють у реальному житті не меншу за значимістю роль, ніж політичний діалог націй. Відповідно, діалог української, німецької, чеської, польської, словацької та болгарської культур у монографії представлено переважно на рівні рецепцій в освіті, науці та комунікацій національних літератур.

Такий підхід цілком обґрунтований. Націоналізм як система ідей та суспільний рух сформувався в Європі в ХІХ ст. На думку європейських інтелектуалів (Й.Г.Гердер, Г.Гайне, Й.Г.Фіхте, Ф.Палацький, Л.Штур, Т.Шевченко), державно-політичні ідеї мали досягти єдності та ідентичності в культурі, яка насамперед віддзеркалювалася в мові. Мовно-літературна парадигма розвитку етносу становила основу системи ідей, що трактувалися як політична складова доцентрової національної ідеології. Як наголошують автори монографії, для низки представників української еліти ідея мовно-культурної комунікації європейських етносів була органічною у змісті їхньої політичної свідомості.

На нашу думку, такий науково-теоретичний метод дозволяє досить логічно та послідовно пояснити цілу низку непростих обставин розвитку національних рухів першої половини ХІХ ст. на теренах європейських, євразійських монархій, а головне – гармонійно уточнити причини як недостатньої політизації національних рухів, особливо українського, так і мовний характер їх національних ідеологем. Зазначений методологічний підхід досить співзвучний із концепцією професора Карлового університету М.Гроха. Ланцюжок своїх науково-теоретичних тверджень чеський мислитель формує, виходячи з концепції нерозвиненості соціальної структури низки національних рухів. Відповідно, у суспільствах, в яких соціальна структура непануючої етнічної групи була неповною (Україна, Чехія, Словаччина, Болгарія), у національній платформі домінували мовна вимога та стійке бажання лідерів «інтелектуального формату» надати власній культурі офіційного статусу. З іншого боку, там, де соціальна структура була більш розвинутою, і до неї входили представники правлячих класів та еліт (Німеччина, Франція), до національних програм переважно включали політичні цілі³.

Отже автори першого розділу справедливо ведуть інтелектуальну логіку дослідження в бік поглибленого вивчення науково-культурного аспекту взаємодії українського соціуму з європейською духовною елітою. З огляду на сказане варто погодитися з думкою авторів дослідження: у ХІХ – на початку ХХ ст. з причини відсутності в українців власної державності у змісті їхніх взаємин з європейським середовищем домінував науково-культурний аспект. При цьому інтелектуальний аспект переважно не виходив за рамки літературного або гуманітарного обміну, що було цілком зрозумілим. У минулому, під час боротьби за розширення своїх національно-етнічних прав українці не могли використовувати для вирішення відроджувальних завдань такі ефективні важелі, як легальний національно-становий інститут або установа. Як дозволяє з'ясувати монографічний контент, для українців, котрі проходили стадію формування, становлення національної культури, набуття ними соціального, ідеологічного, філософського й естетичного фундаменту, духовне середовище інших європейських народів ставало цінним додатковим надбанням.

³ Хрох М. Консенсусное объяснение формирования наций [Електронний ресурс]: http://www.perspektivy.info/book/konsensusnoje_objasnenije_formirovanija_nacij_2011-03-31.htm

Другий розділ – «Українське питання та Україна в європейській історії ХХ ст.» – містить сім параграфів. Попри той факт, що хронологічно він обіймає події неповного ХХ ст., варто визнати, що змістовна сторона розділу виявилася насиченою фактичним матеріалом. У контексті оцінки представленого фактажу неможливо не зауважити – авторський колектив не лише на інтелектуальній основі, але й на рівні інтуїції сформував фактологічний масив, який дає уявлення про проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі після завершення Першої світової війни, етапи конфронтації, війн та співпраці в довготривалій історичній ретроспективі. Перед читачем актуалізовано ключові питання вітчизняної історії: доля України й українсько-європейські зв'язки драматичного періоду національного державотворення після Першої світової війни у Центрально-Східній Європі, зокрема на українських землях (С.Віднянський, параграф 2.1), боротьба за визнання незалежності України засобами дипломатії під час Української революції 1917–1921 рр. (І.Матяш, параграф 2.2). Свою позицію автори також висловили з проблем ролі української міжвоєнної еміграції в актуалізації в Європі українського питання й розвитку міжнародних зв'язків України (С.Віднянський, Н.Кривець, параграф 2.3), відносин радянської України з європейськими державами в міжвоєнний період (О.Даниленко, параграф 2.4), український чинник напередодні (М.Вегеш, параграф 2.5) та в роки Другої світової війни (О.Лисенко, параграф 2.6), участь УРСР у міжнародній співпраці соціалістичних країн Центрально-Східної Європи в повоєнні часи (А.Мартинов, параграф 2.7).

Загалом розділ залишає враження інформативно-насиченої частини монографії. Утім, як видається, дещо не до кінця було реалізовано науковий потенціал авторів у плані викладення українсько-європейського контексту в ретроспективі біполярної структури міжнародних відносин, а точніше вагомості та значення України як у змісті радянської суспільно-політичної системи, так і, відповідно, практиці зовнішньої політики СРСР.

Сорок сторінок монографії віддано під тему «Українська РСР у Центрально-Східній Європі 1945–1991 рр.». У параграфі викладено авторську думку щодо місця України в радянській системі «соціалістичної економічної та політичної інтеграції» (с.544). Окремо розкрито значення дипломатії, що здобула досвід міжнародних відносин та співучасті у творенні повоєнного світового устрою. Проте, як справедливо констатує А.Мартинов, самостійною наша позиція як у міжнародних організаціях – ООН, ЮНЕСКО, у науково-технічному співробітництві в рамках РЕВ, так і практичній політиці щодо країн Центрально-Східної Європи аж ніяк не була.

Віддавши належне позитивній ролі представленого інтелектуального масиву, маємо сміливість висловити побажання авторському колективу в наступній редакції монографії приділити більше уваги питанню визначення й закріплення після Другої світової війни кордонів України. Автор свідомо використовує слово «питання», оскільки означена тема, на нашу думку, не є науковою проблемою, а винятково політичними релізом від політиків. Водночас окремі російські інтелектуали штучно актуалізували дискусію навколо низки питань української історії. Одна за одною з'являються книги, публікації, в яких відверто переглядається не тільки місце України в історії радянського періоду, але й події, пов'язані з періодом незалежності та розвитку української державності.

Сьогодні значної актуальності набуло питання подальшого договірно-правового закріплення кордонів України. Як відомо, із моменту проголошення незалежності України її західними кордонами стали кордони СРСР, делімітація й демаркація яких була визначена ще в післявоєнні роки. На початку 1990-х рр. із Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією підписано договори, які підтвердили

незмінність тих кордонів. Натомість із Російською Федерацією цей процес протікає складно. Найважчі проблеми створюють загрози для візового режиму між Україною та ЄС і перспективи вступу України до ЄС та НАТО.

Отже, як нам видається, авторський колектив міг би приділили більшу увагу комплексному аналізу озвучених історико-політичних та міжнародно-правових питань, а авторитетне роз'яснення фахівців із приводу інсинуацій на тему українських кордонів було би, на нашу думку, незайвим. Водночас відзначимо, що в контексті заявленої назви монографії таке бажання, можливо, виглядає надмірним.

Деяко виокремлюється із загального контексту другого розділу параграф 2.5 «Закарпаття у центральноевропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни» (М.Вегеш). Маркування означеного параграфа продиктоване не стільки банальним бажанням зробити реверанс у бік закарпатського історика, скільки важливістю подій 1938–1939 рр. як із погляду здобутого широкими масами політичного досвіду, так і з причини впливу рішень Карпатського Союму 15 березня 1939 р. (було ухвалено документи історичної ваги – про незалежність, державний устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України) на визначення подальшої долі Закарпаття в межах України (с.466).

До канви історичного дослідження М.Вегеш уводить численні міжнародні та регіональні історико-політичні сюжети (Мюнхенська конференція, Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., вибори до Союму та його рішення, бій на Красному Полі тощо), наводить позицію «будителів нації» (А.Волошина, Д.Климуша, С.Клочурака, Ю.Перевузника), розкриває прагматичні, а інколи й хижацькі інтереси політиків деяких європейських держав (Б.Муссоліні, І.Чіано, М.Горті, верхівки Третього Райху та СРСР). Аргументація автора переконливо свідчить, що напередодні Другої світової війни національна свідомість закарпатців за короткий час пройшла своєрідну еволюцію від «угорських русинів» до закарпатських українців, а через усвідомлення своєї ідентичності – до ідеї єдності з усім українським народом. Отже коротка історія Карпатської України однозначно важливий етап загальноукраїнського процесу державотворення та боротьби українців за незалежність у ХХ ст.

Цілком послідовним у контексті поставленої дослідниками мети видався третій розділ – «Незалежна Україна в європейському інтеграційному процесі». Слід вітати логіку відповідального редактора С.Віднянського: він свідомо побудував ланцюжок «реконструкції минулого», виходячи зі специфіки становлення геополітичних орієнтацій України, а втім і процесу формування ментальних цінностей та ідеологічних пріоритетів українців. Варто визнати, що досягнення подібної мети неможливо не вважати складним і навіть амбітним з інтелектуального погляду. Спробуємо пояснити наше твердження.

Сьогодні дослідження вітчизняної історії перенасичені не лише мінливістю соціально-політичних трансформацій, але й «диктатом» переконань купки представників інфантильної політичної еліти. Остання досить часто відхиляється від раціонального аналізу реалій і трактує сучасну міжнародно-політичну ситуацію з позицій особистого досвіду та прагматичного інтересу. До того ж символи постмодернізму – націоналізм, трансакціоналізм, холізм євроскептиків, історизм у вигляді фантазійних картин про близьке глобальне майбутнє на тлі провінційної свідомості регіонально-національних традицій ускладнили процес наукового аналізу. Означене навіть стало причиною інтелектуальної кон'юнктурності і творчої пасивності низки представників історичної спільноти. Далися взнаки як наявна культурно-цивілізаційна ситуація в Україні, так і багатівікова спадщина різних соціальних моделей та диктату політичних режимів, в основі яких лежала

безальтернативність наукової теорії. Вибір був невеликим: ліберальна, соціалістична, національна або расова ідеології.

Означена методологічна проблема ускладнювала роботу колективу авторів над третім розділом монографії. Утім наявна джерельна база, аналіз значного масиву документів свідчать на користь прагнення максимально дотриматися принципу історичної об'єктивності. Яскравим підтвердженням цього став, зокрема, параграф 3.3 (І.Матяш) про інтеграцію України в європейський і світовий культурний простір на прикладі діяльності ЮНЕСКО. У зв'язку з цим, слід визнати справедливою думку С.Віднянського про відповідальність історика у справі об'єктивної реконструкції минулого. Відмова від цього втягує соціум до системи заплутаних ілюзій та історичних міфів. До того ж суспільство втрачає можливість не лише робити в повсякденному житті практичні висновки, але і планувати майбутнє.

Отже справжня історія дозволяє прогнозувати майбутні шляхи цивілізаційного розвитку. Звідси сформовано інтелектуальний алгоритм дослідження. Він побудований на порівняльному методі. Особливу увагу приділено практиці проведення паралелей. Автори цілком послідовно подають інтелектуальний матеріал у розрізі екстраполяції подій в Україні на контент європейської інтеграції. З іншого боку, становить інтерес практика всебічного студіювання та осмислення російсько-українського збройного конфлікту. Оцінка останнього зафіксована через позицію Ради Європи (Венеційської комісії) (М.Кононенко, М.Точицький, параграф 3.4) та Європейського Союзу, зокрема ФРН, Франції, Австрії (Г.Харлан, О.Мітрофанова, Є.Сафар'янс, параграф 3.5).

Як бачимо, інтелектуальну лінію сюжету третього розділу свідомо включено в контекст проблеми «Схід – Захід». Такий підхід, на цілком слушну думку авторів монографії, значною мірою обумовлений тим, що історично наша країна й надалі залишається в епіцентрі двох інтеграційних хвиль – європейської та євразійської. Обидві кардинально різні за цілями, умовами, політичною культурою. Відповідно, варто визнати цілком справедливим твердження О.Горенка та А.Мартінова (параграф 3.1), що феномен європейської інтеграції, його природа, форма, характер до цього часу не здобув однозначного погляду та оцінки у середовищі наукової спільноти (с.581). Дотримуючись євроцивілізаційного концепту, автори з урахуванням феномена варіативності історичного процесу (глобалізація, вестернізація, регіоналізація) теоретично узагальнюють українське минуле, і в такий спосіб прогнозують перебіг історичного процесу та виявляють потенційний – європейський варіант оптимального соціального й міжнародного напрямку розвитку України. Отже важливе значення цього розділу полягає не лише в його теоретичній, гіпотетичній площині подальшого становлення вітчизняної історичної науки, але й дозволяє читачеві робити достатньо обґрунтований висновок на користь свідомого вибору європейських цінностей.

Значний інтерес становить параграф 3.2 «Україна – Європейський Союз: основні етапи і проблеми співпраці» (С.Віднянський, А.Мартінов). Авторський аналіз взаємовідносин України та ЄС переконливо демонструє, що сторони навіть у непростих умовах регіонально-континентальної конкуренції зуміли накопичити позитивний досвід для розширення співпраці вже в новому форматі, відкритому угодою про асоціацію 2014 р. Свідомо опустимо розлогий матеріал, в якому простежуються основні етапи розвитку європейської інтеграції й наголошується на закономірності європейського вибору для України – магістрального шляху розв'язання внутрішніх і зовнішньополітичних, економічних і соціокультурних проблем (с.626). Як ми переконалися, читач, завдячуючи авторській скрупульозності та відповідальності, отримав добру можливість емоційний бік свого євроцивілізаційного вибору закріпити науковою аргументацією дослідників.

Уважаємо за потрібне зробити деякі узагальнення. Рецензований матеріал чітко викристалізовує момент органічності зовнішньополітичного орієнтуру України в напрямі інтеграції в європейську спільноту. Водночас в узагальненнях знайшли віддзеркалення сюжети вагомості моментів співпраці України з ЄС, що лежать в економічній, політичній, культурно-цивілізаційній та геополітичній площинах. За чіткими рядками та авторськими аргументами простежується переконання дослідників щодо європейської інтеграції України як шансу на постання модернізаційної економіки, доступу до новітніх технологій. У політичному аспекті євроінтеграція детермінує демократизацію політичної системи та модернізацію правового поля нашої держави. Водночас культурно-цивілізаційна площина інтеграційних процесів відкриває шлях до активізації взаємообміну культур. Нарешті, перспектива членства України в ЄС гарантує зміцнення національної безпеки країни та стає чинником захисту її від прямої агресії й територіальних претензій.

Прогностична цінність та об'єктивність авторської аргументації загалом не викликає заперечень. Утім конкретний варіант інтеграційного розвитку з високою долею вірогідності може стати причиною появи низки викликів. Насамперед, угода про асоціацію між Україною та ЄС – це не «європрезент», а «книга книг», в якій більш ніж на двох тисячах сторінок прописано наші зобов'язання перед західними партнерами. Наступне, це наявність після брексіту політичної невизначеності стратегії розвитку та розширення ЄС. При нагоді згадаємо вислів А.Меркель «про Європи різних швидкостей». Далі: проблема часткової втрати державного суверенітету для членів Євросоюзу; втрата конкурентоспроможності певними українськими промисловими галузями; складність процесу переходу на європейські стандарти; високий рівень квотування низки видів товарів і невизначеність взаємин із країнами СНД. До того ж поза увагою авторів залишилася проблема ціннісного змісту – сприйняття України соціумом країн Європейського Союзу. Остання тема набула на сьогодні особливої актуальності, оскільки інформаційна війна, що набрала обертів навколо «української кризи», вивела на поверхню глибокі стереотипи, котрі побутували на Заході відносно цивілізаційної суті українського народу.

Утім озвучені зауваження найімовірніше слід віднести до моментів певної необізнаності рецензента, що, відповідно, стимулює його як читача заповнити лакуни новим інтелектуальним масивом і в такий спосіб докладніше розібратися в непростих проблемах Євросоюзу.

Загалом рецензована праця дає дослідникам історії та сучасності цінний матеріал, який вдало поєднує у собі риси ґрунтовної наукової монографії, цікавого навчального посібника і змістовного довідкового матеріалу, що містить високий інформпотенціал для порівняльного аналізу процесів політичного, соціального й економічного розвитку України та європейських країн у ХІХ – на початку ХХІ ст. До того ж зміст й інтелектуальна канва книги допомагає глибше зрозуміти драматичний шлях, пройдений Україною у ХХ ст. у контексті європейського розвитку. Підсумовуючи, констатуємо, що видання становить значний інтерес не лише з наукового, але практичного погляду, тож буде цікавим не тільки академічній спільноті, а також і політико-економічним інститутам, що функціонують на вітчизняному та європейському просторі.

Євген Бевзюк

доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій,
Ужгородський національний університет
(Ужгород, Україна), evbevzuk@gmail.com

Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність

ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ ТА КОНФЕСІЇ НА ВОЛИНІ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ: Зб. НАУК. ПРАЦЬ /
УПОР., НАУК. РЕД. Ю.В.КРАМАР, А.Г.ШВАБ. –
Луцьк: ВЕЖА-ДРУК, 2019. – 464 с.

Проблеми, які порушують автори рецензованого збірника, надзвичайно актуальні. Розбудова державності супроводжується сьогодні низкою викликів, які органічно пов'язані з історичними особливостями формування української нації, що постає на перетині епох і цивілізацій. Ідеться про сукупність соціокультурних, політичних, економічних, духовних, ментальних та інших проблем і тенденцій суспільного розвитку, які вдало позначені В.Вернадським, коли він писав, що національна самосвідомість українців «розвивалася на тлі етнографічних відмінностей, особливостей психіки, культурних тяжінь і на шарувань, що пов'язують Україну із Західною

Європою, а також історично обумовленого складу народного життя, що пронизаний духом демократизму»¹.

Інтерес до проблем етноконфесійних відносин періодично «підігривається» політичною актуалізацією культурно-історичних міжрегіональних відмінностей відповідно до виборчих циклів формування представницьких органів влади. Не можна оминати мовчанням і загрози, що постають із намаганням правлячих кіл Російської Федерації, апологетів «російського світу» тощо розколоти українське суспільство за мовною, етнокультурною та віросповідною ознаками.

Вочевидь, що більшість проблем, які постали перед Україною, так чи інакше пов'язані з питаннями демократії, національної та міжконфесійної злагоди. Підтверджується застереження Р.Дарендорфа про те, що «чим однорідніша країна, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам зі складним етнічним або будь-яким іншим складом населення доведеться, імовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності, підтриманням законності та порядку»².

Дослідження історії співжиття етнокультурних спільнот та співіснування конфесій на Волині – невід'ємна складова процесу пізнання українського нації- та державотворення. Історичний регіон, який чимало дослідників вважають прабатьківщиною слов'ян, відомий водночас як багатоетнічний, полікультурний, поліконфесійний край, на теренах якого розгорталися події європейського масштабу. Волинь стала яскравим прикладом довготривалого існування оригінальної локальної соціокультурної системи, що витримала неабиякі хвилі історичних випробувань і сьогодні знов відіграє свою поважну роль регіону, який демонструє тяглість суспільно-політичної традиції толерування соціальної гармонії в питаннях національних відмінностей і віросповідання.

Багатомірність буття, його етнокультурну, поліконфесійну і соціальну строкатість прагнули досягнути дослідники, які репрезентували свій науковий доробок у відповід-

¹ Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. – 1990. – №3. – С.248.

² Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1990. – №9. – С.69–75.

них розділах рецензованого збірника, сформованого за матеріалами Міжнародної наукової конференції «Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія і сучасність», котра відбулася 30–31 травня 2019 р. на базі практик табору «Гарт» Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (Волинська обл., Шацький р-н, с. Світязь).

Розмаїття тем, ракурсів досліджень сприяло те, що авторами стали не лише вітчизняні фахівці, а і представники міжнародної наукової спільноти, зокрема Азербайджану, Латвії, Німеччини, Польщі, Чехії. Предметом уваги дослідників стали історично та просторово обумовлені різноманітні виміри життєдіяльності таких спільнот, як вірмени, євреї, караїми, німці, поляки, українці, цигани (роми) та росіяни, що жили й зараз живуть на теренах Волині.

Збірник наукових праць складається з трьох розділів і відкривається вступною статтею проф. В.Шандри «Релігія та церква підросійської України XIX – початку XX ст.: загальні тенденції та регіональні особливості», яка задає масштаб усієї проблематики, і це не випадково. Методологія конкретної наукової дисципліни покликана показувати (в пізнавальному сенсі) її предмет у трьох основних його вимірах, послідовно відповідаючи на питання: якою є загальна принципова будова предмета аналізу; де приховане внутрішнє джерело саморозвитку предмета й, нарешті, якою є система взаємозв'язків і взаємозалежностей предмета з іншими феноменами оточуючого світу.

Указані теоретичні позиції притаманні статті В.Шандри, де здійснено загальний нарис стану українських етнічних територій у складі Російської імперії в аспекті їх релігійного та етнічного різноманіття, у тому числі й на Правобережній Україні; підкреслено «панівне становище російської православної церкви» як чинника, що призводив до ускладнення існування всієї системи етнокультурних балансів.

Авторка підкреслює, що ця складність не підштовхувала до розвитку або оптимізації соціальної структури, яка визначається зазвичай етноконфесійними чинниками, навпаки, складність уже існуючих відносин, у тому числі й на території західних українських земель спрощувалася уведенням у структуру позасистемного чинника у вигляді держави («програма раціонального керування»), яка толерувала лише одну з конфесій та етнічних спільнот. У контексті взаємовідносин церкви та держави надзвичайно актуальна теза В.Шандри про те, що «грубе втручання в справи церкви й віри згубно відобразилося на моральному становищі спільноти, яка втратила духовну альтернативу режиму» (с.9).

Виклики, що постали перед Україною, сьогодні потребують переосмислення знакових подій і процесів вітчизняної історії, у тому числі процесу модернізації, який відбувався на Волині за часів її перебування у складі Російської імперії. У цьому контексті викликає інтерес стаття доц. Н.Громакової «Польська громада Волині в умовах модернізації імперського простору». Загалом зміст розкриває зусилля царського уряду, спрямовані на інтеграцію приєднаних земель з одночасними дискримінаційними заходами щодо поляків. У публікації наведено низку цікавих фактів, які засвідчують здатність польської громади до самоорганізації і спротиву реалізації імперської політики деполонізації та російщення. Справедливим є твердження авторки про те, що дискримінація поляків у питаннях польського землеволодіння, трудових відносин і працевлаштування «гальмували модернізацію регіону» (с.51).

Водночас потребує уточнення теза про те, що «визначальною рисою суспільних процесів у Правобережній Україні впродовж середини – початку XX ст. стала модернізація» (с.50), оскільки остання тяжіє до уявного визнання нібито існуючої уніфікації процесів та явищ, які відбувалися у центральних і західних губерніях імперії. Проте реформи 1860–1870-х рр. відбувалися на «західних окраїнах» Російської імперії із запізненням у кілька десятиліть, а запровадження виборних земств – на півстоліття. Так, судову реформу 1864 р. на Волині поетапно проведено в 1872 і 1880 рр.; міське положення 1870 р. у Волинській губернії почали запроваджувати, починаючи з 1876 р., а виборні земства – лише в 1911 р. До того ж говорити про

модернізацію як явище, що охопило всі сфери суспільства, не доводиться, оскільки в російському «модернізаційному проекті» не відбулося головного – корінної демократичної реорганізації інститутів політичної влади та управління.

Дещо про структуру збірника. Матеріали першого розділу – «Етнодемографічні процеси на Волині в історичній ретроспективі» (22 статті) – виходять за межі завленої проблематики розділу й торкаються багатьох інших аспектів життя етнокультурних спільнот: державного управління, місцевого самоврядування, господарської діяльності, шкільництва, міжетнічних конфліктів тощо, що поглиблює уявлення про специфіку їх культурної самобутності, професійної, суспільно-політичної діяльності та побуту. Більшість статей присвячено аналізу життєдіяльності єврейської (6) та німецької (5) громад, менше – української (2) й польської (4), натомість вірменській, ромській, російській і чеській – по 1 публікації.

Другий розділ збірника – «Конфесійна мозаїка Волинського краю», назва якого тяжіє до публіцистики, містить 13 статей, зміст яких відповідає його назві. Кидається в очі відсутність рефлексії авторів на сучасні процеси життя конфесій на Волині, динаміку їх розвитку та ін. Зокрема за останні 20 років у Волинській обл. спостерігається відчутне поширення мережі протестантських церков. Так, якщо в 2000 р. Всеукраїнський союз євангельських християн-баптистів (ЄХБ) налічував 91 організацію, то зараз ця церква має на Волині 177 громад³. Поза увагою залишилися і проблеми автокефального руху українського православ'я. Натомість, на думку провідних вітчизняних фахівців, «актуальним залишається комплексний науковий аналіз ролі релігії в етнополітичних процесах у регіонах, транскордонних зв'язках, крос-культурних впливах та комунікаціях, участі релігійних організацій у суспільно-політичному житті, а також поглибленні досліджень історії і сучасної політики держави стосовно релігії та церкви, її специфіки та наслідків⁴.

Третій розділ – «Історіографія та джерела етноконфесійної історії Волині» – містить 9 статей, частина яких розкриває питання історіографії, знайомить читача із фондами Державного архіву Волинської обл. Деякі публікації торкаються теоретичних питань національно-державного будівництва.

Маємо нагоду висловити певні міркування щодо понятійно-категоріального апарату досліджень. У матеріалах збірника зустрічається велика кількість понять: «національна група», «національна меншина», «етнічна група», «етнічна меншина», «міжетнічні зв'язки», «міжнаціональні відносини», «етноконфесійні відносини» та інші, зміст яких у сучасній вітчизняній науці досі не узгоджено. Те саме можна казати і про поняття «етнос», «нація», котрі не мають однозначного конвенційного виміру у світовій науці. У контексті змісту матеріалів збірника зазначені поняття мають певні евристичні обмеження або звужуються і конкретизуються до рівня термінів, оскільки акцентують увагу лише на етнічній та конфесійній складових. Автори не пояснюють власну методологічну позицію при їх використанні, і тим самим примушують читача конструювати їх самостійно. Подібна ситуація призводить до того, що багатий ансамбль соціокультурних ознак, які іманентно властиві зазначеним спільнотам і визначають їх самобутність, приймаються апріорі. Показові у цьому відношенні спостереження соціолога В.Бурлачука, який пише, що етнічні та релігійні відмінності мають здатність перетікати одна в одну: у політичному дискурсі поняття мусульманина може непомітним чином заміщати поняття турка, алжирця, марокканця, пакистанця і навпаки. Релігійні та національні відмінності синтезуються у нову форму відмінності культурної⁵.

³ [Електронний ресурс]: <http://volynrada.gov.ua/religion>

⁴ Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні / Ред. кол. О.Рафальський (гол.), В.Войналович, Л.Нагорна. – К., 2017. – С.225.

⁵ Бурлачук В. Толерантність – основна цінність громадянського суспільства // Соціальні виміри суспільства. – Вип.10. – К., 2018. – С.115.

До того ж більшість зі згаданих понять, звужених до термінів, стають одновірними й фактично не відбивають специфічних статусних характеристик зазначених груп населення, які проживали на історичних землях Волині. Без розуміння місця зазначених груп у соціальній структурі станового суспільства (у нашому випадку Російській імперії), яка мала динамічний характер, важко, а то й неможливо дати об'єктивну оцінку реальному стану тогочасного суспільно-політичного, економічного, соціокультурного розвитку країни та її регіонів, впливу етноконфесійних спільнот на суспільні відносини загалом.

У цьому відношенні найбільш показова доля спільноти євреїв, що мешкала на теренах Волинської губернії. На влучне зауваження Н.Романюк, авторки статті «Господарська діяльність та підприємництво євреїв Волині (друга половина XIX – початок XX ст.)», євреї, за словами М.Драгоманова, були «одночасно і нацією і релігією, і станом» (с.73). За свідченням В.Надольської, авторки статті «Підприємницька діяльність євреїв у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)», у 1850 р. на території краю проживали 172 207 євреїв. У статистичних аналізах XIX ст. Волинь за чисельністю єврейського населення (13,21%) випереджала інші губернії смуги єврейської осілости, поступаючись лише Віленській і Ковенській (с.76).

Проблеми місця євреїв у соціальній структурі населення краю частково торкається О.Карліна у статті «Євреї – ратмани магістратів Волинської губернії (кінець XVIII – середина XIX ст.)». Тут ідеться про те, що найважливішим економічним привілеєм, який отримали євреї, стало їх «уключення» (?) у «Грамоту на права і вигоди містам Російської імперії» 1785 р., а єврейське населення, згромаджене в містах і містечках, «було віднесено до міщан або *«граждан»* (курсив наш – Авт.), найбагатших євреїв записано до купецтва (с.34).

Теза авторки про те, що євреїв нібито включено до згаданого акта та віднесено до «граждан» потребує додаткових пояснень. Вочевидь тут ідеться про специфічний вузький прошарок «іменитих громадян», статус яких визначено в рескрипті Катерини II «Грамота на права і вигоди містам Російської імперії» (1785 р.)⁶. За ним євреї могли отримати статус «іменитих громадян» опосередковано, не як євреї, а як міщани або купці, оскільки у згаданому нормативно-правовому акті євреї як соціальний стан чи етнічна спільнота взагалі не згадуються. «Імениті громадяни» як стан існував до 1832 р., часу запровадження іншого стану – «почесних громадян», до якого євреїв могли включити лише «за надзвичайні заслуги» й за «особливим указом» імператора, причому лише тих із них, хто жив на відведених для євреїв територіях⁷.

Першим систематизовано розробленим законодавчим актом царського уряду щодо єврейства стало положення «Про устрій євреїв» 1804 р.⁸ Відповідно до нього, усі євреї поділялися на чотири класи: 1) землероби; 2) фабриканти й ремісники; 3) купецтво; 4) міщанство (ст.11). Євреїв зобов'язали записуватися до одного з них, інакше з ними мали поводитися «як із бродягами» (ст.30). Оцінюючи включення євреїв у станову структуру суспільства, слід урахувати, що зазначені заходи не означали для них повного зрівняння з іншими купцями та міщанами, оскільки для євреїв упродовж існування Російської імперії продовжували встановлюватися спеціальні права й обов'язки, тобто сформувався особливий «подвійний» соціальний і правовий статус.

У 1899 р. станова та соціальна структура Волинської губернії, детермінована чинником оподаткування, мала такий вигляд. Найбільш численними були сільські стани: селяни-власники та інші, приписані до громад – 1 387 884; колоністи – 78 006. До сільських станів тогочасна статистика відносила також чехів-гуситів, чехів-православних та євреїв-хліборобів. Особливістю соціальної структури губернії кінця XIX ст.

⁶ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т.XXII. – №16187. – Санкт-Петербург, 1830.

⁷ Там же. – Собр.2. – Т.VII. – №5284. – Санкт-Петербург, 1833.

⁸ Там же. – Собр.1. – Т.XXVIII. – №21547. – Санкт-Петербург, 1833.

була наявність великого прошарку дворянства, серед них спадкових 22 066, особистих – 12 156. Міські стани: почесні громадяни (спадкові й особисті) – 2553+2275=4828; купці – 4220; міщани – 606 284; цехові – 2335. Духівництво: православне (біле та монахи) – 6265+5446=11 711; римо-католицьке – 125; євангелістсько-лютеранське – 134; єврейське – 294; баптистське й магометанське – по 3; караїмське – 2; розкольницьке – 1. Військові стани: безстроково звільнених і тимчасових – 86 121; відставних нижніх чинів та їхніх сімейств – 187 152; іноземців – 27 799 осіб⁹.

У контексті тогочасної практики соціальної стратифікації правомірним, на нашу думку, буде використання поняття «етносоціальна структура», яке є багатовимірним і засвідчує не лише етнічну або конфесійну складові людських спільнот, що проживали на Волині, а і їх статусні характеристики.

Відаючи належне організаторам конференції й упорядникам збірника, хотілося б висловити деякі зауваження та побажання, спрямовані на вдосконалення змістової частини, структури аналогічних видань у майбутньому. По-перше, у збірнику бракує розділу, де окремо розглядалися б теоретичні й методологічні проблеми генези української нації, здійснено аналіз відповідного категоріального апарату наукових досліджень, порушувалися б актуальні питання етносоціології, соціології релігії тощо. По-друге, поза увагою дослідників залишився аналіз сучасних процесів націє- та державотворення в Україні. Виняток становить змістовна стаття проф. О.Калакури «Етнічні групи Волині в контексті уроків минулого й сучасних етнополітичних процесів», автор якої наголошує на загрозах, що їх несе «гібридна війна», розв'язана Російською Федерацією, а також указує на «недостатню узгодженість термінів, окремих положень законодавчої бази у сфері міжнаціональних відносин», наголошує на необхідності «вироблення спеціального нормативно-правового акту, який би [...] чіткіше окреслив мету, принципи й довгострокові завдання етнонаціональної політики та механізми її реалізації з урахуванням реальних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці» (с.239). По-третє, майже банальним є твердження про необхідність застосування в наукових дослідженнях міжпредметних зав'язків, які відкривають нові горизонти наукового пізнання. Натомість в окремих виданнях, що уособлюють колективний доробок певного кола фахівців, або є матеріалами конференцій, як у нашому випадку, спостерігається явище вузькопрофільного підходу, своєрідної «автаркії» (інколи свідомої, інколи підсвідомої або інтелектуальної), коли серед авторського колективу практично відсутні представники інших дисциплін і навіть галузей наук. Так, аналіз професійного складу учасників згаданого збірника показав, що із 49 його авторів майже всі – історики за фахом, окрім кількох спеціалістів із політичних, філософських наук та економіки. На жаль, у науковій дискусії не брали участі економісти, культурологи, релігієзнавці, соціологи, юристи, участь яких вочевидь збагатила б предметне поле зазначеного дискурсу.

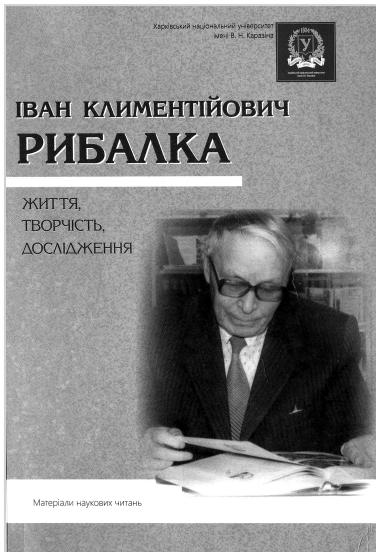
Валерій Бортніков

доктор політичних наук,
професор кафедри політології, управління та державної безпеки,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), bortnikov.v@gmail.com

Юлія Ємельянова

докторка філософських наук,
професорка кафедри загальної і соціальної психології та соціології,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), emelianovasev@gmail.com

⁹ Обзор Вольнской губернии: Приложение ко всеподданнейшему отчёту вольнского губернатора за 1899 г. – Житомир, 1900. – С.21.

ІВАН КЛИМЕНТІЙОВИЧ РИБАЛКА: ЖИТТЯ, ТВОРЧІСТЬ, ДОСЛІДЖЕННЯ: МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА І.К.РИБАЛКИ. – Х.: ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. В.Н.КАРАЗІНА, 2019. – 84 с.

26 червня 2019 р. у Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна відбулися організовані історичним факультетом, кафедрою історії України, науковим товариством студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених наукові читання пам'яті професора Івана Климентійовича Рибалки. Захід присвячувався 100-річчю від дня народження. У ньому взяли участь представники вишів Харкова, Запоріжжя, Полтави, Вінниці (а саме Донецького національного університету ім. В.Стуса,

який зараз знаходиться у цьому місті), Кривого Рогу. Примітно, що значну частину учасників склали учні й діти учнів професора. І лише цей факт може наочно свідчити про життєдайність спадщини Івана Климентійовича.

Видана за результатами читань книжка складається з двох розділів: «Спогади про життя і творчість професора І.К.Рибалки», «Матеріали наукових читань пам'яті професора І.К.Рибалки». Відкриває видання стаття завідувача кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна проф. В.В.Калініченка «Короткий нарис життєвого шляху професора І.К.Рибалки». Вона не лише суттєво доповнює оприлюднені відомості про Івана Климентійовича¹, але й розставляє деякі принципові акценти. Так, викладаючи основні віхи біографії лауреата Державної премії України, заслуженого діяча науки і техніки України, фундатора й завідувача кафедри історії України в 1957–1989 рр., його учень наголосив, що безпритульний юнак із селянської родини зумів закінчити 1937 р. Український комуністичний газетний технікум, а 1945 р. історичний факультет Харківського університету завдяки «жадоби до знань і пошуку свого місця в новому бурхливому житті». У 1941–1942 рр. Іван Климентійович брав участь у боях із німецькими військами (був піхотинцем), зазнав двох поранень, інвалідності, став кавалером кількох солдатських нагород. За словами В.В.Калініченка, у приватних бесідах він, уникаючи політичних оцінок, казав правду. Власне для автора статті це стало одним із перших відкриттів реальної окопної війни.

Наголосимо, що Іван Климентійович був представником особливого покоління українських (абсолютної більшості радянських) істориків. Це покоління вже відійшло з наукового життя, молодша й середня генерації сучасних дослідників його вже не пам'ятають. Не виділяють його і в історіографічних курсах. Вони були різними істориками, різними людьми, їхні воєнні подвиги, природно, не гарантували якихось проривів на науковій ниві, їм доводилось у повоєнний час більше дбати

¹ Калініченко В.В. Рибалка Іван Климентійович // Енциклопедія історії України. – Т.9. – К., 2012. – С.194–195; Лях Р.Д. Рибалка Іван Климентійович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2006. – С.503; Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. – Х., 1999. – 41 с.; Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник. – Х., 2013. – 284 с.; Брега Г. Рибалка Іван Климентійович // Українські історики ХХ ст.: Біобібліографічний довідник [серія «Українські історики»]. – Вип.2, ч.1. – К.; Л., 2003. – С.276–277.

про життя, про виживання, про родину. Саме це спонукало І.К.Рибалку після закінчення університету працювати заступником декана історичного факультету, а після захисту в 1950 р. кандидатської дисертації обійняти посаду редактора українськомовної обласної газети.

Кращі представники ветеранів війни серед науковців вирізнялися певною сміливістю, принциповістю (зрозуміло, ідеться про постсталінські часи), готовністю захищати себе, свої погляди, своїх учнів. Водночас вони не були лібералами, про-являли вимогливість, не цуралися кар'єризму. Очевидно, що головний їх внесок в українську історіографію полягав у тому, що саме вони реалізували можливості, які відкрила хрущовська «відлига», не потонули в болоті брежнєвського «застою», підготували наступне покоління істориків.

1 вересня 1957 р. в умовах розпочатої «десталінізації» й «відлиги» на історичному факультеті Харківського державного університету було відновлено кафедру історії України, що перетворилася на одну з провідних в УРСР. Упродовж 32 років, до 1989 р., нею завідував І.К.Рибалка (с.6–7). Від себе додамо, що такою вона стала завдяки деяким рисам науково-дослідницької та науково-організаційної діяльності Івана Климентійовича, які стали у пригоді кафедрі історії України ХНУ й сьогодні.

По-перше, у 1945–1969 рр. у Харкові знаходився нинішній ЦДАВО України (тодішній Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР). За редакцією І.К.Рибалки та з його великими вступними статтями було підготовлено й опубліковано декілька великих збірок документів з історії України, які попри політико-ідеологічні нашарування не втратили свого значення до сьогодні, докладний опис популярного тоді та незаслужено забутого нині фонду «Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян». Долучився Іван Климентійович і до створення археографічних видань з історії Харківщини, що на той час (як і публікація археографічних видань узагалі) було новиною². І якщо переїзд ЦДАВО України до Києва об'єктивно утруднює участь кафедри в підготовці археографічних видань (хоча сучасні комп'ютерні технології дозволяють не зважати на відстань, потрібні лише бажання і кваліфікація для такої роботи), то бути піонером у виданні проривних археографічних публікацій з історії Харківщини і Слобожанщини кафедрі ніщо не заважає.

По-друге, разом із кафедрою зростає як учений-дослідник і сам Іван Климентійович. Так, у 1963 р. він захистив докторську дисертацію «Відновлення радянської влади й соціалістичне будівництво на Україні (листопад 1918 – серпень 1919 рр.)», яка на той час була без перебільшення новаторською. У 1967 р. вийшла друком його праця «Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919)», що стала хрестоматією. Трохи згодом – декілька ґрунтовних статей у синтетичних виданнях академічного Інституту історії, присвячених періоду 1917–1920 рр., статті в «Радянській енциклопедії історії України» з нових тоді проблем, при написанні яких Іван Климентійович проявив принциповість у гострих дискусіях із прихильниками старих, по суті сталінських, підходів (зокрема це стосується сміливої і правдивої на ті часи енциклопедичної статті «Українські установчі збори», де більшовики зазнали дошкільної поразки)³. Варто наголосити, що з-під пера професора

² Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. – С.13–21.

³ *Рибалка І.К.* Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). – Х., 1967. – 192 с.; *Його ж.* Українські установчі збори // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – С.362; *Його ж.* Визволення України від німецьких загарбників і початок відновлення радянської влади; розгром буржуазно-куркульської Директорії // Українська РСР в період громадянської війни: 1917–1920 рр.: У 3 т. – Т.2. – К., 1968. – С.5–124; *Його ж.* Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.5. – К., 1977. – С.331–351; *Кулинич І.М., Рибалка І.К., Щербина І.Т., Ярошенко А.Д.* Первая

вийшли близько 200 наукових праць, у тому числі 20 монографій, підручників, програм із підготовки істориків, археографічних збірників. У радянські часи, коли періодичних видань було обмаль і надрукувати монографію для багатьох було чимось схожим на стаханівський рекорд, така кількість видань свідчила про неабияку кваліфікацію й наполегливість ученого.

Сучасному поколінню істориків слід остаточно відмовитися від чорно-білого сприйняття кращої частини радянської історіографії. До речі, слабких праць вистачало (та вистачає) в будь-які часи. Не забуваймо, що сучасна історична наука зростала саме на плечах попередників. Кращі українські історики часів СРСР накопичували й узагальнювали значний фактаж, уміли робити плідні спостереження та висновки, навіть замасковані узагальнення з політичним забарвленням. Зазначене в повній мірі стосується спадщини професора І.К.Рибалки.

Варто сказати про ще одну гідну наслідування рису вченого. У нових часах він не розгубився, а прагнув досягнути нові підходи до вирішення традиційних проблем історії України, відверто говорив про стан справ щодо вивчення ключових питань минулого⁴. Важливо, що в похилому віці, маючи проблеми зі здоров'ям професор продовжував працювати. Він не уявляв собі життя без дослідницької роботи. Очевидно, що у часи радянської цензури в нього назбиралося чимало ідей і думок, які він прагнув реалізувати в добу «перебудови» та проголошення незалежності України. У складний для української історіографії період він частину доробку залишав «у шухляді». На жаль, часу на втілення у життя цих ідей і задумів доля відвела замало...

На перший погляд І.К.Рибалка був типовим радянським ученим із чиновницьким нальотом, що проглядається в його мемуарах⁵. Іван Климентійович чудово розумів всі явні й таємні «правила гри» партійно-радянської бюрократії, умів їх використовувати. Утім далеко не завжди він погоджувався з рішеннями «інстанцій» і боровся з дурницями всіма доступними засобами, за що мав чимало неприємностей по адміністративній і партійній «лініях».

Характерно, що за першої-ліпшої нагоди він із задоволенням згадував своє перебування на посаді проректора університету з навчальної роботи, коли кожен робочий день починав з обходу проректорських кабінетів, урахував політичну кон'юнктуру в науково-дослідній і науково-педагогічній роботі. Слід було уважно стежити за поведінкою професора для того, щоб побачити й почути справжнього Івана Климентійовича. Але коли пощастило це побачити та почути, то задоволення, наснага були виняткові – це було буквально сузір'я дотепності, жартів, сатири на радянську дійсність. Ще одне почуття виникало в одного з авторів цього відгуку при спілкуванні з професором – це розуміння того, як мало ти зробив. Якось

мировая война // История Украинской ССР: В 10 т. – Т.5. – К., 1983. – С.321–364; Рибалка І.К. Разгром буржуазно-националистической Директории // Там же. – Т.6. – К., 1984. – С.363–388.

⁴ Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Український історичний журнал. – 1981. – №11. – С.141–150; Рибалка І.К. Робітничий клас України в 1917–1920 рр. // Там само. – 1981. – №11. – С.27–39; Його ж. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917–1920 рр.) // Там само. – 1987. – №11. – С.38–52; Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Начало формирования социально-классовой структуры советского общества (1917–1920) // Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917–1937. – К., 1987. – С.27–72; Рибалка І.К. Сталінщина й розселення країни // Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С.12–20; №11. – С.3–12; Його ж. Про оцінку спадщини істориків України радянської доби // Третій міжнародний конгрес українців, 26–29 серпня 1996 р. – Ч.1: Історія. – Х., 1996. – С.139–144; Його ж. Вивчення історії громадянської війни 1918–1920 рр. в Україні: стан і перспективи // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (м.Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.246–249.

⁵ Рибалка І.К. Сторінки життя мого покоління. – Х., 1999. – 199 с. [Спогади вчених Харківського державного університету].

пощастило побачити робочу бібліотеку І.К.Рибалки в його особистому кабінеті – вразили обсяг, ретельність у формуванні складу книгозбірні, наявність величезної картотеки, зручність і пристосованість для роботи та відпочинку, енциклопедична обізнаність професора, який намагався ознайомитися з усіма новинками історії, україністики, філософії.

Ще раз наголосимо на тому, що не знайшло відображення в ювілейній збірці. І.К.Рибалка був вимогливим (передусім до себе), дуже простим у побуті, але нерідко жорстким і навіть брутальним до ледарів, пройдисвітів, відвертих кар'єристів. Для істориків працюючих, щирих, порядних він був щирим другом, наставником, захищав талановитих учнів, у тому числі від нападок усесильного тоді КДБ. У рецензованій збірці про це добре й відверто написав у своїх спогадах «Вчитель і доля учня» проф. Ф.Г.Турченко (с.22–28), який створив у Запоріжжі один із центрів сучасної української історичної школи.

Про безумовні лідерські та організаційні риси професора свідчить і те, що він зумів створити на кафедрі творчий колектив (М.З.Бердута, В.І.Бутенко, П.І.Гарчев, В.М.Довгопол, В.В.Калніченко, М.К.Колісник, М.А.Литвиненко, Б.К.Мигаль, С.О.Наумов), який захищав кандидатські й докторські дисертації, редагував збірники документів, писав підручники, відгукувався рецензіями на майже всі поважні видання.

Як досвідчений фахівець і керівник, Іван Климентійович надавав значної уваги науково-організаційній діяльності. Передусім це створення наукової школи та її визнання спільнотою істориків-дослідників, причому професор прагнув зробити кафедру історії України своєрідним регіональним центром української історіографії, включаючи Полтаву, Суми, Донецьк.

Не менше значення надавав він і зв'язкам з Інститут історії АН УРСР (тепер Інститут історії України НАН України), передусім із відділом історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Ідеться про тісні творчі, науково-організаційні та, що дуже важливо, особисті взаємини з академіками М.І.Супруненкою і Ю.Ю.Кондуфором, відомими вченими Ю.М.Гамрецьким, О.Й.Щусь, Ж.П.Тимченко, В.Ф.Верстюком та багатьма іншими.

Із 1965 р. у Харківському університеті почав виходити республіканський міжвідомчий науковий збірник «Питання історії народів СРСР». Зрозуміло, що в радянський час він не міг мати іншої назви, хоча фактично був присвячений висвітленню проблем історії України. Іван Климентійович із 1978 р. очолив його редколегію, що надало збірнику українознавчого характеру. Слід звернути увагу на кілька принципових обставин. По-перше, українським історикам у ті часи дуже важко було публікуватися, оскільки в московські видання «пробитись» українознавчою проблематикою, республіканських обмалювань, а вишівських міжвідомчих збірників практично до кінця 1980-х рр. не існувало. Видання збірника суттєво підвищило авторитет у професійному середовищі самого І.К.Рибалки, кафедри історії України, харківського історіографічного осередку. По-друге, він виходив українською мовою в період брежнєвсько-щербицького російщення. У 1970-х рр. на історичному факультеті Харківського університету українською мовою викладали лише на кафедрі історії України та корифей радянської історичної науки, лауреат Державної премії УРСР у галузі науки й техніки, колишній аспірант Науково-дослідного інституту історії української культури на чолі з академіком Д.І.Багалієм (тобто був наочним уособленням континуїтету «дожовтневої» та радянської української історіографії) проф. С.М.Королівський – на кафедрі історії СРСР. До речі, саме від нього перейняв посаду відповідального редактора збірника «Питання історії народів СРСР» І.К.Рибалка. Очевидно, що в 1970–1980-х рр. це вимагало певної сміливості.

Наголосимо, що збірник за редакцією І.К.Рибалки став помітним явищем в українській історіографії, зробив вагомий внесок у дослідження низки проблем історії України, тут публікувалися автори зі всієї республіки⁶. До речі, про ставлення Івана Климентійовича до української мови яскраво й образно розповів його учень – проф. С.О.Наумов у матеріалі під назвою «Мені не все одно...(замість спогадів)» (с.17–21).

Вагомим фактором авторитету І.К.Рибалки, інструментом формування і зміцнення наукової школи, набуття ваги харківським осередком історичної науки стала діяльність спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата й доктора історичних наук, яку професор очолював 27 років (із 1972 по 1999 рр.). Примітно, що голова ради нерідко сприяв прийняттю до захисту контрверсійних із погляду ортодоксальної радянської історіографії тем. Не менш примітно й те, що нині спецраду очолює учень Івана Климентійовича – проф. В.В.Калініченко.

Але повернімося до рецензованого збірника. В оглядовій статті В.В.Калініченка цілком слушно робиться наголос на тому, що найвищим досягненням харківського історика стало видання першого з грифом Міністерства вищої освіти УРСР підручника з історії України для студентів-істориків у двох частинах загальним обсягом 86 обл.-вид. арк. (другу частину було написано у співавторстві з В.М.Довгополом, хоча після смерті останнього Іванові Климентійовичу довелося провести значну роботу над рукописом) і міністерської програми з курсу «Історія України», яка кореспондувалася з підручником⁷.

За цю працю І.К.Рибалка отримав звання лауреата Державної премії в галузі науки і техніки України за 1985 р. Підручник до сьогодні є хрестоматійним за стилем викладу, методикою розгляду складних і недостатньо вивчених (або зовсім невивчених) проблем, розподілом матеріалу за періодами, темами, сюжетами, історико-географічними регіонами, наявністю історіографічних сюжетів тощо. Утім про підручник цей написано достатньо⁸, він витримав кілька перевидань, у тому числі в перші роки після проголошення незалежності України⁹. Можливо, це і є найточнішою його оцінкою. Нерідко й сучасні студенти-історики користуються підручниками професора І.К.Рибалки.

У першій частині матеріалів («Спогади про життя і творчість професора І.К.Рибалки») вміщено спостереження колеґ та учнів професора, які змальовують різні риси Івана Климентійовича – як педагога, наставника й наукового керівника, специфіку науково-педагогічної праці вченого, його діяльність як журналіста, редактора газети, життєві принципи тощо, що суттєво доповнює вже відомі матеріали про життєвий шлях, науково-педагогічну, науково-дослідну, науково-організаційну, громадсько-політичну діяльність харківського історика, дозволяють повніше оцінити вагу й наслідки його вдачі порівняно з наявною літературою та мемуарами самого професора.

⁶ Див.: Гамрецький Ю.М., Кульчицький С.В., Парасунько О.А. Республіканський міжвідомчий науковий збірник «Вопросы истории народов СССР» // Український історичний журнал. – 1983. – №1. – С.36–49.

⁷ Рибалка І.К., Довгопол В.М. Програма курсу «Історія Української РСР» для історичних факультетів державних університетів. – К., 1981. – 32 с.; *Іс же*. Історія Української РСР: Епоха соціалізму: Підруч. для істор. фак. вузів. – К., 1982. – 639 с.; Рибалка І.К. Історія Української РСР: Дорадянський період: Підруч. для істор. фак. вузів. – К., 1978. – 591 с.

⁸ Див.: Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик. – С.34–36.

⁹ Рибалка І.К. Історія Української РСР: Дорадянський період: Підруч. для істор. фак. вузів. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К., 1991. – 608 с.; *Його ж*. Історія України. – Ч.1: Від найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Підруч. для істор. фак. вузів. – Х., 1995. – 446 с.; Ч.2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 р.: Підруч. для істор. фак. вузів. – Х., 1999. – 479 с.

У другій частині збірника – «Матеріали наукових читань пам'яті професора І.К.Рибалки» – опубліковано дослідження, пов'язані переважно з аграрною проблематикою та історією селянства, які були основними у творчому доробку професора. Це статті «Земельна громада як альтернатива колгоспам в радянській Україні» та «Етнічна складова голодомору 1932–1933 рр.» проф. В.В.Калніченка, «Політичні партії й українське селянство: реалізація ідей аграрної селянської революції (1902–1922)» доцента Українського хіміко-технологічного університету Н.А.Ковальова, «Курган Скорботи (з історії створення першого в Україні меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр.)» професора Полтавського університету економіки і торгівлі І.В.Козюри, ґрунтовна публікація «Ментальність українського селянства пореволюційної доби» завідувача кафедри історії України Запорізького державного університету С.Р.Ляха (сина учня Івана Климентійовича – проф. Р.Д.Ляха). У цьому випадку доречно порушити перелік авторів за абеткою та відзначити статтю дочки вже згаданого учня І.К.Рибалки проф. Р.Д.Ляха – завідувачки кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету ім. В.Стуса Н.Р.Темірової «Хто такий поміщик: до термінологічної дискусії».

Аграрній тематиці було присвячено також статті «Розвиток кооперативного руху як фактор модернізації суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Півдня України)» старшої викладачки кафедри історії України Донецького національного університету І.В.Пятницької, «Аграрні перетворення на Дніпропетровщині у пожовтневий період (1917–1928): соціально-економічні наслідки» професорки Криворізького державного педагогічного університету Н.Р.Романець.

Увагу привернув матеріал завідувачки кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури І.О.Шандри «Конфлікт промислових та аграрних інтересів на обласних з'їздах з питань експорту (1913–1914 рр.)», де висвітлено історичне підґрунтя об'єктивних суперечностей між різними групами експортерів і суспільства (чому й сьогодні влада не надає належної уваги). Тісно пов'язаний з аграрною тематикою допис професора Харківської гуманітарно-педагогічної академії В.В.Оляничка (йому належать також спомини про І.К.Рибалку як викладача) «Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: історичний аспект».

Природно, що в рамках цього відгуку не можна навіть перелічити всі цікаві матеріали. Тому далі звернемо увагу на ті, які привернули нашу увагу (крім уже згаданих). Оригінальною і плідною виявилася спроба виміряти публікаторську активність І.К.Рибалки за допомогою сучасного наукометричного аналізу, здійснена професоркою кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна Л.Ю.Посоховою й випускником цієї кафедри С.О.Жидковим. Зокрема автори виділили періоди діяльності І.К.Рибалки, пов'язані з його роботою редактором обласної газети, підготовкою докторської дисертації та стабільної науково-педагогічної активності. Обґрунтованим виглядає виокремлення відрізка 1988–1997 рр. як часу переосмислення історичних подій передусім у ході докорінної переробки підручників та 1998–1999 рр., на який припало написання спогадів та апогей конструювання власного статусного образу в нових історичних умовах. Водночас наукометричний аналіз публікаторської активності І.К.Рибалки ставить перед майбутніми дослідниками його спадщини питання «про мотиваційно-ціннісні орієнтири історика у переламні моменти історії» (с.43–45).

Плідними виявилися намагання старшого викладача Харківського національного медичного університету В.Г.Льїна подати образи більшовиків через аналіз спогадів діячів Української революції (с.47–48). Очевидно, що обмежений обсяг не дозволив авторові залучити більш широке коло мемуарів – скажімо, власне самих більшовиків, а також білогвардійців, махновців, звичайних аполітичних мешканців. При такому підході, очевидно, суттєво збільшаться наші уявлення про спомини як джерело дослідження феномену українського більшовизму.

Поза сумнівом у душі І.К.Рибалки написано розвідку (точніше, републікацію) учня Івана Климентійовича – проф. С.О.Наумова «“На переході”: “радянське будівництво” революційної доби в радянській/пострадянській історіографії» (с.58–65). Ідеться, по-перше, про революційний період, який став головним предметом уваги І.К.Рибалки. Слід віддати належне авторові за неабияку сміливість у тому, що він без змін залишив текст 1990 р. (який став бібліографічною рідкістю та недоступний загалом), тим самим подавши не лише і для наших часів цікаву розвідку, але й справжнє історіографічне джерело для тих, хто дійсно цікавиться важкими шляхами «самоперебудови» вітчизняної науки. Це, дійсно, учинок у душі Івана Климентійовича, якому були притаманні іронічні та критичні саморефлексії.

Зазначимо, що І.К.Рибалка із задоволенням блискуче читав спецкурс з української історіографії й обурювався через бюрократичні обмеження приймати до захисту у спецраду дисертації з історіографії, оскільки розумівся на провідних працях і тенденціях еволюції національної історіографії, а багатьох авторів радянської доби знав особисто. Власне, цими мотивами керувався й автор (с.58), включивши до програми спецкурсу чимало оцінок і спостережень Івана Климентійовича.

Підсумовуючи зауважимо, що відзначення 100-річчя від дня народження Івана Климентійовича Рибалки, проведення наукових читань та видання їх матеріалів стало помітною подією у житті Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна і значного кола українських істориків. Безумовно, існує нагальна потреба монографічного дослідження життєвого шляху, громадської, науково-педагогічної, науково-дослідної та науково-організаційної діяльності визнаного українського історика радянських часів. Жанри такого дослідження можуть бути різними – інтелектуальна історіографія, аналіз спадщини в контексті радянської доби, досвід створення регіонального наукового центру всеукраїнського значення, наукометричний вимір спадщини радянських дослідників тощо. При цьому важливо підготувати таку працю на підставі комплексного використання різноманітних підходів, але, і це головне, з'ясувати без штампів та політичних упереджень значення спадку радянської доби для вирішення сучасних проблем національної історіографії. Природно, що це стосується не лише І.К.Рибалки, але й чималої кількості українських істориків.

Сергій Водотика

доктор історичних наук,
професор кафедри історії, археології та методики викладання,
Херсонський державний університет
(Херсон, Україна), sergijvodotyka@gmail.com

Володимир Петровський

доктор історичних наук,
професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології,
Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна
(Харків, Україна), chugayvv@gmail.com

Дмитро Ващук (Київ)

Сергій Калуцький (Кам'янець-Подільський)

Круглий стіл «Українська еліта в історичній ретроспективі»

У вітчизняній історіографії по сьогоднішній день відчутні впливи ключових засад народницького напрямку та марксистсько-ленінської методології. Тож становлення української аристократичної верстви, її роль у вітчизняній історії, місце політичної еліти в державотворчих процесах на теренах нашої Батьківщини, світоглядні орієнтири вищих станів і суспільних груп в Україні вивчено недостатньо. Зазначені питання залишаються та, мабуть, ще довго залишатимуться актуальними.

25 червня в галереї мистецтв Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника пройшло засідання круглого столу, присвячене українській еліті в історичній ретроспективі. Його організаторами стали Інститут історії України Національної академії наук України та Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. У заході взяли участь вітчизняні дослідники та їхні іноземні колеги, частина яких долучилася через комунікативні можливості інтернету.

Перше засідання (модератор Д.Ващук) круглого столу відкрилося доповіддю канд. іст. наук, доцента, завідувача відділу історії Білорусі середніх віків і початку Нового часу Інституту історії Національної академії наук Білорусі *Василя Вороніна* (Мінськ) «Довгірди й Довгірдовичи (до історії литовської знаті XIII–XV ст.)». На основі джерел та аналізу здобутків історіографії він висвітлив біографічні відомості про представників впливового литовського роду, торкнувся проблеми ролі давньої родоплеменно-верхівки у процесі формування знаті Великого князівства Литовського. Д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Борис Черкас* (Київ) у доповіді «Нові князі старого князівства: до постановки проблеми» окреслив перспективне наукове питання «про входження до українського нобілізованого середовища представників литовського роду Ґедиміновичів». Висвітлив роль київського князя Володимира Ольгердовича та його нащадків Олелька й Семена у становленні князівства, набуття ним політичного та економічного впливу. Канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Ірина Хромова* (Київ) порушила питання статусу удільного князя на теренах Великого князівства Литовського у другій половині XIV–XV ст. на основі нумізматичних джерел. Доповідачка звернула увагу на той факт, що зображення на монетах елементів особливої геральдики простежується після утвердження на місцях представників литовської династії Ґедиміновичів. Д-р іст. наук, гол. наук. співроб. Інституту історії Академії наук Молдови *Валентин Константинов* (Кишинів) у доповіді «Молдавська аристократія в XV–XVII ст. між польським міфом золотої вольності та земським правом» розкрив особливості становлення політичної системи Молдавського князівства, генетичне походження основних її інститутів, з'ясував місце в ній аристократії, що гуртувалася навколо особи правителя – господаря. Фахівець зауважив, що знатні аристократичні роди, незадоволені деспотичним режимом, який утвердився в Молдавській державі, вели практично постійну боротьбу за розширення своїх прав. Як візирець вони розглядали республіканський політичний лад Речі Посполитої з її виборними королями та шляхетськими «золотими вольностями». Канд. іст. наук, директор Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного *Владислав Берковський* (Київ) прочитав доповідь «Економічні еліти Правобережної України кінця XV – початку XVII ст.». За його

словами, в основі формування економічних еліт Правобережної України лежали базові економічні явища – зміна пропорції цін між факторами виробництва та зміни в технологіях виробництва.

Друге засідання (модератор В.Воронін) відкрила доповідь наук. співроб. Національного музею історії України *Владислава Безпалька* (Київ) «Золоті прикраси у власності волинської шляхти другої половини XVI ст.». Аналізуючи різноманітні актові документи, він дійшов висновку, що останні у шляхетському середовищі виконували функцію одного із «засобів соціальної комунікації», були свідченням належності до привілейованого стану. Автор звернув увагу на прикраси, що носилися на руках та шиї – ланцюги й ланцюжки, браслети, різного роду персні, натільні хрести тощо. Золоті прикраси часто ставали предметом застави, коли їх власникові була потрібна готівка. Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Андрій Блануца* (Київ) розповів про історію роду князів Чорторійських – нащадків династії Гедиміновичів (Ольгердовичів), висвітливши їх роль на Волині та у Великому князівстві Литовському впродовж XVI ст. Джерельну основу його розвідки склали Литовська метрика та матеріали фонду «Західноруські акти» відділу рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург). Канд. іст. наук, доцентка, керівниця Центру досліджень адвокатури і права при Національній асоціації адвокатів України *Ірина Василик* (Київ) у доповіді «Адвокатська еліта середньовічної та ранньомодерної України» звернула увагу на впливи німецької, польської, литовської правових традицій на становлення інституту адвокатури в Україні й формування адвокатської еліти на руських теренах. Вивчаючи середньовічні та ранньомодерні правові документи, дійшла висновку, що адвокатура як правовий інститут на цих територіях сформувалася раніше, ніж у Великому князівстві Литовському. Канд. іст. наук, ст. викл. Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка *Віталій Степанков* (Кам'янець-Подільський) виступив із доповіддю «Формування політичної еліти України в роки Національної революції (1648–1676 рр.) у висвітленні діаспорної історіографії». Було окреслено внесок представників останньої у вивчення проблеми трансформації козацької старшини в політичну еліту України, констатовано недостатній стан її вивченості та запропоновано умовну періодизацію. Також доповідач проаналізував внесок Д.Дорошенка, А.Яковлева, П.Феденка, М.Антоновича, В.Гришка, Б.Крупницького, Л.Окиншевича, І.Огієнка, Н.Полонської-Василенко, О.Оглоблина, С.Зеркаля, І.Рибчина, І.Лисяка-Рудницького, П.Голя, В.Дубровського, Т.Мацькова, Л.Винара, О.Субтельного, Ф.Сисина, С.Величенка, З.Когута та ін. Канд. іст. наук, зав. сектору «Старий замок» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *Сергій Калущий* (Кам'янець-Подільський) у доповіді «Гетьман Богдан Хмельницький – вірець аристократа Української держави XVII ст.: погляд В'ячеслава Липинського» з'ясував розуміння одним з основоположників державницького напрямку української історіографії ролі політичної еліти («національної аристократії») у становленні відновленої руської держави у формі республіки (Війська Запорізького). Наголосив, що В.Липинський уважав Б.Хмельницького творцем та яскравим представником її аристократичної верстви.

Третє засідання (модератор С.Калущий) розпочалося з виступу завідувачки сектору фондів Національного музею історії України *Тетяни Форманюк* (Київ), котра висвітлила такий феномен шляхетської аристократичної культури, як написання портретів і створення місцевими художниками або приїжджими іноземними майстрами їх копій. Доповідачка зробила це на прикладі маловивченої копії (репліки) портрету магната, державного діяча, дипломата та літератора Речі Посполитої й Російської імперії Адама Вавжинця Жевуського (1760–1825 рр.). Полотно авторства невідомого живописця зберігається у фондах Національного музею історії України. Канд. іст. наук, наук. співроб. Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» *Валентин Пагор* (Кам'янець-Подільський) у доповіді «Ян де Вітте (1709–1785): штрихи до біографії видатного архітектора» розкрив внесок останнього у формування архітектурного обличчя Кам'янця-Подільського, Рівного та Львова, торкнувся проблеми архітектурного стилю і типових для зодчого прийомів, що простежуються в більшості збудованих або реконструйованих за його проектами сакральних, оборонних, адміністративних споруд. Канд. іст. наук, завідувач

науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *Ростислав Майор* (Кам'янець-Подільський) виступів із доповіддю «Повсякденне життя українського громадсько-політичного діяча, вченого й публіциста Адольфа Добрянського у Відні й Інсбруці (1882–1901 рр.)». Автор звернув увагу на аристократичне походження діяча, що сформувало не лише його світоглядні та політичні переконання, а й побутові звички, манеру спілкування з соратниками і близькими. Д-р іст. наук, доцент кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу *Анатолій Скрипник* (Кам'янець-Подільський) розповів про життєвий і кар'єрний шлях військового губернатора Кам'янець-Подільського Івана Васильовича Гудовича. Зазначив, що він походив зі стародавнього дворянського роду, який вів коріння від козацької старшини, характеризував його як хороброго военачальника та здібного адміністратора. Постать висвітлювалася в контексті долі нащадків провідної верстви Гетьманщини та української шляхти, котрі перейшли на російську службу.

Четверте засідання (модератор Б.Черкас) розпочалося з доповіді аспірантки відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України *Катерини Мельничук* (Київ). Аналізуючи матеріали Київської, Подільської та Волинської губерній, вона з'ясувала місце волосних писарів як представників сільської еліти другої половини XIX – початку XX ст. у системі чиновницької ієрархії Російської імперії. Розкрила національне й соціальне походження волосних писарів, рівень їх достатку, матеріальної забезпеченості на державній службі. Торкнулася питання взаємовідносин писарів із громадою, судовими органами. Мол. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Наталія Пазюра* (Київ) на прикладі нащадків давнього козацько-старшинського роду братів Андрія та Миколи Стороженків висвітлила особливості становлення світогляду «національної аристократії», розкрила специфіку її мислення, поєднання ідеологічної та практичної діяльності, традиційні цінності, морально-правові принципи. Було звернуто увагу на той факт, що у другій половині XIX ст. у свідомості нащадків української шляхти і старшини спостерігалася формування подвійної культурної ідентичності, яка поєднувала у собі лояльність до існуючого режиму та ознаки місцевого патріотизму через культурне самовираження. Канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Світлана Блащук* (Київ) проаналізувала наукову спадщину історика права Ростислава Лашенка (1878–1929 рр.). Звернула увагу на його двотомну працю «Лекції по історії українського права», видану в 1923–1924 рр. та на опублікований ним 1927 р. текст Короткої редакції «Правди Руської». Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Дмитро Ващук* (Київ) у доповіді «Михайло Слабченко та його концепція видання “Corpus Juris Ukrainensis”» висвітлив наукові плани одного із провідних фахівців з історії державного устрою Гетьманщини та правових установ XVII–XVIII ст. підготувати й видати шістнадцятитомний корпус українських документів – від договорів князя Олега з Візантією до законодавчих постанов радянської влади. Канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *Валерій Нестеренко* (Кам'янець-Подільський) з'ясував погляди істориків із діаспори на суспільну роль аристократичних верств українських земель у XVII–XIX ст. Для цього він проаналізував здобутки автора численних історичних праць, колишнього міністра закордонних справ Української Держави П.Скоропадського – Д.Дорошенка. Було зазначено, що Н.Полонська-Василенко розкрила динаміку змін етнічного складу поміщицтва України в XIX ст. Доповідач звернув увагу на монографію З.Когута «Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760–1830 рр.», в якій розкрито процес інкорпорації української шляхти до російського дворянства. Коротко зупинився на поглядах канадського історика українського походження О.Субтельного, який актуалізував проблему малоросійської ментальності шляхетських і козацьких родів.

На завершення заходу його учасники обговорили перспективи організації та проведення чергового круглого столу або конференції, присвячених проблемам становлення, життєдіяльності, світогляду і традиціям української політичної еліти.

Українсько-японська співпраця в галузі дослідження історії та культури старообрядства

Традиції українсько-японського співробітництва в галузі гуманітарних наук сягають часів здобуття Україною незалежності. У 1994 р. в Японії було засновано Міжнародну асоціацію українців, до складу якої ввійшли науковці-гуманітарії, аспіранти, журналісти – найкращі дослідники, які вивчають Україну в Японії. Спектр їхніх зацікавлень надзвичайно широкий – починаючи з політики та суспільствознавства й закінчуючи економікою, літературою. Серед відомих членів асоціації є також колишні послы Японії в Україні, зокрема Курокава Юджі (1996–1999 рр.), Амае Кишичиро (2002–2005 рр.), Сумі Шигекі (2014–2018 рр.). Асоціацію очолює д-р економ. наук, професор Університету Кобе Гакуїн Йошигіко Окабе. Основною метою роботи асоціації проголошується розвиток україністики в Японії.

Лідером вивчення японської мови та літератури в Україні є інститут філології Київського національного університету ім. Т.Шевченка. У 1995 р. (після створення відділення сходознавства) тут було започатковано викладання японської мови. На теренах України КНУ став головним осередком підготовки кваліфікованих кадрів, які знають японську мову й культуру. Більшість викладачів кафедри пройшли довгострокове стажування у провідних вишах Японії. Щороку найкращі студенти та аспіранти мають шестимісячне або річне мовне стажування в університетах Країни Вранішнього Сонця, з якими КНУ має відповідні угоди про наукову співпрацю й обмін студентами.

У 2014 р. голова Японського товариства дослідників старообрядства* (ЯТДС) почесний професор Університету Тенрі Гідеакі Сакамото, котрий і раніше бував в Україні, започаткував українсько-японське співробітництво в галузі дослідження старообрядства. Поштовхом став вихід двотомної монографії українського історика С.Таранця «Старообрядчество в Российской империи в конце XVII – начале XX вв.», що побачила світ 2012–2013 рр. у Києві. У 2012 р. в Університеті Васеда в Токіо після виступу литовського дослідника старообрядства професора Вільнюського університету Г.Поташенка було створено ЯТДС. Прослухавши його лекцію і порадившись між собою, японські слухачі вирішили створити товариство дослідників старообрядства в Японії та набрати членів громади, до складу якої ввійшли Єсікадзу Накамура, Гідеакі Сакамото, Ацуо Накадзава, Наго Ігае, Мітіко Ікута, Тецуо Мотідзукі, Нобуо Сімотомай, Кійогару Міура, Такаюкі Йокота-Мураками, Масако Арумине, Тіго Фукушіма, Тае Суса, Цутому Цукада та ін. Основною метою функціонування товариства була організація співпраці й обмін інформацією з японськими та іноземними дослідниками, передача отриманих результатів закордонним фахівцям.

Упродовж 4–6 жовтня 2014 р. відбувалася перша українсько-японська експедиція у старообрядське с. Петраші Хмельницької обл., де її члени взяли участь у роботі I з'їзду старообрядської молоді, відвідали храми в м. Хмельницький і с. Петраші.

24 травня – 5 червня 2016 р. на запрошення Японського товариства дослідників старообрядства С.Таранець перебував в Японії, де прочитав курс лекцій («Старообрядство в соціокультурному просторі Російської імперії наприкінці XVII – на початку XX ст.») в ЯТДС, Центрі слов'янсько-євразійських досліджень Університету Гоккайдо («Старообрядство в Україні наприкінці XVII – на початку XX ст.»), філологічному інституті Університету Осака («Російські старообрядці в Україні в XX – на початку XXI ст.»). Із метою глибшого вивчення культури та релігії Японії члени товариства організували роботу в бібліотеці центру та Центральній науковій бібліотеці Університету Гоккайдо, яка нараховує близько 150 тис. книг слов'янськими мовами. Особливе багатство книгозбірні становлять видання на старообрядську тематику.

* Тут і далі слова «старообрядництво», «старообрядницький» і похідні подаються у варіанті С.Таранця (прим. ред.).

3–19 жовтня 2016 р. С.Таранець, Г.Сакамото та інші колеги провели українсько-японську експедицію у Вінницьку, Хмельницьку та Чернівецьку обл. Було обстежено 13 місць компактного проживання старообрядців, переважно представників Російської православної старообрядської церкви, а також поморців у смт Літин на Вінниччині. 3 жовтня учасники експедиції відвідали м. Хмельницький, 4 жовтня – м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл., 5 жовтня – с. Біла Криниця Глибоцького р-ну Чернівецької обл., 6 жовтня – с. Петраші Вільковецького р-ну, 7–8 жовтня – с. Майдан-Олександрівський Вільковецького р-ну і Пилипи-Хребтіївські Новоушицького р-ну Хмельницької обл., 9 жовтня – с. Борсків Тиврівського р-ну Вінницької обл., 10 жовтня – м. Вінницю, 11 жовтня – смт Літин Вінницької обл., 12 жовтня – Вінницький обласний краєзнавчий музей, 13–16 жовтня – м. Бершадь Вінницької обл., 16 жовтня – с. Куренівка Чечельницького р-ну, 17 жовтня – с. Шура-Копіївська Тульчинського р-ну і смт Брацлав Немирівського р-ну Вінницької обл., 18–19 жовтня – м. Вінницю. Загальна протяжність маршруту склала близько 2 тис. км. У ході експедиції відбулися десятки зустрічей з активними членами старообрядських громад, вивчався їх сучасний стан. У багатьох населених пунктах було записано розповіді старожилів про обряди поховання, зроблено близько 700 цифрових фотографій та ін.

У 2017 р. разом зі співробітником Центру слов'янсько-євразійських досліджень Університету Гоккайдо проф. Санамі Такагасі та його докторантом Цутому Цукада С.Таранець провів п'ять історико-археографічних та етнографічних експедицій. Об'єктом дослідження знову стали російські старообрядці, зокрема в Київській обл. та Чорнобильській зоні відчуження. Основним завданням польової роботи був огляд місць компактного проживання росіян – колишньої старообрядської слободи в м. Чорнобиль, селах Красилівка, Замоштя, Луб'янка, Бички, території колишнього Замошенського Казанського жіночого монастиря та Чорнобильського Пустельно-Нікольського чоловічого монастиря, а також м. Прип'яті та об'єкту «Укриття». Записували спогади старообрядців – очевидців трагедії, відселення у Бородянський та Іванківський р-ни Київської обл.

Результатом такої співпраці стали доповіді японських колег на VI засіданні ЯТДС, яке відбулося 27–28 травня 2017 р. в Університеті Тояма. Ц.Цукада презентував доповідь «Про експедиції в місця проживання старообрядців в Україні в 2017 р.», а Г.Сакамото розповів про підсумки спільної польової роботи в 2016 р. Того ж року в м. Осака у журналі «Север» було надруковано статтю С.Таранця «Розселення старообрядців на Уралі, у Сибіру та на Далекому Сході», яку переклав японською мовою Г.Сакамото. У 2018 р. у восьмому випуску збірника наукових праць «Старообрядська культура та сучасний світ» (Київ) вийшла стаття С.Таранця й Ц.Цукади «Старообрядці Чорнобильської згоди: до і після аварії на атомній станції».

Плідною була співпраця в 2019 р. У Токіо побачила світ колективна монографія японських, українських, російських авторів «Російське старообрядство: історія та культура» японською мовою. Її авторами стали Есікадзу Накамура, Гідеакі Сакамото, Кіегару Міура, Ацуо Накадзава, О.Юхименко, С.Таранець, Коїті Тосекава, Нобуо Симотомай, Санамі Такагасі, Наго Гауе, Цутому Цукада, Тіго Фукушіма, Такаюкі Йокото-Мураками, Тецуо Мотидзукі, Ідзумі Міядзакі. Книга містить 5 розділів і 15 глав, в яких висвітлюються питання реформи православної церкви патріархом Никоном, виникнення старообрядства, поширення попівщини та безпопівщини, історія духовних центрів, місце старообрядства в духовній історії середньовічної Росії, поширення старої віри серед російського козацтва, економічна діяльність старовірів у Російській імперії та їх взаємини зі владою після Жовтневої революції. Досліджувалося родинне життя старообрядців. Маючи можливість здійснювати експедиції за кордон, японські колеги значну увагу приділили старообрядцям, які проживали в Азії, зокрема на півдні Сибіру, у Маньчжурії, Китаї, а також в Австралії, Північній і Південній Америці. У праці досліджувалися проблеми, пов'язані з виникненням навколо старообрядства інших християнських течій, порівнювався уніатський розкол в Україні та православний – у Росії. Окрему увагу приділено вивченню образів старовірів у російській літературі, головну у класичній ХІХ ст. та в давньоправославному іконопису.

Професорка Університету Кюсю Санамі Такагасі (м. Фукуока) відома не лише своїми розвідками про шлюбні стосунки серед старообрядців. В Японії її знають і як дослідницю

православ'я, зокрема його сучасного стану в Україні. 10–14 лютого 2019 р. С.Такагасі та С.Таранець перебували в експедиції в м. Вінниця, смт Віньківці, с. Петраші Хмельницької обл., м. Хмельницький, смт Почаїв, м. Луцьк, с. Красноволя Маневицького р-ну Волинської обл. Загальна протяжність маршруту склала 1350 км.

24–30 вересня 2019 р. відбувся другий етап українсько-японської експедиції, загальний маршрут якого становив 3350 км. Роботи виконувалися на сході та півдні України: Краматорськ, Покровськ, Ялта, Маріуполь Донецької обл., Запоріжжя, Херсон, Миколаїв, Одеса. Досліджувалися питання економічної та політичної ситуації у зоні збройного конфлікту на Донбасі та на півдні України, мовна ситуація, сучасний стан епархій Української православної церкви та Православної церкви України, стан громад у містах і селах, питання, пов'язані з переселенням громадян із районів, підконтрольних бойовикам та ін.

За понад п'ять років українсько-японська співпраця в галузі дослідження історії та культури старообрядства має вагому результативність. Польовою роботою було охоплено значну територію України. В експедиціях брали участь професори Г.Сакатото і С.Такагасі, докторант Ц.Цутому. Підготовлено спільні праці, у тому числі колективну монографію «Російське старообрядство: історія та культура», виконано переклади японською мовою досліджень С.Таранця.

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Аграрне законодавство періоду

Української революції (1917–1921 рр.): Зб. док. і мат. / Упор.: С.В.Корновенко, А.Г.Морозов, Ю.Г.Пасічна. – Черкаси, 2019. – 554 с.

Аржевітін С.

Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 2020. – 952 с.

Аржевітін С.

Закарпатська Україна: викорінення Карпатської України / Наук. ред. та авт. передмов В.Смолій, В.Дурдинець. – Т.2. – Кам'янець-Подільський, 2020. – 1164 с.

Верменич Я.

Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витoki та геополітичні впливи / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 367 с.

Верменич Я.

Україна як простір порубіжжя: субкультурна варіативність у формуванні національної стратегії: Аналітична записка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 103 с.

Взаємодія обласного партійно-

радянського керівництва з репресивними органами в період соціалістичної розбудови Закарпаття та його комунізації: 1946–1953 рр.: Зб. архівних док. і мат. / Упор. О.М.Корсун. – Ужгород: Карпати, 2018. – 808 с.

Відлуння Великого терору: Зб. док. у 3

т. / Авт.-упор.: С.Кокін, Д.Росман. – Т.2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.), кн. 2. – К., 2019. – 824 с.

Войтович Л.

Історія війн і військового мистецтва: У 3 т. – Т.1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). – Х.: Фоліо, 2017. – 894 с.

Вронська Т.

Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). – К.: Темпора, 2019. – 420 с.

В'язні з України в концтаборі Маутгаузен:

історія та пам'ять / Упор.: Р.Берндл, М.Кальтенбруннер, Т.Пастушенко. – К.: Фенікс, 2020. – 376 с.

Гай-Нижник П.

Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. – К.: Крок, 2019. – 626 с.

Галушко К.

Всемирная история: Российская империя. – Х.: Клуб семейного досуга, 2019. – 368 с.

Горбуров Е.Г.,

Левченко Л.Л., Беляева Е.В.

Николаев в Восточной (Крымской) войне 1853–1856 гг.: Неизвестные архивные документы = Nikolaev during the Eastern (Crimean) War 1853–1856: Unknown archival documents. – Николаев: Илион, 2020. – 440 с.

Горобець В.

Гетьман Брюховецький: Життя у славі, владі та ганьбі. – К.: Парламентське вид-во, 2019. – 440 с. (серія «Політичні портрети»)

Грицак Я.

Нарис історії України: Формування модерної нації. – К.: Yakaboo publishing, 2019. – 654 с.

Гуржій О., Залеток Н.

Наполеон: велич трагедії. – К.: Арії, 2020. – 352 с. (серія «Таємниці історії»)

Гуржій О., Чухліб Т.В.

Козацька рада: Боротьба за державу (XVI–XVII ст.). – К.: Арії, 2020. – 368 с. (серія «Таємниці історії»)

Гуржій О., Чухліб Т.

Козацька Україна: Історія Гетьманської держави (XVII–XVIII ст.). – К.: Арії, 2020. – 368 с. (серія «Таємниці історії»)

Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині.

– Вип.1. – Рівне, 2019. – 296 с.

Дипломатична та консульська служба

у вимірі особистості / Редкол.: С.Віднянський, Л.Губерський, І.Жалоба, І.Матяш та ін. – Ч.2. – К.: Логос, 2019. – 296 с. (Б-ка наук. щорічника «Україна дипломатична», вип.18)

Ешплбом Е.

Залізна завіса: Приборкання Східної Європи 1944–1956 / Пер. з англ. І.Гарнік. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2017. – 623 с.

Євроатлантичний вектор України:

національна доповідь / Ред. кол.: С.І.Пирожков, І.О.Кресіна, А.І.Кудряченко та ін. – К.: Талком, 2019. – 328 с.

Єфремова Л.

Каталог українського пісенного фольклору: У 3 ч. – Ч.1: Опис. – К.: Наук. думка, 2009. – 720 с.

Єфремова Л.

Каталог українського пісенного фольклору: У 3 ч. – Ч.2: Антологія-хрестоматія. – К.: Наук. думка, 2010. – 480 с.

Єфремова Л.

Каталог українського пісенного фольклору: У 3 ч. – Ч.3: Показчики. – К.: Наук. думка, 2011. – 512 с.

Зеленская Л.

«Мы наш, мы новый мир построим...» (Портрет Краматорска 1927–1928 гг.): Посвящается 45-летию музея и 145-летию Краматорска. – Краматорск, 2012. – 759 с.

Земський Ю.

Зародження українського модерного національного руху: До 100-річчя Української революції. – Городок, 2018. – 256 с.

Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз. – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2019. – 552 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анована історична хроніка міжнародних відносин (2017–2019) / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 310 с.

Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / За ред. В.Кулика. – К.: ІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2020. – 328 с.

Історія державного герба України: Каталог виставки: 23 серпня – 23 вересня 2018 р. – Запоріжжя, 2018. – 60 с.

Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / Гол. ред. М.М.Капраль. – Вип.3. – Л.: Логос, 2020. – 288 с.

Історія релігій в Україні: Актуальні питання / Гол. ред. О.С.Киричук. – Л.: Логос, 2020. – 284 с.

Історико-культурний туризм: український та світовий досвід: Зб. мат. Міжнар. наук. конф. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Фоліант, 2019. – 331 с.

Кучерук О.

Петро Могила: дослідження та спостереження. – К.: Парламентське вид-во, 2019. – 168 с. (серія «Славетні постаті України»)

Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб 1944–1949 / Упор.: В.Сергійчук, Н.Сердюк, С.Сердюк, О.Рішко. – Вишгород, 2019. – 752 с.

Люта Т.

Imago Urbis: Київ на стародавніх мапах. – Х.; К., 2017. – 192 с.

Магочій П.-Р.

Як я став українознавцем: Есей-спогад / Пер. з англ. С.Біленький. – Ужгород, 2018. – 114 с.

Матяш І.

Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. – К.: ВД «Киево-Могилянська академія», 2012. – 515 с.

Михайлова О.

Павло Скоропадський: «Крім негідників, усі підуть за мною». – К.: Парламентське вид-во, 2018. – 368 с. (серія «Політичні портрети»)

Міжнародні аспекти інтеграції Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України: Аналітична доповідь / Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Ін-т всесвіт. історії НАН України, 2019. – 70 с.

На полях битв Другої світової війни: вихідці з України в європейському Русі Опору / Упор. і гол. редкол. А.Г.Філіпчук; відп. ред. В.Г.Байдич. – Хмельницький, 2019. – 296 с.

Ортайли І.

Османи на трьох континентах / Пер. з тур. О.Кульчинського. – Л.; К.: Вид-во А.Антоненко, Ніка-Центр, 2019. – 208 с.

Пасіцька О.

«Львівський Манчестер» і «Галицька Каліфорнія»: соціально-економічна діяльність українців Галичини (20–30-ті роки ХХ ст.). – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2019. – 572 с.

Пінак Є., Чмир М.

Військо Української революції 1917–1921 років. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 432 с.

Плохій С.

Остання імперія: Занепад і крах Радянського Союзу / Пер. з англ. Я.Лебеденка, А.Сагана. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 512 с.

Плохій С.

Ялта: Ціна миру. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2019. – 414 с.

Поліщук Ю.

Мирон Кордуба як історіограф, археограф і джерелознавець. – Черкаси, 2019. – 274 с.

Реєнт О., Сердюк О.

Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 114 с.

Реабілітовані історією: Волинська область / Гол. редкол. В.А.Смолій; кер. авт. кол. М.М.Кучерпа. – Кн.5. – Луцьк: Вежа-Друк, 2019. – 584 с.

Реабілітовані історією:

Миколаївська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.8. – Миколаїв: Іліон, 2020. – 700 с.

Рекрут В.

Нариси життя Гайсинщини: Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. – Кн.ІІ: Боротьба за державність України в роки Гетьманату та становлення директорії УНР. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2020. – 844 с.

Сердюк І.

Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. – К.: К.І.С., 2018. – 456 с.

Середа О.

Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст. – К.: Стамбул: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2018. – 176 с.

Ситий І.

Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII ст. – К.: Темпора, 2017. – 972 с.

Смовж П.

Крізь роки і відстані: Нариси з історії Іванківського району Київської області та про гордість землі Поліської – талановитих її людей. – Іванків: К.: Полісся-телепресінформ; Генеза, 2001. – 480 с.

Смолій В.

Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 302 с.

Справа Василя Стуса: Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / Уклад. В.Кіпіані. – Х.: Віват, 2019. – 688 с. (серія «Історія та політика»)

Старий Межибіж: Збірник джерел /

Упор.: Ю.Мицик, В.Дячок, О.Боляк, І.Тарасенко. – К.: Хмельницький: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2019. – 448 с.

Старченко Н.

Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст.: Джерела та інтерпретації / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 615 с.

Сусак В., Ващинська І.

Джерела до дослідження регіоналізму в сучасній Україні: соціальні ідентичності, групові лояльності, соціальні взаємодії. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2019. – 140 с.

Сухобоков О.

Давній Путивль. – Суми: Університетська книга, 2019. – 344 с.

Тараненко С.,**Мисько Ю., Зажигалов О.**

Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. – К., 2019. – 172 с.

Таранець С.

Історія села Куренівка у світлинах XX ст. – К.: Ліра-К, 2010. – 228 с.

Тарасенко І.

Листи Юрія Мицика до Олени Апанович. – К.: Ін-т укр. історіографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2020. – 95 с.

Тютюнджи М., Красножон А.

Місто Ізмаїл та його фортифікація (за джерелами XVI–XIX ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2019. – 584 с.

Удовик С.

Знаменитые киевляне. – К.: Ваклер, 2017. – 136 с.

Україна: Друга світова війна:

Енциклопедія: Словник / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 130 с.

Україна в історії Європи XIX – початку

XXI ст.: історичні нариси / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 814 с.

Україна і Польща: шляхами міждержавних

взаємин: Зб. наук. пр. з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин / Наук. ред. І.Матяш; пер. з пол. К.Москалець. – К., 2019. – 103 с.

Українство поза Україною: у Словаччині,

Польщі, Білорусі й Росії: Дослідний проєкт Олександра Рибалка / Упоряд. І.Гирич. – К.: Дрогобич: Посвіт, 2019. – 944 с.

Харковенко Р.В.

Формування та систематизація державного обліку пам'яток культурної спадщини в Україні (1991–2017 рр.). – К.: НАКККІМ, 2019. – 160 с.

Центральний державний архів-музей

літератури і мистецтва України: Путівник / Гол. редкол. Г.Боряк; авт.-упор.: Ю.Кулініч, С.Куп, М.Ходоровський. – Вип.2. – К.: ДЦЗД НАФ, 2005. – 622 с. (серія «Архівні зібрання України»)

Чорнобильське досьє КІБ: від будівництва

до аварії: Зб. док. про катастрофу на Чорнобильській АЕС / Упор.: О.Бажан, А.Когут, Г.Боряк. – К.: Майстер книг, 2020. – 688 с.

Шаповал Ю., Верба І.

Михайло Грушевський: «Я сам прийшов до політики через історію...». – К.: Парламентське вид-во, 2018. – 496 с. (серія «Політичні портрети»)

Шевчук В.

Українська держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст.: У 2 кн. – Кн.1. – К.: Кліо, 2019. – 792 с.

Ширер В.

Злет і падіння Третього Райху = The rise and fall of the Third Reich: Історія нацистської Німеччини / Пер. з англ. К.Діса. – Т.1. – К.: Наш формат, 2017. – 704 с.

Ширер В.

Злет і падіння Третього Райху = The rise and fall of the Therd Reich: Історія нацистської Германії / Пер. з англ.: О.Надтока, К.Діса. – Т.2. – К.: Наш формат, 2017. – 600 с.

Щоденники українського селянина

Петра Федоровича Курінного 1919 рік / Упор.: В.Піскун, В.Давидюк. – К., 2019. – 444 с.

Яворницький Д.І.

Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.Сварника. – К., 2018. – 1072 с.

Razyhrayev O.

Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym. – Warszawa: In-t Pamięci Narodowej, 2019. – 255 s.

Ukraina Lithuanica: Студії з історії

Великого князівства Литовського / Гол. ред. Д.Вашук. – Т.V. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 162 с.

Wojciech Kętrzyński w rękopisach. – Kętrzyn, 2018. – 16 s.

Wolowyna O.

Atlas of Ukrainians in the United States: Demographic and Socio-economic Characteristics. – New York: Shevchenko Scientific Society, 2019. – 264 p.

Літературу підібрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Kelembet S. (Kyiv). Prince Fedir (Fediushko) Liubartovych: Possessions in Crown Rus and Their State and Legal Status	4
Tairova-Yakovleva T. (Saint Petersburg, Russian Federation). The Bohdan Khmelnytskyi's Grave in Subotiv and the Prospects of Its Search	21
Shevchuk A. (Zhytomyr). Judicial Adjustment of Land Relations in the Right-Bank Ukraine (1797–1840)	29
Shandra V. (Kyiv). The Nobility of "Ukrainian Provinces" of Russian Empire in Zemstvo Self-Government (1860s – Beginning of the Twentieth Century)	46
Borodii A. (Ternopil), Zavalniuk O. (Kamianets-Podilskyi), Fedkov O. (Kamianets-Podilskyi). Tracing One Anonymous Letter: Land Leasing by Jews in Right-Bank Ukraine in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries	61
Levitas F. (Kyiv), Kovbasenko Yu. (Kyiv), Salata O. (Kyiv). Representation of Ukrainian-Jewish Relations in the Works of Sholem Aleichem and B.Hrinchenko	77
Razyhrayev O. (Lutsk). Everyday Life in Penitentiary Institutions of Second Polish Republic: Selected Aspects (On the Materials of Volyn and Eastern Halychyna)	85
Stasiuk O. (Lviv). The Role of Local Councils in the Political and Economic Transformations of the Western Regions of UkrSSR in the Postwar Period	97
Shapoval Yu. (Kyiv), Vasyliava I. (Kyiv), Matviienko I. (Kyiv). Ukrainian Society in 2014–2020: Problems of Decommunization Politics	110
Mykhaylovskiy V. (Kyiv). Podolian Melting Pot: Formation of Multicultural Community of Nobles on the Eastern Border of Polish Kingdom of the Fifteenth Century Europe	125

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Kalakura Ya. (Kyiv). Changing Generations of Historians as a Methodological and Worldview Dialogue in Ukrainian Historiography (End of the Nineteenth – First Twenty Years of the Twenty-First Century) ...	137
Yablonskyi V. (Kyiv). State Center of Ukrainian People's Republic in Exile in 1920–1992: Historiography of the Problem	155
Mashtalir V. (Kyiv). Military Attributes in the Family Collections and Assemblies of the Ukrainian Cossack Elite	166

SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

Hrebeniuk M. (Kyiv), Hrytsiuk V. (Kyiv), Shchypanskyi P. (Kyiv). Historical Periodization of the Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine (April 14, 2014 – April 30, 2018)	176
---	-----

MISCELLANEA

Rusyna O. (Kyiv). To the History of Liubech in the Fourteenth – Fifteenth Century	192
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Essays on the Socio-Cultural History of Ukrainian Writing History: Sub-Disciplinary Trends (V.Do-brochynska, Rivne)	200
Pryshchepa O. "Meeting Places": Cultural Environment of the Cities of the Right Bank of Ukraine (Late Eighteenth – Early Twentieth Century) (V.Voloshenko, Kyiv)	204
Ukraine in the History of Europe of the Nineteenth – Early Twenty-First Centuries: Historical Essays (Ye.Bevziuk, Uzhhorod)	210
Ethnic Communities and Denominations in Volyn: History and Modernity (V.Bortnikov, Lutsk; Yu.Yemelianova, Lutsk)	218
Ivan Klymentiiovych Rybalka: Life, Work, Research: Materials of Scientific Readings In Memory of Professor I.K.Rybalka (S.Vodotyka, Kherson; V.Petrovskiy, Kharkiv)	223

CHRONICLES

Vashchuk D. (Kyiv), Kalutskyi S. (Kamianets-Podilskyi). Round Table "Ukrainian Elite in Historical Retrospect"	230
Taranets S. (Kyiv). Ukrainian-Japanese Cooperation in the Field of Research of the History and Culture of Old Believers	233
Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences of Ukraine	236